

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the Nirnaya sagar Press,

23 Kolhat Lane Bombay

Published by Shree Goswami Gokulnathji Maharaj, Badamandir Bhuleshwar,
3rd Bhowada, Bombay

॥ श्रीहरिः ॥

श्रीवाल्क्यो जयति ।

लीलाप्रविष्टगोस्वामिश्रीगोकुलोत्सवात्मजगोस्वामिश्रीमञ्जीवनेशैर्विरचिता

ब्रह्मसूत्रवृत्तिः ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ।

प्रणम्य श्रीमदाचार्यान्सपुत्रान्विद्वलेधरान् ।

पितृपादाम्बुजातञ्च गुरुन्गोवर्द्धनाभिधान् ॥ १ ॥

विवृतिं ब्रह्मसूत्राणामणुभाष्यानुसारिणीम् ।

करोमि सरलां सूक्ष्मामक्षरोक्षमधोधिकाम् ॥ २ ॥

अथ । अतः । ब्रह्मजिज्ञासा । अथशब्दोधिकाराऽर्थकः । अत एतस्मै प्रयोजनाय । सार्वविभक्तिकस्तसिद्धिः । परमपुरुषार्थसाधकब्रह्मज्ञानेच्छापूर्णाया । ब्रह्मणो जिज्ञासा । ब्रह्मण इति शेषे पृष्टी । तेन ब्रह्मसम्बन्धि सर्वं ब्रह्मपदेन संगृह्यते । जिज्ञासापदं विचाराऽर्थकम् । तेन ब्रह्मज्ञानेच्छा-पूर्णाया ब्रह्मसम्बन्धिसर्वविचारोऽधिक्रियत इति सूत्राऽर्थः । अत्र ब्रह्मजिज्ञासापदात्रैवर्णिकोऽधिकारी । न हि वेदाऽनधिकारी ब्रह्मविचाराऽर्हः । सपरिकरं ब्रह्मैव विषयः । विचार्यविचारकभावः सम्बन्धः । ब्रह्म विचार्यम् । वेदान्तशास्त्रं विचारकम् । अतःपदाद्ब्रह्मज्ञानं प्रयोजनम् । एतेन ब्रह्ममीमांसाप्रतिज्ञा-करणेनाऽनुबन्धचतुष्टयमपि स्फुटीकृतं व्यासचरणैरित्येकसूत्रात्मकं ग्रथमं जिज्ञासाधिकरणम् ।

अधिकरणलक्षणं तु—विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तद्योत्तरम् । संगतिश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिक-रणं स्मृतम् । विशयः संशयः । तेनाऽत्र विषयो वेदान्तानां विचारः । स आरम्भणीयो नवेति संशयः । साङ्ख्येदाऽध्ययनमात्रादर्थप्रतीतेर्नाऽऽरम्भणीय एवेति पूर्वपक्षः । प्रातिशाख्यवत्सदेहवारकत्वादारम्भ-णीय एवेत्युत्तरम् । सिद्धान्त इत्यर्थः । उपोद्घातरूपा सङ्गतिः ॥ १ ॥

ननु जिज्ञासं ब्रह्म किंलक्षणकं किंप्रमाणकमित्याकाङ्क्षायामाहुः—

जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात् ॥ २ ॥

जन्मादि । अस्य । यतः । शास्त्रयोनित्वात् । अस्य पुरोवर्तिप्रपञ्चस्य । जन्मोत्पत्तिः । आदि-पदास्तिप्रलयाऽभिसंवेशाः । यतो यस्मात्सकाशात् । तद्ब्रह्मेत्यर्थादायाति । तत्र हेतुः—शास्त्र-योनित्वात् । शास्त्रं वेदाख्यम् । शास्त्रीति शास्त्रम् । पूर्वोत्तरकाण्डरूपम् । तस्मिन्योगिः कारणम् । तस्य भावस्तस्मात् । श्रुत्युक्तकारणत्वादित्यर्थः । श्रुतिस्तु तैत्तिरीये भृगुप्रपाठके 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इत्यादिरूपा । अथवा जन्माऽऽद्यस्य यतः । आद्यस्य वाप्याद्यपेक्षयाऽऽर्द्धो भव-

स्याऽऽकाशस्य यतः सकाशाज्जन्म प्रादुर्भाव इति सूत्रार्थः । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत' इत्यानन्दवल्लीश्रुतेः । इदमप्येकसूत्रात्मकं द्वितीयं लक्षणप्रमाणाऽधिकरणम् । अत्र ब्रह्म विषयः । तत्कर्तृ आहोस्विदकर्तृ इति संदेहः । 'निष्कलं निष्क्रियं शान्त'मित्यादिभिर्वृहदारण्यकादिश्रुतिभिस्तदकर्तृ इति पूर्वपक्षः । 'निष्कलं निष्क्रिय'मित्यादिश्रुतिषु लौकिककर्तृत्वनिषेधः । 'कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनि'मित्यादिषु मुण्डकादिषु श्रुतिष्वलौकिककर्तृत्वप्रतिपादनम् । तेनाऽलौकिककर्तृ तदिति सिद्धान्तः । सामान्यविशेषरूपा संगतिः ॥ २ ॥

ननु पूर्वस्मिन्पक्षे सर्वेदेदप्रतिपाद्यं ब्रह्मणः सामान्यतः कारणत्वं सिद्धम् । तेन सर्वप्रकारकं कारणत्वं सिद्धयति । तत्र 'यतो वा इमानि भूतानि' 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन' इत्यादिवाक्येषु पृथगीश्रवणाभिहितत्वे तु न सन्देहः । पर समवायिकारणत्वे नूनान्सन्देहः । साध्यवत्त्वनिष्कृतत्वाऽनर्थरूपत्वपारतन्त्र्यादिदोषप्रसक्तेः । इति चेत्तत्राऽऽहुः—

तत्तु समन्वयात् ॥ ३ ॥

तत् । तु । समन्वयात् । तुशब्दः पूर्वपक्षन्यावर्तकः । तत्समवायिकारणम् । प्रकरणवशाद्ब्रह्मैव । कुतः । समन्वयात् । अस्मिन्प्रपञ्चेऽस्तिमातिप्रियत्वेन सच्चिदानन्दस्य ब्रह्मणः समन्वयात् । सम्यगनुवर्तनादिति सूत्रार्थः । नामरूपयोरनागन्तुकत्वाऽभावात्प्रपञ्चमध्यपातित्वाच्च न पृथङ्ङिरूपणम् । तारतम्याऽप्रियत्वादिकं त्वज्ञानकृतम् । घटपटादिव्यक्तिभेदो भगवदिच्छाकृतः । खपुष्पादीनां तु वाचनिक्येव सत्ता । प्रकृतेरपि सत्त्वादिगुणानां परस्परोपमर्दकत्वादिगात्मप्रभृतिषु व्यभिचाराच्च न समन्वयः । किन्तु ब्रह्मांशत्वेन सः तस्मात्तदात्मात्मानश्स्वयमकुस्ते'त्यादिब्रह्मप्रपाठकादिवाक्यैर्निःसंदिग्धं ब्रह्मैव समवायीति सिद्धम् । इदमप्येकसूत्रात्मकं तृतीयं समन्वयाधिकरणम् । अत्र ब्रह्मैव विषयः । तत्समवायि न वेति सन्देहः । मृत्साधारण्यं भवैदिति न ब्रह्म समवायि किन्तु निमित्तमेवेति पूर्वपक्षः । 'तदात्मानश्स्वयमकुस्ते'त्यादिभिः श्रुतिभिर्निःसंदिग्धप्रतिपादानाद्द्विरुद्धधर्माश्रयत्वाच्च ब्रह्मैव समवायीति सिद्धान्तः । पूर्वाधिकरणेनाऽस्य निर्वाहकत्वरूपा संगतिः ॥ ३ ॥

॥ श्रीहरिः ॥

दर्शनानि तत्प्रतिपाद्यं च ।

दर्शनं हि नामाऽपरोक्षं ज्ञानं साक्षात्कारो वा । शब्दस्य तत्रैव प्रतिक्रितिः । परोक्षज्ञाने तु साक्षात्कारसा-
दृश्याभासानुरोधोपचारिक एव प्रयोगोऽयम् । परोक्षज्ञानकारणेनैव प्राप्तेषु कार्यकारणैष्वयमनुसृत्यैव दर्शनपद-
व्यवहार इति औपचारिकत्वं स्पष्टम् । शब्दो हि परोक्षमेव ज्ञानं कारयति नाऽपरोक्षम् । मधुरां दिष्टधुमं हि तत्प्रति-
कृतिं तत्स्वरूपप्रतिपादकं पुस्तकं वा गृहीत्वा 'एष विश्रान्तपट्टः, एषा यमुना, एतद्द्वारकापीठमन्दिरं, इत्यादि विचा-
रयेषु तेन मधुरासाक्षात्कारः स्यात् । बुधुबुधुं हि क्षीरलड्डुकादिबोज्यमीमांसां शतमप्यावर्तयेन्मन्ये न तेन तस्य तत्त्व-
दार्थसाक्षात्कारः स्यात् । तस्मात् ये 'दशमस्त्वमसी'त्यादि दृष्टान्तीकृत 'तत्त्वमसी'त्यादिवाक्यजातैस्त्वनसाक्षा-
त्कारं साधयितुं चेष्टन्ते ते हि फाल्गुनयालका इव परिहासपाश्रमात्रम् । उक्तं च केनापि तत्परविदा 'कलौ वेदा-
न्तिनो भान्ति फाल्गुने धालका इवे'ति । साक्षात्कारस्तु पदार्थानां तदसाधारणसाधनभंगवदनुग्रहेण योगादि-
भिर्वेति मन्यामहे । तस्माद्देदान्तविचारमात्रेण पदार्थानां तत्त्वस्य च साक्षात्कारं ये केचन मन्यन्ते तेषामपि प्राप्तेषु
दर्शनव्यवहार औपचारिक एव । विचारसाधनाभ्यां तत्त्वज्ञानं प्रतिपादयतां दर्शनानामपि द्वेषा भेदः । नास्तिका-
दीमि अलिवादीमि चेति । नास्तिकत्वाऽस्तिकत्वे चतुर्मुखं विद्वांसोऽपि बहुलं विचरन्ते । नास्ति परलोक इति यादी-
त्येके । वेदमार्गमननुरोधान् इत्यपरे । नास्ति जगत्कर्ता कश्चनैति केचित् । अलौकिकशब्दप्रामाण्यवचन इति
भिन्नाः । मिथ्यावादीति केचन । एवं नास्तिकत्वे बहव एव विकल्पाः प्रचरन्ति लोके विद्वत्सु च । तत्र किमिह
प्रतिपत्तयामिति चेदुच्यते—'मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकते'त्येव कोशकृतुक्तियुक्तं मन्त्यामहे । अर्थात्—यः खलु लोकाऽ-
नधिगतार्थगन्तुशब्दे वेदादौ मिथ्यादृष्टिः—कथमप्यभामाण्यवादी नास्तिक इत्येव साधु । तत्कृतं शास्त्रं
मामन्तम्राहात् । उक्तं च श्रीमनुना—

योऽवमन्येत ते मूढे हेतुशास्त्राश्रयाद्भिन्नः । स साधुभिर्वहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दक इति ॥

अत्र हेतुशास्त्राश्रयादित्यस्य 'लोके इदं दृष्टं तस्मादिदं साधु, इदं न दृश्यत इत्यसाधु' इति—हेतुभिर्विद्वदृष्टा-
र्थाभिन्नं शास्त्रं तदाश्रयादित्यर्थो ज्ञेयः । यत्पुत्र फोपस्य टीकाकृताऽर्थः कृतः स तु नास्तिकतार्थिकदेशो विवादप्र-
सक्तश्चेति नादरणीयः । मनुक्तिविरोधाच्च । तस्मात् कथमपि वेदाऽभामाण्यवादी नास्तिक इत्येव साधु । तत्कृतं शास्त्रं
दुरातं वा नास्तिकदर्शनम् ।

तत्र लोकायतिकाः—नास्ति परलोकः । तत्तत्साधनेषु मुधा न परिभ्रान्तव्यम् । तत्प्रमाणं च प्रत्यक्षमेव
न शब्दादि । पञ्चभूतपरमाणुतां यथाभेतः संग्रहो देह एवाऽऽत्मा । न कश्चिद्विद्यथेतनः । स चाऽऽत्रैव भस्मीभवति
नान्यत्र गच्छन्त्यपत इति अर्थश्चम् । अतोऽपि नास्ति परलोक इत्याहुः ।

तथा च तदुक्तिर्लक्षणः—

न स्वर्गो नाऽपवर्गो वा नैवात्मा पारलौकिकः । नैव वर्णाश्रमादीनां क्रियाश्च फलदायिकाः ॥

श्रवो वेदस्य कर्तारो भूतस्यैव तिसाचराः । जर्भरीतुर्भरीत्यादि पण्डितानां वचः कथम् ॥ इत्यादि ।

एतेन 'सर्वलोकेषु कामचारे भवति' 'विज्ञानं यन्न तनुते' 'स्वर्गकामो यजेत' 'निःश्वतितमस्य
यदृष्टवेदः' इत्याद्यलौकिकशब्दोक्तार्थमप्रमाणीकृतैतां लोकायतिकानां दर्शनं तत्त्वसाक्षात्काराभावादस्य दुःसास्तिकल-
क्षणे समन्ययाच्च दर्शनाभासे नास्तिकं च ।

वेदमार्गमननुरोधभावाच्च सौदाः । तत्र तेषां मुख्याश्रयारो भेदाः । सौत्रान्तिकवैभाषिकयोगाचारभाष्य-
निकाः । सौत्रान्तिकवैभाषिकौ सावदाह्यमर्थनातमस्तीति मन्येते । किन्तु क्षमिकम् । तयोर्मते बुद्धिरेव नीलपीताचा-
काराऽऽयमाः । बुद्धेर्नीलपीताकारेभ्य एव बाह्यमर्थजातमलीलनुमीयते । स्वभावक्षणमहुरमिति मिथ्या च । यद्दिः
प्रतीयत इति बाह्यम् । आन्तरत्वर्थः केषां क्षणिकं विज्ञानमेव । तच्च मोक्षोऽपि नाऽपेति । प्रत्युत मोक्षे विज्ञानं
तत्त्वकारानुभवनं तांश्च विगुथ्य विगुथं भवति । विज्ञानस्य सनासनं बाह्याकारपरित्यागः धृत्त्वतयाऽवस्थानमेव
मोक्षः ।

विज्ञानस्य क्षणिकत्वेऽपि तस्य समाप्तमन्तानां धारणादिवशेन यद्गीर्णपि उच्यते 'सोऽयं दीप'-
इतिवशित्वात्प्रथम एवावाप्यधारेण च न निरहम् । ननु विज्ञानस्य क्षणिकत्वे कर्तृकर्मोऽपि स्मृतिनियमश्च कथं
निवृत्तः स्यात् । मोक्षरतनुभवकर्तुंश्च विज्ञानस्य नष्टत्वात् । उच्यते । पूर्वंपूर्वविज्ञानश्रुतसंज्ञितस्मृत्यान्तानां परित्यज्य
नश्यतीति तत्रं मुख्यम् । ननु वास्तना हि नाम संस्कारमिदोषः । स चाऽऽनुभवमन्तरा नोत्पद्यते । अनुभवश्च पदार्थ-
पूर्वभावनिश्चयमेकते । तमेतः पूर्वस्य तु पदार्थस्याऽभावात्कथमनुभवस्य संस्कारश्चेति चेन्नैव दोषः । क्षणिकत्वाऽपि स्वमे
पदार्थस्याऽनुभवात् । वास्तनाप्रतिपक्षत्वाऽपि संभवदनुभवकारणात् । तेन च वास्तनासंभवात् । धीजाहुरचद्वास्तनानां
तद्विषयपदार्थस्यापि चाऽनादित्वाच्च पूर्वाऽपरमापराद्धाऽपि । इत्येवमाहस्तुः ।

योगाचारान्न—सर्वे विज्ञानमस्तीत्येव साधु । अन्यथा प्रपञ्चात्प्रतिः स्वीकृता स्यात् । तत्र शुद्धाभ्युद-
मिति धारावाहिनीं शुद्धिरेवेति पर्यवस्यति । सा च स्वयमात्मप्रकाशिनीं प्रदीपवद्विरसुक्तम् । बाह्योपेतुं प्रार्थनीको-
ऽनुमानमप्य एव न सत् । यत्र बाह्यप्राहकयोर्भेदः सोऽपि द्विचन्द्रव्यभ्रमस इव प्राणीतिक एव । तद्वन्ने चानाद्यपि-
च्छिन्नवास्तनासन्तानमेव हेतुः । वास्तनासन्तानं च 'तदिदं सर्वं दुःखमिति चिरमात्रनयाऽपि तेनैव मुक्तिरित्याहुः ।
यद्यप्येते त्रयोऽपि पर्यवसाने शुद्ध्यादिन एव तथापि स्पष्टं न युवते । मात्प्रमिक्तास्तु स्पष्टमेवाभिदधति 'सर्वं शून्य'-
मिति । एकस्यैव सुगतस्योपदेशोऽप्युपदेशान्तःकरणैरेवैचिभ्याश्चतुर्णां प्रक्रियान्तरेण विनिर्वाह्यन्ते शून्ये पर्यवस्यतः ।'

माध्यमिकास्तवत् । परमात्मैकिकर्तृजातमनुभेयमिति सदित्युच्यते परैकान्तं परमाणवत्सात्तमुहो वा ?
परमाणव इति तु न वक्तुं शक्यते । तथा सर्वं 'शून्योऽयं क्षम्' इति ज्ञानं न स्यात् । परमाणुनामिति वृहत्त्वादाने-
कत्वाच्च । समूहस्तु परमाणुमन्तरा गवेपितोऽपि न मिलति तदसदेव यासांश्चात्तम् । विज्ञानेऽपि समानैव युक्तिः ।
विज्ञानं सदसद्रा । सचेत्कुतः सुपुष्पां न स्फुरति । ननु तदा तदभावे नास्ति जागरितः सुपस्वापं स्मरतीति ।
नेदमपि चार् । विषयविज्ञानयोः सहापेक्षमन्तिषमात्मसुपुष्पां विषयाभावाद्ज्ञानाभावेन । यत् सुपस्वरगमिति प्रलयते
तदपि तथा । सुभृदुःखयोस्तदानीमभावाद्स्फुरणक्षेत्रयोः विज्ञानं चाऽस्तु । नचाऽस्तुदेवेति सुक्तम् । अस्तोऽभानात् ।
न शोभयमेव मन्त्रव्ययम् । सदसतोर्विहृद्वत्प्रकाशप्रसन्नस्थितेः । अनुभवरूपमित्यपि न । एकस्य निषेधोऽन्यस्य विधि
ज्ञापयति विधिश्च निषेधम् । तस्मात्प्रत्युत् विज्ञानमपि । या प्रमात्राद्विचित्रुष्टयी परकल्पिता साऽपि दासविषाणम् ।
विचारसहृदवात् । तथाहि—यस्तु प्रमाता न स प्रत्यक्षेण गृहीतुं शक्यते । 'अहं'मिति प्रलयस्तु गौरोऽहं कृतोऽहमि-
त्यादिदेहविषयकप्रत्यक्षैर्भ्योविचारितः । अनुमानमपि प्रमातरि न प्रमाणम् । तद्व्यभिचारितिल्लिङ्गत्वात् । एतेन
प्रमाणान्तरं व्याख्यातम् । तत्रास्त्येव प्रमाता । पूर्वोक्तकैर्वाह्याऽर्थाभावरु मापित एव । विषयस्य प्रमेयत्वाऽभावेन
प्रमाणमपि प्रमाणवद्गौरो नारुयेव । तत्राद्विचारसहृदवादिनचर्तीयः वास्तव्यं शून्यमिति कथयन्ति । चत्वारोऽप्येते
प्रतीत्यसमुपादोपरसंभवात्प्रमाणार्थं 'कार्यं स्वयं भवतीति' कर्ता कश्चन नास्तीत्यपि वदन्ति । विज्ञानस्य निर्वाणश्च
मोक्षम् ।

तदेष बौद्धमतसंक्षेपः—

यस्मिन्नेव हि सन्तान आदिता कर्मवासना । फलं तत्रैव सन्त्ये कर्माक्षे रज्जता यथा ॥
सादोपरभविष्यमाद्भेदो नीरुतद्विद्योः । भेदश्च आग्नित्विज्ञानेऽप्येतेन्द्यादियादये ॥
इदं वस्तुयत्प्रायतं यद्दन्ति विपश्चितः । यथा यथाऽर्थाधिस्तान्ते विधीयन्ते तथा तथा ॥
यथा यथा विचार्यन्ते विधीयन्ते तथा तथा । पदेतस्त्वयमर्थेभ्यो रोचते तत्र के वयम् ॥
इति ।

'सदेव सोभ्येदम्—' 'यतो वा इमानि—' 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' 'सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म'
स्याद्विद्युतिमहत्त्वमित्यन्तर्धानमन्मप्रानानां सौगतानामपीदं वृत्तानं निश्वाद्यित्याह 'असन्नेव स भवति असत्
ब्रह्मसि वेद चेत्' इति निराधरुपाक दर्शनाभासं नास्ति । एतेनाहंतमपि ज्ञानं व्याख्यातम् ।

वर्कमेवाऽऽनात्तपि प्रमाणं किं च वेदोऽपि न तित्य इत्यभ्युपगच्छन्तो रूपान्तरेण वेदाप्रामाण्यवचना वैज्ञे-
यिका आक्षेपादाश्च, तस्मान्नां दृग्दृक् इत्यहं स्वरूपाभिगमान्मोक्षं पृथिव्यादितिल्लिङ्गवार्था स्वस्वरूपेण सत्तामलौकिक-
शब्दराशेर्वैदस्यामित्यतात्प्राहुरिति चेऽपि नास्ति । एव । 'एकमेवाद्वितीयं' 'तस्माद्वा एतस्मात्' 'वाचा विरु-
पतित्यया' इत्याहुःप्रमाणैर्ब्रह्मैकीति । साक्षात्कारमपि न सम्भवे । सम्भवे चेत्पदार्थानां तथापि 'एकविज्ञानेन
सर्वं विज्ञातं स्या'दिति श्रुत्यैकप्रवृत्तिविज्ञानेन पदार्थान्तरविज्ञानमित्याहुः प्रमात्रा नैच्छन्तीति दर्शनाभासोऽप्येत-

हंसनम् । यद्यप्येतैः कर्तृभेदशरोऽनुमानेन साध्यते तथापि सिद्ध्यन्नप्यसौ जीवविशेष एव सिध्यति । ननु 'अपाजि-
पादो जयनो—' 'सर्वतःपाणि—' इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितप्राकृतविलक्षणसकलधर्मवानानन्दस्वरूप ईश्वरकृतोऽपि
तथा । पर्येतेषामास्तिक्रमेण प्रवादः स तु स्थूलद्रष्टव्य वेदोक्तपरलोकेश्वरादिपादार्थोभिमानविधासेन चेति सर्वमन-
वयम् । यद्येतेषां वेदस्य पौरुषेयत्वस्यापत्तं तत्तु त्रिगुणमनुमानागमैः प्रसिद्धपौरुषेयत्वमेवाऽऽख्यापि चित्सुखादिनि-
रिति विश्वरत्नैव द्रष्टव्यः ।

'नास्ति फक्षिज्जगत्कर्तृति' निर्वचनं नृवाणा मीमांसकाः । एते हि 'जगत्कर्तारं स्वीकृते स्वीकृतं भवति'
वेदानां पौरुषेयत्व'मितिसिद्ध्या कंचनेश्वरं प्राणीकुर्यान्ति । एतन्मतसंशेषस्तु—कर्मेश्वरः । चात्त्वक्षेत्रनरूपः । स्वर्गः
परमपुरुषार्थः । मत्प्रमयी तत्सूचित्वाग्निग्नादिदेवता यज्ञरूपेण । अर्थवादश्च स्वार्थे न प्रमायम् । वेदः स्वतःप्रमाणम-
पौरुषेयश्च । प्रवाहत्यायेनाऽनादितो जगत्प्रयमेवं प्रचलतीत्यसौ ।

अत्रापि मद्भक्तवृत्तवैकल्यदातृत्वादिप्रतिपादकानां देवतोपासनादिप्रतिपादकानां श्रुतिवाचयानां च विरोधा-
स्तर्वाऽस्तिकतत्प्रसिद्धस्येश्वरस्य चाऽमन्वत्यावास्तिकत्वमेव । किं च जैमिनिः 'अतदर्थांनां चाऽनर्थक्यं' प्रतिजानीते ।
एवं वेत्सर्वेत्यापि परःशण्डस्योपनिषद्भागस्य सिद्धपदार्थांमिधापित्वादेवैकविलक्षणममानात्वं स्तुतमाणातीति निमित्ति-
रपि तथा । किं च अर्थवादानां प्रमादपठितयं 'तुल्यं च सांप्रदायिकं' मित्यादिना निराकृत्य तत्र वेदत्वं स्थिरी-
कृत्यापि तान्त्वार्थेऽप्रमाणं वदतीत्यलौकिकवैकल्यदेवाऽप्रामाण्यकथनलक्षणं नास्तिकत्वमप्येतस्य । अत्र मीमांसकेषु
द्वेषा मत्तमेदः । प्राञ्चसावद् 'औपथं पिव शिरा ते वर्द्धिष्यत' इत्यादिलौकिकवाच्येष्वेव 'गावो वै सत्र-
मास्त' इत्याद्यर्थवाच्येष्वपि 'असज्ञावाऽमलम्बेन' केवलविधेयस्तुतिपरत्वम् । न तु स्वार्थेऽप्रामाण्यमपि । तथाच
'तत्सामान्यादितरेषु तथात्वम्' इति न्यायेनाऽप्येतेषां 'वायुर्धर्मं क्षेपिष्ठे' स्वार्थेऽप्रामाण्यमपि न स्वार्थेऽप्रामाण्यम् ।
किन्तु जहृत्स्वार्थलक्षणया केवलविधेयत्वात्कत्वमात्रम् । एवमुपनिषदां सिद्धपदार्थप्रतिपादिनीनामपीति संनि-
रन्ते । नवीनास्तु वार्तिककृत्यभूतयः सर्वेष्वप्यर्थवादवाच्येष्ववयवार्थाऽनतिक्रमेणैवाऽनहृत्स्वार्थलक्षणया प्रादास्त्वप-
रत्वम् । 'आदित्यो यूप' इत्यादावपि, ऊर्ष्वेयादिगुणयोगादवयवार्थस्य सत्यात्स्वार्थेऽप्रामाण्यमपि । 'प्रजापतिरा-
त्मनो यषामुदसिदत्' इत्यादौ सर्गादौ परमेश्वर एव स्वमहिम्ना पशुलपमेकं कृत्वा तद्रूपोक्ततेन कर्म प्रापुञ्ज-
त्येवंप्रकारेण सर्वत्र सत्यत्वमुभेयम् ।

यस्तुतस्तु 'वेदेऽश्वरमात्रस्याप्यसत्यार्थप्रतिपादकत्वाभावा'दित्युक्तिदिशा कश्चिदपि वेदेऽप्रामाण्यगन्धोऽपि
नास्ति । सर्वथाऽपि स्वतःप्रामाण्यस्वीकारात् । अर्थाद्वनर्थावयवगन्तुवे सति स्वशुद्धिकार्येण कार्याविकाऽभ्योत्प-
त्ताज्ञानाऽनपनयप्रामाण्यस्वीकारात् । तथा च पद्वेदेष्वलौकिकार्थांवेदकेष्वयोग्यताज्ञानं तच्चाद्रूपोपादेव ननु वेदो-
क्तपदार्थेषु तदस्ति । एकत्र तदभावेऽप्यन्यत्र तदुपलब्धेः । यथा सेतुबन्धादौ प्राग्यं ह्यनन् । नचैवं प्रलक्षादिकम-
नुस्यूताऽन्यथा कल्पनीयमिति परमास्तिकानां सुदृढः सिद्धान्तः ।

किंच 'विद्याया वा करोति' इति श्रुत्या ज्ञात्वैव कर्म कर्तव्यमिति सिद्धेऽर्थवादाः कर्माङ्गमूर्ते पदार्थज्ञानसु
पदिशन्तीति न किंनिदनुपपन्नम् ।

ननु 'अग्निर्मन्त्र मेयज'मित्यादीनां कथमलौकिकार्थाऽऽवेदकत्वमवगन्ताव्यम् । नैव रूपः । 'अमरेष्वम-
रस्ववदनादित्येऽपि जगतः प्राथमिके चष्टिप्रारम्भे 'वेददाव्देभ्य एवाद्दौ प्रथक्संस्थात्र निर्गमं' इत्याद्युक्तेः प्रजापतिमं-
गवानलौकिकत्वेनात्मत्वेन स्थितस्य सकलस्यापि जगतस्तदाप्रभृति वेदवाचा लौकिकार्थं कीडाये नियमितवाङ् ।
तत्तत्प्राचीनानामसार्कं दृष्ट्या वेदस्य कश्चिद् लौकिकार्थावेदकत्वेऽपि न तथा । किन्तु तदुच्चाऽलौकिकार्थावेदकत्व-
मेवेत्यलं पश्येन । तदेवं जैमिनीयं श्वेनमर्षजरतीयम् । केऽपिस्तुद्वयत्वा नास्तिकत्वमस्मदुक्त्या त्वास्तिकत्वमिति ।
तथापि 'तमेव विदित्वाऽपिगुरुमेत' इत्यादिदेहितसाक्षात्कारदिशा साक्षात्काराभावाद्दृष्टानामासत्वं तु न सुब्रवीति ।

आत्ममेदं प्रकृतिपरिणामं च सांत्वा मन्यन्ते । द्वेषा हि सांत्वं, निरीश्वरं शेषरं च । निरीश्वरात्वावहाद्
'त्रिगुणसाभ्यावस्था प्रकृतिदाव्दामिधेयं जडं प्रधानं मद्भृदादिशेषोपरपन्तनेन प्रपञ्चरूपेण पुरुषोप-
भोगाय परिणमतीति' । सेश्वरादेऽप्येवम् । इयांस्तु विशेषः—यथाहि संस्कृतसैन्यमिष्टाय तत्सप्तकंचशादीजर्मक-
रादिक्रमेण महान्तं दृशमारमत एवं कृदाकर्मविपाकान्तरपरामृष्टं पुरःपत्तिरेवमाश्रित्य प्रकृतिजैगद्भारभते । पुरःपा
भोक्तारभेतनाः । प्रकृतिरेका कर्त्री भोग्या च ।

योगोऽभ्युपगमिष्यः, सात्त्विकयोः निरात्म्यमथ । अन्यसर्वं प्रायः साक्षयसामान्यमत्र । विस्तरस्येतदाकरे
द्रष्टव्यः । एतयोरेषि 'ब्रह्मकर्तृत्वतदैक्यचाक्यैर्विरोध' इति तदेव नास्तिरूपमापन्नम् । किन्तु प्रतिदिनतुल्य
किंवा 'यथा यथोपासते तत्तदेव भवति' इति विरोधं परिहृत्याऽऽसक्तिकत्वम् । भेदद्वेषनार्षजस्तीपापमत्रापि ।

अवशिष्ट इदानीं 'निश्चयादादीं नास्तिक' इति विवरणः । तत्राद्वैतितो भागवादादिनो मिथ्यावादित्वमङ्गीकु-
र्वन्ति । अद्वैततत्त्वज्ञादिषु तदादर्शनात् । मिथ्यात्वं च सदसत्त्वानिर्वचनीयत्वमिति भाषन्ते । एवं हि ते—'संविद्मेकां
केवलं विहाय सर्वमन्यन्मिथ्या । अनाद्यनन्ता संविच्च स्वभावेन धर्माकारक्रियाऽत्यन्ताभायवती ।
निर्धर्मकं ज्ञानमिति यावत् । तदेव शुद्धं ब्रह्म । तच्चाधिष्ठानमस्य नामरूपस्यानिर्वचनीयस्याविद्या-
(अज्ञान) कारणस्य मिथ्याभूतस्य कार्यजातस्य । तल्लिभमायायुक्तं ज्ञानं शक्यं ब्रह्म । घनमायायुक्तं
तदेव जीवः । घनत्वं चाऽत्र तमोऽभिभूतत्वम् । स च कर्ता शुक्लदुःखभोक्ता च । अनाद्यनिर्वचनीय-
मज्ञानमेव मायाऽविद्येति शुद्धाशुद्धसत्त्वेन भेदकेन द्विधा भिन्नम् । भेदश्च सर्वोपायोपामनादिरय ।
अवस्थाद्वयं च—अव्यहारावस्था, यास्तविकी च । व्यवहारावस्थायां 'व्यवहारे वयं भाट्टाः' इति
प्रतिज्ञा पेटः, तस्मात्प्रायं, तदुपस्थापनफलमिदं, सर्वं सद्यः । वास्तवं तु न वेदो न तस्याप्राप्यं नेत्रयो न
साधनफलानि न किमपीति सर्वं मिथ्येत्याहुः । तथाचाऽप्रापि मते यदेधरादिव्यवहार एव न दास्यवलि-
स्वात्मिकत्वेन नास्तिरूपत्वे च षाऽध्वंजरीयत्वमेव । यस्तुस्तु साध्यमिकाः चांवरश्राद्धैतवादिनो न परशरं विशेषभेद-
भिन्नाः । तथा हि 'सर्वं ज्ञानमिति' साध्यमिकाः । 'संविदेव निर्विरोधाऽविद्यायां केवलं सतीति अद्वै-
तितः' । तत्र तस्या अविषयत्वात्निर्विरोधत्वाच्च सर्वप्रमाणामोचरतया ज्ञानत्वमेव स्थायति । न च त्रिपेधमुखेन
नेतिनेति' इत्यादिशुद्धयो इत्यादिवाप्युपरोधत्वाच्च सारिरोध्याध्यातियाद्यन्वयेव तद्'स्ति सति' वाच्यम् । अमपोजकत्वात् । नष्टो
प्रतिपादो न प्रयोजकं भवति । गृहे घटे सत्यपि 'अस्तिन्यदस्ति तद्वयं कथमपि निर्देष्टुं न शक्नुमः' इत्युक्ते कथ-
मस्तिन्योद्येते घट इति ज्ञायताम् । नेतिनेति व्यावर्तितेऽपि पदार्थान्वरे घटज्ञानं हुंशकमेव । घट इत्यस्याऽपि विरो-
धत्वाच्च । तस्मात्निर्विरोधे परोक्षे संविद्धे ब्रह्मणि ज्ञातव्ये पारिरोधन्यप्रयोजकमेव । 'ब्रह्म ज्ञानं संविच्च' इत्य-
स्याऽपि विशेषविशेषत्वाच्च । यत्र हि पदार्थः प्रत्यक्षविषयस्तत्र तु विरोधोचरितिकैर्निर्देष्टुमशक्यत्वेऽपि व्यावर्तने पारि-
रोध्यात् 'अस्ती'ति ज्ञानं संभवति । यत्र पुनरविषयत्वमेव वस्तुनस्तत्र पारिरोध्यमपि युक्तमेव । ननु 'ज्ञानामी'-
त्यनुपपत्त्यापामानतिकप्रत्यक्षाहोक्तिरिदं संविच्च । तर्हि पदमविषयत्वमोपनिषदायत्त । अवैदिकता च गले
पतिता । किंच लक्षणा हि शक्यसम्बन्धे भवति । निर्विरोधे तु तस्याऽसंभवाच्च लक्षणासंभवोऽपि । न च काव्यलोकः
संबन्धोऽस्तीति न शोचः । तस्य तेनैवाऽवस्थात् । सरमरीचिकायां कालनिकैव संबन्धेन बुद्धिनतानसत्यवनिश्चयात् ।
न च मरुमरीचिकाज्ञानमनिर्वचनीयमेवात्तं नाऽसत् । लोके तयाऽप्रतिदेः । प्रत्युताऽसत्त्वेन निश्चयः । लोकाणुसा-
रिणो हि कल्पना भवति । तस्मादसत्त्वः शून्यमेवापवति । तयाच वास्तवचनम् । 'विचारसहस्यमेव पदार्थानां
तत्त्वम्' । किंच 'विचारसहस्यमनिर्वचनीयत्वं'मिति द्वयमपि पुंयसम्यगे विचारस्य स्वभावमेव । 'इदं न
चक्रं शक्यते इदमपि न चक्रं शक्यते' इत्यनिर्वचनीयत्वं नाम । विचारसहस्यमपि तदेयेति । पदान्तरं च
तत्सहस्यमेवैतदपामिति तस्मत्पदार्थः परीक्ष्य जानन्तु विद्वांसः । त्रिस्तत्राद्वेह सन्त्ये । तस्याद्वयवर्णैर्बोद्धन्तरेरिव
भाषावादिभिरपि 'सर्वं ज्ञान्य' इति पारिरोध्यात्सूच्यते ।

किं च 'मूळतैतावस्य' सूत्रे 'वाङ्मनसावीतमविषयान्तं प्राति प्रत्यगाममूर्तं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्य भावं
प्रवेति केपाचिदाचार्याणां यचनम् । तत्रेदं जिज्ञास्यते ब्रह्मणो नित्यशुद्धादित्यभावः केन प्रमाणेन ज्ञातः । वेदादिति
वेदाङ्गमनसावीतमविषयत्वं चाऽपेक्षितम् । न केनाऽपि ज्ञातं चेच्छून्यत्वम् । न च पारिरोधयेन ज्ञातमिति वा-
च्यम् । विकल्पासहस्यत्वात् । किमिदं पारिरोधय प्रमाणमप्रमाणं वा । प्रमाणं चेत्तद्विषयत्वादविषयत्वं नष्टमन्यथा प्रमा-
णामावात्स्यत्वात्त्वमेव । तत्रैव च 'न चाऽत्रेय'मिथादिना किञ्चिदावाह्य परिहारे 'नेदं शक्यं' प्रतिपादत्वेन ब्रह्मणो
रूपद्वयं निर्दिशति लोकप्रसिद्धं त्रिविदं रूपद्वयं ब्रह्मणि कल्पितं परामृशति' इति तद्वचनम् । तत्रापि प्रश्नः किमिदं
रूपद्वयं स्वयं कल्पितं स्वयमेव वेदोन्वोच्यत उत लोककल्पितमनूतते । वेदकल्पितं चेद्वेदे विद्यमानादित्वात्तौपाद्गामा-
प्यवादादित्यम् । लोककल्पितमिति चेद्वेदस्य सूत्रेणादिव्यवहारेदं पुंनः शक्यं 'तद्विद्वद्भवति परामृशति'ति वा ।
'तस्मान्मूर्तप्रतिपादनेऽमूर्तस्य तदप्रतिपादने तस्य विरोधादभ्यविरोधात्सैक' इति त्व्याप्यत्त्वमेव । यत्र
दु विरुद्धमोभयं भक्ष सन्त्ये तदु शुक्त्यादित्यदोषः ।

किंच 'दर्शनार्थे' स्वयापि श्रुतवाद्दोष इति चेत् एकस्याऽनेकस्वभाववानुपपत्तेरिति तद्वचनम् । तत्रापि वेदाप्रामाण्यवादिष्वं शरीरमवति । तथा हि—श्रुत्युक्तं चेदुभयलक्षणं यत्र तर्हि श्रुतिप्रामाण्यवादिना तथैव मन्तव्यम् । तत्र केयं विभीषिका 'एकस्याऽनेकस्वभाववानुपपत्तिर्नाम' । एकस्याऽनेकस्वभावता हि लोके विरुद्धा । लोकत्र नाऔक्तिकदोषो भ्रान्तश्च भवति । वेदस्तु प्रामाण्यमूर्धन्य इति नैकमक्षरमप्यन्या मृते । तद्योकात्तुतोपेयं श्रुत्युक्तार्थ-खण्डनं नाम वेदाप्रामाण्यवादिष्वं न निर्वहति किम् ? । तस्मात् विचारवेलायां शान्तराद्द्वैतवादिनोऽपि तथा । तत्राप्य-र्धजरतीयं च ।

अवशिष्टाः साम्प्रदायिकास्तु सर्वसत्यवादिनो लोकात्मगनुत्थाना वेदाक्षरमात्रमपि निरनेक्षप्रमाणं मन्यमाना भासिका एव ।

तत्र वाचस्पतीरामानुजाचार्याः—अप्राकृतहेयप्रत्यमीकसकलकल्याणगुणाकरश्रिदानन्दसत्परम्यहादिशब्दवाच्यः परात्परं वस्तु व्यापको भगवान् श्रीपुरुषोत्तमः । स च सविशेष एव । विभागानर्हं चिद्विचिती तद्विग्रहः । तयोः परिणामभेदं विभागाहं नामरूपि स्थूलं जगत् । अणुं व्यापको जीवसर्वाविशेषि भगवतो दासः । परमपुरुषार्थत्वेन भगवति ज्ञाते शाल्लपर्यवसानम् । मत्स्या च साक्षात्कारः । स्वताःप्रमाणं वेदाः । तदनुकूलानि ध्यान्वति ज्ञात्वाणि । भगवन्माहात्म्याऽनपहारिण्यश्च युक्तयः । 'दुःखापहारपूर्वकानन्दाप्राप्तिश्च मोक्षः ।' अभेदवादिन्यः श्रुतयः शरीरशरीरिणोऽस्मिन्सान्ध्याः । एकाकिनं देवदत्तमानयेत्युक्ते शरीरी देवदत्त आनीयते । तत्राऽभेदस्तयोः । तिर्दि-शेषवादिन्यश्च ताः प्राकृतेतरास्तस्य धर्मानन्दन्तीति निराकांक्षा इत्याहुः । तदर्थं तेषां मतसंक्षेपः ।

ईश्वरचिद्विशेष्य पदार्थप्रितयं हरिः । ईश्वरचित्त इत्युक्तो जीवो दृश्यमचिरुनः ॥
द्वयादव्यभेदान्मितमुभयविधं तद्विदस्तवमाहु-
द्वैत्यं द्वेषा विभक्तं जडमजडमिति प्राच्यमव्यक्तकालौ ।
अन्त्यं प्रत्यक् पराक् च प्रथममुभयथा तत्र जीवितभेदा-
श्रित्वा भूतिर्मितिश्रेलपरमिह जडानादिमां केचिदाहुः ॥
यदुपडमण्डान्तरगोचरं च ददसोत्तराण्यादवगन्ति यानि च ।
गुणाः प्रधानं मुख्यः परं परं परात्परं ब्रह्म च ते विभूतयः ॥ ३५ ॥

श्रीमध्वाचार्याः श्रीनिम्बार्काचार्याश्च प्रायो जीवेश्वराद्विषये श्रीरामानुजसमानसिद्धान्ताः । केवलं तु भगवच्छरीरविषये विमतः । ते हि समष्टिजीवरूपं त्रिषाद्विभूति ब्रह्मैव भगवद्विग्रह इति मन्यन्ते । अभेदाभिधायिन्यः श्रुतयस्तु नियमनियामकभावं वा चित्तानात्यं वाऽऽमनन्तीति स्वीकुर्वन्ति ।

श्रीमद्ब्रह्मसूत्राचार्याश्च—न खलु जीव इव भगवति शरीरशरीरविभागः संभवति । किन्तु सर्वकारणं स हि क्षराक्षरावीतः सच्चिदानन्दः प्राकृतेतरसकलधर्मवान्मधुरमूर्तिर्नगवान्श्रीकृष्णसत्त्वाविध एव । यथाधिकारं यथानाममेक एव विधिधतया गृह्यते । तस्मात्साकारत्वविराकारत्वादयः सर्वेऽपि परमांसिखण्डौक्तिक उपपद्यन्ते । सर्वश्रुतीनां प्रामाण्यं च तथैवाऽनपोदितं भवति । इदमप्राकृतम्—प्राधान्येन त्रिविधा जीवाः । तत्र वामसैरसनमप्रा-हिमिर्निर्दिशेषं ब्रह्म, तत्रिजं मिथ्याप्रत्यक्ष्य जगदिति गृह्यते । मध्यमेः किंचिद्विग्रहादिभिः सधर्मकः परमात्मा, तद्वत्तद्विग्रहादिभिः च जगदिति । 'वचमेस्तु सात्विकैः सकलहेयतरस्वरूपाभिन्नपूर्णगुणविग्रहः केवलानन्दो भगवान् स एव च प्रपञ्च इति गृह्यते । यदुक्तं समाधिभाषया भगवता श्रीव्यासेन 'ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शक्यते' 'ईदं हि विश्वं भगवानिवेतरो यस्मिन्नवस्थाननिरोधसंभवाः' । जीवेश्वराप्रमादश्रिदुपसिरोहितानन्दः । सद्रूपश्च जगत् । अभेदश्च शास्त्रः श्रुतिवाक्यासादादिशास्त्र्यः । भेदस्तु भगवद्विच्छाकृतः स्रुदरतो दुर्निवारः । न चैवं भेदाभेद एव प्रतिपन्नो भवति नाऽभेद इति पाच्यम् । भेदस्याऽभेदधर्मत्वात् । घृतस्य द्रवत्ववत् । सर्पसाऽऽकार-वत् । धर्मधर्मिणोऽभेदात् । श्रुतिरजतादी तु 'अन्यस्यातिरेच' । तथा हि—भगवान् हि शौक्तिकं रजतं, स्वादि-कांश्च पदार्थान् मोहिन्या मायादासया सृजतीति । इदं च 'अथ रथपथः सृजती'त्यादिश्रुति 'सृजती'त्यादि-शब्देष्वो ज्ञातं भवति ।

१—तथासिपत्यमत्र कृतिपयतद्वर्मेवत्वम् । २—अभेदे । ३—इदं हि विश्वं, भगवानितर । इदं हि विश्वं भगवानिव
इतरः । इदं हि विश्वं इतरः भगवान् इति यथान्यमत्र ।

प्रमाणपूर्वग्यश्च समसो भगवान् वेदः । प्रामाण्यं च लोकाऽनधिगतायांऽवगाहित्ये सति स्वबुद्धिकार्य-
हेतुककादाधिकार्योप्यज्ञानाऽनपनोषमावो नाम । भगवद्गीता, व्याससूत्राणि, समाधिभाषा श्रीमद्भागवतं
चेति त्रिकं संदेहवारकत्वेन वेदावैतिनिर्णायकमिति प्रमाणम् । तदुत्तुष्टान्यन्यानि शास्त्राण्यपि । अनुमानं
तु युक्त्यपरपर्यायो ब्रह्मणि न प्रमाणम् । केवलं तु पादे नास्तिकपरानये कतिपयधिकारिश्रवणे चोपयुज्यत इति
लोक एव प्रमाणम् । न च 'यस्तैकेषानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतर' इति वाक्येन किंपिच्छद्रम् । तत्र तर्को
मीमांसाऽपरपर्यायो नतु प्रतिबन्धन्यायस्वरुल्लंघनः । तत्परस्य तु श्रुतिस्मृतिषु निन्द्येत्थलं पक्षाभ्रयेण ।

भक्तिश्च साधनम् । तदुत्तरार्धे प्रेमासक्त्याद्यः फलमित्याहुः । अद्यत्वे केचिदेवं प्रसवतिष्ठन्ते 'यदेषा भगव-
न्मार्गमूलभूता भक्तिर्देवात्मि' इति । तद्विषयेऽपि किंचिद्विस्वामिः । वेदे भक्तिवाङ्मोक्षेऽप्येते तदर्थं सदादायो
वा ? आद्ये तु येताश्चतस्रोपनिषदि 'श्रद्धामांक्तज्ञानयोगादवेहि' इति । अन्यत्र च 'यस्य देवे परा भक्तिः' इति
स्पष्टमेव भक्तिवाङ्मः । अर्थादायं वेदः 'भक्तिर्नवविधा साधनरूपः, फलरूपः च ज्ञेयात्मिका । उभे अपि वेदे सः ।
यथा 'भक्तिर्नोतुगः' ऋ. सं. ४ । 'सुश्रुतिमीरयामि' ऋ. सं. २ । 'स्त्वामस्त्वा साध्याः' ऋ. सं. १ । 'मर्गा देवस्य
धीमहि' ऋ. सं. १ । 'त नः पितेव सूनवे' ऋ. सं. १ । 'अस प्रियातः सरये स्वाम्' ऋ. सं. ४ । जलं क्रिस्तेण
भक्तिविययेऽन्यद्वा वक्ष्यामः । तदयन्तेतोषां यचनामृतसंश्लेषः ।

'प्रपञ्चो भगवत्कार्यस्तद्रूपो माययाऽभवत्' 'वियाविद्ये हरेः शक्तौ' 'कदाचित्सर्वमात्मैव'
'माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोऽधिकः ज्ञेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तथा मुक्तिर्न चाऽन्यथा'
'जीवस्वयाराप्रमोहो हि मन्धवद्व्यतिरेकवान्' 'सच्चिदानन्दरूपं तु ब्रह्म व्यापकमव्ययम्'
'सर्वेशक्ति स्वतन्त्रं च सर्वज्ञं गुणवजितम्' 'दुःखाभावः सुखं चेति पुरुषार्थद्वयं मतम्'
'धर्मः सम्पद्यते पद्भिरधर्मो हान्यथा भवेत्' 'मिथ्याप्रलोभनं वेदे न कश्चित् कर्हिचिद्भवेत्'
'धीर्गुण्यं पूजयेद्भक्त्या यथाऽल्लभ्योपचारकेः' यथा सुन्दरतां याति वखैरभरणैरपि'

‘कृष्णे सर्वोत्तमके नित्यं सर्वथा दीनभायना’

‘वेदमार्गविरोधेन येषां करुणमण्यपि, ते हि पाक्षण्डिनो ज्ञेयाः शास्त्रार्थत्वेन वेदिणः’

अस्मिन्ननुभाष्ये त्रिसूत्र्यां तु श्रीमद्ब्रह्मभाचार्याणामयमाशयः ।

इह जगति सर्वस्यापि बुद्धिमतो जनस्य तु समनादेयमादेयं च सुखं भवति । तु स्वाभावाय सुखप्राप्तये च
निरिच्छास्यपि साधनाभि लौकिकालौकिकानि । अलौकिकं साधनं नाम वेदोक्तो धर्मः । सर्वत्र पशुपुत्रधनादिर्धर्मसाधनम् ।
एव च तु खाभावो मोक्षः, सुखप्राप्तिर्निरतिशयानन्दपरयद्ब्रह्मप्राप्तिः, तत्साधनं धर्मः, तस्यापि साधनमप्ये इति चत्वारोपि
पदार्थाः फलत्वेन साधनत्वेन च अर्थेनाविषया इति साक्षात्परंपरामेदेन पुरुषार्थो उच्यन्ते । ज्ञानमपि मोक्षसाधन-
मिति धर्मो एवान्वेतति । आत्मसाक्षात्कारे हि तु, खाभावरूपो मोक्षो भवति । परब्रह्मवाच्यभगवत्साक्षात्कारे च निरति-
शयानन्दप्राप्तिर्भवतीति विवेकः । पुक्तं नेतर । आत्मसदाचारवापरमात्मनस्तु तद्विशिखात् । यद्यपि आत्मशब्दो, वेदे
परमात्मभगवदादिद्वन्द्व्याच्ये परब्रह्मण्येव सुदयलयापि तदशास्त्राविदंशे जीवेपि न विदतः । नच निरवयवे ब्रह्मणि
विभागोयमंशांशिनोऽप्रामाणिक इति वाच्यम् । भगवदेच्छिकृत्वाहेतुकावाङ्मवदिष्टावाश्र'पर्वेनुयोगानर्हत्वात् । वेद-
सालौकिकत्वात्सत्तः प्रामाण्यत्वात् । अत एव भगवता व्यासेन निरवयवत्वस्यद्वन्द्व्यात्कोपमाशङ्क्य 'श्रुतेषु शब्दमूलत्वा'
दिनि समाहितम् । यद्युत्तरत्र सूत्रमाष्ये कैश्चित्पूर्वं सूत्रानुसारं व्याख्यायान्ते सर्वं स्वोक्तमुपजीव्योक्तं च, छण्डविया
निर्मूलत्वात् स्वयुचयाः समाहितमित्येव तसु स्वबुद्धिकर्मदालं वा वीदावशिष्टकार्यं चेति न जानीमः । स्वत. प्रामाण्यवेदवादि-
नासिदमस्यपिततममिति तु जानीमः । अतः प्रकृतमनुसराम । एव च तु सामान्यपूर्वको निरतिशयानन्दज्ञानन्दलाभः
परमपुरुषार्थः । तत्साधनं च ज्ञानपूर्वको वेदोक्तो धर्म इति सिद्धम् । अक्षयदिरपि विदितत्वाद्देव एव । तत्रात्र
तत्रज्ञानात्मज्ञानभगवत्ज्ञाननर्व्येकेश चज्ञानिदित्यकर्मादिश्रवणान्तेन धर्मेण प्रभुखेद्देवैर्केण निरतिशयानन्दज्ञानन्दपु-
षोत्तमप्राप्तिरिति फलितम् ।

एवं च तारनामात्मनः परब्रह्मणश्च स्वरूपज्ञाने, 'सर्वं ब्रह्मे'ति सर्वस्य मन्त्रव्यज्ञाने च सति, माहात्म्यज्ञानेन
भगवति भक्तिरर्देन । वेदान्ताश्च तारनात्मस्वरूपं सर्वस्य ब्रह्मत्वं च निरूपयन्तीति पुरषोत्तमप्राप्तिकर्मज्ञानेन पुरषेण
तेऽत्रयं ज्ञातव्यामद्विषय. शपरिचर ब्रह्म चेति भाषान्वेदव्यास उभयं युगपदाह—'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे'ति ।

अज्ञातानि कर्मानि मुख्यफलं न ददति ज्ञाताद्येव तु ददतीति कर्मादिभ्यो ज्ञानमेव पुरपार्थसापकमित्याःशास्त्रार्थः ।
 ब्रह्मणो भागवतः परमपुरषस्य, वेदान्तानां च जिज्ञासा विचारोऽधिक्रियत इत्यर्थः । जिज्ञासाशब्दो हि विचारो रूढः । तेन
 ब्रह्ममीमांसाशास्त्रस्यास्य समाप्तिपर्यन्तं ब्रह्मविचारविषय इति कलितोऽर्थः । ब्रह्मण इति शेषपठित्वाद्ब्रह्मत्वमित्यर्थ
 सर्वमेव ब्रह्मगुणतासाधनविरोधनिराकरणार्थिकं विषय इत्यपि योद्धव्यम् । ननु शेषपठोपरिब्रह्मे ब्रह्मणोऽविचार्यत्वं
 गौणत्वं वा स्यात् । नैष दोषः । ब्रह्मणः सर्ववेदान्तमतिपाद्यत्वात्सर्वत्रप्रसिद्धत्वादात्मत्वाच्च तन्मात्रे कस्याप्यात्मिकस्य
 न सम्पद्देहेतोपीति तस्याजिज्ञासत्वेपि न कश्चिदोपदेशः । जिज्ञास्यसंभन्धिष्येन ब्रह्मणो जिज्ञासत्वमपि पारिशेष्या-
 दागतमेव । न चेवं सम्यग्भाषेन विचार्यत्वे ब्रह्मणो गौणता स्यादिति वाच्यम् । शब्दे गौणत्वेऽर्थे मुख्यत्वमेव । 'शास्त्र-
 सेषक' इत्युक्ते तन्वेन शब्दो गौणत्वे भासमानोऽप्यर्थतो मुख्यत्वमेव । निराधारानां गुणादीनां वर्णनात्मन्वाद्विचारा-
 सम्भवाद्ब्रह्मविचार एवेति च गृह्यते ।

ननु 'यतो वाच' इति श्रुत्या ब्रह्मणोऽविषयत्वोक्त्यां यो विषयः सोऽंशो जड' इति व्यासश्च कथमुच्यते ब्रह्म
 विचारविषय इति । उच्यते—ब्रह्मणोऽविषयत्वेऽपि स्वप्रकाशत्वेऽपि चाप्यवहार्यत्वेऽपि स्वैच्छया 'एकोहं बहुस्यां' 'तदेकत'
 'स आत्मानं स्वयमकुरुते'त्यादिप्रामाण्यात् ध्यवहार्यत्वमपि । स्वानुब्रह्मेण परप्रकाशत्वमपि । वेदवाचां विषयत्वमपि ।
 न चैष दोषः । श्रेच्छायाः स्वानुब्रह्म वेदानां स्वरूपान्तःपातित्व्यात्स्वप्रकाशित्वस्याऽव्यायात्वात् । सर्वथाऽविषयत्वे
 तु 'ब्रह्मविदामोति परं' 'महा वेदै ब्रह्मैव भवति' 'सर्वं वेदा यत्पदमामनन्ति' 'कश्चिद्दीरः प्रसगात्मानमेकैश्व' 'यमेवैष
 शृणुते तेन उच्यते' इत्यादिसहस्रश्रुतीनामविषयत्वापत्तिः स्यात् । तस्मादविषयो विषयश्च ब्रह्मेति मन्तव्यम् ।

या तु विषयत्वेन जडत्वेन व्यातिरुच्यते भासतीतिवशे सा तु स्वकपोलकल्पितेय । अविचारविषयप्रना च ।
 तथाहि—विषयत्वेन जडत्वेन व्यासिं मनवानः पृच्छयते, आत्मा कश्चित्पदार्थोऽस्ति न वा ? नास्ति चेदुदितमाम्नि-
 कत्वेन । अस्ति चेत्तत्सत्त्वात् किं नाम प्रमाणम् । कस्मिंश्चिदपि प्रमाणे स्वीकृते प्रमाणविषयतयाऽऽप्तानो जडत्वापत्ति-
 दुर्गार । ननु नामा वेदानां पदशक्तिर्विषयः किन्तु 'नेतिनेति' इति पारिशेष्याद्स्वीति सूच्यते । अहो भ्रामकत्वं
 भवतः । तत्रापि पृच्छयते । पारिशेष्यमिदं सूचना शेषं प्रमाणं न वा ? प्रमाणं चेत्तद्विषयत्वमेव । प्रत्यग्विचि-
 त्तैश्चत्वं चात्मनः सर्वत्रप्रसिद्धिमेवेति कृतं साहसिककथनं । जडत्वेन विषयात्वेन तु व्यासिमेवतु नाम न तथा काचि-
 द्दानिरस्माकम् ।

किंच ब्रह्मणः सर्वव्यवहारातीतत्वे स्वीकृते सर्ववेदान्तानामनर्थकता स्यात् । वेदान्ता ब्रह्मप्रतिपादनं कुर्वन्ति,
 कुर्वन्तु नाम । ब्रह्मणः सर्वव्यवहाराविषयत्वात्किमस्माकं कार्यं सेत्स्यतीति सर्ववेदान्ताणां निरर्थकप्रतिपादकता स्यात् ।
 'ससदीपा यमुमती' 'राजासौ गच्छती'तिवत् । ननु 'रज्जुरियं नायं सर्प' इति पशुमात्रकथनेऽपि प्रयोजनसिद्धिर्भयनि-
 नुत्तिरिति ब्रह्मस्वरूपपरा वेदान्ताः केवलं सांसारिककर्मानिमिश्रुत्वात्तथां प्रवर्तयन्ति । तस्माच्च ब्रह्म प्रवृत्तिविषयम् ।
 नैतिकवित् । न हि 'नायं सर्प' इत्युक्तिसमन्तरमेव भयनिवृत्तिर्भवति । किन्तु नेत्रमनोव्यापारानन्तरं रज्जुसाक्षात्कारे
 सति । तस्मात्कार्यं सर्प इति चाक्यं नेत्रमनोव्यापारादौ प्रवर्तयति न स्वयं भयं निवर्तयति । तस्माच्च ब्रह्मणः सर्वथा
 प्रवृत्तिविषयत्वं सर्वव्यवहारातीतं वा । नचैवं स्वयंप्रकाशताहानिः । स्वस्य स्वविषयतायां स्वप्रकाशताहानिरभावात् ।

तस्मात्त्रैवर्णिकैरेन्द्राधिकारिर्महत्ब्रह्मस्मन्निघनां तद्धर्मादीनां, ब्रह्मणो वेदान्तानां च विचारोऽवश्यं कर्तव्यः ॥१॥
 ब्रह्मब्रह्मो ज्ञानेकार्थकः । तस्य चिद्धक्षणकस्य किंप्रमाणकस्य च ब्रह्मणो विचारः प्रस्तुत इति भवति प्रश्नः ।

तदुत्तरे स्वयमाह सूत्रकारः—'जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनिर्त्वात्' । अस्य अनेककोटियहाण्डामकस्य
 येतनाचेतनोभयाद्भुताविधिधरचनस्य महामहतः प्रपञ्चस्य यतो यस्मात्सर्वशक्तसर्वशक्तः प्राकृतगुणरसंगमावर्हिततदुपा-
 दानभूताहिमिप्ताच्च जन्मस्थितिर्ब्रह्मा भवति तत् ब्रह्मेति सूत्रार्थः । ननु ब्रह्मेवास्य निमित्तसुपादानं च कारणमित्यत्र
 किंप्रमाणमित्याशङ्क्य मूर्धकदेशेनाह—'शास्त्रयोनिर्त्वात्' । शास्त्रे योनिः कारणं प्रतिपाद्यं । तस्य भावस्तत्वं तस्मात्-
 शास्त्रोक्तकारणत्वादित्यर्थः । अत्येतीदृशो रूपनामप्रपञ्चधोर्द्वयोरपि प्रहणम् । प्रपञ्चत्वात् । तेन येऽत्र रज्जुविभागं
 कुर्वन्ति स तेषां निरर्थको निःप्रमाणकश्चेति स्पष्टम् । न च सर्वज्ञत्वसाधनाय सूत्रमेव आश्रयक इति वाच्यम् । प्रप-
 ञ्चकर्तृत्वेन, 'यः सर्वज्ञः' इत्यादिश्रुतिसहस्रैश्च ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वस्य स्वतःसिद्धत्वात् । जगत्कर्तृत्वेनैव रूपनामकर्तृत्वस्य
 तेनैव च सर्वज्ञत्वापि च सिद्धेरपार्थपत्वायं प्रयासः । निःसाक्षाद्भुदिपूर्वकत्वात्सांश्रुतिदेशेन । एतन्नाप्यदीकार्थं
 सांज्ञत्वस्याविवकत्वस्वीकाराम्भृता प्रयासेन साधितस्य तस्य दृढतयापौरुषत्वित्तिदेश । सधर्मकत्वाऽनस्तुनो ब्रह्मणः
 साधितमपि सर्वज्ञं निष्फलं च ।

कारणं त्रिविधं भवति । निमित्तं कर्तुं समर्थोऽपि च । उपादानमेव समायायि । तत्र प्रज्ञणः किंविधा कारणता । यदि निमित्तमेव जगतो ब्रह्म, तर्हि दृग्दण्डिदिवचेतनतापचिज्ञानशफेकिरतिदायतामन्नो वा । यदि बुद्ध्याख्याकर्तृमात्रं तर्हि सर्वज्ञताहानिस्फुरितत्रयतामन्नो वा । अनासृकागताप्राप्तिश्च । यदि च गृह्यसमवायित्वं, तद्व्यवेतनत्वं चिह्नत्वत्वं चाप्येते । तस्मात्त्रिविधं ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमिति प्रश्ने सूत्रकार आह—‘तनु सन्मन्वयात्’ । सर्वविधकारणत्वेऽपि न कश्चन दोषलेशोऽपीति तोर्यथः । ब्रह्म जगतः समवायिकारणम् । उपलक्षणविधया सर्वविधकारणं च । सर्वत्र जगति कश्चिन्मातृसुखात्मना प्रहस्य समन्वितं दृश्यत इति हेतोर्विरत्येव सूत्रार्थः । ‘आनन्दान्दाहृदये सत्स्विमानि भूतानि’ ‘सर्वं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे’त्यादि श्रुतिर्मिर्मह्यणः सत्स्वरूपविज्ञानस्वरूपानन्दस्वरूपस्वीकारात् । त्रयाणामपि धर्मि-रूपत्वादमैरूपत्वावैक्यम् । धर्मपरिमाणोन्नादात्म्यसंबन्धस्वीकारात् । तादात्म्यस्य च भेदसहिष्णुत्वे सत्यभिन्नत्वम् । न च सत्तादीनां त्रयाणां स्वरूपान्तकल्पमेव न तदभेदं, न वा परस्परभिन्नत्वं किन्तु चिद्रूपत्वाद्देव्यमैवेति ब्रह्मत्वम् । विकल्पासदृशत्वात् । तथाहि—एकत्वेनाभिमतानामेषां कश्चिदपि भेदोऽस्ति न वा ? । अन्नि चेद्विद्यन्येनाद्भूत-हानिः । सर्वथा भेदो नास्ति चेन्नयाणां सर्वथैकरूपत्वादापेक्षापरत्वात् । सचिदानन्दानामेकेनानि कार्यणिदेः । त्रयाणामेकतनस्य सार्वकल्पादप्येतोस्तु निष्कल्पयेनानयैकमुपपत्तापत्तिर्वेदे स्यात् । अनर्थकमुत्पत्ताप्यप्रामाण्यं न परित्यजति । किंच सर्वथा भेदराहित्ये सामानाधिकरण्यामपि न स्यात्, । ननु तादात्म्यस्वीकारे ब्रह्मणः सधर्मकत्वं सगुणत्वं च स्यात् । न स्यात् । अप्राकृते त्रिगुणे ब्रह्मणि प्राकृतानां गुणानां धर्मणां च वेदेनैव निषिद्धत्वात् । अप्राकृतानां तेषां तेषां च तेषां विहितत्वात् । अधिन्यत्रास्ति सर्वभवनसमर्थं ब्रह्मणि दृश्यमानानां विरोधानामकि-ञ्चिदकरत्वात् । लौकिकयुक्तीनां तत्राऽभेदात् ब्रह्मणोऽन्तिप्रभयत्वस्वीकारात् ।

तस्मात् त्रिविधमपि ब्रह्म एकमेव । धर्मणां तद्रूपत्वात् । एकमपि त्रिगुणमपि निधनैवमपि स्वरूपान्तकनिर्दोषा-नन्दप्रभुगुणसदृशं ब्रह्म स्वेच्छया विविधप्रकाररमनेन जगद्देव्यं भवति । अत एवाह भगवती श्रुतिः—‘एकोऽहं बहुसर्वं प्रजायते’ ‘सदेव सौम्येनमत्र आसीत्’ ‘स सर्वं भवति’ ‘स आत्मानश्चक्षयमकुरुत’ इति ।

सत्स्वरूपं जडाः । विस्वरूपं जीवानाम् । आनन्दस्वरूपमन्तर्बोधिणः । सत्स्वरूपे जडत्वभावं तु जीवस्य स्वाविषया । ब्रह्मणो निर्दोषत्वात् । त्रिव्यपि ब्रह्मणो विद्यमानत्वादद्भूतं न हीयते । त्रयाणामपि कार्यत्वेन भेदेऽपि स्वरूपत्वेनाऽभेदात् । ब्रह्मस्वरूपत्वात् ।

कटककुण्डलादीनां कार्यत्वेन भेदेऽपि सुवर्णरूपस्वरूपेणाऽभेदात् । न च भेद एव तुतो नेत्याशङ्क्यम् । सुवर्णग्राहिणा कार्याणां कुण्डलादीनां सुवर्णत्वेनैव गृह्यमाणत्वात् । भेदे तु तानि तेन न गृह्येरन् । सुवर्णान्यत्वात् । तस्मात् ब्रह्मणो जगद्देव्यं विविधं परिणतत्वेनैव शुद्धमद्भूतमेव । शुद्धमद्भूतमेव वेदान्तानां वेदानां च तात्पर्यविषयः । ये पुनर्भामती-निबन्धे वेदाभेदलक्षणने विकल्प्याः ‘कः पुनरर्थं वेदो नामे’ति पङ्क्तिभारभ्य कुलाः, ते तु परमतमज्ञानैव स्वविकल्पान्ना-मेव लक्षणनाय कृता न परस्वीकृतानामिति मन्मदे । तथाहि—नहि वेदाभेदव्यादिनां वेदापत्तिः कार्यस्य कारणस्य च परस्परं परस्परानावरूपं भेदं, वेदाभावत्वं चाभेदं स्वीकृत्य वेदाभेदं साधयन्ति, येन विकल्पस्य सपिडतो भवेत् । किन्तु ते ‘नामात्वं भेदः, एकत्वं चाभेदः’ इति वेदाभेदं गृहीत्वा कार्यकारणयोर्ब्रह्मजगतोर्भेदाभेदं साधयन्ति । दृष्टान्ते कटककुण्डलादिषु भानात्वं, सुवर्णं वैकल्प्यम् । हेमकुण्डलकटकप्रियेयकानीसुत्र हेमत्वेन सर्वेषामभेदः कुण्डलत्वंकटक-त्वादिति च भेद इति को नाम वेदाभेदयोर्विरोधः । एवं महात्वेन कार्यस्य अभेदः, कार्यत्वेन च भेदः । नानात्वमेव कार्यम् । तच्च जगत्त्रिधितप्रलयसमये तु तदभेदेन ब्रह्मणि वर्तते । गृह्यत्ववत्त्वं । न च क्षीतोष्णवपरस्परविरुद्धयो-र्भेदाभेदयोः कथमेकस्यावस्थानमिति शङ्क्यम् । अननुकूलवर्तत्वात् । तथाहि—क्षीतत्वं मित्राचारवर्ति, उष्णत्वं च मित्राधारवर्ति । तयोरेकप्रानवस्थितौ सत्वामपि न सहृष्टान्तेनाद्य विरोधः कर्तुं शक्यः । इतीरत्येकाधारवर्तित्वात् । हेमत्वं कारणत्वं, कुण्डलत्वं कार्यत्वम् । सनुभवं हेमकुण्डलमित्यत्र वर्तते । प्रकृते च नानात्वं कार्यम् । तच्च त्रिव्यपि कालेषु ब्रह्मण्यद्भूते वर्तते इति को नाम विरोधः । प्रमाणस्य सहस्रस्य श्रुतयः । ये पुनरर्थं ‘यदि हाटकदिभ्रः कटकः, कथमर्थं कुण्डलादितु नासुवर्णत्वं’ इत्यादौ विकल्पः क्षीयं दृष्टान्तिवन्धनः । तथाहि—कटादितु सुवर्णमनुवर्तमानं सर्वैरेवास्तुद्वितनेत्रं प्रत्यक्षमेव दृश्यते । तत्र कथमर्थं प्रश्नं ‘कथं नासुवर्णत्वं’ इति । नासुवर्णत्वं चेत्कथं हाटकवर्धित्वा कुण्डलादीनि सुवर्णत्वेन गृह्यन्ते । हाटकानसुवर्णत्वेन हाटकवर्धितानां न तानि गृह्येरन् । न चैवम् । तस्मान्मुग्धप्रतरणमेवार्थं विकल्पः । यथाच दृष्टान्तप्रदर्शनं तदपि त्रिविधयकमेव । इदं तु वस्तुतो ज्ञातव्यं यद्ब्रह्मत्वेन सर्वंत्वाभेदः । कार्यत्वेन च तर्षस्य भेद एव । तस्मात्सर्वस्य ब्रह्ममवत्वाद्युद्धाद्वैतमन्याहृतमेव ।

प्रकृतिपुरपयोर्महोदायाद्याद्वैतद्वानि । 'परमाणूनां त्वचान्तरकारणस्वीकारात् प्रमाणः कारणत्वव्याहतिः । समन्वयो नामाभ्यागन्तुकानारोपितरूपेणाभितव्यम् । तैवास्तीकरजतादौ रजतसत्ताया भारोपितव्यासत्ताया एवाभावात् तस्याः सत्प्रपञ्चत्वम् । ननु शुद्धपदमद्वैते हुतोऽस्मिनिवेद्यते । केवलद्वैतमेव हुतो नास्तीकियते । उच्यते— मायासम्बन्धराहित्योपाश्रयः शुद्धत्वम् । केचिद् ग्रहकारणतायां मायासम्बन्धं स्वाज्ञानसम्बन्धं वा कल्पयन्ति । महा निर्धर्मकं निर्विदोषं मन्यन्ते । तच्च न परिणमति । माययैव परिणतमिव दृश्यत इति बद्धन्ति । तेन तन्मत-भ्रमोऽस्मन्मते मा भूदिति शुद्धपदं निषेद्यते । अस्मन्मते केवलं ग्रहोपास्य जगतः परिणाम्युपादानम् । नच तद्विकृतं भवति । अलीकिकात्वादिनिवन्दाकित्वाच्च ।

न च समवाय्युपादानं वा कारणं सर्वत्र विकृतमेव दृश्यं यथा मृदादि कथं पुनर्ग्रहं समवायि न विकृतं चेत्युच्यत इति शङ्कयम् । शुक्लत्वा तथासिद्धेः । वेदेनैव तथासिद्धेः । तथाहि—स्वरूपान्तरापत्तिर्हि विकारः सा च मृदो न दृष्टा । स्वर्णस्य वा । सिद्धेऽपि घटे कृष्णवर्णगुणवादिमती सा तावद्येन हन्यत इति । संस्थानविशेषस्तु तस्या एव धर्मः । स च तद्रूप एव । श्रयणस्थितेः । सुवर्णमपि समवाय्यप्यविकृतमेव । अन्यथा शुद्धसुवर्णमहो शुद्धसुवर्ण-शुद्धं तन्मुद्रिकावलयादिकं धा न गृह्णीयात् । त्रय्यत्वात् । गृह्णाति तु । तस्मात्सुवर्णमुपादानमप्यविकृतमेव । 'गुप्यन्तु' न्यायेन हन्येत वा कचिच्छोके समवायि विकृतम् । न तेन दृष्टान्तं प्रह्वयि विकार भाषादयितुं शक्यः । 'छ सर्वं भवती'तिश्रुत्या तस्योपादानत्वेपि 'अपहृतपाप्मे'त्यादिश्रुतिमिर्विकाररहितत्वप्रतिपादानात् । न च लोकविरुद्धं वेदोपि कथं प्रतिपादयेदित्याशङ्कयम् । महानो व्यापकत्वमिवाविकृतत्वमपि लोकविरुद्धं समानमिति गृह्यण ।

यस्तुतस्तु ग्रहणोऽलीकिकत्वादिनिवन्दाद्युपादिपन्मात्रप्रवेद्यत्वाच्च विदोषतो लोकेषुकुर्णोनां तत्राऽप्रवेश एवेत्युक्तम् । तस्याच्युद्धं ग्रहोव जगदुपादानमिति सिद्धम् ।

केचिद्ग्रह 'शास्त्रोक्तित्वा'दिति सूत्रद्वये निराकर्तुकामाः वेदान्तानां ग्रहणि समन्वय इह प्रतिपाद्यत इति वदन्ति, पूर्वपक्षे च 'आज्ञावस्य क्रियार्थत्वादि'त्यादिसूत्रस्याश्रायस्य क्रियार्थत्वमिति जैमिनीयाशयं परिकल्प्य सर्वस्यापि वेदस्य क्रियापरत्वं स्वीकुर्वन्ति ।

तेषां मते समन्वय एव न सिद्ध्यति । सर्वस्य वेदस्य क्रियापरत्वाम्नात् । पूर्वकाण्डमात्रस्य क्रियापरत्वात् । सर्ववेदस्य क्रियापरत्वे ब्रह्मजिज्ञासाया निरर्थकत्वापत्तेः । सिद्धे ग्रहणि साध्यत्वाभावाजिज्ञासासामुत्तरेवाश्रायत्वात् । किञ्च सर्ववेदान्तानां निर्धर्मके ग्रहणि समन्वय एवाशङ्क्यतमः ।

नस्तुतस्तु वेदान्ताः पूर्वकाण्डश्रोभयमप्येकशास्त्रमेव । परब्रह्मप्रतिपादकत्वाद्दिति जिज्ञासासूत्रं एवाचार्येणोक्तम् । कर्मज्ञानरूपस्य ब्रह्मण एव प्रतिपादनं वेदे दृश्यते । पूर्वकाण्डे क्रियारूपस्य ब्रह्मणः प्रतिपादनम् । उत्तरकाण्डे च ज्ञानरूपस्य ब्रह्मण प्रतिपादनम् । ननु क्रियायाः क्रियाफलस्य च लौकिकत्वात्कथमलौकिकमक्षररूपत्वम् । 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा' इत्यादिश्रुतिभिर्महाप्राणं मित्वाग्निभिः सृष्टिनिश्च कर्मणोऽलीकिकावस्वीकारात् । 'यज्ञ हुष्षेन संभिन्नं भयं ब्रह्मनन्तर'मिति शान्प्रशोषेण स्वर्गादेः क्रियाफलत्वात्पलौकिकत्वाच्च ।

तस्मात्पूर्वोत्तरकाण्डयोरन्योन्योपकारित्वाद्बुभयोश्च परब्रह्मप्रतिपादकत्वादैकशास्त्रम् । ब्रह्मरूपेण ज्ञानान्वयेव कर्माणि फले दृष्टि माशान्तातीति पूर्वकाण्डश्रीचरदोषित्वम् । न साधनमन्तरा ज्ञानमात्रेण फलं भवतीत्युक्तकाण्डस्य पूर्वोदोषित्वम् । शेषत्वमहात्त्वमुपकारित्वमिति यावत् । ठगापूर्वकाण्डस्य जघन्यफलत्वस्वीकारे तु ब्रह्मणोपि परित्याज्यत्वमापास्यति । 'य एवं वेद प्रतितिष्ठति' अन्नवानश्राद्धो भवति महान् भवति प्रजया पुत्रिमिर्भवाकर्मैतेन महान् क्तोर्षे'ति श्रुतिभिर्ब्रह्मज्ञानफलस्यापि लौकिकत्वध्वानात् । इदं हि कर्म, यज्यामपूर्वकं कृतं तदाभिवैदिकं भवति । अग्निश्रेवाभिवैदिकयज्ञस्वरूपिणो भगवतो नारायणसाविर्भोवः । यथा प्रथुप्रचेतःप्रभृतीनां यज्ञे । न च कर्मकरणे देहाप्यासस्य कारणत्वादात्मनश्च देहादिव्यतिरिक्तवास्तुतः कर्मावश्यकता । तदुत्पादकतायां च व्यर्थमेव साधित-मप्यैकाश्रयमिति चेत् । न । 'महाप्राणं ब्रह्महवि'रित्यादिदिशाऽनघ्यस्वीरपि तैः कर्मकरणसंभवात् । अत एवोपाख्या-नेषु ब्रह्मविभिः श्रुतं कर्म श्रूयते । अत एव वाह श्रुतिः 'यदेव विद्यया करोति भद्रपोपतिपदा वा तदेव वीर्यवर्तनं भवति' । भेदवाचकेन ज्ञानेनाऽऽलितपयुष्या स्वरूपविषयकरहस्यज्ञानेन च यत्कर्म कृतं तदेव वीर्यवर्तनमन्तरं महाप्राप्तिजनकं भवतीति श्रुत्यर्थः ।

ननु द्वयोः काण्डयोरन्योन्योपकारित्वेऽन्योन्याश्रयः स्यादिति न स्यात् । एकत्र ज्ञानं शाब्दमननरं फलं करणेऽपरोक्षमिति भाव्योन्याश्रयः । साधनफलकर्म श्रीसुबोधिन्यां श्रीमदाचार्यचरणा यथाऽऽहुः—'तत्र साक्षात्कार इति पर्यवसितम् । तत्र विचारसहितप्रमाणेन यद्यपि निर्विचिकित्तं शाब्दज्ञानं भवति तथाप्यन्तःकरणदोषात् साक्षात्कारः सिद्धमिति । तदर्थं प्रथमं धर्मः । ततोऽन्तःकरणशुद्धौ वेदादिसत्प्रमाणे श्रद्धा । ततस्तदर्थस्य मननम् । ततो निदिध्यासानेन साक्षात्कार इव ज्ञानम् ।' इत्यादि ।

तस्मात् द्वयदेवतामन्नप्रथमानहविरादीनां महात्मकज्ञानेन फलंकरणे न कश्चिदोप इति द्वयोः काण्डयोरन्योन्योपकारित्वमैकसाध्यं च । न चाममात्रमेव महोत्तम्यत्र विचारः । तस्मात् प्रपञ्चस्याभिधानमिच्छोपादानकारणं व्यापकत्वादित्यस्वप्नात्मकसर्वगुणशोभि प्राकृतत्वादिदोषास्पृष्टं वेदैकवेद्यं श्रीकृष्णपुराणोक्तमादिपदवाच्यं सपरिकरं ब्रह्म, तच्छुद्धादितं च, वेदानां वेदान्तानां सूत्रादिशास्त्राणामस्य चाणुभाष्यस्य प्रतिपाद्यो विषय इति सिद्धम् ।

एतच्चासेधिकरणत्वादिलक्षणं तु लीलाप्रविष्टैर्मुन्यैर्बुद्धमन्दिराधिपतिभिर्विद्वत्प्रकाशैः कविकुलमीलिमा-
लाकालितपदारविन्दैर्गोस्वामिभ्रीजीवनेशमहाराजचरणैः स्वरुतवहासुवृत्तायेव निरूपितमिति सा युक्तिरेव त्रिसु-
व्यासेषां वैदुष्यावेक्षणापूर्वेल्लभाय निवेदिता ततोऽभ्येयम् ।

वेदान्तसूत्राणि श्रीमता वेदव्यासमहर्षिणा कदा निर्मितानीति भूतवृत्तवाद्यद्यपि निश्चयेन न युक्तं शक्यते, तथापि तु श्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्धोपरप्यानेन ज्ञायते श्रीमद्भागवतनिर्माणतः किञ्चित्पूर्वमेवारचितानीति । श्रीमद्भागवते च भगवतः श्रीकृष्णस्य लीला विषयः । भगवाच्छ्रीकृष्णस्मिततः पञ्चसहस्राब्दपूर्वतमे काल आसीदिति श्रीवेदव्यासमहर्षेरपि स एव काल इत्यनुमीयते ।

इदं पञ्चमीकासमलंकृतं चाणुभाष्यं श्रीमद्वैश्वानरापराजतारश्रीमद्ब्रह्मभाष्यैः प्रकटीकृतमित्यपरोक्षमिदानीं प्रेष्यावन्ताम् । ते च वैश्वे पंचमिशोत्तरपंचदशशतके चंपारण्ये वैलङ्ग्येखनारिषिप्रवंदावतससौक्यतस्रोमयागपत्तिवि-
त्तमनः श्रीलक्ष्मणभट्टस्य पञ्चम अष्टमागारत्नाश्याः कुक्षैः प्रादुरासयिति सम्प्रति निरालभारतीयजनकणपरंपरामान-
मेव । श्रीमदाचार्यचरणविलम्बमह्लाचार्यणोपेहाद्रीकृतं विष्णुस्वामिपरंपरागतमाचार्यपदं स्वीकृत्य, स्वयं च विजयनगरे श्रीकृष्णदेवराजः सभायां विवदमानान्वादिगणान्विजित्य राज्ञा सर्वैश्च विद्वद्भिः सहर्षमुपशारीकृतं शुद्धादितपुष्टि-
मार्गाचार्यपदं चोरीकृत्य भगवता श्रीपुराणोत्तमेनाज्ञतं मध्वराजद्वयं च शिरसा संयुज्य दृष्टिवीमण्डलं त्रिःपर्यंक्रामि ।
परिभ्रमणसमय एव ब्रह्मसूत्राणां भाष्यं, जैमिनीयसूत्रभाष्यं, श्रीमद्भागवतभाष्यं, तद्वदीपनिबन्धः सम्प्रकाशः,
प्रकरणप्रत्याश्रित बहुशो वादसमाहृत्यायकाशिनो ग्रन्था व्यरव्यन्त । श्रीमदाचार्यचरणानां श्रीनिहलनाथपरमा-
नुष्येण सर्वत्र वैदुष्यादिगुणेष्वान्नतः प्रतिविम्यावित्य दीक्षितभ्रीगोपीनाथचरणाः दीक्षितश्रीविठ्ठलेशमसुचरणाश्चेति
दो सुतावभूताम् । उभाम्यामाभ्यामाविर्भाविता बहुधा एव शुद्धादितपुष्टिमार्गविषयका साधनदीपिकादिविद्वमण्डना-
दयो ग्रन्थमणयः सम्प्रति विराजन्त इति न तिरोहितमिदानीम् ।

एतयोर्दीक्षितश्रीविठ्ठलनाथप्रभुचरणानां वंशः सम्प्रति परंपरां लभमानः शोभतेतन्नाम् । अत्र सर्वेपि
गोस्वामिचरणाः सकलदाक्षेणु पञ्चदशानः पण्डितमण्डलापण्डल पुत्रासङ्गित राजनततिमितमिता एतत्कृता ग्रन्था एव
निगुणमबसाययन्ति विदुषो जनान् । एत पञ्चसु दीपाकृतसु प्रधानतो गोस्वामिश्रीसुरलीधरचरणा आसन् ।

अपरे विवरणकारा गोस्वामिश्रीगणितियरचरणाः कादर्यां गोपालमन्दिरे श्रीमन्मुकुन्दरायप्रभोश्चरण-
लिनबालनकृतायां वैद्यम पुकोनविंश एव शतकेऽष्टादशशतकान्तो पाऽभवयशिति साम्प्रदायिका अवगच्छन्त्येव । तृतीये
वेदान्तचन्द्रिकासिंहारोऽपि केचनसायंचरणा एव । किन्तु पुस्तकहितयेऽपि तथानिर्देशमाभाविशेषतस्तस्यापि-
चाप्यित्तुमश्रमोक्षि । सम्प्रदायतत्त्वेषु त्रिपुसुजनजीवांतवः कारुणिकाः श्रीवालकृष्णमहदोष्याः (लाट्टमहजी)
श्रीपुराणोत्तमचरणसामयिका इत्यस्मात्निर्वादावस्थासुक्रमेव । पञ्चमा भगवद्वीपइच्छाराप्रमाणः प्रदीपकर्तारः । एते-
भाष्याश्चर्यापि पर्यायशब्दप्रदानेन संप्रदायानुगतपातितानामपि सरलानीव कृतानि ।

उपकारस्मरणम् ।

भगवतो' यशोदोसद्बिहरणशीलस्य श्रीबालकृष्णप्रभोः परमोयमनुग्रहो यदहं प्रयूहशतैरनुपलं प्रतिह-
न्यमानोपि परमगहनत्वाऽऽस्थापुभाष्यहिमगिरेरनुसयन्तीं त्रिययगामिव त्रिसूत्रीमपि शोधनकर्मणाऽच्चातरम् । सैषा
पुनः संप्रदायस्य परमानुव्रतिमाकाङ्क्षमाणानां विपश्चिदुपश्रिमसंसेवितसशिष्यानानामात्मना च विद्वद्गयांमस्वत्सर्वस्व-
भूतानां गोस्वामिकुलकौस्तुभश्रीगोकुलनाथचरणानामसीमोत्साहौदार्यानुग्रहफलमिति तदनुग्रहः सर्वैरेवासदादिभिः
साग्रदायिकैः सम्मान्यः । अपरंच, महाराजचरणैर्यदाहं पुस्तकस्यास्य शोधन आज्ञप्तस्तदा मत्सविधे श्रीमद्बालकृष्णपुस्तका-
लयस्यमेकं गोस्वामिश्रीमद्विरीधरराकरचितं शुद्धप्रायं विवरणपुस्तकं विहाय नगसीटीकान्तरम् । तत्समयेऽस्मत्सुहृद्भि-
र्विधिपोषणदालकृतैर्विद्वद्गवैर्भेदश्रीबालभद्रनामैभिः श्रीमुरलीधररचितैका शुद्धाऽपरा च श्रीलालभद्ररचिता शुद्धभूयिष्ठेति
टीकाद्वयं प्रथमतः प्रदत्तमिति तेषु शतशो धन्यवादानुपहरामः । तदुपकार च विराय न विस्मरिष्यामः । सुम्बर्देस्य-
श्रीबलदेवमन्दिराधिपतिभिर्विधोत्तेजनाशयैर्गोस्वामिश्रीद्वारकेशलालमहाराजैर्वेदान्तचन्द्रिकानाम्नी टीका प्रदत्ता ।
अतन्नाचरणयोर्वैष्वान्नादानपयन्त उपकारं स्मरामः । प्रदीपपुस्तकं तु श्रीमद्बालकृष्णपुस्तकालयस्यमासीत् । किन्तु तद-
शुद्धिभूयिष्ठमिति पठितवयं श्रीमत्प्रलालगणपतिरामदासिसुद्धपतिं प्रदीपं, यद्यपि तन्मुद्रितमपि बहुतरमशुद्धं तथापि
प्रेसप्रतिफलकस्थाने बहुशो व्यवहारमिति तेषामनुपकारः । किन्तु नैकैकपुस्तकेन भाष्यटीकासदृशो ग्रन्थाः शोधितुं
ज्ञाया इति भारतमातृगद्भीमदृष्टालपुस्तकालयव्यवस्थापकः सम्प्रदायग्रन्थसंशोधनप्रकाशनपरमोत्साहो श्री. ए.
बकीलाधुपपदधारी मूलचन्द्रतुलसीदासगुप्तोऽन्यटीकाप्रतिफलकदान उक्तः । स च तत्पुस्तकालयादात्मनश्च सकाशा-
च्छ्रीसुरलीधरव्याख्याद्वयं श्रीगिरिधररचितं च विवरणं शुद्धिभूयिष्ठमदात् । तत्तत्रास्मै धन्यवादेः । तत्र च पं०
श्रीगद्दालमहोदयपुस्तकालयादेसंस्थानसर्वाधिकारिभिर्धर्माग्रहिभिर्माननीयश्रेष्ठिभिर्भुवनदासवरजीवदासमहाशयैरपि
पुस्तकप्रदानाज्ञापनैरपकृतमिति तेषु धन्यवादाहाः । निर्णयसागराश्रितावां पणशीकरोपाहुश्रीवासुदेवशास्त्रिणामस्व-
त्सुहृदामुपकारातिशयमपि स्मरामि । यैर्दृष्टिदोषावशिष्टा वशुद्वीरदृष्टपूर्वाः क्षुतीश्च संशोध्य नयि महदुपकृतम् ।

पुस्तकमसन्महाराजचरणैः संगृहीतेन संघट्टयेण लब्धावतारम् । अन्ततस्तु—

गच्छतः स्वलनं कापि भवेदेव प्रमादतः ।

हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः ॥

इति विद्वत्सु विज्ञापयन्विरभासि पद्यवात् ।

विदुषां प्रणववशंवदो

देवपिभट्टश्रीरमानाथशास्त्री

शारदीयपूर्णिमा सं० १९७८

पुष्टिमार्गसिद्धान्तकार्यालयः

बदामंदिर—मुम्बई.

श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यविरचितं
ब्रह्मसूत्राणां अणुभाष्यम् ।

पञ्चभिष्टीकाभिः संवलितम् ।

तत्र प्रथमं जिज्ञासाधिकरणम् ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

इदमत्र विचार्यते—वेदान्तानां विचार आरम्भणीयो न वेति ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

गोस्वामिधीमन्पुरलीधरविरचिता श्रीमदणुभाष्यव्याख्या ।

योजनन्तोऽनन्तरूपः सृजति जगदिदं पाति हन्ति स्वशक्त्या
तद्रूपोऽपि द्विरूपः सकलगुणनिधिर्निर्गुणो वश्यमायः ।
संयद्ब्रह्मो गृहीता करपदरहितो वामनो विश्वतःपात्-
सौज्यं मे वाचि भूयान्निजपदनलिनासक्तमक्तानुकम्पी ॥ १ ॥

श्रीगिरिधारी तनोतु कुशलानि ।

श्रीबालकृष्णोपनामधीलाख्यभट्टकृता गृह्यार्थदीपिका ।

फलं वेदान्तानां भवति परमेतत्सुखमयं विनिर्णीतं गीताशुक्लवचनसारोऽपि तदिदम् ।
इदं जीवातुः श्रीव्रजवरवधूनां गिरिधर ! त्वदीयं लावण्यं नयनयुगले मे विलसतु ॥ १ ॥

श्रीहरिः ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तपरिद्धिका ।

नमामि गोपिकाधीशं नन्दसुतं कृपानिधिम् । गोवर्धनधरं श्रीमत्कृष्णं मत्प्राणवल्लभम् ॥ १ ॥
अपीशं सर्वविद्यानां स्वाचार्यं कृष्णवासप्रभुम् । श्रीमद्ब्रह्म इत्याख्यं प्रणमामि मुहुर्मुहुः ॥ २ ॥

श्रीहरिः ।

गोस्वामिधीमद्विधरविरचितं विवर्णम् ।

श्रीश्रीनाथमुकुन्दरायरसिकस्थानन्दशेपोज्ज्वलश्रीमद्ब्रह्मविट्टलेशसुभगश्रीशैलराजासदा ।
अत्राऽऽगत्य मदीयमूर्ध्नि कृपावश्या मुदा खासते टीलारासपरास्तदीयचरणाम्भोजे नमाम्भर्धे ॥ १ ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

भगवदीयधीमदिच्छाराममणोतः प्रदीप- ।

श्रीवल्लभकृपामिन्यो श्रीविट्टलदयानिधे ।

श्रीगोपालगुरो सुम्पत्कपालेशोऽस्तु मे सदा ॥ १ ॥

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

रूपप्रपञ्चामक्तांशवारणे शक्तमन्यम् । शश्वतं वेदकल्पद्रुमाश्रये तापतापितः ॥ २ ॥

यद्वेदान्तरहस्येन निखिलं सूत्रेषु संसूचितं

नानाम्रान्तिमः कषाटपिहितं ज्ञातुं न शन्यं जनैः ।

तच्छ्रीमन्मुसनिर्गनाक्षरपरैः संसेवितैः सूरिभि-

विज्ञातं भवति ध्रुवं भगवतो वक्राम्बुजं तं स्तुमः ॥ ३ ॥

कृत्वा चतुर्धा शब्दार्थं ब्रह्म वेदं तु ज्ञापिनम् । यश्चक्रे तमत्रं कृष्णद्वैपायनमहं भजे ॥ ४ ॥

जीना दुष्टस्त्रमात्रास्तव पदनलिनासक्तिमात्रास्वकीयं

त्यन्त्वा दुष्टस्त्रमात्रं सपदि गुणगणैस्त्वत्सदाब्जं भजन्ते ।

यद्वाचश्चाप्यवघास्तव वदनवचःसङ्गमात्रेण दोषं

संत्यज्य स्वं मह्यत्संस्त्वव गुणकयने सानुरागा भवन्तु ॥ ५ ॥

श्रीछाद्यमद्वकृता भूवाच्येदीपिका ।

वेदयोधितशङ्करस्यायिमात्रात्मकं महः । सुराकारं परं ब्रह्म बालकृष्णामिधं भजे ॥ २ ॥

श्रुतिगीताब्रह्मसूत्रश्रीमद्भागवतस्थितम् । तत्कार्यं योऽवदद्ब्राह्म्ये तं श्रीवल्लभाश्रये ॥ ३ ॥

शुक्लादीनि प्रमाणानि चत्वारि गिरिधारिणम् । गायन्तीत्यवदद्ब्राह्म्ये तं वन्दे विद्वलेश्वरम् ॥ ४ ॥

ब्रह्मसूत्राणि जीवानां कृष्णसोत्राममद्वये । कथयामास तं कृष्णद्वैपायनमुनिं स्तुमः ॥ ५ ॥

कश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

वन्दे श्रीकृष्णवामीशसुतुं श्रीविद्वलेश्वरम् । यत्कृपातोऽणुमाध्वीयसिद्धान्तो ह्यदि भासते ॥ ३ ॥

स्वाचार्यचरणाम्भोजमकरन्दरतं सदा । तातं श्रीरघुनाथाख्यं वन्देऽहं कृष्णरागदम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्रघुकुले रत्नं गुहं श्रीवल्लभामिधम् । नत्वाऽणुभाष्यविवृतं प्रमां विस्तारयाम्यहम् ॥ ५ ॥

गोस्वामिश्रीनङ्गिरिधरविरचितं विवरणम् ।

श्रीश्रीनाथं नमामि श्रीनवनीतप्रिय तथा । नौमि श्रीमथुरेशं श्रीविद्वलेशं दयार्णवम् ॥ २ ॥

नौमि श्रीद्वारिकाधीशं सर्वकामार्थदायकम् । श्रीमद्भोकुलनाथं च नौमि कारुण्यविग्रहम् ॥ ३ ॥

तथा नमामि तं शश्वतः श्रीनोकुलचन्द्रमाः । श्रीमन्मुकुन्दरायाख्यं नौमि भक्तार्थपूरकम् ॥ ४ ॥

नमामि लीलाललितं श्रीमन्मदनमोहनम् । नमामि श्रीबालकृष्णं श्रीमन्नटवर तथा ॥ ५ ॥

यः स्वीयान्गतसाधनानराण्यद्वानापरान्परातेकेनैव कृपासुधाजलधरासारेण ससिञ्चति ।

श्यामत्वं निजशोभयाऽपरवपुर्ध्यानेन यद्भैरवां, तं रायोत्तरशब्दमुद्धृतनिज श्रीमन्मुकुन्दं भजे ॥ ६ ॥

श्रीमन्मुकुन्दरायं त्वधरणसरोजे हि मन्मनो भृङ्गः । वासं करोतु सततमति(?)स्त्वां पतिं प्रसु नौमि ॥ ७ ॥

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतं प्रदीप ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

अथ खलु भगवान्नेदव्यासकर्ता वादरायणनामा महासुनिस्तत्त्वज्ञानमन्तराऽऽत्मस्वरूपाऽज्ञानाऽन्यथाज्ञानाभ्यामिष्टनिवृत्त्यनिष्टप्राप्तिरूपाभ्यां खिद्यमानान् जीवाच्चिरीक्ष्य कृपाभिः परीतस्तत्रास्तित्त्रिवृत्त्युपायं विचारयंस्तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति 'आत्मलाभान्न परं विद्यते' 'तरति शोकमात्मवित्' 'आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितमि'त्यादि-श्रुतिभिरात्मतत्त्वज्ञानमेव तत्साधनत्वेनावगस्य तस्य पुरुषतत्त्वस्याऽविधेयत्वादात्मा वा रे द्रष्टव्य' इत्यात्मदर्शनमनूय तदुपायत्वेन श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति मनननिदिध्यासनाभ्यां फलोपकार्यज्ञाभ्यां सह श्रवणं नामाङ्गि विधीयत इति कश्चित् । वस्तुतस्तु—शब्दादपरोक्षज्ञानस्याग्ने-निराकरिष्यमाणत्वाच्छ्रवणादीनां पूर्वपूर्वसोत्तरोत्तरसाधकत्वात्सतत्रा एवैते विधय इति मन्तव्यम् । तथा च सिद्धे=निदिध्यासने-ततो-द्रष्टव्य इत्यनेन गानसीक्रियारूपमुपासनमेव-विधीयते, न त्वात्मदर्शनमनूयते ।

श्रीकालभट्टकृता गूढार्थेदीपिका ।

अथाऽतो ब्रह्मजिज्ञासा । १ । उकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भिन्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकाद्युभाविति वाक्यादथशब्दप्रयोगेन महलमाचरितुं निखिलाचार्यवर्षाः श्रीबल्लभाचार्यचरणाः सूत्रमेवाऽऽदौ पठन्ति—'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे'ति । सूत्रार्थस्तु-यतः कर्मादिभ्यो ब्रह्मज्ञानमेवाऽधिकमिष्टसाधनमतो ब्रह्मजिज्ञासा ब्रह्मविचारोऽथाऽधिक्रियते प्रारभ्यत कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

अथ ब्रह्मसूत्रभाष्यचिकीर्षवः श्रीमत्स्वीयशिक्षार्थमाचार्यप्रयुचरणाः सर्वगङ्गलरूपत्वात्सूत्रोपन्यासेनैव महलमाचरन्ति । 'अथाऽतो ब्रह्मजिज्ञासे'ति । सूत्रलक्षणं तु-लघूनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च । सर्वतः सारभूतानि सूत्राण्याहुर्मनीषिणः इति । 'स्वल्पाक्षरमसंदिग्धं सारबद्धिश्चतोमुखम् । अस्तोभमनवद्यं च

गोस्वामिश्रीमद्विरचिरविरचितं विवरणम् ।

श्रीमद्गोपालालं मृगमदविलसद्बालमालं कृतसं-

स्वामिन्या सुस्मितासं उलितगतिलसन्मालगोपालबालम् ।

वेणौ विन्यस्तहस्तं रतिपतिमदहत्सर्णगात्रं सुनेत्रं

रासक्रीडादिलोलं सुललितवसनं राधिकेशं नमामि ॥ ८ ॥

आनन्दरूपिणं देवं विश्वाधिर्भावकारणम् । श्रीगोपालमहं वन्दे श्रीगोपीजनवल्लभम् ॥ ९ ॥

नानामतेषु प्रविधिककारि श्रीपुष्टिमार्गप्रवहप्रदक्षि ।

श्रीबल्लभाचार्यपदाराविन्दं सुपद्मदीभूतमना नतोऽस्मि ॥ १० ॥

सुखेनैव परावासिसाधिकावाक्ष पद्धतेः । बोधकौ श्रीमदाचार्यचरणौ प्रणतोऽस्म्यदहम् ॥ ११ ॥

भगवदीयश्रीमद्विरचिराजप्रणीतः प्रदीपः ।

चक्षुष्मतां प्रकाशाय भाष्यार्थस्य विना थमम् ।

इच्छारामः करोतीमं दीपं दिव्यं सुरावहम् ॥ ४ ॥

अथशब्देन महलमाचरन्तो ग्रन्थारम्भमाहुः । अधेत्यादि । अथशब्दोऽर्थचतुष्टये वर्तते । महलेऽपिप्राप्तौ आनन्तर्ये अर्थान्तरोपक्रमे च । 'ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्वा विनिर्यातौ भेन ॥ १ ॥'

गोस्वामिश्रीसुरलीचरविरचिता अणुनाप्यव्याख्या ।

निवेशनम् । तथा चोक्तशक्तितात्पर्यनिर्णयरूपस्य श्रवणस्य वेदान्तविचारपरपर्यायस्याऽसर्वज्ञेन कर्तुम-
शक्यत्वात्स्वयमेव जिज्ञासापदेन सन्देहप्रयोजने सूचयन् वेदान्तवाक्यविचारलक्षणां ब्रह्मजिज्ञासां प्रति-
जानीते—'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे'ति सूत्रेण । सुरादौ सूत्रशब्दो वेद्यनग्रथनविमोचनार्थः पठितं
इति, सूत्र्यते वेद्यते ग्रथ्यते सन्देहाद्विमोच्यतेऽर्थोऽनेनेति सूत्रम् । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घः ।
भूयानर्थोल्पाक्षरैर्यत्र वेद्यत आच्छाद्यते ग्रथ्यते, सन्देहाद्विमोच्यते वेति सूत्रमित्यर्थः पर्यवसति । अत
एव 'लघूनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च । सर्वतः सारभूतानि सूत्राण्याहुर्म-
नीपिण' इति सूत्रलक्षणमपि सङ्गच्छते । ततश्च भाष्यकारः सूत्रकारसर्वज्ञतां ख्यापयितुं, जिज्ञासापद-
सूचिते सन्देहप्रयोजने च दृढीकर्तुमादौ तद्वृत्तं जिज्ञासापदवाच्यं विचारमेवाक्षिपति—'इदमत्र
विचार्यत' इत्याभ्य 'पूर्वः पक्ष' इत्यन्तेन सन्दर्भेण । भाष्यलक्षणं तु 'सूत्रार्थो वण्यते यत्र
वाच्यैः सूत्रानुसारिभिः । स्वपदानि च वण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदु'रिति ।
यत्रार्थो वण्यते तद्भाष्यमित्युक्ते सागरादिवर्णनस्य भाष्यत्वं सात्त्व्यावृत्त्यर्थं सूत्रेति । पदवृत्तावति-
व्याप्तिवारणाय वाक्यैरिति । वार्तिके सूत्रप्रतिकूलवर्णनस्यापि सम्भवात्तद्वावृत्त्यर्थं सूत्रानुसारिभिरिति ।

गोस्वामिश्रीमद्विरचरविरचितं विवरणम् ।

कृष्णपादाम्बुजद्वन्द्वप्रेममूर्त्याः शिवोदयम् ।

श्रीमन्मातुः पादसुगं कृष्णावत्या नतोऽस्त्यहम् ॥ १९ ॥

श्रीकृष्णस्य कृपाप्राप्तसुखो गिरिधरः सुधीः ।

कुर्वे विवरणं श्रीमदणुभाष्ये यथायति ॥ २० ॥

काहं मन्दयतिः केदमणुभाष्यार्थचिन्तनम् ।

अत्रार्थे श्रीमदाचार्यचरणौ शरणं मम ॥ २१ ॥

भाष्यस्याक्षरगुम्फोऽयं न बुद्ध्या कलितुं क्षमः ।

तथापि श्रीमदाचार्यकृपायाऽत्र कृतिर्मम ॥ २२ ॥

अथ रतु परमकारुणिक भगवन्तो चादरायणा अनेकपरिवत्सरसमयादारभ्य भगवद्वियोग-
जनितानन्दतिरोभावाऽनधिगतसाद्गन्धस्याध्यायान्प्रेक्षासुतांशैर्वर्णिकान्प्रनाहमार्गपतितात्समीक्ष्य केवलं
विचारमात्रेणैव तेषां मननादिद्वारा नित्यलीलायां परात्स्वरूपोत्तमप्राप्तिं निधातुं विचारशास्त्रं प्रारिप्सित-
घन्तः प्रथमं जिज्ञासाधिकरणं रचायाद्यतुः—अथातो ब्रह्मजिज्ञासा । अथशब्दस्तु, श्रीमदाचा-
र्यचरणैर्भाष्ये अभ्यवेत्तादिनाऽधिकार एव सिद्धान्तितः । व्याकरणभाष्ये त्वथेत्यर्थं शब्दोधि-
कारार्थः प्रयुज्यत इत्युक्तम् । तत्राधिकारः प्रस्तायो घोस्वलेनास्य प्रयोजनमिति कैत्युः । तत्र
प्रस्तावः प्रारम्भ इति विवरणम् । एवं च अथेतिशब्दः प्रारम्भार्थे प्रयुज्यमानः स्वरूपतो मद्गर्थमपि

अणुभाष्यधीमद्विरचरविरचितं प्रदीप ।

काराः शिष्यशिष्यां मद्गलमाचरन्तो मद्गलार्थमपशब्दसुपनिबन्धतोऽयशब्दघटितसूत्रमेवादौ निषधन्ति—
अथातो ब्रह्मजिज्ञासा इति । सूत्रलक्षणं तु 'लघूनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च । सर्वतः-

गोस्वामिधीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

वृत्तिव्यावृत्त्यर्थं स्वपदानौति । 'इदमि'ति । बुद्धिस्थमित्यर्थः । 'अत्रे'ति । व्यासकर्तृके वेदान्तविचार इत्यर्थः । बुद्धिस्थमेवोदाट्यन्ति । 'वेदान्तानां विचार आरम्भणीयो नवे'ति । व्यासेनेति शेषः । तत्र प्रथमं पूर्वपक्षमुद्दिशन्ति - 'नारम्भणीय' इति । हेतुं पृच्छन्ति 'कुत' इति । तत्रोपप-

श्रीलाट्टभट्टकृता गृह्यभेदविषयः ।

इति । 'इदमत्रे'ति । विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । सङ्गतिश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रे-
ऽधिकरणं स्मृतमिति लक्षणाद्विषयाद्विषयकपठितं वाक्यमधिकरणमतोऽस्मिन् सूत्रे इदं वक्ष्यमाणसुपो-
दाततया चिन्त्यते । जन्मादिसूत्रप्रभृतिषु वेदान्तानां विचारणीयत्वात् । चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थमुपो-
दातं विदुर्बुधा इति लक्षणात् । 'वेदान्तानां विचार' इत्यादि । वेदान्तानां विचारो विषयः ।

केशिधिरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

रणमिदं सूत्रं प्रणीतवान्न तु प्रथमविचारप्रतिज्ञामात्रार्थमिदम् । ततस्तत्सर्वं प्रदर्शनीयमित्याशयेनाहुः-
'इदमि'ति । वक्ष्यमाणैतदधिकरणपञ्चाङ्गं शास्त्रानुबन्धचतुष्टयं वेति सर्वमिदमोऽर्थः । सर्वनाम्नो
बुद्धिस्थपरात्मवृत्तित्वात् । 'अत्रे'ति । अस्मिन्नेव सूत्रे । विचार्यत इति । अग्रिमसूत्रेषु वेदान्ता एव
विचारणीया इत्युपोदातसङ्गत्या चिन्त्यत इत्यर्थः । अत्राऽस्वामिति शेषो ज्ञेयः । सा च प्रकृतिसिद्ध्य-
नुकूलार्थस्मृतिः । तादृशार्थनिरूपणेच्छाविशेषो वा । प्रकृतसिद्धानुकूलचिन्ताविषयत्वं वा । तत्र 'विष-

गोस्वामिधीमद्विरचितं विवरणम् ।

भवति । सूदृङ्गध्वनिवत् । यथाऽन्यार्थं नीयमानस्य दध्यादेर्मङ्गलार्थत्वमपि । यद्यप्यधिकारो नाम
त्रिप्रकारक इति पट्टीस्थानयोगेति सूत्रे व्याकरणमाप्य उक्तम् । तथाऽपि प्रकृतेऽथपद-
समभिव्याहारे प्रारम्भाऽपरपर्याय एवाधिकारो ह्यत्र गृह्यत इति । आरभ्यत इत्यत्रादुपूर्वकरभवातो-
राद्यकृतिरर्थः । तस्य च विषयतासम्बन्धेन विचारार्थैकदेशे व्यापारेऽन्वयः । आद्यकृतिर्यं च स्वविषय-
कृतिष्वेसासमानकालीनस्वविषयककृतित्वम् । स्वं विचारस्तद्विषयिणी या कृतिस्तादृशकृतेर्ध्वंसस्तु-
तीयादिक्षणे वर्तते । तदसमानकालिका या विचारविषयिणी कृतिः सा प्रथमद्वितीयक्षणे वर्तत इति
कृत्वा तत्राऽऽरभ्यत इति व्यवहारः । अत इति चतुर्थ्यन्तम् । आद्यादिभ्य उपसङ्ख्यानमित्यनेनै-
तच्छब्दात्सार्वभिकिकस्तसिः । एतदर्थमित्यर्थः । अज्ञानार्थं विचार इत्यस्मिन्नर्थे तास्यैवाहकत्वम् ।
इदं चानुपदमेव भाष्ये स्फुटीभविव्यति । जिज्ञासापदस्य रूढ्या विचारार्थकत्वं श्रीमदाचार्यचरणै-
र्भाष्य एवाग्रे, श्रीपुरुरोचमैः प्रकाशेऽपि प्रतिपादितम् । अथ श्रीमदाचार्यचरणैर्विचारितं मन्दबुद्धीनां
तु सूत्रार्थं स्वत्याक्षरपदवत्त्वेन दुरुहृत्वादर्थज्ञानाऽभावाद्बुद्धारो न भविष्यतीत्यधिकरणानां पञ्चावबव-

भागवदीयधीमद्विरचितामप्रणीतः प्रदीपः ।

सारसूतानि सूत्राण्याहुर्मनीषिण' इति । 'स्वत्याक्षरमसन्दिरघं सारवद्विश्चतोमुखम् । अस्तोभमनवचं च
सूत्रं सूत्रविदो विदुरि'ति च । भाष्यलक्षणे च 'सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुसारिभिः । स्वपदानि
च वर्ण्यन्ते भाष्य भाष्यविदो विदुरि'ति । एतल्लक्षणस्य वाक्येतिव्यातिवारणाय सूत्रानुसारित्वमुक्तम् ।
वृत्तावतिव्याप्तिवारणाय स्वपदानि च वर्ण्यन्त इत्युक्तम् । अधिकरणमवतारयन्ति 'इदमत्रे'त्यादिना ।
नन्वधिकरणस्य पञ्चाङ्गत्वात्पञ्चाङ्गानि च 'विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । संगतिश्चेति पञ्चाङ्गं
शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतमित्यत्र विचाररूपविषयस्यानिर्णीतस्य सूत्रानुपस्थितावपीतराज्ञानां सूत्रा-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

यो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । प्रयोजनं च पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं मतमि'त्य-
धिकरणलक्षणादधिकरणशरीरघटकपञ्चान्येवादावाहुः—'वेदान्तानामि'त्यारम्य 'बोधयन्ती'त्य-
न्तेन । आपाततः प्रतिपन्नः सन्दिग्धार्थो विषयः । तादृशश्चाऽत्र वेदान्तविचार एव । वेदान्तशब्दवाच्या
उपनिषदः । तदर्थनिर्णयकानि ब्रह्मसूत्रतद्भाष्यादीनि च । विचारो नाम साधकवाचकप्रमाणादिभिन्त-
दर्थचिन्तनमननाऽपरपर्यायरूपः । तथा तदर्थसमर्थनं वा तत् । ननु सौत्रब्रह्मजिज्ञासामपलभ्याऽसौत्र-
वेदान्तजिज्ञासाविषयकाणि तान्युपन्यस्तुं कथं युक्तानीति चेत् । सत्यम् । शब्दतोऽर्थतो वा सन्दिग्धं
खलु विचार्यम् । वेदान्ताश्चार्थतस्तथेति तद्विचारविषयकाणि तानि युक्तान्येवेति न दोषः । नहि
ब्रह्मण्यस्ति नास्तीति सन्देहः समुचितः । न च तजिज्ञास्यं न वेतिरूपः स उचित इति वाच्यम् ।
'तद्विजिज्ञासस्व'ति श्रुत्या तन्नश्चायनात् ।

वस्तुतस्तु ब्रह्मजिज्ञासेत्वं शेषपष्ठचैव ब्रह्मसम्बन्धितज्ज्ञानोपयोगिवेदान्तविचारोऽपि प्रतिज्ञात-
स्तत्रैवेति नाऽसौत्रत्वं ब्रह्मविचारस्य । विहितत्वेनाऽसन्दिग्धत्वात् । अग्रे च वेदान्तैरेव ब्रह्मविचारस्य
करिष्यमाणत्वात्तद्विचारविषेशाऽनुपलम्भेन सन्दिग्धत्वात्तद्विचारविषयकारण्येव तानि प्रदर्शयितुं युक्तानीति
न कश्चिदोपलेशः । न च ब्रह्मविचारः सौत्रो वेदान्तविचारस्त्वर्थार्थक्षिप्त एवेति व्यर्थं तद्विषयपरत्वप्रदर्शन-
मिति वाच्यम् । विनिगमकाऽभावात् । राजदृष्टान्ताऽसिद्धेश्च । शेषपष्ठचन्तब्रह्मपदेनैव तस्याऽपि प्रति-
ज्ञातत्वादर्थक्षिप्तत्वस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च । न चेयं कर्मपट्टी । तदग्रे निराकरिष्यन्ति भाष्यकृत एव । न
च वेदान्तविचारस्याऽधैधत्वमिति शङ्क्यम् । पूर्वतन्न एवाऽध्यापनाऽदिविधिर्नैव विहितत्वस्य स्यांपित-
त्वात् । वेदान्तविचारविषयकसंशयादिप्रदर्शनरूपो विशयो वेदान्तविचारः कर्तव्यो न चेत्याकारकस्तमेवाहुः—

गोस्तामिधीमद्विरिधरविरचिं विवरणम् ।

वर्णनद्वारा यावत्सूत्रार्थो भाष्यरीत्याऽल्पो वर्णितः । तत्र प्रथमसूत्रेऽधिकरणाङ्गपञ्चकविचारं कर्तुं प्रतिज्ञा-
माहुः—'इदमत्रै'ति । इदं बुद्धित्वम् । अधिकरणाङ्गपञ्चकमिति शेषः । विशयो विशयश्चैव पूर्व-
पक्षस्तथोत्तरम् । सङ्गतिश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतमिति लक्षणात् । अत्र पञ्चाङ्ग-
तात्पर्यकेऽस्मिन् सूत्रे । अथ सूत्रस्य स्वल्पाक्षरपदवत्त्वात् कथं तेन पञ्चाङ्गावयवरूपमधिकरणं बोद्धव्य-
मिति चेत् । भैष्यम् । विचारो प्रसक्ते कर्तव्याकर्तव्यसंशयस्यापि प्रसक्तिः । एवंरीत्या पूर्वपक्षादीनां
प्रसक्तौ पञ्चकतात्पर्येण बोधकत्वं सूत्रस्य बोध्यम् । विचार्यते । उपोढातमद्भवेति शेषः । एतेन पञ्चा-
वयवमध्ये चरमा सङ्गतिर्दिशिता । अथ साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानस्य संशयजनकत्वाद्विचाररूपधर्मिज्ञानं निना
संशयो न भविष्यतीति विचाररूपविषयं यत्प्रथममङ्गं तदाहुः—'वेदान्तानामि'ति । विषयमाहुः—

भाष्यवर्गेषु भीमद्विच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

दनुपस्थितत्वात्कथमिदमधिकरणात्मकं सूत्रमित्याकाङ्क्षायां, सौत्राण्येव सर्वाण्यज्ञानीति बोधयितुं बुद्धि-
स्यसकलपदार्थबोधकमिदंपदघटितं वाच्यमाहुः—'इदमत्रै'ति । इदंपदप्रयोगेणापि कथं
तानदधिकरणाङ्गानां लाभ इति चेदित्वम् । तथाहि—निर्गुणं ब्रह्म सधर्मकं निर्धर्मकं वेति संशये निर्गुणं
ब्रह्म निर्धर्मकमेवेतिपूर्वपक्षे प्राप्तं, तादृशं ब्रह्म सधर्मरूपेणेति निर्णयो यतो व्याममीमांसातिरिक्तशास्त्रेन
भवत्यतो ब्रह्मविचारो ब्रह्मजिज्ञासापदबोध्योऽयशब्देनाधिकाराश्रयैर्नाधिक्रियते आरम्यते इति । सूत्रार्थे

किं तावत्प्राप्तम् ? नारम्भणीय इति । कुतः ?

साङ्गोऽध्येयस्तथा ज्ञेयो वेदः शब्दाश्च बोधकाः ।

निःसन्दिग्धं तदर्थाश्च लोकवत् व्याकृतेः स्फुटाः ॥

गोस्वामिश्रीसुरलीपारविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

सिमाहुः—‘साङ्गोऽध्येय’ इति । निचारस्य पुरुषार्थपर्यवसायित्वे तदारम्भो युक्तो न चात्र किञ्चिदपि तद्भूयते । तथाहि । अस्ति तावत्साध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययननिधिः । तव्यप्रत्ययस्य विधौ विधानात् । सोऽपि नित्य एव । काम्यत्वे त्वर्योवबोधे, कामनायां पडुपेततदध्ययने प्रवृत्तसार्थानुबोध इत्यन्योन्याश्रयः प्रसज्येत ।

तथाच विधिविपयीभूतसाध्ययनस्य धर्मत्वम् । वेदे हि प्रयोजनमुद्दिश्य विधीयमानोऽर्थो धर्मशब्देनोच्यते इत्यत्रापि धाल्वर्यभावनायां किं केन कथमित्यश्रयपोषितायां, ‘दृष्टे सम्भवत्यष्टकल्पनाया

श्रीलालसद्वृत्ता गृहार्थवैदिकिण ।

आपाततः प्रतिपन्नः सन्दिग्धोर्धो विषय इति लक्षणात् । ‘आरम्भणीयो नवे’ति । विशयः संशयः । ‘नारम्भणीय’ इति पूर्वपक्षः । ‘आरम्भणीय’ इति उत्तरः पक्षः । सिद्धान्त इति बोध्यम् ।

केश्विद्विरचितः वेदान्तचन्द्रिका ।

‘वेदान्तानामिति’ । प्रतिवादिमतं पूर्वपक्षस्तमाहुः—‘नारम्भणीय’ इति । अनारम्भे हेतुं प्रदर्शयन्ति—‘साङ्ग’ इत्यादिना । ‘शिक्षा कल्पो व्याकरणं छन्दो ज्योतिर्निरुक्तमिति’ पडुज्ञानि । गुरुमुखोच्चारणानुच्चारण त्वध्ययनम् । अक्षरग्रहणे गुरुचारितानामेव शब्दानामनुच्चारणम् । अर्थग्रहणे तु वाक्यान्तेष्वापि वाक्यार्थानुच्चारण ज्ञेयम् । साङ्गाध्ययने हि ‘स्वाध्यायो ध्येतव्यः’ ‘साङ्गो वेदोऽध्येय’ इत्यादिविधिज्ञेयं, सर्वाक्षरग्रहणमात्रपर्यवसायी । न च तावत्तैवाऽर्थज्ञानं विनाऽऽकृतार्थता मन्तव्याऽनर्थत्वस्य स्थाणुरयमिति निन्दाश्रवणात् । ‘ज्ञेयश्चे’त्यर्थज्ञानविधानाच्चार्यज्ञानमपि सम्पाद्यमित्याह—‘ज्ञेय’ इति । एतेनाऽर्थज्ञानसमभिव्याहारादध्ययनस्य विनियोगो वाक्यार्थ इति प्रदर्शितम् । यथा श्रवणादिविधिसन्निहितो दर्शनादिविधिदर्शनफलकत्वं श्रवणादिविधीनां ज्ञापयति तथा साङ्गाध्ययनविधिसन्निहितोऽर्थज्ञानविधिः साङ्गाध्ययनस्यार्थज्ञानपर्यवसायित्वं प्रत्याययतीत्यर्थज्ञानमपि सम्पाद्यमित्याहुः—‘ज्ञेय’ इति । तथा च साङ्गाध्ययनसामर्थ्यादेवार्थज्ञानसम्पत्तेर्विचारसाऽनुपयुक्तत्वात्नारम्भणीय एव ।

गोस्वामिश्रीमद्विरचितविरचित विवरणम् ।

‘नवे’ति । पूर्वपक्षमाहुः—‘नारम्भणीय’ इति । वेदान्तविचारस्य श्रुत्यर्थबोधे कारणत्वं, वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था इति श्रुत्या प्रतिपाद्यत इत्याशयेन घृच्छति—‘कुत’ इति । कारिकाया

अणुवर्षीयश्रीमद्विचारानुसंगीत-प्रदीप ।

क्रियमाणे विचारकर्तव्यताप्रतिज्ञानात् ‘सन्दिग्धे न्यायः प्रवर्तते’ इतिन्यायात्, विचाररूपविषये विचारः कर्तव्यो न वेति संशये प्राप्ते, विरुद्धयुक्तिभिर्न कर्तव्य इति पूर्वपक्षे प्राप्ते, तन्निरासेन वेदानुकूलयुक्तिभिर्विचारकर्तव्यतानिर्द्धारणमेव सौत्रविचारकर्तव्यताप्रतिज्ञया लभ्यते इति सूत्रविचारकर्तव्यताप्रतिज्ञापलादेव पञ्चाङ्गानां लाभ इति बोध्यमिति न कापि पक्षोक्तानुपपत्तिरिति । अग्रिमसूत्रेषु वेदान्तविचारस्य कर्तव्यत्वाद्विचारे उपोद्घातसङ्गतिरपि लभ्यते । तथाहि—‘चिन्तां प्रकृतसिद्धार्थासु-

अर्थज्ञानार्थं विचार आरम्भणीयः, तस्य च ब्रह्मरूपत्वात्तज्ज्ञाने पुरुषार्थो भवतीति

गोस्वामिध्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

अन्याम्यत्वाद्बुद्धितत्वाच्चाध्ययनविषयीभूतस्वाध्यायार्थज्ञानमेव किमित्यंशो योजनीयम् । तत्तदंशस्य फलत्वेन तत्कारणजिज्ञासायां धात्वर्थरूपमध्ययनमेव तत्त्वेन वक्तुमुचितम् । एकपदोपात्तत्वात् । तस्य तु विषयं विनात्मलामाऽसम्भवात्केवलतद्विषयकस्य तत्र कारणत्वाऽसम्भवाद्यादृशेन तदुपपत्तिर्भवति तादृश एव तत्र विषयत्वेन निवेशनीय इत्यङ्गसहित एव तत्त्वेन निवेशनीयः । गुरुपसत्यादिकं चेतिकर्तव्यतात्त्वेनेति । तदेतत्सर्वमनुसन्धाय भाष्यकारैः साङ्गोऽध्येय इत्युक्तम् । अन्यथा विधिवाक्ये केवलसैव स्वाध्यायस्य तद्विषयत्वोक्तेः तत्साहित्यकथनप्रमाणमेव स्यात् । नन्वेवं सति प्रकृते किमायातमित्यत आहुः—‘अर्थ-ज्ञानार्थं विचार आरम्भणीय’ इति । तथा च तेनैव तस्मिद्धौ विचारस्याऽन्यथासिद्धत्वादनारम्भ-
गोस्वामिध्रीमद्विरचित विचारणम् ।

पूर्वपक्षं समर्थयति—‘साङ्गे’ति । वेद इति पूर्वान्वयी । व्याकृतेः व्याकरणात् । कारिकार्थमाहुः—‘अर्थे’ति । तस्य च वेदार्थस्य च । ‘तज्ज्ञान’ इति । ब्रह्मज्ञाने सतीत्यर्थः । ‘पुरुषार्थे’ इति । ‘ब्रह्मविदामोति परमि’ति श्रुतिप्रतिपाद्यो मोक्षो भवतीति हेतोर्ब्रह्म न मन्तव्यं न विचार्यमित्यर्थः ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

अथवा साङ्गमधीत्याऽपि गुरोरेवार्थज्ञानमपि सम्पादनीयं न तु विचारसहकृतादध्ययनवलादि-
त्याहुः—‘ज्ञेय’ इति । गुरुमुखादेव ज्ञातार्थो वेदः पुरुषार्थाय भवति नाऽन्यथेति नियमविधिरयम् । ननु तथाऽप्यध्ययनकालाऽन्यदापि सन्दिग्धार्थस्वाच्छब्दानां विचारं विना कथमर्थनिश्चय इत्यत आहुः—‘शब्दाश्चे’ति । निःसन्दिग्धमिति क्रियाविशेषणम् । नन्वेवमपि ‘सर्वे सर्वार्थवाचका’ इति वाक्यादनिश्चितसङ्केतानां तेषां विचारमन्तराऽयमेवार्थो नान्य इति कथमर्थनिश्चय इत्यत आहुः—‘तदर्थश्चे’ति । स्रोतकारिकार्यविशेषोधनाय स्वयमेव प्रदर्शयन्ति—‘अर्थज्ञानार्थमिति’ । ननु ‘वेदोऽखिलो धर्ममूलं’ ‘आम्नायस्य क्रियार्थत्वा’दितिवान्म्याद्धर्मत्वेन वेदार्थो ज्ञात एवेति न तदर्थ-
विचारापेक्षेत्यत आहुः—‘तस्य चे’ति । ‘यज्ञो वै विष्णुः’ ‘धर्मो यस्यां मदात्मकः’ ‘सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति’ ‘वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः’ इत्यादिश्रुतिसृतिवाक्येभ्यः सर्ववेदप्रतिपाद्य-
त्वाद् ब्रह्मरूप एव सर्ववेदार्थ इति । ‘तज्ज्ञाने’ ब्रह्मरूपवेदार्थज्ञाने । पुरुषार्थो ‘ब्रह्मविदामोति परमि’ति श्रुत्या परप्राप्तिरूपो भवतीति तादृशार्थज्ञानाय विचार आवश्यक इत्यभिप्रायः । तमिमां निषे-
धीलात्प्रकृता गृह्यदीपिका ।

‘अर्थज्ञानार्थमिति’ । वेदान्तार्थज्ञानार्थमित्यर्थः । तस्य चेति । वेदान्तार्थस्य ब्रह्मरूपत्वादित्यर्थः ।

अथवदीपध्रीमदिच्छारामप्रणीत प्रदीपः ।

पोद्दातं विदुर्बुधा’ इत्यभियुक्तानां वाक्याद्देदान्तार्थः कथं मिथ्येदितिप्रकृतवेदान्तार्थसिद्धेरनुकूलत्वं विचारोऽस्तीति उपोद्दातसंगतिलाभात् । इदंशब्देनेतावानर्थो बुद्धिस्यः प्रतिपाद्यत इति तमेव सर्वमर्थं प्रकटीकुर्वन्ति—वेदान्तानां विचार आरम्भणीयो न वेत्यादिना । किं तावत्प्राप्तम् ? । कोटिद्वयमप्ये किं सिद्धम् ? ।

बाधभिन्नेतां पूर्वपक्षकोटिमाहुः—नारम्भणीय इत्यादिना । तत्राऽनारम्भणे हेतुप्रथमः—कुन

न मन्तव्यम् । विचारं विनापि वेदादेव साङ्गादर्थप्रतीतेः । न चार्थज्ञानमविहितमविचारि-
ताश्च शब्दा नार्थं प्रत्याययन्तीति वाच्यम् । ज्ञेयश्चेति विधानात् ।

गोस्वामिधर्मगुरतीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

णीयत्वमित्यर्थः । ननु वेदान्तेषु ब्रह्मण एव प्रतिपाद्यत्वेनाऽर्थो ब्रह्मरूप एवेति तज्ज्ञानं कर्मज्ञानापेक्षया-
प्यतिदुरूहमप्यहितं चाभूतत्वसाधकत्वेनेति न पटुपेततदध्ययनमात्रात्तत्सिद्धिः, किन्तु विचारसहकृते-
नेति विचारेण तज्ज्ञाने तत्साधनत्वाद्विचारोऽपि पुरुषार्थरूपो गवतीति तस्य कर्तव्यत्वमावश्यकमेवेत्या-
क्षेपाभिप्रायस्तमिमं निषेधति—‘न मन्तव्यमि’ति । तत्र हेतुमाहुः—‘विचारं विनाऽपी’ति । न हि
शब्दं-ज्ञानममृतत्वसाधकं किन्त्वपरोक्षमेव । अन्यथा-मननिदिध्यासनानि विधीनानामार्थक्यप्रसङ्गात् ।
तथा च शब्दमर्थज्ञानमात्रं तु पूर्वकाण्डार्थज्ञानसाधारणमिति तत्प्रमानयोगक्षेमत्वाद्दुर्कनेवाऽध्ययनेन
तदुपपत्तिर्भविष्यतीति विचारस्याऽप्रयोऽकत्वमित्यर्थः । पुनः किमिदाशङ्क्य समापते—‘न चार्थ-
ज्ञानमि’ति । अर्थज्ञानस्य फलत्वेनान्वयादविहितत्वं कारणान्तरानपेक्षत्वं चेति वेदान्तवाक्यस्थानामेव
शब्दानां तत्र कारणत्वम् । उपस्थितत्वा‘चान्तवौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी’ति श्रुतेस्तस्य श्रुत्येकसम-
धिगम्यत्वाच्च । तथा चोक्ताध्ययनेनाऽऽपत्ततत्तदर्थवोधेऽपि विचाराऽभावेऽविचारितैस्तेन निश्चयात्मकं
ज्ञानमुत्पत्स्यत इति तदर्थं विचार आवश्यक इत्याशङ्कां निराकर्तुमाहुः—‘न च वाच्यमि’ति ।
तत्र हेतुमाहुः—‘ज्ञेयश्चेति विधानादि’ति । अध्ययनानन्तरं हि ज्ञेयत्वमुपदिश्यते । तत्र मननमे-

गोस्वामिधर्मगुरतीपरविरचितं विवरणम् ।

ब्रह्मज्ञानं मोक्षसाधनं न तु ब्रह्मविचारः । तदु साङ्गवेदाध्ययने सति व्याकरणदेव भविष्यतीति भावः ।
साध्यापोऽध्येतव्य इति विधिगोऽध्ययनमेव विहितं नार्थज्ञानम् । केवलं व्याकरणेन विना शब्दा

केशिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

धन्ति—‘न मन्तव्यमि’ति । न सिद्धान्तयितव्यमित्यर्थः । तत्र हेतुः—‘विचारमि’ति । अत्राऽपी-
तादिति शेषः ।

ननु साङ्गाऽध्ययनभावनयां फलत्वेनाऽन्वयादध्ययनवदविधानानार्थज्ञानस्याऽविहितत्वेनार्थे
विचारं नार्थनिश्चय इति स आवश्यक इत्यत आहुः—‘न चार्थज्ञानमि’ति । तत्र हेतुः—‘ज्ञेय’श्चे-

भगवद्दीयधर्मगुरतीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

इति । तत्र विनैव विचारं वेदार्थनिर्णयसम्भवरूपं हेतुमाहुः—साङ्गोऽध्येय इत्यादिना ।
शब्दाश्च बोधकाः । वैदिकशब्दाः स्वार्थबोधकसामग्रीसहिताः विचाररूपव्यासमीमांसां विनैव
स्वार्थबोधका इत्यर्थः । वैदिकशब्दानां शक्तिग्राहकं प्रमाणमुपन्यस्यन्ति—‘निःसन्दिग्ध’मित्या-
दिना । लोकचत् घातुप्रकृतिप्रत्ययादिशब्दानामिवेत्यर्थः । व्याकृतेः व्याकरणात् । स्फुटाः
तत्तद्भर्त्सिच्छन्नशक्तिग्रहविषयाः । एवं निषण्डनिरुक्तादितोऽपि बोध्याः । उक्तकारिंकार्यं स्फुटीकुर्वन्ति-
‘अर्थज्ञानार्थ’मित्यादिना । तस्य च । वेदार्थस्य चेत्यर्थः । तज्ज्ञाने ब्रह्मज्ञाने । वेदादेव
साङ्गात् । अधीतादिति शेषः । अविहितं, केन सम्पादनीयं कथं संपादनीयं, किमर्थं संपादनीय-
मित्यंशप्रयविशिष्टभावनाविषयीकृतं न भवतीत्यर्थः । अविचारिताः मीमांसितकैरेण निर्णीताः । ‘अक्ताः
शर्करा उपदधानि’ ‘सक्तूञ्जुहोती’तिवदित्यर्थः । तत्रार्थज्ञानविधिमाहुः—ज्ञेयश्चेत्यनेन ।

गीती शीमी शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः ।

अनर्थज्ञोऽल्पकपठश्च पठेते पाठकाधमाः ॥

इति बाधोपलब्धिश्च । शब्दश्चधुरादिवन्न सन्दिग्धार्थप्रतिपादकः । तदर्धश्च व्याक-

गोन्वाग्निश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

वेति तेनैव तद्विशये विचारस्याऽप्रयोजकत्वमित्यर्थः । न च ज्ञेयश्चेत्यत्र मननोक्तौ किं विनिगमकमिति वाच्यम् । पठन्नो वेदोऽध्येय इत्युक्त्याऽनुपदमेव ज्ञेयत्वमुपदिश्यते । तत्र ज्ञेयत्वं न ज्ञानमेव तन्नन्यम् । पठुपेताध्ययनविधिवलादेव तैरित्येदं, तथा चेतदुक्तयन्यथानुपपत्तित्वैतन्न मननपरत्वं गमयतीति विनिगमनायाः सत्वात् । ननु-मननस्य-न्यायशीलनरूपत्वेन विचारेणाऽभेदात्कथं तद्विचारकणमिति चेन्न वयं सर्वथैव-विचारं व्यासेषामः, किन्तु शब्दशेषत्वमेव । वेदान्तानामित्युक्तेः । पुनस्तत्रैव साधकान्तरमाहुः- 'गीती'ति । अयमन्वेऽर्थज्ञानाभावमात्रमेव-प्रयोजकं-न तु निश्चयाभाव इत्यर्थज्ञानदर्शनां पठुपेतस्ये-वाऽपेक्षितत्वान्न कारणान्तराऽपेक्षास्तीति नात्र विचारस्यावकाश इति सिद्धम् । द्वितीयो हेतुर्विपक्षबाधकत्वेन भाष्यकारैरुपन्यस्त इति ज्ञेयम् । अस्ति तावद्भाव्यकरणेति कर्तव्यतालक्षणांशत्रयोपेता भावना । किं केन कथमित्यंशत्रयपूर्णा हि भावनेति भङ्गाचार्यैरुक्तत्वात् । सा च द्विविधा । अर्थभावना, शब्दभावनेति । तत्र पुरुषप्रवृत्तिरर्थभावना । पुरुषप्रवर्तनसामर्थ्यलक्षणा शब्दभावनेति । उभयोरपि प्रत्येकमंशत्रयविशिष्टत्वम् । तथा-यजेतेत्यत्र लिङ्प्रत्ययगम्याया अर्थभावनाया धात्वर्थ एव भाव्यत्वेन वाच्यः । एकपदोपात्तत्वेन सन्नहितत्वात् । स च क्लेशात्मकोऽतीर्थभावनायाः पुरुषार्थविषयत्वाऽन्यथानुपपत्त्या धात्वर्थं विहायाऽन्यपदोपात्तमप्यधिकारिविशेषणं स्वर्गं भाव्यत्वेन कल्पनीयम् । तथा च स्वर्गादिकं भाष्यं, धात्वर्थः करणं, प्रवाजादय इतिकर्तव्यतेत्येवमंशत्रयमर्थभावनायाः सम्पद्यते । तस्यां भाव्यस्वरूपायां पुरुषप्रवृत्तिलक्षणायागर्थभावनायां पुरुषं प्रेरयन्ती शब्दभावना चोदनेत्युच्यते । नुद प्रेरण गोत्वाग्निश्रीमत्रिपरविरचितं विवरणम् ।

अपि नार्थबोधका भविष्यन्तीत्याशयेनाऽऽहुः- 'न चे'ति । 'बाधोपलब्धिरिति । अधमे-विधिर्न प्रवर्तत इत्यध्ययनविधिविधाधोपलब्धिरित्यर्थः । 'न सन्दिग्धार्थप्रतिपादक' इति । दूरादृष्टे कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

तीति । किञ्चाऽनर्थत्वे बोधकमप्यस्तीत्याहुः- 'गीती'ति । तथा च गुरुमुखादेवार्थज्ञानं संपाद्यमिति बाधवाक्याशयाद्विचारो च्यर्थ एवेति सिद्धम् । अन्यथा साङ्गाऽध्येतुर्विचारेण सर्वस्याऽप्यर्थज्ञानसिद्धेरधर्मत्वेन जुगुप्सा निरवकाशैव स्यात् । ननु निर्दोषाणामेव प्रमाणानां प्रमायकत्वात्सन्दिग्धार्थप्रतिपादकत्वेन सदोपवाच्य शब्दानां कथं तेभ्योऽर्थनिश्चयस्तत इत्यत आहुः- 'शब्द' इति । न हि

अणुभाष्यश्रीमद्विच्छारामप्रणीतः मदीयः ।

तथा च पदार्थज्ञानकरणिका गुरुपसत्यादीतिकर्तव्यताका इष्टफलिका भावना । तयाऽर्थज्ञानस्य लब्धेर्विज्ञानविभिसिद्धिः । अन्यथाऽनुपपत्तिप्रसूतापत्त्या ससामग्रीकमर्थज्ञानसम्पादनमाहुः- 'गीती'त्यादिना । बाधोपलब्धिः अर्थज्ञानं विना-वेदाध्ययनेऽधमत्वापत्तेरर्थज्ञानं-विनाऽध्ययनस्यैवाऽसम्भवादध्ययनविधेर्वाधापत्तिरतोऽर्थज्ञानमर्थोक्तिमिति बोध्यम् । न च ज्ञानस्य संशयात्मकस्यापि सम्भवाद्विरुद्धकोट्यपसारणाय विचार आवश्यक इति वाच्यमिति वदन्ति-शब्देत्यादिना । न सन्दिग्धार्थ-

रणादिना निश्चीयते । यथा लौकिकवाचये । तथा वेदेऽपि । न च तद्विरुद्धं निर्णेतव्यम् ? ।
अप्रामाणिकत्वप्रसङ्गात् । तस्माद्देवार्थज्ञानार्थं विचारो नारम्भणीयः ।

गोस्वामिधीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

इत्यस्माद्गतोश्चोदनाशब्दव्युत्पत्तेः । तदेवमर्थभावनैव भाष्यम् । शब्दभावनाप्रत्यायकं ज्ञानमेव
करणम् । स्तुतिनिन्दार्थवादादिज्ञानमिति कृतव्यतेलंशत्रयं शब्दभावनाया अपि सम्पद्यते ।

ननु (?) शब्दभावनाया वाचकाभावात्कथं प्रतीतिः । लिङादिप्रत्ययान्तस्य स्वाख्यातत्वसामान्या-
ऽऽकारेणाऽर्थाभिधायित्वादिति वाच्यम् । पार्थक्येन वाचकाऽभावेऽपि तस्यैव लिङादिरूपविशेषाऽऽकारेण
शब्दभावनाभिधायित्वसाऽप्यङ्गीकारात् । तदुक्तम् ।

अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङादयः ।

अर्थात्मभावनात्वान्या सर्वाख्यातेषु गम्यते ॥

इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । श्रुतमनुसरामः । नन्वेवं साक्षात्प्रत्ययनयलादेव शब्दैरापात-
तोऽर्थज्ञानसिद्धावपि न निःसंदिग्धं तस्मिद्धिः । इन्द्रियाणां हि चक्षुरादीनां दोषरहितानामेव
निःसन्दिग्धार्थप्रकाशकत्वेन तत्समानयोगक्षेमत्वाच्छब्दानामपि केवलानां कथं निःसन्दिग्धार्थप्र-
तिपादकत्वमित्यत आह—‘शब्द’ इति । न हि चक्षुरादिवच्छब्दानां सन्दिग्धार्थप्रतिपादकत्वं
केनाऽपि वक्तुं शक्यम् । चक्षुरादीनामिन्द्रियत्वाद्धमप्रमादादिदोषाणां तत्र सम्भवात्तदभावोऽपि तत्र
प्रतिबन्धकत्वाभावेन कारणमस्तु । न चेह तथा । शब्दानामिन्द्रियाविषयत्वेनाऽतीन्द्रियत्वात्तदो-
षाणामत्राऽसम्भवात् । अन्यथा निदुष्टैरपीन्द्रियैः प्रमातुत्वतिः स्यात् । ननु शब्दानामर्थप्रत्यायकत्वे-
ऽग्रहीतसङ्केतानामपि शब्दानां श्रवणादर्थप्रतीतिः स्यादत आह—‘तदर्थ’ इति । न हि शब्दः

गोस्वामिधीमन्त्रिधरविरचितं विवरणम् ।

उच्चैस्त्वविशिष्टे ‘अयं स्थाणुर्वा पुरुषो वे’ति सन्देहे केनचिदासेनाऽयं पुरुष इति शब्दप्रयोगे क्रियमाणे
‘अयं पुरुष’ इति निश्चय एव जायत इति भावः । तद्विरुद्धं व्याकरणविरुद्धम् ।

वैश्विहिरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

गौरित्युक्ते सत्वान्तरबोधः सम्भवति । यद्य ततो नाऽर्थप्रत्ययः स तु प्रमात्रादिदोषादेव । ननु
शब्दानामेव तथार्थप्रत्यायकत्वे विनैव विचारमज्ञातशक्तिकेभ्योऽपि वैदिकेभ्यस्तेभ्योऽर्थप्रत्ययः स्यादि-
त्यत आहुः—‘तदर्थश्चे’ति । वैदिकशब्दानां मुख्यवृत्तिप्रतिपाद्योऽर्थः । दृष्टान्तेन तदेव द्रव्यन्ति—
‘यथे’ति । आदिशब्देन वैदिकव्यवहारपारम्पर्यपरिग्रहः । एतेनैव वैदिकलौकिकशब्दयोर्भेदोऽपि
ध्वनितः । व्याकरणाद्यनुरूप्याऽनुरूप्य च लौकिकव्यवहारं, लोके कचिद्विचारेणैवाऽर्थनिश्चयस्तथा
वेदेऽप्यस्त्वित्यत आहुः—न चेति । उपसंहरन्ति—‘तस्मादि’ति । अत्रैकदेशिमतेन समादधते—

अगर्बदीयधीम विच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

प्रतिपादकः परोक्षं ज्ञानं निश्चयात्मकमेवेतिसिद्धान्तात् सन्दिग्धार्थप्रतिपादक इत्यर्थः । तदर्थश्च
वैदिकशब्दार्थश्च । आदिशब्देन नियण्टुनिरुक्तादि आह्वयम् । तद्विरुद्धं व्याकरणविरुद्धम् ।
निर्णेतव्यं विचारेण निर्णेतव्यम् । अप्रामाणिकत्वप्रसङ्गात् तादृशनिर्णयस्याप्रामाणिकत्व-
प्रसङ्गादित्यर्थः ।

स्यादेतत् । न वेदार्थज्ञानमात्राय विचारः । किन्तु ब्रह्मज्ञानाय । तस्य चाऽऽत्मरूपत्वा-

गोस्वामिश्रीनन्सुरलीधरविरचिता श्रीमदणुभाष्यव्याख्या ।

स्वरूपेणैवोच्यमानोऽर्थप्रत्यायको भवति । शक्तिग्रहस्यापि तत्र सहकारित्वात् । तद्ग्रहस्तु व्याकरणा-
दिसाध्यः । तद्यथा भ्वादिशब्दानां सत्तादिवाचकत्वं व्याकरणादिनैवाऽवगम्यते । न हि लोके वेदे
वा शब्दानां तत्तदर्थवाचकत्वं व्याकरणादेरन्यतः सिद्धं भवति । तदुक्तं 'शक्तिग्रहं व्याकर-
णोपमानकोशासत्वाक्याग्रवहारतश्च । वाक्यस्य शोपाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः
सिद्धपदस्य वृद्धा' इति । एतेषामुदाहरणानि ग्रन्थान्तरेषु द्रष्टव्यानि । विस्तरमयान्नाऽत्र लिख्यन्ते ।
ननु व्याकरणादेर्भ्वादिशब्दार्थप्रत्यायकत्वेऽपि न तन्निश्चायकत्वमस्तीति चेत् । न । न हि व्याकरणेन
पदानां सन्दिग्धार्थः प्रतिपाद्यते । तथा सति महता प्रयासेन तत्करणं व्यर्थमेव स्यात् । किञ्च ।
व्याकरणस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां 'रक्षोहागमलध्वसन्देहाः प्रयोजनमि'ति भाष्यकारै-
निःसन्दिग्धार्थप्रतिपादकत्वस्य स्वयमेवोक्तत्वाच्च । एवमेवोपमानादीनामपि निःसन्दिग्धार्थप्रतिपादकत्वे
विपक्षबाधकत्वेन तर्काः स्वयमूह्याः । नन्वस्तु नाम व्याकरणादीनां निःसन्दिग्धार्थप्रतिपादकत्वं
तथापि लौकिकानामेव तेषां तदस्तु नाऽलौकिकानामित्यत आह—'यथे'ति । न ह्यथशब्दानुशासनमि-
त्यत्र लौकिका एव शब्दा अधिक्रियन्ते नाऽलौकिका इत्यत्र किञ्चिन्नियामकमस्ति शब्दसामान्यग्रहस्य
लौकिकवैदिकोभयसाधारणत्वात् ।

किञ्च । 'अथ शब्दानुशासनमि'ति शब्दानुशासनमधिकृत्य लौकिकानां वैदिकानां चेति
स्वयमेवाग्रे भाष्यकारैरुदाभिसन्धेरुदाटितत्वाच्च । किञ्च 'भयद्वैतयोर्भाषायां' 'ह्यचइन्दसि'
'सर्वत्र विभाषा गोरि'त्यादिसूत्रेषु लौकिकवैदिकशब्दविवेचनस्य स्वयमेव कृतत्वाच्च । तस्मा-
द्यथा लौकिकवाक्ये व्याकरणादिभिरर्थनिर्णयस्तथा वैदिकेऽपीति सिद्धम् । ननु व्याकरणादेनिःसन्दि-
ग्धार्थप्रत्यायकत्वेऽपि विचारस्य तद्विलक्षणार्थप्रतिपादकत्वात्तदर्थं विचारः कर्तव्य इत्याशङ्कानिरासा-
याऽऽह—'न च तद्विरुद्धमि'ति । सङ्केतवैलक्षण्येन बोधजननेऽप्रामाणिकत्वमन्यथा त्वन्यथा-
सिद्धत्वमिति हृदयम् । उक्तमर्थमुपसहरन्ति—'तस्मादि'ति । तस्माद्विचारस्य केनाप्यशेनाऽनन्यथा-
सिद्धत्वायोगान्तरम्भणीय एव विचार इति सिद्धम् ।

अत्रैकदेशी किञ्चित्समाधत्ते—'स्यादेतदि'ति । यदुक्तमर्थज्ञानार्थं विचारो नारम्भणीय इति

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचित विवरणम् ।

अत्रैकदेशी स्वमतेन सिद्धान्तं वक्ति—'स्यादेतदि'ति । एतत् अग्रिमरीत्या विचारकर्तव्यत्वं
स्यात्तर्हि उपपद्यताम् । तस्य ब्रह्मणः । विशेषणस्य तच्छब्देन परामर्शः । पटोलपत्रं पित्तघ्नं
कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

'स्यादेतदि'ति । वक्ष्यमाणप्रकरणेणाऽऽरम्भणीयत्वं स्यादित्यर्थः । तदाहुः—'न चेदर्थे'ति । किं ताव-
तेत्याकाङ्क्षायामाहुः—'तस्य चे'ति । ब्रह्मणः । 'पटोलपत्रं पित्तघ्नं नाडी तस्य कफापहे'त्यादौ

भगवद्दीचश्रीमद्विच्छासाममणित् प्रदीपः ।

एकदेशी स्वमतेन व्याससूत्रात्मकविचारस्य कर्तव्यतामुपपादयति—'स्यादेतदिति । एतत् वक्ष्य-
माणम् । स्यात् विचारप्रयोजकं स्यात् । वेदार्थज्ञानमात्राय वेदषट्कपदानामर्थज्ञानमानायेत्यर्थः ।

तस्य चाऽविद्यावच्छिन्नत्वाद्देहात्मभावदृढप्रतीतेस्तदतिरिक्तस्य ब्रह्मणोऽभावाच्च वेदमात्रा-

गोस्वामिश्रीमुरलीचरविरचिता धनुभाष्यव्याख्या ।

तनु स्यादेव । ननु क्व तदा विचारस्योपयोगस्त्वत्राऽऽह—‘न वेदार्थज्ञानमात्राग्रे’ति । न हि वेदार्थज्ञानमात्राय विचार आरभ्यते येन सूत्रकारः पर्यनुयोगार्हः स्यात्किन्तु ब्रह्मज्ञानाय । तथा हि—वृहत्वाद्बृहणत्वाद्वा ब्रह्मैव खत्वाऽऽत्मशब्देन सर्वत्र वेदान्तेषु गीयते । तज्ज्ञानस्य ‘चाऽऽत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते विज्ञातमिदं सर्वं चिदितमि’त्युपक्रम्यैतावदरे ग्यल्वमृतत्वमि-त्युपसंहारेण परमपुरुषार्थभूताऽऽमृतत्वसाधनत्वं प्रतिपाद्यते । तस्य पुरुषतत्त्वसाविधेयत्वात्तदुपायत्वेन ‘ह्यात्मा चारे श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य’ इति मनननिदिध्यासनाभ्यां फलोपकार्य-ज्ञाभ्यां सह विधीयते श्रवणम् । तच्च वेदान्तवाक्यानामभाचार्यमुखादुपक्रमादिलिङ्गैः शक्तित्वात्पर्यायव्या-रणम् । तच्च विचारं विना न सम्भवतीति विचारस्य श्रवणादिव्याप्यं ब्रह्मज्ञानसाधकत्वात्तत्प्रतिज्ञोचितेति चेत् । न । य एवाऽऽत्मा सर्वत्र वेदान्तेष्व्यात्मशब्देन गीयते स एवायमाकीटपतङ्गस्य आच देवपिंम्यः प्राणिभृन्मात्रसेदंकारविषयेभ्यो देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयेभ्यो विविक्ततयाऽहमित्यसन्दिग्धाऽपर्यस्ताऽपरो-क्षानुभवसिद्ध इति न तत्साधनत्वेन वेदान्तवाक्यानि विचारणीयानि । न हि ज्ञातुं कश्चिदत्र सन्दिग्धे-ऽहमनहं वेति । नापि विपर्यस्यति नाहमेवेति । नहि सर्वतोधिकप्रत्यक्षप्रमाणसिद्धेऽर्थे प्रमाणान्तराऽपेक्षा लोके कचिदृष्टचरी ।

नन्वहंप्रत्ययस्य देहादिमिश्रविषयत्वात्कथं विविक्ततद्विषयत्वमिति चेत् । न । तद्विषयत्वे तु ‘य एवाऽहं कौमारे पितरावभूयं स एव चाहंके पौत्रादीननुभवामी’ति प्रतिसन्धानं न भवेत् । बालस्यविरशरीरयोः परिणामभेदेन भिन्नत्वात् । न चाऽयवोपपद्यताऽपचयजन्यपरिणामभेदेन बालस्य-विरशरीरयोर्भिन्नत्वेऽपि न वस्तुतो भेदोऽस्तीति न विविक्ततद्विषयत्वमिति वाच्यम् । स्वप्नदशायां हि य एव दिव्यं शरीरमास्थाय तदुचितान् भोगान् भुञ्जान एवाऽहं भोक्ताऽहं कर्ते’ति मन्यते स एव

गोस्वामिश्रीमद्विरचितं विवरणम् ।

नाडी तस्य कफापहेत्यत्र दर्शयत् । तस्य आत्मनः । अयं भावः—एकदेशिनोच्यते यदि विचारो न क्रियते चेद्देहाजीवात्मस्वरूपत्वं ब्रह्मण इति ज्ञानं भविष्यति । जीवमभूत्तत्त्वविद्यावच्छिन्न-
कश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

विशेषणमात्रस्याऽपि तत्सदेन ग्रहणात् । ‘सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मे’त्वादिश्रुतेरात्मत्वम् । ‘तस्य चे’ति आत्मनः । ‘अविचे’ति । देहाद्यध्यासलक्षणाऽविद्यायुक्तत्वात् । अध्यासो नाम पूर्व-
वृष्टस्य पत्राऽवभासः । ‘वेहे’ति । देहादावात्मत्वस्य दृढज्ञाना यदहमिति प्रतीतिरव्यस्तासकलदेहादि-
धर्मोपहृत्यात्मविषयत्वेनाऽविद्यासम्बन्धरहितशुद्धात्मस्वरूपज्ञानाय विचार आवश्यकः (?) ।

श्रीलाहमहकृपा गृह्यवेदीपिका ।

तस्य चाऽऽत्मरूपत्वादिति । तस्य ब्रह्मणः । आत्मरूपत्वादित्यर्थः । तच्छब्देन ब्रह्मज्ञानशब्दा-
न्तगतब्रह्मशब्दाव्यं ब्रह्म परामुदयते । ‘पटोलपत्रं पिच्छं नाडी तस्य कफापहे’त्यत्र तच्छब्देन
पटोलपत्रशब्दान्तगतपटोलशब्दाव्यपटोलवत् । ‘देहात्मभावदृढप्रतीतेरि’ति । देहात्मप्रत्ययस्य
प्रत्यक्षत्वाच्च । वेदमात्रादसम्भावनाविपरीतभावनानिवर्तकं ब्रह्मज्ञानमुत्पद्यते । अतो ब्रह्मज्ञानाय

दसम्भावनाविपरीतभावनानिवर्तकं ज्ञानमुत्पद्यते । प्रत्युत देहात्मभावदृढप्रतीतेः श्रुतेरुप-
चरितार्थत्वं स्तुतिरत्वं वा कल्पयिष्यतीति, मैवम् ।

गोस्वामिश्रीमुखीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

स्वप्नान्ते प्रतिबुद्ध्य 'नाहं देवः किन्तु मनुष्य एव'ति निश्चिनोति । तत्रोभयोरपि शरीरयोः सर्वथा
भेदेऽप्यहमिति प्रत्ययस्याऽत्राध्यमानत्वान्न देहात्मत्वोऽयं प्रत्यय इति । बुद्धिमनसोश्च कारणत्वेन
नाहमितिकर्तृप्रतिभासविषयत्वम् । विषयेभ्यस्तु स्ववीयानेव विवेकः । नन्वेवं कुशोऽहं स्थूलोऽहमन्धो-
ऽहमित्यादयः प्रयोगाः कथमिति चेन्मन्त्राः क्रोशन्तीत्यादिवदौपचारिका एवेति बुद्धवत्स । तस्मादिदं-
कारविषयेभ्यो देहेन्द्रियादिविषयेभ्यो व्यतिरिक्तः स्फुटतरमहमित्यनुभवसिद्ध एवाऽऽत्मेति न तस्य
जिज्ञासात्वमिति चेत् । उच्यते । नहि य एवाऽऽत्मा सर्वेषु वेदान्तेषु सर्वेषु च स्पृतीतिहासपुराणेषु
समतोषाधिरहितनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वेन गीयते स एवाऽहमिति प्रतीतेर्विषयो भवति । तस्मा-
ऽध्यस्तसकलदेहेन्द्रियादिभावापन्नप्रदेशिकानेकवियशोकदुःखादिप्रपञ्चोपहृतात्मविषयत्वेन विविक्तत-

गोस्वामिश्रीमद्विरचरविरचितं विदरणम् ।

त्वेन मनुष्योऽहमित्यहंप्रत्ययेन, देह एवाऽऽत्मप्रतीतिर्दृढा भविष्यति । ततश्चाऽहं सप्तवितस्त्रिकार्यो-
ऽल्पः परममहत्परिमाणवदचिन्त्यगुणगणवदेतादृशं ब्रह्म न भवामीत्यसम्भावना, देह एवाऽऽत्मेति-
विपरीतभावना, च निवृत्ता न भविष्यति । देहाद्विलक्षणो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव आत्मा इत्याद्यर्थप्र-
तिपादकानां श्रुतीनामारोपितार्थकत्वरूपौपचारिकत्वं स्तुत्यर्थत्वं वा कल्पयिष्यतीति विचारे क्रियमाणे
निश्चयात्मक ज्ञानं भविष्यतीति विचार आवश्यकः । दूषयति—'मैवमि'ति । पूर्वपक्षी विचाराकर्तव्यतां
केन्द्रिविचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ननु जीवात्मनोऽविद्यावन्निष्ठत्वत्वाद्देहात्मभावदृढप्रतीतेस्तत्र प्रतिबन्धकतया न साङ्गाध्ययनमात्रेण
विविक्तशरीराऽऽत्मज्ञानमुत्पाद्यतां, ब्रह्म तु नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमिति नान्प्रतीतेर्विषय-
त्वात्पनिपदं पुरुषमिति च श्रुत्यैकसमधिगम्यत्वेन साङ्गाध्ययनमात्रेणैव तदवगतेः सत्त्वाद्विचा-
रोऽजागलस्तनप्राय एवेत्यत आहुः—'तदतिरिक्तस्ये'ति । अहमित्प्रतीतिविषयशरीरात्मनोऽति-
श्रीलात्प्रवृत्ता गूढार्थदीपिका ।

विचारः कर्तव्य इति भावः । ननु देह आत्मबुद्धौ तु न जीवज्ञानं यथास्थितं भवेत् । ब्रह्मज्ञानं तु
देहात्मबुद्धेरतिरिक्तस्य ब्रह्मणोऽभावादिति । यद्यप्यविकं तु भेदनिर्देशदिति सूत्रेण जीवात्मनोऽधिकतमं
ब्रह्मास्ति । तथापि मतान्तरे जीवस्याऽऽत्मभानं ब्रह्मेति स्वीकाराद्देहात्मबुद्धेरब्रह्मज्ञानेऽपि प्रतिबन्धकत्वा-
न्न वेदमात्रादसम्भावनाविपरीतभावनानिवर्तकं ज्ञानमुत्पद्यते इति तादृशज्ञानोत्पत्त्यर्थं विचारः कार्य इति
भावः । 'देहात्मभावदृढप्रतीतेरिति । देहेऽहन्ताउद्धा देह आत्मेति दृढप्रत्ययादित्यर्थः । ननु
देह आत्मबुद्धिः शास्त्रश्रवणनिवर्त्येति तन्निवृत्तौ वेदमात्रादसम्भावनाविपरीतभावनानिवर्तकं ज्ञानमुत्प-
त्सत इत्याशङ्क्याऽऽह—'श्रुतेरुपचरितार्थत्वमिति । वेदे ह्यात्मनः प्रशंसां—'सर्वस्य वशी
भगवदीयधोमद्विपञ्चाममणीत' प्रदीपः ।

तस्य ब्रह्मणः । आत्मरूपत्वात् जीवात्मस्वरूपत्वात् । तस्य जीवात्मनः । देहात्मभावदृढप्रतीतेः
देह एवात्मा इति दृढप्रतीतेरित्यर्थः । तदतिरिक्तस्य देहातिरिक्तस्य । अभावात् विचारशून्यानां
ज्ञानाभावात् । वेदमात्रात् वेदयत्कप्रत्येकपदार्थज्ञानाभावात् । असम्भावना न तस्य कार्यं करणं

गोस्वामिनीनुत्तरादिपरिविधा क्षुभनाम्नस्पाराया ।

द्विपनत्वसाऽसम्भवात् । तथा च प्रत्यक्षसिद्धः सर्वोऽपि प्रनामप्रमेयव्यवहार उपपद्यते । स च पूर्वपूर्वनिष्पन्नाज्ञानोपदर्शितबुद्धीन्द्रियशरीराद्यप्यासमन्तरेणातु उपपद्यमानः स्वकारणमध्यासलक्षणमविद्या-
नाम्निवति । ननु क्रोड्यनव्यासो नामेति चेत् । उच्यते । परत्र पूर्वदृष्टसासन्निरहितस्य प्रतीत्य-
न्तरसाधितोऽवभासः । तथा चाऽऽरोपनीयनसद्वेवोति तस्य दर्शनमात्रमत्रोपसृज्यते न वस्तुसत्तेति ।
अविद्यान्तं तु परमार्थसद्वेव । अवभासस्तत्त्वसासिद्धितविषय एव प्राज्ञः । अन्यथा कादयां दृष्टस्य देवदत्तस्य
परत्राऽवन्त्यादाववभासः प्रत्ययान्तरसाधित एव स्यात् । नीलसाऽवभासः पीतसाऽवभास इत्यादी
समीचीनेऽपि प्रत्ययेऽवभासपदप्रयोगदर्शनाच्च ।

ननु सर्वोऽपि पुरोवस्थितविषय एव विषयान्तरमेध्वसति । परमात्मनस्तु पराञ्चि खानीत्यादि-
श्रुतिमिरविपरत्वात्कर्ममत्र पूर्वदृष्टस्य प्रतीतिरिति चेत् । उच्यते । न हि सर्वात्मनाऽऽत्मनोऽविषयत्वम् ।
अप्यस्यसकलदेहेन्द्रियादिभावाऽऽपन्नविषयबहुःखोपभुनालविषयिण्यां कृशोऽहं स्युलोऽहमन्योऽहमित्या-
दिप्रतीत्यात्मनोऽपि विषयत्वात् । किञ्च नाप्ययं निपनोक्ति पुरोवस्थितविषय एव विषयान्तरमेध्व-
सितत्वम् । अत्रत्यज्ञेऽपि हि विन्ददादावापामत्मा च पण्डितं मलिनमिदमिति प्रतीतेस्तुभवसिद्धत्वात् ।
तथा च प्रत्यात्मन्यपीदंकारविषयानां देहेन्द्रियाणामध्यासस्तद्विवेकाऽग्रहणिवन्धन उपपद्यते । कृशोऽहं
स्युलोऽहमन्योऽहमित्यादिप्रतीतौ तद्विवेकाऽग्रहस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । तदेवमालेन उच्छलन्नपाऽध्यास-
रूपाऽविद्याऽवच्छिन्नत्वात् पुरश्चलैव सर्वे प्रनामप्रमेयव्यवहारा लौकिकाः प्रवृत्ताः । सर्वाणि च श्लाघाणि
कैश्विद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

रिक्तस्य । अद्वैतश्रुतिविरोक्तस्य हेतुत्वेन ज्ञेयः । साक्षाधीतादपि वेदादनपेक्षैव विचारं शारीर एवाऽ-
यनांला न पर इति चक्षुःशरीन्द्रियव्याप्तं, तत्र 'सर्वकर्मा' 'असङ्को ह्ययं पुरुषः' 'न तस्य कार्यं
करणं' चेति श्रुत्याद्युक्तार्थासम्भावनां, सुखदुःखादिभागोवाऽवमात्मा न तद्रहित इति, 'नाऽहं कर्ता
नाऽहं भोक्ते' ति श्रुत्याद्युक्तार्थाविपरीतभावनाच्च न निवर्तयितुं शक्यत्वात् । प्रत्युत शब्दाऽपेक्षया
प्रत्ययान्तरमेध्व-
प्रत्ययेन देहात्मभावदृष्टप्रतीत्या विविक्तशब्दालसत्प्रतीकान्याः श्रुतः कल्पनोपदे-
शवचोपचरितार्थत्वमुपासनाशेषतया व्यापकत्वं सर्वप्रमाणमूर्धन्ये वेदे उपचरितार्थत्वं व्यापकत्वं वा
श्रीकालचन्द्रिका गृह्यार्थदीपिका ।

सर्वस्येशान' इत्यादिरूपां श्रुत्या, देह आत्मभावस्य प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धस्य प्राक्त्याऽज्ञोपापकर्गसर्वसाय-
नानां देहाधीनतया तद्वैतनाम्पमादाय देहेऽपि सर्ववशित्वं सर्वेशानत्वमुपचरत इति सर्वस्य वशी-
त्यादीनामुपचरितार्थत्वं कल्पयिष्यति । प्रत्यक्षप्रमाणेन सर्वेशानत्वस्य मुख्यतया कल्पयितुमशक्यत्वेन-
वापात् । प्रत्यक्षाऽपेक्षया शब्दस्य निर्पलत्वात् । 'स्तुनित्वं वे'लादि । आरोपितोत्कर्षापापकमुणव-
नगवदोषार्थमदिष्टासामप्रतीकः दर्शयः ।

च विद्यते' पृतस्मात्प्रापते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । 'तंवायुर्ज्योतिरापृश्च पृथ्वी
चिन्मस्य शारिणी' 'अणोरणीयान् महती महीयान्' 'समो नागेन समो महाकेन'
इत्यादिविरुद्धधर्माणां प्रवृत्ति सम्भावितत्वज्ञानरूपासम्भावना । विपरीतभावना सर्ववेदान्तानामेक-
याक्यतया प्रामाण्यसिद्धयर्थं 'अथान् अदिशे नेति नेती' त्वनेनापवादार्थमन्योरोः, 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म

गोस्वामिधीमन्सुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

विधिप्रतिषेधमोक्षपराणि । तद्यथा—देहेन्द्रियादिब्रह्ममाभिमानहीनस्य प्रमातृत्वानुपगतौ प्रमाणप्रवृत्तिः सम्भवति । न हीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रमाणप्रमेयव्यवहारः सम्भवति । न चानध्यस्तात्मभावेन देहेन्द्रियादिना कश्चिद्वाप्रियते । तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि—तथा शास्त्राण्यपि तथाभूतात्मविज्ञानात्प्राग्प्रवर्तमानान्यविद्यावद्विषयत्वं नातिवर्तन्ते । 'ब्राह्मणो यजेतेत्या'दीनि हि शास्त्राणि वर्णाश्रमववोवस्थादिविशेषाध्यासमात्मन्याश्रित्य प्रवर्तन्ते । तथा च व्यवहाराणां शास्त्राणां चोक्तस्वाध्यासपुरस्कारेण प्रवृत्तत्वाद्वाध्ययनमात्रेणोक्तस्वपतञ्जानसिद्धिरिति तदर्थं विचारः कर्तव्य इति सिद्धम् ।

ननु जीवात्मनोऽविद्यावच्छिन्नत्वाद्देहादावात्मभावस्य दृढत्वेनाहमिति प्रतीतेरध्यस्तसकलदेहादिधर्मोपद्रुतजीवात्मविषयत्वेन न पडुपेतस्वाध्यायाध्ययनमात्रेणाऽसम्भावनाविपरीतभावनानिवर्तकं शारीरालम्बानुत्पद्यतां, देहात्मभावदृढप्रतीतेस्तत्र प्रतिबन्धकत्वात् । ब्रह्म तु नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमिति नाहमितिप्रतीतेर्विषयीभवितुमर्हतीति 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'ति श्रुतेस्तस्य श्रुत्येकसमधिगम्यत्वेन पडुपेताध्ययनमात्रादेव तदवगतौ किं विचारेणेत्याशङ्क्याऽऽह—'तदतिरिक्तस्य ब्रह्मणोऽभावादि'ति । न हि सर्वत्र वेदान्तेष्व्यात्मब्रह्मशब्दाभ्यां यदुच्यते तदतिरिक्तः कश्चिद्ब्रह्मप्रत्ययविषय आत्मेति वक्तुं शक्यम् । अद्वैतश्रुतेस्तदतिरिक्तस्य सतोऽभावात् । तथा च य एव श्रुतौ शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वेन प्रतिपाद्यते स एवाहमितिप्रतीतेरपि विषयो भवतीति देहात्मभावप्रतीतेस्तत्र प्रतिबन्धकत्वेन न साङ्गाऽधीतवेदमात्रादसम्भावनाविपरीतभावनानिवर्तकं ज्ञानमुत्पद्यते । असम्भावना तु 'अस्थूलं' 'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते' 'समो महाकेन समो नागेने'त्यादिश्रुतिभिः । एकस्मिन्नेवात्मन्यणुत्वव्यापकत्वेदेहेन्द्रियादिराहित्यसर्वसमत्वादितिप्रतिपादनेनाऽविद्यात्मकदोषसिद्धितस्याऽऽत्मन्यसम्भावना निष्प्रत्यृहैशेदेति । न ह्येतादृश आत्मा कदाचिदपि दृश्यत उपपद्यते चेति । ततो वेदस्य सर्वप्रमाणेषुक्षयान्मर्हित्वेनैकवाक्यतासिद्ध्याधर्मधारोपापवादस्वीकारो विपरीतभावेनेति । किञ्च न हि साङ्गाऽधीतवेदमात्राद्ब्रह्मविषयकाऽसम्भावनाविपरीतभावनानिवर्तकं ज्ञानं कदाचिदपि भवितुमर्हति । किन्तु सर्वप्रमाणमुर्द्धन्यो वेदः कथं विरुद्धधर्मवत्त्वं प्रतिपादयतीति तस्य यथाकथञ्चित्प्रामाण्यार्थं श्रौतार्थस्य चाघादौपचारिकेऽप्यर्थे तात्पर्यं कल्पयिष्यति ।

तस्माच्छान्तो दान्त' इत्यादिश्रुतौ विधिं परिकल्प्य तच्छेषत्वेन वेदान्तानां स्तुतौ वा तात्पर्यं कल्पयिष्यति । न ह्येतावता तत्रप्रतिपादितार्थस्य कदाचिदपि श्रौतत्वं सम्भवति । कृते तु विचारे सर्वप्रमाणमुर्द्धन्ये वेद उपचरितार्थत्वं कथं भविष्यति कथं वा स्तावकत्वमिति सर्वज्ञे सर्वशक्तिमत्सलौकिकार्थस्य सर्वस्वोपपत्तेर्न मुख्यार्थस्यान्यथाकल्पनमिति तस्मात्तद्विज्ञानमात्राय विचारः कियते किन्तु ब्रह्मज्ञानार्थेति तस्याऽऽत्मन्मणीयत्वं सिद्धमिति स्थिते पुनः पूर्वपक्षी समाधत्ते—'मैवमि'ति । यदुक्तं ब्रह्मज्ञानाय विचारः कर्तव्यो, न वेदार्थज्ञानमात्रायित्येवं न यक्तव्यं भवति ।

नानवदीयश्रीमद्विष्णोरामप्रणीत प्रज्ञाप. ।

तत्रलानि'त्याद्यध्यारोपो विपरीतभावनाशब्देनोच्यते । तस्या विपरीतभावनायास्तत्त्वज्ञानदशायामग्रे धापनात् । देहात्मभावदृढप्रतीतिः । अहं ब्राह्मणः काणः सुखी क्षुधित इत्यादिरूपाया देहादीनामात्मत्वेन दृढप्रतीतिः । श्रुतेः । 'नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावे'वनिवादिश्रुतेः । उपचरितार्थत्वं विद्या-

१. केवलेभ्यस्तैः । २. अस्मर्द्धिनस्त इति वपुन्यम् । ३. ऐतत्त्ववीचय इति तावत् । ४. निवर्तकत्वात् इति वपुन्यम् ।

अलौकिको हि वेदाथो न युक्त्या प्रतिपद्यते ।
तपसा वेदयुक्त्या तु प्रसादात्परमात्मनः ॥

गोस्वामिभ्रीसुरलीधरविरचिता भणुभाष्यव्याख्या ।

तत्रोपपत्तिमाह—‘अलौकिके’ति । भगवानधिष्ठानादिपञ्चालको रूपप्रपञ्चं विचित्रं कृतवान् । जीवास्तु तदंशा आराग्रपरिमाणा अल्पाः । अल्पानां विचित्रे भ्रमो भवत्येवेति रूपप्रपञ्चासक्तानां तेषामासक्ति-
निवारणार्थमात्मरूपमेव वेदं कृतवान् । ‘वेदो नारायणः साक्षादि’त्यादिवाक्यात् । तदर्थस्तु भ-
गवानेवेति सर्वोऽपि वेद एकमेव वाक्यम् । एकार्थप्रतिपादकत्वात् । तदुक्तम्—‘अर्थैक्यादेकं
वाक्यं साकाङ्गं चेद्विभागे स्यादिति । ननु वेदे सर्वत्राप्यन्यार्थप्रतिपादनस्य स्फुटतरं दृष्ट्वा-
त्कथमेकार्थप्रतिपादकत्वमिति चेत् । न । ‘एकमेवाऽद्वयं’ ‘सन्मूलाः सौम्येमाः प्रजाः’
‘यत्र हि द्वैतमिव भवती’त्यादिश्रुतिभिः ‘रेकत्वेन पृथक्त्वेने’त्यादिस्मृतिभिश्च ब्रह्मातिरिक्तस्य
पदार्थस्याऽऽभावब्रह्मण एव तत्तद्रूपेण ‘बहु स्पामि’तीच्छया प्रादुर्भावात् । तथा च वेदवेदार्थयो-
रभयोरप्यलौकिकत्वेन न स्वयुद्धा वेदार्थं परिकल्प्य विचारेण लौकिकयुक्तिरूपेण तन्निर्द्धारः कर्तुं

गोस्वामिश्रीमद्विरचिताविरचितं विवरणम् ।

कारिकया साधयति—‘अलौकिके’ति । लौकिकेऽर्थे युक्त्यादिप्रसरः । अलौकिकेऽर्थे तपसादीनाम् ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

कथं सम्भवेदिति निर्वलप्रत्यक्षप्रमाणं बाधित्वाऽसम्भावनां विपरीतभावनाञ्च सन्निवृत्त्या कल्पयिष्यतीति ।
कृते तु विचारे वाऽध्यारोपापवादाभ्यां शुद्धात्मस्वरूपं ज्ञास्यतीति तदर्थं विचारो नाऽजागलस्तनप्राय
इत्येवं प्राप्ते समादधते पूर्वपक्षिमतेन—‘मैवमि’ति । ‘अलौकिक’ इति । ‘वेदो नारायणः साक्षा-
दि’ति वाक्याद्देवस्याऽलौकिकत्वम् । ‘चेद्वैश्च सर्वैरहमेव चैव’ इत्यादिवाक्याञ्च वेदार्थैश्चयोरप्य-
लौकिकत्वम् । हि हेतोः । तथा चाऽलौकिकवेदप्रतिपादार्थस्य यतो न लौकिकत्वमतो न लौकिकविचारा-
धीलात्सद्भूता गूढार्थदीपिका ।

र्णनं स्तुतिरिति लक्षणादात्मोपासनसिद्धय आत्मन्यविद्यमानानपि धर्मानारोप्य स्तुतिः कियते, न त्वात्मा
वस्तुतस्तत्तद इति रीत्या स्तुतित्वं वाक्यानां कल्पयिष्यति । एवं श्रुतिबोधितानां धर्माणानात्मन्यस-
म्भावना दुर्निवारेति विचारशङ्कमसम्भावनाविपरीतभावनानिवृत्त्ये कर्तव्यमिति हादेस् । एवं जिज्ञासा-
शास्त्रकरणस्याऽऽवरयकत्वं शृण्वन्नसहमानो भूते—‘मैवमि’त्यादिना । तपस एवोपदेश इति ।
‘तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व’त्यादिना ब्रह्मबोधार्थं तपस एवोपदेश इत्यर्थः । ननु तप आलोचन इति

भगवद्विधर्मनादिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

र्थप्रतिपादकत्वम् । स्तुतिरित्येककल्पपदार्थानां ब्रह्मत्वेन प्रतीकोपासनाया वेदोक्तत्वेन तस्यास्तत्त्वज्ञान-
नफलकत्वेन चोपासनार्थं ‘वाचं धेनुमुपासीत’ ‘धन्वन्निव प्रपासी’त्यादिश्रुतीनामिव ‘तत्त्वमस्या’दि-
वाक्यानामपि स्तुतित्वं वा गुत्तयधिकारी कल्पयिष्यतीत्यर्थः । इति हेतोः । प्रमाणमूधेन्यवेदार्थस्य
व्यासप्रदानुसारेण विचारे कृतेऽध्यारोपापवादाभ्यां सर्वस्य गिष्यात्वेऽवगते ‘तत्त्वमस्या’दिवाक्यैस्त-
त्त्वज्ञानं भविष्यतीति विचार आवश्यक इति भावः ।

एकदेशिमतं दृश्यन्ति ‘मैवमि’त्यादिनां । अलौकिकः, अलौकिकसाधनगम्यः । युक्त्या

न हि स्वबुद्ध्या वेदार्थं परिकल्प्य तदर्थं विचारः कर्तुं शक्यः । ब्रह्म पुनर्यादृशं वेदान्तेष्ववगतं तादृशमेव मन्तव्यम् । अणुमात्रान्यथाकल्पनेऽपि दोषः स्यात् ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

शक्यवचनः । लौकिकं हि लौकिकयुक्त्याऽवगन्तुं शक्यं, ब्रह्म तु वैदिकमित्यलौकिकेनैव तपसेत्यादिनोक्तेन साधनत्रयेण । तत्र तपः पूर्वाङ्गम् । वेदयुक्तिः सहकारिणी । भगवत्प्रसादो मुख्यं कारणम् । एतन्नितयसम्पत्तावेव वेदार्थबोधो भवति । अन्यथा 'कं ब्रह्म खं ब्रह्मे'त्यादौ कथमुपदेशमाग्नेवेव बोधः । कथं वेदानीन्तनानामबोध इति ।

नन्विदानीन्तनानामपि बोधो भवतीति चेत् । न । यदि तेषां बोधः स्यात्तदा सर्वज्ञत्वमलौकिकं तेजश्च तत्कार्यं स्यादेव । कारणे सति कार्योत्पादस्याऽऽवश्यकत्वात् । तथा च ब्रह्म यादृशं वेदान्तेषु गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं निवरणम् ।

कारिकार्थमाहुः—न हि स्वबुद्ध्या वेदार्थं परिकल्प्येति । 'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता' इति । अस्थूलमनषियत्युपनिषदाक्यं निर्विशेषवत्प्रतिपादकम् । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इत्युपनिषदाक्यं सविशेषवत्प्रतिपादकम् । एवं चोभयोरैकवाक्यतासिद्धयर्थं किञ्चित्कल्पनीयमिति स्वबुद्धिः । तथा परिकल्प्यो यो वेदार्थः । अध्यारोपापवादा स्वीकृत्य विरोधपरिहाररूपोऽर्थः । तं परिकल्प्य तदर्थं विचारो न कर्तव्यः । अध्यारोपापवादयोः खण्डितत्वात् । इदं च श्रीमत्प्रभुचरणै-
केश्विरिधरविरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

परपर्याययुक्तिविषयत्वम् । नन्वेवं ज्ञातुमशक्यत्वे 'ओतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिरि'ति श्रवणादिविषीनामानर्थक्यं स्यादित्यत आहुः—'तपसे'त्यादि । एतन्नितयसम्पत्तावेव वेदार्थबोधो भवति । नाऽन्यथेत्यर्थः । नन्वेवमपि श्रवणादिविध्याऽऽनर्थक्यम् । तपआदिभिरेव तत्रातिपत्तेः सम्भवादिति चेत् । न । तपआदीनां श्रवणादिकर्तुर्योग्यताऽऽपादकत्वात् । कारिकोक्तमर्थं संगृह्यते—'न ही'त्यादि । 'वेदार्थमि'ति । अहंप्रत्ययविषय आत्मैव ब्रह्म, न ततोऽतिरिक्तमिति रूपम् । 'तदर्थ'इति । कल्पितवेदार्थस्य विचारो । 'वेदविदेव चाहमि'त्यादिवाक्यैर्भगवदेकमेवत्वाद्भेदस्य विचारवैयर्थ्यात् । लोकयुक्तिगोचरत्वे ब्रह्मणो लौकिकत्वापत्तेश्च । तदर्थमितिपाठे कल्पितवेदार्थदाढ्याय । तज्ज्ञानार्थमित्यर्थः । ननु ब्रह्माऽतिरिक्तो नात्मा, नात्मातिरिक्तं हि ब्रह्मेत्याकारकं तु ज्ञानं श्रेयः साधनीभूतं, नाऽनपेक्ष्यैव विचारं भवतीति न वैयर्थ्यम् । नाऽपि तादृशविचारविषयत्वे ब्रह्मणो लौकिकत्वमिति चेन्नेत्याहुः—'ब्रह्म पुनरि'ति । यादृशं जडजीवात्मकं सर्वप्रपञ्चरूपम् । ततोऽन्यधिकश्च । वेदान्तेषु 'सन्मूलाः' 'सर्वं सत्त्विदं तज्जलान्' 'एतावानस्य महिमा' 'अतो ज्यायाश्च पूरुप' इत्यादिश्रुतिवाक्येषु । ननु 'तरति शोकमात्मचित्' । 'आत्मलाभान्न परं विद्यत' इत्यादि-

भगवद्गीवर्धनीमद्विष्णोराममणोतः प्रदीपः ।

लौकिकयुक्त्या । प्रतिपद्यते ज्ञातुं शक्यते । वेदार्थज्ञानालौकिकसाधनान्याहुः—'तपसे'त्यादिना । तपसा 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासखे'त्युक्ततपसेत्यर्थः । युक्त्या 'न्यग्रोधफलमाहरे'त्याहुक्तवैदिकयुक्त्येत्यर्थः । प्रसादात् 'भक्त्या तुतोप भगवान् गजयूथपाये'त्याहुक्तप्रसादादित्यर्थः । खोक्तकारिकायं स्पष्टीकुर्वन्ति—'नही'त्यादिना । स्वबुद्ध्या वेदाप्रतिपाद्यया । वेदार्थं परिकल्प्य सर्ववेदानामे-

योऽन्यधासन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
किं तेन न कृतं पापं चरिणात्मापहारिणा ॥

‘नैषा तर्केण मतिरापनये’ति श्रुतेश्च ।

न च विरुद्धवाक्यानां श्रवणात्तन्निर्द्धारार्थं विचारः । उभयोरपि प्रामाणिकत्वेन-

गोस्वामिधीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

प्रतिपाद्यते तादृशमेव मन्तव्यं, युक्त्यगोचरत्वादित्याशयेनाऽऽह-‘ब्रह्म पुनरिति । ननु लौकिकयुक्ते-
रनिष्टप्रसञ्जनरूपत्वेन तद्विरुद्धार्थकल्पनेऽनिष्टप्रसक्तिरेव स्यादतो लौकिकयुक्तियुक्तमेव मन्तव्यं तदिति
चेत्तत्राऽऽह-‘अणुमात्रे’ति । न हि लौकिकयुक्त्या तत्राऽनिष्टप्रसङ्गः कर्तुं शक्यः । तस्य श्रुत्येकसम-
धिगम्यत्वात् । ततोऽणुमात्रेणाप्यन्यथाकल्पने दोषः स्यात् । तत्र प्रमाणमाह-‘योऽन्यथे’त्यादिना ‘श्रुते-
श्चे’त्यन्तेन । ननु वेदे सर्वत्र ‘तदेजति तत्रेजति’ ‘तद्गरे तदन्तिके’ ‘स वा एष महानज
आत्मा’ ‘एषोऽणुरात्मा चेतसा चेदितन्व्य’ इत्यादिश्रुतियु परस्परं विरोधश्रवणात्तत्परिहारार्थं
विचारः कर्तव्य इत्याशङ्कयामाह-‘न चे’ति । तत्र हेतुमाह-‘उभयोरपी’ति । न हि विचारेणै-
कतरपक्षस्य निर्धारः कर्तुं शक्यः । उभयोरपि श्रुतिसिद्धत्वेनैकतरनिराकरणाऽसम्भवात् ।

गोस्वामिश्रीमद्भिरधरविरचित विवरणम् ।

विद्वन्मण्डने विस्तरेणोक्तमित्यत्रोपरम्यते । विरुद्धयोर्वाक्ययोरैक एवार्थो मन्तव्य इत्याहुः-‘ब्रह्मे’ति ।
‘अणुमात्रे’ति । स्वल्पमानेत्यर्थः । दोषः स्यात् । श्रोतुर्वक्तुरपीति शेषः । श्रोतुर्दोषमाहुः-‘योऽन्य-
थे’ति । वक्तुर्दोषमाहुः-‘नैषे’ति । मतिरपनेयेत्यपपाठः । मतिरापनेयेत्येव पाठः । अर्थस्त्वैक एव ।
वेदत्वात्पाठ एव मुख्यः । विचारेण निर्द्धारो न भविष्यतीत्याहुः-‘उभयोरपी’ति । ननु

केशिधिरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

श्रुतिवाक्यादात्मज्ञानमात्रप्रयोजनं शास्त्रमिति, येनैव विचारेणाऽऽत्मज्ञानं सिद्धेत्स एव सिद्धान्त इ-
त्यत आहुः-‘अणुमात्रे’ति । तत्र प्रमाणं ‘योऽन्यथे’ति वाक्यद्वयम् । ननु परस्परविरुद्धार्थवा-
क्यानां श्रवणात्सदेहाश्रिराकरणपूर्वकमर्थं निश्चेतुं विचार इत्यत आहुः-‘न चे’ति । तत्र हेतुमाहुः-
‘उभयोरपी’ति । विचारेणार्थनिश्चये श्लोकस्य बाधः कार्यस्तत्र चोभयोरपि वाक्ययोः समपलत्वेनैक-

श्रीलालाभद्रकृता गृहार्थदीपिका ।

धातो रूपमिदमिति तपसा ब्रह्मविजिज्ञासस्वेत्यत्राऽऽलोचनेन विचारेण ब्रह्म विजिज्ञासस्वेत्येवं तपःशब्देन

भगवदीपधीमर्दिच्छास्त्रमप्रणीत प्रदीपः ।

कवाक्यतसिद्धयर्थं वेदतात्पर्यविषयीभूतावध्यारोपापवादौ वेदार्थ इति परिकल्प्येत्यर्थः । तदर्थं तयो-
रध्यारोपापवादयोर्निर्वाहार्थम् । विचारः स्वकल्पितनिर्वाहार्थं सूत्रात्मको विचार इत्यर्थः । ननु ब्रह्मणि
पूर्वोक्तरीत्याऽसम्भावनाविपरीतभावतानां सम्भवाद्ब्रह्मस्वरूपनिर्णयार्थमेवाध्यारोपापवादपूर्वको विचारः
कर्तव्य इत्यत आहुः । ‘ब्रह्म पुनरिति’त्यादि । यादृशं ‘अणोरपीयानि’त्याद्युक्तानामप्रकारकैकधर्मि-
विशेष्यकज्ञानविषयीभूतं, तादृशमेवेत्येवकारेणान्यादृशाङ्गीकारव्यवच्छेदः । अन्यथाकल्पने वेदो-
क्तादन्यथाकल्पने । दोषोपेक्षां श्रुतिमाहुः ‘योऽन्यथे’त्यादिना । एषा श्रुतिवाक्येभ्यः सम्पन्ना ।

तन्निर्द्धारार्थं विरुद्धवाक्यानामर्थनिर्वाहार्थम् । उभयोरपि ‘आसीनो दूरं ब्रजति श्रयानो

कतरनिर्धारस्याऽशक्यत्वात् । अचिन्त्यानन्तशक्तिमति सर्वभवनसमर्थे ब्रह्मणि विरोधा-
भावाच्च । अत एवोपनिषत्सु तत्तदुपाख्याने बोधाऽभावे औपाधिकबोधे च तपस एवो-
पदेशः । नच तपःशब्देन विचारः । तस्य पूर्वानाधिक्यात्तप एव ।

गोत्वामिध्रीसुरलीधरविरचिता भृगुभाष्यव्याख्या ।

हेत्वन्तरमप्याह—‘अचिन्त्ये’ति । न हि तदेजतीत्यादिभिर्विद्वदर्थप्रतिपादनं क्रियत इति वक्तुं
शक्यम् । विरोधो हि सहाऽनवस्थानलक्षणः । ब्रह्म तु वैदिकमिति वेदेनोभयोरपि तत्र प्रतिपादितत्वेन
सहाऽनवस्थानलक्षणविरोधाऽभावात् । तत्र हेतुगर्भे विशेषणद्वयमाह—‘अचिन्त्यानन्तशक्तिमति
सर्वभवनसमर्थे’ इति । ‘न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समञ्जाभ्यधिकश्च दृ-
श्यते । पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे’त्यादिभिरचिन्त्या
मनसाप्याकलयितुमशक्या अनन्ताः परिच्छेदरहिता नित्याश्च शक्तयो यत्र । सर्वभवनसमर्थं
च तत् । ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म’ ‘ऐतदात्म्यमिदं सर्वं’ ‘सच व्यचाभवत्’ ‘निरुक्तं
चानिरुक्तं च निलयनं चाऽनिलयनं च विज्ञातं चाविज्ञातं च’ ‘सत्यं चानृतं च स-
त्यमभवद्यदिदं किञ्च तत्सत्यमित्याचक्षत’ ‘एकोऽहं बहु स्यामि’त्यादिभिस्तस्यैव । सर्व-
रूपत्वोक्तेः । न द्वैकस्याऽनेकरूपत्वेन भवनं तादृक्सामर्थ्यं विना सम्भवति ।

गोत्वामिध्रीमन्त्रिधरविरचितं विवरणम् ।

विरोधपरिहारास्याऽशक्यत्वेऽपि ‘धावदाशङ्कं तर्कानुसरणादि’ति न्यायाद्विरोधपरिहारार्थं विचारः
कर्तव्य इत्यत आहुः—‘अचिन्त्ये’ति । ननु मास्तु परब्रह्मणि विरोधः, परन्तु मन्दबुद्धीनामेक-
धर्मिविशेष्यकं विरुद्धोपप्रकारकं ब्रह्मज्ञानं, मिश्रयात्मकं विचारं विना कथं भविष्यतीति चेत् । न ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

तार्थनिश्चयः । कर्तुमशक्य एवेत्यर्थः । ननु नैकस्यापि बाधोऽभिप्रेतः किन्तु सहानवस्थानलक्षणो वि-
रोधः समाधेयो व्यवस्थयेत्यत आहुर्हेलन्तरं—‘अचिन्त्ये’ति । ‘अत एवे’ति । विचारस्याऽकिञ्चि-

धीस्वात्मदृष्टता गूढार्थदीपिका ।

विचारः कुतो न ब्रह्म इत्याशङ्क्याऽऽहुः—‘न चे’त्यारभ्य ‘तप एवे’त्यन्तेन । तस्य पूर्वानाधिक्या-
दिति । यदि तपःशब्देन विचारो ब्रह्मसादा विचारेण प्रमेयप्रतिपत्तेः सर्वज्ञानविषयत्वेनाऽऽपूर्वस्याऽभा-
वेन पूर्वानाधिक्यादुपदेशवैयर्थ्यमित्यर्थः । तथा च सिद्धमाहुः—‘तप एवे’ति । विचारस्य पूर्वोऽनाधि-
क्यादपूर्वत्वाऽभावात्तप एव । ‘वैराग्यं साङ्ख्ययोगौ च तपो भक्तिश्च केशव’ इत्यादिवैष्णवत-

भगवद्दीपधीमधिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

याति सर्वेश’ इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितयोर्विरुद्धत्वेन प्रतीतिगोचरयोर्द्वयोरप्यर्थयोरित्यर्थः । एकतर
उभयोर्मध्ये एकमात्ररूप इत्यर्थः । ननु विरुद्धयोरेकधर्मिवृत्तित्वाद्गीकारे गोत्वाश्रयणयोरापि तथात्वापात
इत्यत आहुः । ‘अचिन्त्ये’त्यादि । तथा च यतोऽचिन्त्यानन्तशक्तिमानतः सर्वभवनसमर्थः । यतः सर्व-
भवनसमर्थोऽतो विरोधाभाव इत्यर्थः । गवाश्चादिस्तु नैवमिष इति तत्र विरोध एवेतिभावः । अत
एव वेदादिब्रह्मणो लौकिकरुच्यया निर्णयाऽसम्भवादेव । तत्तदुपाख्यानं इत्यादि । भृगुवरुणसंवादे
भृगोबोधभावे वरुणेन ‘तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व’त्युक्तम् । एवं छन्दोप्ये इन्द्रप्रजापतिसंवादे इन्द्र-

गोस्वामिश्रीगुरुरीधरविरचिता भृगुभाष्यव्याख्या ।

तस्माच्च कुत्रापि तदेजतीत्यादौ विरोधसम्भावनाप्यस्तीति न तत्परिहारार्थं विचारः कर्तव्यः किन्तु पूर्वोक्तमेव साधनत्रयमित्यभिप्रायेणाऽऽह—‘अत एवे’ति । यतोऽलौकिकमेव ब्रह्म, तच्च वेदार्थ इति न साक्षाज्ज्ययनेन विचारादिना चाऽलौकिकेन साधनेनाऽवगन्तुमशक्यम् । अत एवोपनिषत्सु तत्तदुपाख्याने तदज्ञानाऽन्यथाज्ञानसम्भावनायां तर्पःप्रभृतीनां चोपदेशः श्रूयते । भाष्ये एवकारो धोधाभाव औपाधिकबोधे चेत्यनेन योजनीयः । तपःशब्दोऽपि तदतिरिक्तसाधनानामुपलक्षको ज्ञेयः । तद्यथा, तैत्तिरीयोपनिषदि हि ‘भृगुर्वै चारुणिरि’त्यारभ्य ‘सैषा भार्गवी चारुणी विद्या परमे व्योमन् प्रतिष्ठिते’त्यन्तेन सन्दर्भेण ब्रह्मज्ञानाभावे पुनः पुनर्वैरुणान्तिके गमनं, तत्र च प्रतिगमनं, ‘तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वे’त्यत्रमयाद्यानन्दमयान्तबोधे वेदानुकूलमीमांसातपसोरोपदेशः । तथा तत्रैव ‘अणोरणीयान्महतो महीयानात्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तोः । तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमीशमि’त्यादौ धातुः प्रसादात्पश्यतीत्युक्तेर्भगवत्प्रसादासापि स्फुटतर-

गोस्वामिश्रीगुरुरीधरविरचितं विवरणम् ।

तपसैव सर्वकार्यसिद्धेः । ननु सर्वान्तर्गतं ब्रह्मज्ञानमित्यत्र किं प्रमाणमित्यत्र आहुः—‘अत एवे’ति । उपनिषत्सु तैत्तिरीयछान्दोग्यादिषु । तैत्तिरीये भृगोर्वोधाभावे, तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वेति वरुणेन कृतः । छान्दोग्ये इन्द्रप्रजापतिसंवाद इन्द्रस्यौपाधिके देहे एवाऽऽत्मेति विपरीतबोधे जाते तपस एवोपदेशः कृतः । अत्र पूर्वपक्षी तप आलोचनेत्यनेन तपःपदस्य विचारार्थकत्वं स्वीकृत्याऽऽब्रह्मेण ब्रह्मते—‘न चे’ति । तप आलोचन इत्यत्र सर्वधातुभ्योऽसुन् इत्यनेन, तप इत्यस्मादसुन् । उक्ता-

कैत्रिहिरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

त्तरत्वादेव । तैत्तिरीये भृगुपाख्याने भृगोर्वोधाभावे, छान्दोग्ये हीन्द्रप्रजापतिसंवाद इन्द्रस्यौपाधिकबोधे च, वरुणेन प्रजापतिना च साधनान्तरस्य तपस एवोपदेशः कृतः । ‘तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वे’ति ‘वस द्वात्रिंशत्पर्वाणि ब्रह्मचर्यमि’ति च । ननु तप आलोचन इत्यस्माद्वातोर्निष्पन्नेन

श्रीलालबहदूरत्ता गृहार्थदीपिका ।

धोक्तायाः पञ्चपर्वीत्मिकाया विद्यायाः पर्वरूपं तप एव तपःशब्देनोच्यत इति भावः । ननु ‘भृगुर्वै चारुणिरिति तैत्तिरीयोपनिषत्सु भृगुपाख्याने ‘तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वे’त्युक्तम् । तत्रपाख्यानानां स्वार्थे प्रामाण्याऽनङ्गीकारात्तत्रोक्त तपोऽप्रयोजकमेवेत्याशङ्क्य स्वार्थे प्रामाण्यमङ्गीकुर्वस्वतदङ्गीकारं दूषयति—

भगवदीधरश्रीमद्विद्यारानमणीत प्रदीप ।

स्यौपाधिकबोधे प्रजापतिना ‘वस द्वात्रिंशत् वर्षाणि ब्रह्मचर्यमि’ति तपस एवोपदेशः कृतो न तु लौकिकसुक्तेरित्यर्थः ।

ननु ‘तप आलोचने’ इति धर्माग्निष्पन्नस्तपःशब्दोऽपि विचारार्थक एवेत्यत्र आहुः । ‘न च तप’ इत्यादि । तस्य यौगिकतपःशब्दार्थविचारस्य । पूर्वानाधिक्यात् लौकिकसुक्तिरूपपूर्वोक्तापेक्षयातिरिक्तसासम्भवादित्यर्थः । तप एव रूढ्या वृत्त्या तपःशब्देन बोधितोर्थो विचारातिरिक्ततयो-

गोस्वामिधीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्याख्या ।

मेव कारणत्वोक्तेः । तथा बृहदारण्यके प्रश्नोपनिषदपि 'सुकेशा च भारद्वाजः शैब्यश्च स-
त्यकामः सौर्यायणी च गार्ग्यः कौशिल्यश्चाश्वलायनो भार्गवो वैदर्भी कबन्धी
काल्यायनस्ते हैते ब्रह्मपरा ब्रह्मिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह स वैतत्सर्वं व-
क्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्नास्तान् ह स ऋषिरुवाच
भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संवत्सरं संवत्स्यथ यथाकामं प्रश्नान्वृच्छथ यदि
विज्ञास्याम' इत्यारभ्य 'स तत्र तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया सम्पन्नो महिमानमनुभव-
ती'त्यन्तेन सन्दर्भेण काल्यायनादीनां ब्रह्मज्ञानार्थं पाणौ समिदुपहारं गृहीत्वा पिप्पलादसमीपे गमनम् ।
ततः स ऋषिः पूर्वं तपःप्रभृतीनि साधनान्येवोपदिष्टवांस्ततः प्रश्नोत्तराणीति तत्रापि पूर्वं तपः प्रभृती-
नामेवोपदेशः श्रूयते । उपसंह्रियते च तैरेवेति । एवमन्यत्रापि तदुपदेशस्तत्तदुपाख्यानेषु द्रष्टव्यः ।

ननु तप आलोचन इत्युक्तेस्तपःशब्देन विचार एवोच्यत इत्याशङ्क्य नेत्याह—'न चे'ति । तत्र
हेतुमाह—'तस्ये'ति । यदि तपःशब्देनालोचनरूपो विचार एवोच्येत तदा 'तपसा ब्रह्म विजि-
ज्ञासन्न तपो ब्रह्मेति स तपोतप्पत स तपस्तद्वे'त्यादिना पुनःपुनस्तदुक्तिर्व्यर्था स्यात् । तस्य
पूर्वस्मादविशिष्टत्वात् । तस्मादुपनिषत्सु तपःशब्देनैकाग्रतया स्थितिरैवोच्यत इति सर्व-सुखम् । वेदे
सर्वत्रोपाख्यानेषु तत्तत्संवादानां दृष्टत्वात्वात्तो भागस्य ब्रह्ममात्रप्रतिपादकत्वाऽभावात्प्रामाण्यं माऽस्ति-

गोस्वामिधीमद्विधिरविरचित विवरणम् ।

रनकारयोलोपः । रुत्वविसर्गौ । तप इति सिद्धम् । तस्य तपःशब्दस्य । 'पूर्वानाधिक्यादि'ति ।
अर्थ-भावः—ब्रह्मणि परस्परविरुद्धानामर्थानामुपनिषद्भान्यात्प्रतिभानं भवतीति कृत्वा विचारेणाऽध्यारो-
पापनादेन परमते, स्वमते तु ब्रह्मणः सामर्थ्यप्रदर्शनेन वा निरोधपरिहारं कृत्वा वाक्यार्थः सम्पादनीयः ।
त च पूर्वमेव साङ्गवेदाध्ययनानन्तरं भविष्यति । गुरुसमीपगमनानन्तरं गुरुणा विचारार्थकतपःउपदेशे
कृते पूर्वोक्तमेवोक्तं गुरुणा, नाधिकं किञ्चिदुक्तमित्युपेक्षणीयत्वं स्यादित्यवमर्थो पूर्वानाधिन्यादित्यनेन
बोध्यत इति । 'तप एवे'ति । छान्दोग्य इन्द्रस्य द्वादशशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यमित्यर्थकतपः-
शब्दस्य उपदेशात्तप एवोच्यते । एवकारेण विचारव्यवच्छेदः ।

कैश्रिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

विचारपरपर्यायभूताऽऽलोचनार्थकतपःशब्देन विचार एवोपदिष्टः साधनतयैवत आहुः—'न चे'ति ।
उपदिष्टतपःशब्देन । तत्र हेतुः 'तस्ये'ति । उपदिष्टविचारस्य पूर्वतनीनाद्विचारद्विशेषाऽभावात् । तस्य
शिष्यस्य चा—पूर्वाऽधिकाराद्विशेषाभावात् । तपःशब्देन भगवत्सत्यथा चित्तैकाग्र्येण स्थितिरूप-तप
एवेत्यर्थः ।

भगवदीयधीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

त्तरूप एव ग्राह्य इत्यर्थः । तप एवेत्येवकारेण निर्धारणार्थकत्वं तपःशब्दे बोधितम् । तेन छान्दोग्ये
'वस द्वात्रिंशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यं'मित्यस्य विचारार्थकता न सम्भवतीत्यपि बोध्यम् । एवं चैकत्र ब्रह्म-
बोधे तपोहेतुत्वसिद्धौ तपःशब्दप्रयोगस्येलेपि तदेव ग्राह्यं न तु विचार इत्यर्थः ।

नचोपाख्यानानां मिथ्यात्वम् । तथा सति सर्वत्रैव मिथ्यात्वं भवेत् । विशेषाभावात् । न ह्यप्रामाणिकोके विधौ वा उपाख्याने वा ब्रह्मस्वरूपे वा कस्यचिदपि विश्वासो, यथा लोके । तस्माद्देवैःक्षरमात्रस्याप्यसत्यार्थज्ञानस्याऽभावात् वैदिकानां न सन्देहोऽपि, किं पुनर्विरुद्धार्थकल्पना ।

गोस्वामिध्रीमुरलीधरविरचिता शृणुभाष्यव्याख्या ।

त्यत आह—“न चे”ति । उपाख्यानानि हि वेदमध्यपातीनि न तदतिरिक्तानि । तथा च तेषां मिथ्यात्वे सर्वत्रैव मिथ्यात्वं को वा निवारयेत् । न ह्यनासोके विधौ उपाख्याने वा ब्रह्मस्वरूपे वा कस्यचिदपि विश्वासो सम्भवति । यथा लोके भ्रमप्रनादादिदोषसहितानां पुरुषाणां वान्ये कस्यचिदपि विश्वासो न भवति । तत्रायेनाऽप्रापि तथा । उक्तदोषाणामत्रापि सम्भवेनाऽनातत्वात् ।

उक्तमर्थमुपसंहरति—“तस्मादि”ति । यस्माद्देवस्य सर्वस्यापि भगवद्रूपत्वेन ‘स यथा सैन्धव

गोस्वामिध्रीमद्विरचिरचितं विवरणम् ।

नूपाख्यानार्थवादरूपत्वेन स्तानकत्वात्कचिदविद्यमानार्थबोधकत्वेनाऽप्रामाण्यम् । इति कुतः ? विद्यमानगुणानुवादोऽनियमानगुणानुरूपो बोधयोरपि स्तुतित्वादित्यत आहुः—“न चे”ति । न हीत्यर्थः । कुत इत्यत आहु—“तथा सती”ति । वेदैकदेशस्याऽप्रामाणिकत्वे सर्वत्र विश्वासो गच्छतीत्याहुः—“न ही”ति । विश्वास इत्यनेनान्वितोऽप्रामाणिकोक्त इति । उपाख्यानरूपे क्रिदिदेशेऽप्रामाणिको बो वेदस्यदुक्त इत्यर्थः । इदं च विशेषणविध्यादिनेयऽन्वितम् । ‘यथा लोक’ इति । प्रामाणिकपुरुषस्य किञ्चिदशे प्रामाण्यापगमे सर्वत्रैव गच्छतीत्यर्थः । विद्यासु वेदाहनिचासु । अन्यथा मीमांसायाम्भेद-

केभिरचित्वा वेदान्तचरित्रक ।

नूपाख्यानानि ‘वायुचै क्षेपिष्ठा देवते’त्याद्यर्थवादवदन्वयं निधावत्तन्मानानि प्रामाण्यं न प्राप्नुवन्तीति निरर्थकत्वाऽपरपर्याय मिथ्यात्वं स्वात्मानि साधयन्तीति तत्प्रतीताऽर्थज्ञानसाधनक्रममनुरुच्य तप-प्रभृतीनां न ज्ञानहेतुत्वसुरीकार्यमिति दूयन्ति—“न चोपाख्यानानाम्नि”ति । तत्र हेतुमाहुः—“तथा सती”ति । मिथ्यात्वे मति । ‘सर्वत्रै’ति । श्वेतकेतुपाख्याने, त्रिवृत्करणदौ च वाधितार्थत्व स्यात् । भृगुपाख्यानाद्विशेषनिरहात् । तथा सति सर्वोऽपि वेदमार्ग उच्छिद्येत्याशयेनाऽऽहुः—“न ही”ति । अत्राऽपि तथा स्यादिति शेषः । उपसंहरन्ति—“तस्मादि”ति । पतो वेदनिदो वेदे विश्वस्य वेदोक्तसाध-

भगवदीयश्रीमद्विष्णुसामरणौत प्रदीप ।

ननु तपसो ब्रह्मज्ञानसाधनत्वमुच्यते परमुपाख्यानेष्वच्यते, न तु तपसो ब्रह्मज्ञानसाधनताबोधकः कश्चिद्विरक्ति । उपाख्यानानां तु विद्यास्तावकत्वेनार्थवादतया स्वार्थं प्रामाण्याभावान्मिथ्यात्वं प्रतिपादकत्वमेवेति तपसो ब्रह्मज्ञानसम्भावद्देवार्थब्रह्मज्ञानाय व्यासविचार आवश्यक इत्यत आहुः । ‘न चोपाख्यानानामित्यादि । तथा सति, उपाख्यानानामवास्तवार्थप्रतिपादकत्वरूपमिथ्यात्वाङ्गीकारे सति । सर्वत्रैव वेदवान्यमत्र इत्यर्थः । विशेषाभावात् ब्रह्ममूलकत्वातिरिक्तस्य वेदे प्रामाण्यप्रयोजकस्याभावात् । तस्य चोपाख्यानेऽप्यविशिष्टत्वादिति मात्रः । विधौ ‘श्रोतव्यो मन्तव्य’ इत्यादिरूपे । उपाख्याने श्वेतकेतुपाख्यानस्य त्रिवृत्करणनिरूपणादौ । ब्रह्मस्वरूपे ‘सत्य ज्ञानमनन्तम्’ ‘निष्कलं शान्तमनवद्य’मित्यादिवाक्यप्रतिपादितब्रह्मस्वरूपे । लोके एकदाऽप्रामाणिकस्यद्वयो-

विद्यासु च तदश्नुतेः । यदि वेदार्थज्ञाने विचारस्योपयोगः स्यादङ्गत्वेन व्याकरणस्येव विद्यासु श्रवणं स्यात् । स्वातन्त्र्ये च पुराणादेरिव मीमांसाया अपि प्रकारभेदेन प्रतिपाद-

गोखामिश्रीमुरलीधरविरचितः अणुभाष्य-धारा ।

घन' इति न्यायेनैकरूपत्व तस्मात्तत्राक्षरमात्रस्याप्यसत्यार्थप्रतिपादकत्वाभावाद्वैदिकानां तदुक्तेऽर्थे विश्वास एवैतदुक्त सर्वथासत्यमित्येतरूपो भवति, न सन्देहोऽपि । विरुद्धार्थकल्पना तु दूरे सुतराम् । तस्माच्च वेदार्थरूपब्रह्मज्ञानाय विचारः कर्तव्य इति सिद्धम् । अत्र विनिगमकान्तरमप्याह—'विद्यासु चे'ति । तदेव विशदयति—'यदि वेदार्थज्ञान' इति । विद्या हि द्विविधा । अह्नभाव प्राप्ता, स्वतन्त्रा चेति । तत्र वेदार्थज्ञानेऽङ्गत्वेन यदि विचार उपयुज्येत तदा तस्य व्याकरणवद्भेदाङ्गत्वेन विद्यासु श्रवणं स्यात् ।

गोखामिश्रीमद्विरचरविरचित विवरणम् ।

शसु विद्यासु पाठात्तदश्नुतेरित्यसङ्गतम् । तदश्नुतेः विचाराऽश्नुते । तदेवाऽऽह—'यदी'ति । ननु माऽस्त्वङ्गत्वेनोपयोग, पार्थक्येन तु चतुर्दशविद्यासु श्रवणादुपयोगोऽस्त्वित्यत आहु—'स्वातन्त्र्ये' इति । 'प्रकारभेदेने'ति । उपनिषद्विद्यासु पुरुषबोधकप्रकारभिन्नप्रकारेणेत्यर्थः । ननु प्रका-

वैदिकविरचित वेदान्तचन्द्रिका ।

नानि विधाय पशुपुत्रस्वर्गापवर्गरूपफलानि लभन्ते, तस्मात् । प्रकारान्तरेणाऽपि विचाराऽनर्थक्यं दर्शयन्ति—'विद्यासु चे'ति । चरणव्यूहादौ 'शिक्षा कल्पो व्याकरण निरुक्त छन्दो ज्योतिषमि'ति, षडङ्गविद्यासु श्रवणाभावात् । एतदेव विशदयन्ति—'यदी'ति । नन्वङ्गभावाऽभावेऽपि 'पुराणन्यायमीमांसे'ति स्वतन्त्रविद्यासु पाठात्स्वातन्त्र्येणैवाऽऽरम्भणीयो विचार इत्याहु—'स्वातन्त्र्ये चे'ति । मीमांसाया पुराणादिवत्स्वातन्त्र्येण ब्रह्मज्ञानसाधनत्वे पुराणादिवदेव वेदान्तप्रकाराऽतिरिक्तप्रकारेण ब्रह्म-

श्रीलालसङ्घता गूढायदीपिका ।

'न धोपाख्यानानां मिथ्यात्वमि'तीत्यादिना । 'विद्यासु च तदश्नुतेरि'ति । तस्य विचारस्य विद्यासुश्नुतेरश्रवणं । शिक्षा कल्पो व्याकरण निरुक्त छन्दो ज्योतिषमित्यत्र षडङ्गोक्तिरिव न जिज्ञासोक्तिरिति भावः । तदेव विमज्जति—'यदि वेदार्थे'त्यादिना । ननु जिज्ञासाशस्त्रस्य पुराणादि-

नानवदीपयश्रीमद्विरचरामणौत प्रदीपः ।

कृत्वेन निर्णयित्पुरुषप्रयुक्तशब्दे । वैदिकानां वैदिकशब्दमाने ग्रामाण्यवादिनाम् । सन्देहोऽपि वेदे अप्रामाण्यसन्देहोऽपीत्यर्थः । विरुद्धार्थकल्पना उपाख्यानाना मिथ्यार्थत्वकल्पना ।

विचारस्याऽकर्तव्यतायां हेत्वन्तरमाहु —'विद्यासु'त्वादि । 'विद्यासु चतुर्दशविद्यान्तः प्राति-मुख्यवेदाङ्गेषु पन्स्वित्यर्थः । श्रवणं स्यात् 'शिक्षा कल्पो व्याकरण निरुक्त छन्दो ज्योतिषमि'ति षड-ङ्गान्युक्त्वा 'तस्मात्स्वाङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते' इतिब्रह्मसाधनरूपविचारस्यापि ब्रह्मज्ञानसाधनत्वे-नाऽङ्गरूपविद्यासु श्रवणं स्यादित्यर्थः ।

स्वातन्त्र्ये च उपनिषदतिरिक्तपुराणादिप्रकारेण व्यासविचारस्य ब्रह्मज्ञानोपयोगित्वे चेत्यर्थः । प्रकारभेदेन अनौपनिषदज्ञानसाधनत्वेन । प्रतिपादकत्वं व्याससूत्राणां ब्रह्मप्रतिपादकत्वम् । तुश-

कत्वं स्यात् । 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'ति तु तेषां निषेधः । अन्यथाज्ञानं नोपनिषदुक्तं फलं समर्पयति । तस्माद्भारम्भणीय एव ब्रह्मविचारः । अनेन धर्मविचारोऽध्याक्षिप्त एव । न ह्येतन्निराकर्तुः सोऽयमतिभार इति पूर्वः पक्षः ।

गोस्वामिश्रीसुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

स्यात्तन्व्ये च पुराणादिवक्ष्यकारभेदेनापि ब्रह्मप्रतिपादकत्वं स्यात् । एवमस्त्विति चेन्नेत्याह—'तं त्वौपनिषदमिति । 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'त्यत्र ह्युपनिषन्मात्रवेद्यस्यैव पुरुषस्य पृष्टत्वात्तदतिरिक्तानां प्रकाराणां निषेध इति, ततोऽणुमात्रेणाप्यन्यथाज्ञानं न 'ब्रह्म चेद् ब्रह्मैव भवती'त्याहुः उपनिषदुक्तं फलं समर्पयेत् । अधुना पूर्वोक्तं सर्वमेवोपसहरति-तस्मादिति । नारम्भणीय इत्यारभ्य समर्पयतीत्यन्तेन सन्दर्भेण प्रतिपादितात्कारणकल्पापाद्ब्रह्मविचारो व्यासेन नारम्भणीय एवेति ।

ननु यथा जैमिनिना 'अथातो धर्मजिज्ञासे'ति धर्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय किंलक्षणोऽयं धर्म इत्याकाङ्क्षायां 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म' इत्यारभ्य धर्मजिज्ञासा कृता । न हीयं धर्मजिज्ञासा निष्प्रयोजना । शिष्टाचारविषयत्वेन तस्याः सफलत्वे सिद्ध आवश्यकत्वात्प्राप्त्याश्च पूर्वकाण्डव्याख्यैरुपधर्मज्ञानमेव तस्य फल-
गोस्वामिभूमिधरविरचित विवरणम् ।

रभेदे को दोष इत्यत आहुः—'तं त्विति । ब्रह्मविचारः उत्तरमीमांसेत्यर्थः । अनेन, 'स नृतीयमत्प्यत स एतं दीक्षितवापदमप्यदि'त्यादौ तपस एवोपदेशेनेत्यर्थः । गुरोर्मतनिराकर्तुः शिष्यमतनिराकरणे सङ्कोचो नास्तीत्यतिभार इत्यनेन सूचितम् । व्याससूत्रात्पूर्वमङ्गैरेव-सन्देहनिवृत्तिर्यथा तथेदानीमपि भविष्यतीति पूर्वपक्षिरहस्यम् । सिद्धान्तमाहुः 'सिद्धान्त' इत्यादि । ननु घटमानयेत्युक्ते लोके सर्वोऽपि कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

स्वरूपप्रतिपादकत्वं स्यात् । तदुपपन्ति 'तन्त्वि'ति । तुः पूर्वपक्षव्युदासे । तेषां पुराणादीनां ब्रह्मज्ञानसाधनतया निषेधः । तत्र हेतुः—'अन्वये'ति । वेदान्तप्रकारातिरिक्तप्रकारकवक्ष्यस्वरूपज्ञानं, 'ब्रह्म-
श्रीलाक्ष्मणकृता गृह्यार्थदीपिका ।

वृत्तप्रतयतया प्रतिपादकत्वमस्तु को दोष इत्याकाङ्क्षायामाहुः—'तन्त्वीपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'ति तु तेषां निषेध' इति । 'तन्त्वीपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'ति श्रुतावौपनिषदमिति विशेषणा-
चेपां स्वतन्त्रतया प्रतिपादकानां स्वापेक्ष्याविषयताया निषेधः । 'नीलोत्पलमि'त्यादौ विशेषणे ध्यावर्त-
कतायाः सिद्धत्वात् । किमर्थं निषेध इत्याकाङ्क्षायामाहुः—'अन्यथाज्ञानमि'त्यादि । उपनिषदुक्त-
प्रकारकज्ञानान्दन्वयाज्ञानमुपनिषदुक्तं गुणातीतं फलं न प्रयच्छतीत्यर्थः । 'अनेन धर्मविचारोऽध्या-
भगवदीयश्रीमद्विष्णुसाममणीत प्रदीप ।

व्देन 'तं तु' इति तुशब्देन । तेषां उपनिषद्भ्यः सोपस्काराभ्योऽतिरिक्तसाधनानाम् । निषेधः ब्रह्मप्राप्तिसाधनत्वनिषेधः । अन्यथाज्ञानं उपनिषदतिरिक्तयोगसाङ्ख्यपुराणादिसाधनजन्यं ज्ञानम् । फलं परमानन्दावसि रूपं फलम् । तस्मात् साङ्ख्यवेदाध्ययनेन वेदार्थब्रह्मज्ञानस्य सम्भवात् । ब्रह्मविचारः व्याससूत्ररूपो ब्रह्मविचारः ।

अनेन साङ्ख्यवेदाध्ययनादेव कर्मानुष्ठानस्याऽपि सम्भवेन । एतत् उत्तरमीमांसाशास्त्रम् । सः पूर्वमीमांसानिराकरणरूपः ।

गोस्वामिधीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

मिति निश्चीयते । तथाऽपि तत्रयायेन ब्रह्मविज्ञासाया अपि व्यासकर्तृकत्वाच्छिष्टाचारविषयत्वेन सफ-
लत्वे सिद्ध उत्तरकाण्डार्थरूपब्रह्मज्ञानमेव फलत्वेन कल्प्यतामित्याशङ्क्यामोह—‘अनेने’ति । अनेन ब्रह्म-
विचाराक्षेपेण धर्मविचारोऽप्याक्षिप्त एव ज्ञातव्यः । तथा च तत्रयायेनैतत्सिद्धिः कथं स्यादिति भावः ।
ब्रह्मविचाराक्षेपेण धर्मविचाराक्षेपो यथायथं स्वयमूहः । दिव्याश्रमत्र प्रदर्यते । धर्मविचारो
जैमिनिना कर्तव्यो न वेति सन्देहे, न कर्तव्य इति प्राप्तम् । कुतः । अर्थज्ञानार्थं हि विचार आरम्भणीयः
स्यात्तस्य च षोढाविहितपुरुषरूपत्वेन तज्ज्ञाने सत्याधानादिक्रियाद्वारा तदभिव्यक्तौ पुरुषार्थो
भवतीति मन्तव्यम् । तन्न सम्भवति । विचारं विनापि पडुपेतनित्यस्वाध्यायाध्ययनबलादेवार्थज्ञान-
सिद्धौ न तज्ज्ञानार्थं विचार आरम्भणीयः । न चार्थज्ञानस्याऽविधेयत्वेनांशत्रयविशिष्टभावनाऽविषय-
त्वात्तदंशत्वेन विचारस्याऽप्राप्तत्वात्कथमविचारितैः शब्दैरर्थप्रतीतिरिति वाच्यम् । ज्ञेयश्चेति विधानात् ।
अनर्थज्ञत्वेऽधमत्वोक्तेश्च । न च शब्दसेन्द्रियवत्सन्दिग्धार्थप्रतिपादकत्वम् । अतीन्द्रियत्वात् । सङ्के-
तग्रहस्तु व्याकरणादिना लौकिकशब्देष्विव वैदिकेष्वपि गृहीतुं शक्यते । न च व्याकरणादिविरुद्धोऽर्थो
विचारेण प्रतिपत्तुं शक्यः । अप्रामाणिकत्वात् । तस्मान्नार्थज्ञानार्थं विचार आरम्भणीयः ।

ननु नार्थज्ञानमात्राय विचार आरभ्यते किन्तु कर्मज्ञानाय । कर्म ह्यग्निहोत्रादियत्रालम्बकम् ।
न क्रियात्वेनाऽनित्यम् । ‘यज्ञो वै विष्णुरि’ति श्रुतेस्तस्य भगवद्रूपत्वे तदन्यथाज्ञाने षोढाविहिताभि-
व्यक्त्यभावान्नोक्तं फलं भवेत्तथा च सर्वनाश एव स्यादतो विचारेणैव सर्वोपपत्तेस्तर्कतत्त्वत्वं सिद्धमिति
चेत् । न । शास्त्राणि ह्यविद्यावद्विषयाणि । आत्मनोऽविद्यावन्धिन्नत्वात् । तथा च देहात्मभावदृढप्रतीतेः
सिद्धत्वेन न पडुपेताध्ययनमात्रापूर्वोक्तार्थस्य सिद्धिः । न केवलमर्थसिद्ध्याभावः, किन्तु यज्ञो वै विष्णु-
रित्यादिश्रुतीनामुपचरितार्थत्वं स्वायकत्वं वा कल्पयिष्यति । तस्माद्विचार आरम्भणीय एवेति सिद्धमिति
चेत् । न । वेदार्थो ह्यलौकिको नाविद्यावद्विचारमात्रेण प्रतिपत्तुं शक्यः किन्तु तपःश्रमृत्तिसाधनत्रयस-
म्यत्वावैव । तथा च कर्म यादृशं ‘यज्ञो वै विष्णुः’ ‘षोढा विहितः पुरुष’ इत्यादि श्रुतिष्वयगतं
तादृशमेव मन्तव्यम् । न दृष्टानुसारेण क्रियात्वेनाऽनित्यम् । ततोऽणुमात्रेणाध्ययनया कल्पने दोषः
प्रसज्येत ।

केन्द्रिविरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

विदाभोति परमि’त्यादिश्रुत्युक्तं फलं न फलेदिति । उपसंहन्ति—‘तस्मादि’ति । वेदार्थज्ञाने
ब्रह्मज्ञाने च विचारस्याऽनुपयोगाद्वेदार्थं ब्रह्मविचारो नारम्भणीयः ।

ननु धर्मविचारवदोपाऽभावब्रह्मविचारोऽप्यारम्भणीय एवेत्यत आहुः—‘अनेने’ति । वेदार्था-
ऽवगतौ हि विचारः प्रत्याक्षिप्त इत्यविशेषाद्ब्रह्मविचाराऽक्षेपेण धर्मविचारोऽप्याक्षिप्त एवेति ज्ञातव्यम् ।
तथाप्युक्तदृष्टान्तोक्तानां सत्वात् । ननु सर्वोपयोगित्वाद्धर्मस्य तद्विचारो नाऽऽक्षेपमुद्ध इत्यत आहुः—
‘न ही’ति । ब्रह्मविचारनिराकर्तृधर्मविचाराऽऽक्षेपो नाऽतिगरीमानिति केवलवैदिकानां पूर्वपक्षः ।

धीलादुभट्टता गुडामंडीपिका ।

क्षिप्त एवे’ति । अनेन साहवेदाध्ययनादेवार्थज्ञानं भविष्यतीति प्रतिपादनेन धर्मविचारः पूर्वकाण्ड-
सिद्धस्य धर्मस्य विज्ञासाप्याक्षिप्तैव । न कर्तव्यैवेत्युक्तमित्यर्थः । ननु धर्मविचाराऽऽक्षेपो दुष्करोऽपूर्व-
वादिनां प्रनल्लादित्याशङ्काऽऽह—‘न छेत्तन्निराकर्तृरि’त्यादि । एतस्य ब्रह्मविचारस्य निराकर्तुः

सिद्धान्तस्तु—

सन्देहवारकं शास्त्रं बुद्धिदोषात्तदुद्भवः ।
विरुद्धशास्त्रसम्भेदादङ्गैश्चाऽशास्त्रनिश्चयः ॥

गोस्वामिधीमन्मुरलीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

ननु यथा 'घञो वै विष्णु' रित्यादिवाक्यैर्यज्ञानां भगवत्त्वं प्रतीयते तथा यजेतेत्यादिभिः क्रियारूपत्वमप्यवगम्यत इति तन्निरणयार्थं विचार इति चेत् । न । उभयोरपि प्रामाणिकत्वेनैकतरनिर्द्धाराऽशक्यत्वात् । अचिन्धानन्तशक्तिमति सर्वभवनसमर्थे भगवति सर्वोपपत्तेर्विरोधाऽनवकाशाच्च । अत एव कर्मस्वरूपाज्ञानेऽन्यथाज्ञाने च तपःप्रमृतीनामेवोपदेशः । न च तपःशब्देन विचारः । तस्य पूर्वसादविशिष्टत्वात् । न चाग्निहोत्राद्युपाख्यानानां मिथ्यात्वम् । तथा सति सर्वत्रैवाऽनाश्वासप्रसङ्गोऽविशेषात् । न ह्यप्रामाणिकोक्ते विधातुपाख्याने कर्मस्वरूपे वा कस्यचिदपि विश्वासो भवति । यथा लोके । तस्माद्देवस्य सर्वस्याप्यलौकिकत्वेनोत्तमाधिकारिणां वैदिकानां सन्देह एव नोदेति । किं पुनर्विरुद्धार्थकल्पना । किञ्च । यदि वेदार्थज्ञाने निचारस्याऽङ्गत्वेनोपयोगः स्यात्तदा व्याकरणवद्विद्यासु श्रवणं स्यात् । स्यात्तन्व्ये तु पुराणादिवन्मीमांसाया अपि प्रकारभेदेन प्रतिपादकत्व स्यात् । तथा च 'एव विद्वान्नि'त्याद्युक्तज्ञानानन्तरभाविफलाभावप्रसङ्गः स्यात् । तस्मात्त धर्मविचारोऽपि कर्तव्य इत्याक्षिप्ते धर्मविचारे, न तत्रयथेन ब्रह्मविचारस्य कर्तव्यत्वं सिद्धयतीति सिद्धम् । गन्धाक्षिप्तेऽपि ब्रह्मविचारे तत्रयथेन किमर्थं धर्मविचार आक्षिप्यते । न हि धर्मविचारो न कर्तव्य इत्याक्षेपो युज्यत इत्याशङ्काह—'न ह्येतन्निराकर्तुरिति । ब्रह्मविचारनिराकर्तुर्धर्मविचाराक्षेपो न भाररूपस्ततोऽपि गरिष्ठस्य ब्रह्मविचारस्याक्षिप्तत्वादिति भावः ।

एव स्थिते पूर्वपक्षेऽत्र सिद्धान्ती मुख्यं सिद्धान्तमाह—सिद्धान्तस्त्विति । न हि वेदार्थज्ञानाय ब्रह्मज्ञानाय वा विचार आरभ्यते येन पूर्वोक्तन्यायेन सूत्रकारः पर्यनुयोक्तव्यः स्यात् । न चैवम् । सन्देहनिरासार्थत्वात्तस्य । शास्त्रं हि शास्त्रतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या सन्देहवारकम् । यद्यप्यनेकजन्मसञ्चित-मुकृतराशेर्भगवद्वत्तुग्रहभाजनस्य ब्राह्मस्य कस्यचिन्मुख्याधिकारिणो वेदार्थे संशय एव नोदेति । तस्य परम्परया साङ्गस्वाभ्यायाऽन्यथनपूर्वकं गुरुमुखादर्थश्रवणेनैव निर्विचिकित्साधीनगतैः सुलभत्वात् । तथापि मन्दमध्यमयोस्तु परम्परया पाठवदर्थस्यापि गुरुमुखादेव श्रवणेऽपि सन्देहो भवेदेव । बुद्धिदोषाणां गोस्वामिधीमन्मुरलीपरविरचित विवरणम् ।

घटानयनं करोति, न तु पटानयनमेव वेदेऽपि सन्देहो न भविष्यतीत्यत आहुः—'बुद्धी'ति । बुद्धिदोषादनेकशास्त्रेषु बुद्धिप्रसरात् । नन्वङ्गैर्निर्णयो भविष्यतीत्यत आहुः—'विरुद्धे'ति । न्यायमीमांसादिगेलनात् । कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचरित्रिका ।

एवस्थिते पूर्वपक्षे मुख्यसिद्धान्तं संगृह्णन्ति—'सिद्धान्तस्त्विति । तुशब्दः पूर्वशङ्कानिरासे । 'सन्देहे'ति । आरभ्यमाणं सत्तु वेदान्तमीमांसाशास्त्रं न ब्रह्मवेदार्थज्ञानप्रयोजनमपि तु वेदार्थसन्देहनिरासैकप्रयोजनम् । ननु गुरुमुखादेवाऽजगतार्थानि वेदान्तवाक्यानि सन्देहमेव कथमादधु-रित्यत्राऽऽहुः—'बुद्धी'ति । ननु पाणिनीयादीन्यङ्गानि वेदवेदार्थैकप्रयोजनानीति सन्देह पराभाव्यं कुतो नाऽर्थं निश्चीयतीत्यत आहुः—'विरुद्धे'ति । विरुद्धशास्त्राणि काणादाऽऽक्षपादीयमायावादा-भगवदीयधीमद्विच्छारात्मप्रणीतं प्रदीप ।

शास्त्रं मीमांसारूपं शास्त्रम् । बुद्धिदोषात् अवैदिकशास्त्रसिद्धान्तावगाहित्वरूपबुद्धिदोषात् । त-

तस्मात्सूत्रानुसारेण कर्तव्यः सर्वनिर्णयः ।

अन्यथा भ्रश्यते स्वार्थान्मध्यमश्च तर्थाऽऽदिमः ॥

परम्परया पाठचदर्थस्यापि गुरुमुखादेव श्रवणेऽपि मन्दमध्यमयोः सन्देहो भवेत् ।

गोस्वामिश्रीमुरलीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

अग्रप्रमादादीनां भगवदनुग्रहाद्यभावेन तत्र सम्भवात् । ननु मन्दमध्यमयोरपि मुख्याधिकारिण इय निर्विचिकित्सार्थावगतिरस्तु किं शास्त्रेणेत्याशङ्क्याऽह—‘विरुद्धशास्त्रसम्भेदादि’ति । शास्त्राणि हि काणादन्यायमायावादादिरूपाणि परस्परविरुद्धानि । तेषां बुद्धौ सम्पर्कान्न व्याकरणायङ्गैरप्यर्थनिर्णयो भवति । प्रत्युत तेषां परस्परविरुद्धत्वात्समाप्तयोगक्षेमत्वेन विनिगमनाभावादृढतर—एव संशयो भवेत्कुतस्तारं तन्नित्युक्तिः । तथा च सर्वज्ञः सूत्रकारश्चिन्विधानामप्यधिकारिणामसृतत्वप्राप्तिसिद्धयर्थं तत्साधनत्वेनाऽवगताऽऽत्मज्ञानफलकश्रवणालुपायभूतां ब्रह्मजिज्ञासां प्रथमसूत्रे प्रतिज्ञातवानिति त्रिविधानामपि तेषां—सूत्रानुसारेणैव बुद्धिदोषजन्यसंशयनिवृत्त्यर्थं सर्वेषां वेदान्तवाक्यानां निर्णय उचित इति सिद्धम् । अन्यथा विरुद्धशास्त्रानुरोधेनैव तस्मिन्कृते यथार्थज्ञानाऽसम्भवात्स्वार्थादसृतत्वप्राप्तेनेत्येत मध्यमस्तथादिमो मन्दश्च । ननु विरुद्धशास्त्रसम्भेदादङ्गैः सन्देहनिवृत्त्यभावेऽपि परम्परया गुरुमुखादर्थश्रवणेन तन्नित्युक्तिः कथं न स्वादित्याशङ्क्यामाह—‘परम्परये’ति । यथा ‘देवास्तः कर्णेभिरि’त्यादौ एतादृशा एव शब्दास्तत्र तत्र प्रयोक्तव्या अन्यथा वेत्याकारकः संशयस्तु न—भवेदेव । परम्परया तत्प्रकारकस्यैव पाठस्य तत्र निश्चितत्वात् । अर्थश्रवणे तु न तथा । कथमित्याकाङ्क्षायामाह—

गोस्वामिश्रीमद्विरचिरचित्तं विवरणम् ।

‘निर्णय’ इति । पूर्वोत्तरकाण्डान्निर्णय इत्यर्थः । मध्यमः किञ्चिद्बुद्धिमान् । तदादिमः मन्द इत्यर्थः ।

किञ्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

प्रभृतीनि । तेषां सम्भेदः सम्पर्कः । तस्मात् अङ्गैः पाणिनीयादिभिः कर्तुमशक्यो निश्चयो यस्य । एतादृशो वेदार्थो जात इति शेषः । ‘तस्मादि’ति । अङ्गैरशक्यार्थनिश्चयत्वाद्देदस्य । ‘सूत्रे’ति । ‘अथातो जिज्ञासे’त्यादि ब्रह्ममीमांसासूत्रानुसारेण सर्ववेदान्तनिर्णयः कर्तव्यः ।

अत्रेदं ज्ञेयम् । मन्दाधिकारिणां वेदविरुद्धशास्त्राऽवलोकनजनितबुद्धिभ्रंशमालोक्य महाकारुणिकः सर्वज्ञोऽपि भगवान्देव्यासस्तेषां वेदार्थनिर्णयप्रकारशिक्षणार्थमसृतत्वप्राप्तये तत्साधनत्वेनाऽवगताऽऽत्मज्ञानफलकश्रवणादेः साधनीभूत—मथातो ब्रह्मजिज्ञासे’त्यादिसूत्रसमुदायात्मकं ब्रह्ममीमांसाशास्त्रं प्रणीतवानिति तादृशाधिकारिणः प्रत्येवेदं वचनमिति स्वस्य शास्त्रकरणे प्रयोजनाऽभावात् । शास्त्रपदव्युत्पत्त्या तथैवार्थसिद्धेश्च । तस्मान्न कोऽपि शङ्काऽवकाशः । अतोऽर्थनिर्णयार्थं ब्रह्मसूत्राण्येवानुसर्त्तव्यानि । अननुसृत्य तु सूत्राणि पूर्वमीमांसापर्यनुयोगेऽपीयमेव समापिसरजित्यसेया । स्वयमेव निर्णयार्थं प्रवृत्तः स्वार्थाद्भ्रश्यतेत्याहुः—‘अन्यथे’ति । आदिमो मन्दः । अनवस्थितपदार्थप्रतिपादकप्रक्रियाऽङ्गः । ननु स्वबुद्ध्याऽऽश्रयनिश्चयत्वेऽपि गुरुमुखश्रुतार्थाऽनुसन्धानेनैव सोऽवसेय इत्यत

भगवद्वेषधीमद्विरचारात्मप्रणीतः प्रदीपः ।

बुद्धयः सन्देहोद्भवः । सम्भेदात् पदार्थनिर्णये साङ्ख्यात् । सर्वनिर्णयः साधनफलाधिकारिसम्पत्त्येत्थनुबन्धयतुष्टयादिनिर्णयः । अन्यथा सूत्रानुसारिविचाराऽकरणेन । मध्यमः मध्यमाधिकारी । आ-

समानधर्मदर्शनात् । पदादिपाठवत् । तत्र यथा लक्षणानामुपयोग एवमेव भीमांसाया जपि ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

‘समानधर्मदर्शनादि’ति । धर्माः पदानामाकाङ्क्षादयस्तेषां तत्तच्छास्त्रानुरोधिष्वर्थेषु साम्यदर्शनादिनिगमकाभावेनैकतरनिश्चयसाऽशक्यत्वात् । अत्र दृष्टान्तमाह—‘पदादिपाठवदि’ति । परम्परया ‘देवायते यजमानाय शीकायते स्वाहे’त्यादि संहितापाठे संदेहाऽभावेऽपि पदादिकाले ‘देवायत इति देवयते यजमानाय शीकायत इति शीकयते स्वाहे’ति ह्रस्वश्रुतौ सन्देहे ‘अथादावुत्तरे विभागे ह्रस्वव्यञ्जनपर’ इत्यादीनां, यथा वा ‘सीसं च मे त्रपुश्च मे’ ‘सत्यधर्मा मिथुश्चरन्तं’ ‘सुश्चन्द्र दम’ इत्यादौ पदकाले त्रपुं चमे मिथु चरन्तं सुचन्द्र दमेत्यादौ सन्देहे ‘त्रपुमिथुपूर्वः शकारश्चकारः सुपूर्वश्च चन्द्रपर’ इत्यादीनां, यथा वा ‘उत स्वानासौ

गोस्वामिश्रीमद्विरिपरविरचितं विवरणम् ।

कारिकार्थमाहुः—‘परम्परये’ति । ‘ममाने’ति । साधारणधर्मदर्शनादित्यर्थः । ‘यथा लक्षणानामि’ति । प्रातिशाख्यादीनामित्यर्थः । तत्र हि वेदे तैत्तिरीयशाखायां तृतीयाष्टके पठ्यते ‘देवायते यजमानाय शर्म’ति संहितायां वकारो दीर्घः पठ्यते । पदपाठकाले ‘देवयत’ इत्यन वकारो ह्रस्वः पठ्यते । अत्र सन्देहे प्रातिशाख्यसूत्रं ‘अथादावुत्तरे विभागे ह्रस्वव्यञ्जनपर’ इत्यधिकारसूत्रम् । अत्र भाष्यम् । आदौ पदादौ उत्तरे पदान्ते च वर्तमानसंहितायां यो दीर्घोऽसौ पदविभागे पदसमये व्यञ्जनपरः सन् ह्रस्वत्वमापद्यते । व्यञ्जनपरत्वं यथासंहितासंज्ञेयम् । व्यञ्जनमस्तात्परमिति व्यञ्जनपर इति । अपस्मृदाहरणसूत्रं देवाशीकासुभ्राश्चर्त्वावच्छ्रुना हृदयाकाशाद्वा । अत्र भाष्यम् । देवाशीकेत्यादिषु ग्रहणे अवग्रहेषु अन्यस्वरो विभागे ह्रस्वत्वमापद्यते । यथा देवायते यजमानाय शीकायते स्वाहेति संहितायाम् । पदपाठे तु देवयते शीकयते स्वाहेति । इदं

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

आहुः—‘परम्परये’ति । तत्र हेतुः—‘समाने’ति । यथा गौरतुवन्व्य इत्यादौ गोपदार्थे, गच्छतीति गौरिति गमनकर्तृत्वरूपधर्मस्याऽऽपि साम्यात्सन्देहः । यथा ‘अक्ताः शर्करा उपदधाती’त्यत्राऽञ्जनकरणत्वस्य घृततैलवसादिषु समानत्वात्सन्देहः । अथवा धर्मा आकाङ्क्षादयः । तेषां तत्तच्छास्त्रा-

श्रीलायभट्टहता गृह्याद्येदीपिका ।

पूर्वकाण्डविचारनिराकरणमतिभारो दुर्निर्वाहो नास्तीत्यर्थः । ‘समानधर्मदर्शनादि’ति । पदानां धर्मा आकाङ्क्षादयस्तेषां तच्छास्त्रानुरोधिष्वर्थेषु समानतादर्शनात् । त्रिनिगमकाऽभावेनैकतरनिश्चयसाऽशक्यत्वात् । दृष्टान्तमाहुः—‘पदादिपाठवदि’ति । संहितापाठवदसरे परम्परयैव ‘देवायते यज-

भगवदीयधीमद्विष्णाराममणित भदीप ।

दिमः हीनाधिकारी । सन्देहो भवेत् वेदार्थे च सन्देहो भवेत् । समानधर्मदर्शनात् पाठे परम्पररूपसमानधर्मदर्शनात् । अर्थस्तु—‘अक्ताः शर्करा-उपदधाती’ त्यन-घृततैलवसाञ्जनसाधनत्वरूपसमानधर्मदर्शनादिति बोध्यम् । पदादिपाठवदिति । तथाहि ‘देवायते यजमानाय शीकायते

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

दिविपन्तु' 'आपो हि ष्टा मयोभुवः' 'शुचिपद्मसुरि' त्यादौ पदकाले, उत स्वानासः दिवि सन्तु । आपः हि स्याः । शुचिपदिति शुचिसदित्यादौ सन्देहे स्वानासो दिव्यापो ह्ययमित्यादीनां प्रातिशाख्योक्तानां लक्षणानां ज्ञापकानां सूत्राणां सन्देहनिवृत्ताणुपयोग एवं बुद्धिदोषजन्य-सन्देहवारणे मीमांसाया अपीति सिद्धम् ।

ननु मन्दमध्यमान्प्रति मीमांसायाः सफलत्वेऽप्युत्तमान्प्रति कथं सफलत्वमित्याशङ्कायां तत्रापि सफलत्वमस्तीति ग्रन्थान्तरे स्पष्टतरमेव मयोक्तमित्याह—'तदुक्तमि'ति । श्रीभागवततत्त्वार्थदीप इति गोस्वामिश्रीमद्विररघरविरचितं विपरणम् ।

सप्तमाष्टके । एवं सुज्ञायन्तो ह्वामह इत्यादिषु लक्षणानां यथोपयोगस्तथा मीमांसाया अपि । यथा आकाशपदस्य भूताकाशपरत्वं वा चिदाकाशपरत्वं वेति सन्देहे 'आकाशस्तद्विद्वादि'ति सूत्रा-च्चिदाकाशपरत्वं निर्णयते । यथा वा विरुद्धवाक्यैः कर्तृत्वकर्तृत्वाऽभावसमानाधिकरणं ब्रह्मत्वम् । ब्रह्मेति शाब्दबोधानन्तरं कर्तृत्वाऽकर्तृत्वविषयकसन्देहे, सर्वमवतनसमर्थं ब्रह्मणि विरोधाऽभावप्रतिपादनेन कैश्चिद्विरचित्वा वेदान्तचन्द्रिका ।

नुरोधिवर्षेषु साम्यदर्शनाद्विनिगमकाऽभावेनैकतरनिश्चयस्य कर्तृमशक्यत्वात्सन्देहोत्पत्तौ दृष्टान्तः । 'पदादी'ति । संहितापाठकाले 'देवायते यजमानाय शीकायते स्वाहेत्या'दौ सन्देहाऽभा-वेऽपि पदपाठकाले तु देवयते शीकयते इति ह्रस्वश्रुतौ सन्देहः । 'तत्रे'ति पदपाठकालीनह्रस्वश्रुत्या ह्रस्वसन्देहे, 'अथादाद्युत्तरे विभागे ह्रस्वव्यञ्जनपर' इत्यादिलक्षणानां प्रातिशाख्यसूत्राणाणुपयोग एवमेव ब्रह्ममीमांसाया अपि जगत्कारणत्वेऽपि ब्रह्मण उपादानत्वमप्युत निमित्तमात्रत्वमिति । एव- 'माकाशादेव समुत्पद्यन्त' इत्यत्र भूताकाश आकाशशब्दवाच्य उत ब्रह्मेत्यादि सन्देहे तदपाक- श्रीलाङ्गदृष्टता गृहार्थदीपिका ।

मानाय शीकायते स्वाहे'त्यादौ संदेहाभावेऽपि पदादिकाले देवायते इति देवयते यजमानाय शीकायते इति शीकयते स्वाहेति ह्रस्वश्रवणात्सन्देहे, अथादाद्युत्तरे विभागे ह्रस्वव्यञ्जनपर इत्या-दीनाणुपयोगः । यथा वा सीसं च मे त्रपुश्च मे सत्यधर्मा मिथुश्चरन्तं सुञ्चन्द्र दम इत्यादौ पदकाले त्रपु च मे मिथुश्चरन्तं सुचन्द्र दमेत्यादौ सन्देहे त्रपुमिथुपूर्वैः शकारश्चकारः सुपूर्व-श्चन्द्रपर इत्यादीनाणुपयोगः । यथा वा उत स्वानासो दिविपन्तु आपो हिष्टामयो भुवः शुचिपद्मसुरि'त्यादौ पदकाले उत स्वानासः दिवि सन्तु । आपः हि स्याः । शुचि सदिति । शुचिस दित्यादौ सन्देहे, स्वानासो दिव्यापो ह्ययमि'त्यादीनां प्रातिशाख्योक्तानां लक्षणानां ज्ञापकानां अणुभाष्यश्रीमद्विररघरविरचितः प्रदीपः ।

स्वाहा' इति संहितापरम्परापाठः । 'देवयते शीकयते' इति पदपरम्परापाठः । एवमत्र ह्रस्वत्व-दीर्घत्वयोर्थेया सन्देहस्तथोपनिपत्स्यपि 'अपाणिपादो जवनो अहीते' त्यादिनिरुद्धधर्मदर्शनम्यले ब्रह्मस-म्बन्धित्वरूपसमानधर्मदर्शनादेवंविधमेवविधं वा ब्रह्मेति सन्देहो भवेत् । तत्र संहितापदपाठनिश्चयस्यले केनाक्ताः शक्ता इत्यत्र च । 'लक्षणानां शाखाव्याकरणादीनां जैमिनिवृत्तशानां चेत्यर्थः । एवमेव व्याकरणादिप्रकारेण जैमिनिमीमांसाप्रकारेण चेत्यर्थः । मीमांसायाः व्यासमीमांसायाः सूत्रात्मकवि-

तदुक्तम् ।

असन्दिग्धेऽपि वेदार्थे स्थूणाखननवन्मतः ।

मीमांसानिर्णयः प्राज्ञे दुर्बुद्धेस्तु ततो द्वयमिति ॥

तथा च निर्णये येनकेनचिद्वक्तव्ये हरिः स्वयं व्यासो विचारं चिकीर्षुस्तर्कतव्यतां
बोधयति ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति । व्यासोक्तत्वादपि कर्तव्यता ।

गोस्वामिप्रीसुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

शेषः । एतदर्थस्तु । प्राज्ञे मुख्याधिकारिणि । असन्दिग्धेऽपि वेदार्थे मीमांसानिर्णयो दाढ्यमापादयती-
तीमं प्रतीदमेवैकं प्रयोजनम् । तत्र लौकिको दृष्टान्तः । 'स्थूणाखननचदि'ति । यथा स्थूणा नि-
खातापि तदाढ्याय पुनरुद्धृत्य निखात्यते तद्वदित्यर्थः । दुर्बुद्धेर्मन्दस्य मध्यमस्य च सन्देहाभावो दाढ्यं
चेति प्रयोजनद्वयमित्यर्थः । ननु सन्देहनिवारणार्थं निर्णयस्याऽऽवश्यकत्वे व्यासव्यतिरिक्तेन येनकेनचि-
दपि कथं न कृत इत्याशङ्क्याऽऽह—'तथा चे'ति । यद्यप्यन्ये ऋषयो महान्तोऽलौकिकदृष्टारस्यैरपि

गोस्वामिप्रीसुरलीधरविरचितं विवरणम् ।

निर्णय इत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे सम्मतिं दर्शयन्ति—'तदुक्तमि'ति । 'असन्दिग्धोपी'ति । इदं वाक्यं
श्रीमदाचार्यचरणैः सर्वनिर्णयनिवन्ध उक्तम् । टीकायां च व्याख्यातं तैरेव । पाठदृशायां यद्यपि न
सन्देहस्तथापि कालान्तरे सन्देहो भविष्यतीति लक्षणकरणवन्मीमांसाकरणम् । तत्र लौकिको दृष्टान्तः ।
स्थूणाखननचदिति । स्थूणा निखातापि पुनरुद्धृत्य निखात्यते, तथा निरसन्दिग्धोऽपि सन्देहमापाद्य
दाढ्याय निरूप्यते मीमांसानिर्णयकारिः । इदमुक्तं प्रति तेषां प्रयोजनं सफलं भवति । मन्दमध्यमान्प्रति
तु द्वयमिति । सन्देहाभावो दाढ्यं च । सूत्रार्थमाहुः—'तथा चे'ति । विचारस्याऽऽवश्यकत्वे चेत्यर्थः ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तधर्मिका ।

रणायोपयोगः । अत्र प्राचां संमतिमाहुः—'तदुक्तमि'ति । 'असन्दिग्ध' इति । प्राज्ञे स्थूणाखनन-
वदर्थज्ञानदाढ्यहेतुः । दुर्बुद्धेर्मन्दादेः सन्देहनिवृत्तिकतरार्थनिश्चयश्चेति फलद्वयमित्यर्थः । एतेन
शास्त्रास्मभिसमर्थनाहृतया शास्त्रप्रयोजनमुक्तम् । विचारकर्तव्यतासमर्थनेनाऽधिकरणसङ्घनिरूपोद्घातरूपा
सुचिता । अतः परमेतदधिकरणस्य शास्त्रप्रतिपाद्यार्थसंबन्धित्वरूपशास्त्रसङ्घर्षेति बोधयन्ति । एवं सूत्रं
व्याकुर्वन्तः प्रथमतो वाक्यार्थमाहुः—'तथा चे'ति निर्णयस्य कर्तव्यत्वे सिद्धेऽन्येषामृषीणां सार्वज्ञ्या-

धीलास्यमदृक्ता गृहार्थदीपिका ।

सूत्राणां सन्देहनिवृत्तावुपयोगः । एवं बुद्धिदोषहेतुकसन्देहनिवृत्तौ ब्रह्मविचारस्याप्युपयोगः । तत्र
यथा लक्षणानामुपयोग एवमेव मीमांसाया अपि । 'असन्दिग्धेऽपि वेदार्थे' इत्यादि । मीमांसा-
निर्णयः प्राज्ञ उत्तमाधिकारिणि स्थूणाखननवन्मतः दाढ्यार्थं मतः । दुर्बुद्धेर्मध्यमस्य मन्दस्य च
द्वयं सन्देहाभावो दाढ्यं चेति प्रयोजनद्वयमित्यर्थः । ततो नाम मीमांसानिर्णयाद्वयं भवतीत्यर्थः ।

तथा च पदादिपाठवत्सन्देहनिवारण उपयोगादुत्तमाधिकारिणः सन्देहाभावेऽपि दाढ्यार्थमुप-

अप्यदीपयामीदृक्कारामप्रणीत. प्रदीपः ।

चाररूपायाः । तदुक्तं वेदान्तार्थसन्देहनिराकरणहेतुत्वमुक्तम् । मतः इति प्राज्ञेऽन्येति । मीमां-
सानिर्णयः व्याससूत्रात्मको निर्णयसम्पादकः शब्दसमुदायः । दुर्बुद्धेः हीनाधिकारिणो मध्यमाधि-
कारिणश्च । ततः व्यासमीमांसातः । अयं वेदान्तार्थे सन्देहनिवृत्तिः वेदान्तार्थनिश्चयश्चेत्यर्थः ।

गोखामिश्रीमुरलीधरविरचिता षण्णुभाष्यव्याख्या ।

कृते निर्णये यथाकथञ्चित्तदनुसारेण श्रवणसिद्धावपि न तेन श्रौतामृतत्वप्राप्तिसौपासृपित्वेनालौकिकदृष्टत्वेऽप्यसार्वज्ञात्तत्कृतेन निर्णयेनोपनिषद्ग्रहणस्याऽप्रत्ययात्तज्ज्ञानस्योपनिषदुक्तब्रह्मज्ञानत्वाऽसम्भवेनाश्रौतामृतत्वप्राप्त्यभावजदुःखनिवृत्त्यभावात्कृतमपि श्रवणाद्यकृतमेव भवेदतेः सर्वज्ञकृतस्यैव निर्णयस्य सन्देहनिवृत्तिद्वारा श्रौतामृतत्वप्राप्तिसाधनीमृताल्पज्ञानसम्पादकत्वम् । तथा च 'यः सर्वज्ञ' इति श्रुतेर्भगवदतिरिक्ते सार्वज्ञाभावात्स्वरूप स्वप्रकाशितमेव सर्वेषां प्रकाशितं भवतीति भगवानेव स्वयं विचारं चिकीर्षुर्व्यासरूपेणाऽऽवतीर्य नामरूपभगवद्विस्तारत्वात्तत्त्वेनैव प्रसिद्धः स्वकीय सर्वदुःखहर्तृत्वं श्रौतश्रवणादिसिद्धधुत्तरकालीनाऽमृतत्वप्राप्त्या सर्वैष्वधिकारिषु प्रकटीकरिष्वन्यत्र प्रथमसूत्रेण विचारस्य प्रथमतः स्वस्य, ततोऽन्येषां च कर्तव्यतां बोधयति—'ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्ये'ति ।

ननु ब्रह्मजिज्ञासायाः स्वार्थमेव कर्तव्यत्वं बोधयतु, न परार्थम् । तत्कर्तव्यत्वस्य 'यद्यदाचरती'ति न्यायेन स्वत एव सिद्धेस्तदुक्तिर्व्यर्था स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—'व्यासोक्तत्वादपी'ति ।

गोखामिश्रीमद्विरचिता षण्णुभाष्यव्याख्या ।

इदं महत्कार्यं केन कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाहुः—'हरिरिति'ति । 'व्यासोक्तत्वादि'ति । जैमिन्मुक्तधर्मविचार इवेत्यपिकार्यः । ननु सूत्रे कर्तव्यपदं नास्ति, दोषादव्याहारः कर्तुं न शक्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुः—

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

भावमालोच्य व्यासरूपेणाऽवतीर्णः स्वयमेव हरिर्वेदान्तविचारचिकीर्षुर्वेदान्तविचारकर्तव्यतां बोधयति—'ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्ये'ति । ननु ब्रह्मविचारस्य कर्तव्यत्वे सिद्धे कथं वेदान्तविचारकर्तव्यतासिद्धिरिति चेत् । ब्रह्मण इति शेषपष्ठ्यैव ब्रह्मज्ञानोपयोगिवेदान्तविचारस्य कर्तव्यतासिद्धिरित्यवेहि । विचारं ब्रह्मविचारम् । तत्कर्तव्यतां ब्रह्मविचारकर्तव्यतामिति वार्थः । ब्रह्मविचारस्य वेदान्तविचारेणैव कर्तव्यत्वात् । ननु सन्देहनिवारणैकप्रयोजनाया मीमांसायाः सन्देहहरितान्त्रिति तु कर्तव्यता न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—'व्यासे'ति । अपिशब्दः, सन्देहनिरासाय न्यायप्राप्तकर्तव्यतासमुच्चायकः । तथा च सशयनिवृत्त्यर्थं मन्दाद्यधिकारिकर्तव्यता । व्यासोक्तत्वात् दाढ्यार्थं प्राज्ञकर्तव्यतेत्यर्थः । ननु कर्तव्यपदम-

श्रीकादम्बकृता गृहार्थदीपिका ।

योगात् । मन्दमध्यमयोः सन्देहनिवृत्तिदार्ढ्योस्ययोगाद्ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येत्यर्थः । अनेन ब्रह्मजिज्ञासाया युक्तत्वं बोधितम् । 'ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्ये'ति । कर्तव्यपदमध्याहार्यमित्यर्थः । 'व्यासोक्तत्वादपि कर्तव्यते'ति । यद्यपि पूर्वोक्तीत्या युक्तत्वात्कर्तव्यता सिद्धा तथापि व्यासवाक्यस्य परमप्रमाणत्वाद्ब्रह्मत्वमपि ब्रह्मजिज्ञासायाः सिद्धमतोऽपि सर्वैः कर्तव्येत्यर्थः । तथा च पूर्वत्र युगेषु तपभगवदीयश्रीमद्विष्णुस्मृतिसंस्कृतं प्रकीर्णम् ।

निर्णये वेदान्तार्थनिर्णये । तत्कर्तव्यतां विचारकर्तव्यताम् । कर्तव्यता निर्णयवेदान्तार्थस्यापि सन्ध्यावन्दनवद्विचारकर्तव्यताऽऽवश्यकीत्यर्थः । एतेनाग्रे कर्तव्यवेदान्तविचारे प्रथमाधिकरणस्योपोद्घातसङ्गतिः प्रदर्शिता । हरिपदोपादानेन च तपःप्रभृत्तिसाधनानां काळाभावादेतद्विचारादेवोद्घातोऽपि सूचितः ।

कर्तव्यपदाध्याहारे स्वातन्त्र्यं न भवति । अन्यथा 'अथ योगानुशासन'मितिवरस्व-

गोस्वामिश्रीगुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

यद्यपि पूर्वोक्तन्यायेन तत्कृतेः स्वतः सिद्धत्वं, तथापि कदाचिद्ब्रह्मजिज्ञासातिरिक्तयोगादिजिज्ञासाया अपि तत्फलसाधकत्वंभ्रमेण पक्षे कर्तव्यत्वं स्यादिति 'पाक्षिकोऽपि दोषः परिहरणीय' इति न्यायेन तस्मिन्नपि पक्षे तस्या एव कर्तव्यत्वं नान्यस्या इति नियमविधेरेवात्र परार्थकर्तव्यत्ववोधनेन प्रतिपाद्यत इति, न तदुक्तिर्व्यर्थेति । अत एवापीतिशब्द उक्तः । ननु सूत्रे कर्तव्यपदाभावात्कथं नियमविधिः । अध्याहृतेन कर्तव्यपदेनेति चेदध्याहारे किं विनिगमकमित्याकाङ्क्षायामाह—'कर्तव्यपदाध्याहार' इति । अध्याहृते च कर्तव्यपदे जिज्ञासायास्तत्समभिव्याहाराद्विधेयत्वेनेष्टसाधनत्वाऽवगतौ तत्किमित्याकाङ्क्षायां 'आत्मनस्तु कामाय सर्वं, प्रियं भवती'त्यादिमिरात्मन एव सर्वापेक्षयाभ्यर्हितत्वेन तत्प्राप्तेरेवेष्टत्वं निश्चिनोति । तथा च तस्याः साक्षात्दिष्टसाधनत्वस्य 'नान्यः पन्था विद्यते-ऽयनाये'त्यादिना बाधितत्वात्तत्साधनीभूतवेदान्तवाक्यश्रवणाद्यनुकूलविचाररूपत्वेन शब्दशेषत्वात्सा-तन्त्र्यं न भवेत् । तथा च कर्तव्यपदाध्याहारस्यावश्यकत्वमिति भावः । विपक्षे चापकमाहुः—'अन्यथे'ति । कर्तव्यपदाध्याहारभावे जिज्ञासायाः वेदान्तवाक्यान्तर्गतशब्दशेषत्वभावेन श्रवणादिस्वरूपसिद्धतिरिक्तफलसाधकत्वे स्वातन्त्र्यं भवेदित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—'अथ योगे'ति । यथा 'अथ योगानुशासनमि'त्यादौ योगानुशासनस्य वेदान्तश्रवणातिरिक्तातीन्द्रियादिसर्वविषयकज्ञानादिसाध-गोस्वामिश्रीमद्विरचिरचितं विवरणम् ।

'कर्तव्यपदे'त्यादि 'भवेदिति'त्यन्तम् । अयं भावः—कर्तव्यपदाध्याहारे तस्यप्रत्ययस्य विधित्वादिष्टसाधनतावोधकत्वं । इष्टं चौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीत्युपनिषत्प्रतिपाद्यं ब्रह्मज्ञानम् । तत्तु गीमांसाप्रतिपाद्यं न भवतीति परम्परया साधनत्वं गीमांसायाः । अस्वातन्त्र्यं गुणः । स्वातन्त्र्ये च चित्तवृत्तिनिरोधबोधकयोगवद्ब्रह्मान्यबोधकत्वादोषः । एतत्परिहारायैव कर्तव्यपदाध्याहारः । अस्मिन्पक्षे वक्ष्य-केचिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ध्याहृत्य व्याख्याने को हेतुः सदोपत्वाद्यहारापेक्षसेत्यत आह—'कर्तव्ये'ति । अत्राऽयमाशयः । अध्याहृते च कर्तव्यपदे जिज्ञासायाः कर्तव्यपदसमभिव्याहाराद्विधेयत्वेनेष्टसाधनत्वेऽवगतौ, तत्किमितीष्टविशेषाकाङ्क्षायामौपनिषदपुरुषज्ञानमेव साध्यत्वेनान्वेति । तच्च विचारोपहृतेरुपनिषद्वाक्यैरेवेति वेदान्तवाक्यश्रवणाद्यनुकूलविचाररूपत्वान्गीमांसायास्ताच्छेषत्वं सिध्यति । न तु वेदान्तवाक्यानेपेक्षत्वरूपं स्वातन्त्र्यमिति । विपक्षे सदृष्टान्तं बाधकमाहुः—'अन्यथे'ति । अध्याहाराऽभावे स्वतन्त्रता स्यात् । तत्र दृष्टान्तमाहुः—'अथ योगे'ति । योगशास्त्रं हि न वेदान्तश्रवणाऽनुकूलम् । किन्त्वतीन्द्रियादि-

श्रीलालबहादुरदा गूढार्थदीपिका ।

आदीनां साधनानां सुकरत्वेन तैश्चैवबोधसिद्धेरधुना कलौ तु तपआदीनामभावात्तत्केवलं व्यासविरचितब्रह्मजिज्ञासयैव ब्रह्मबोधसिद्धिरिति भावः । ननु कर्तव्यपदाध्याहारस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाहुः—'कर्तव्यपदाध्याहारे स्वातन्त्र्यं न भवती'ति । अध्याहृतकर्तव्यपदसमभिव्याहारा-

अथवदोषश्रीमद्विरचारासम्प्रणीतः प्रदीपः ।

यथाश्रुतसूत्राद्विचारकर्तव्यता न प्रतीयत इति केपाचिदभिप्रेतं सूत्रे कर्तव्यपदाध्याहारमुपपादयन्ति—'कर्तव्यपदे'त्यादिना । स्वातन्त्र्यं न भवतीति । तथा चाध्याहारदोषसत्त्वेऽपि विध्यर्थकर्त-

तन्नता स्यात् । तथा च ज्ञानानुपयोगः । तथाहि—‘तन्व्यौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी’ति केवलोपनिषदेद्यं ब्रह्म । न शास्त्रान्तरवेद्यम् । तद्यदि मीमांसा स्वतन्त्रा स्यात्तज्जनितं ज्ञानं न ब्रह्मज्ञानं भवेत् ।

गोस्वामिध्रीगुरलीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

कत्वेन स्वातन्त्र्यमस्ति, न श्रौतश्रवणादिशेषत्वं तथात्रापि स्यादिति भावः । नन्वेवमेवास्तु का नो हानिरिति चेत्तत्र बाधकमाहुः—‘तथा चे’ति । स्वातन्त्र्ये सति जिज्ञासायाः श्रवणादिजन्येऽमृतत्वसाधके ज्ञाने साक्षात्परम्परया वाऽनुपयोगः स्यादित्यर्थः । यद्वा, पूर्वोक्ताशङ्कायामेव बाधकमाहुः—‘तथा चे’ति । जिज्ञासाया वेदान्तवाक्यान्तर्गतशब्दशेषत्वाभावे तन्न्यातीन्द्रियादिसर्वविषयकज्ञानस्यामृतत्वप्राप्तावनुपयोगः सा‘ज्ञान्यः पन्था विद्यतेऽपनाये’त्यादिश्रुतिभिरिति भावः । अयमेवार्थः स्फुटीकृतस्तथाहीत्यारम्य भवेदित्यन्तेन ग्रन्थेन । अस्मिन्पक्षेऽथशब्दोऽर्थान्तरोपक्रम आनन्तर्ये वा विवक्षितो ज्ञेयः । तत्रार्थान्तरोपक्रमस्य चानन्तर्यार्थव्यतिरेकादानन्तर्यमेव तस्यार्थ इति पर्यवसति । तस्य तु

कैश्विद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

सर्वपदार्थविषयकज्ञानसाधकमिति तस्य स्वातन्त्र्य भवति । ननु स्वतन्त्रतायां को दोष इत्यत आहुः—‘तथा चे’ति । एतदेव स्फुटीकुर्वन्ति—‘तथाही’त्यादिना । ‘तद्यदी’ति । तत्साक्षात्क्षण उपनिषदेकवेद्यत्वात् । ‘स्वतन्त्रे’ति । अनपेक्ष्यैव वेदान्तवाक्यानि यदि मीमांसा प्रवृत्ता स्यात् । ‘न भवेदि’ति । औपनिषदत्वाभावात् । बहुवादिसम्मतत्वादानन्तर्यार्थक एवाऽस्मिन् पक्षेऽथशब्दो बोध्यः । आनन्तर्यश्च वेदाध्ययनस्य । वेदार्थधर्माऽवबोधस्य वा ग्राह्यम् ।

श्रीलालबहदुरा गृह्यार्थदीपिका ।

द्विधेयत्वे सिद्ध इष्टसाधनत्वाऽवगतौ ‘तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेती’तिश्रुतेर्ब्रह्मज्ञानस्यैवैष्टसाधनत्वात्तज्ज्ञानसाधनीमृत्युवेदान्तवाक्यविचाररूपत्वाजिज्ञासाशास्त्रस्य वेदान्तशेषत्वमेव साब्रतु स्वतन्त्रता । स्वतन्त्रताया हि जिज्ञासाशास्त्र वेदान्तशास्त्र न स्यात् । तथा सति ‘तन्व्यौपनिषदमि’ति श्रुतेः केवलरोपनिषदेत्यस्य बहूणो ज्ञानाऽभावेन निर्गुण सुक्तिर्न स्यात् । विपक्षे बाधकमाहुः—‘अन्यथा अथ योगानुशासनमि’त्यादिना । अथ योगानुशासनमित्यादौ योगानुशासनस्य वेदान्तश्रवणप्रभृतिफलातिरिक्तातीन्द्रियपदार्थविषयकज्ञानसाधकत्वात्स्वातन्त्र्य भवति । तदजिज्ञासाशास्त्रसापि स्वातन्त्र्य स्यात् । तत्त्वनिष्ठम् । वेदान्तश्रवणादिफलरूपमोक्षातिरिक्तफलसाधकत्वात् । स्वतन्त्रतायां दोषमाहुः—‘तथा च ज्ञानानुपयोग’ इत्यारम्य ‘न ब्रह्मज्ञानं भवेदि’त्यन्तम् । अस्मिन्पक्षेऽथशब्दोऽर्थान्तरोपक्रम आनन्तर्ये वा विवक्षितोऽस्ति । तत्राऽर्थान्तरोपक्रमस्याऽनन्तर्यार्थान्तेदानन्तर्यार्थे एव पर्यवसति । तत्रोपक्रमस्याऽऽनन्तर्ये यथोचित सिद्धमेवास्तीति पक्षान्तरमाहुः—

भागवदीयध्रीमद्विच्छारामप्रणीतः प्रदीप ।

व्यप्रत्ययपठितकर्तव्यपदाध्याहारे कृते विचारस्य वैधत्वं स्याद्वैद्यश्च विचारो वैदिक इति विचारस्योपनिषदुक्तफलसमर्पकता भविष्यति न तु योगपुराणादीनामिवातौपनिषत्फलसमर्पकतेत्यर्थः । अन्यथा कर्तव्यपदाध्याहाराभावे । तथा च स्वतन्त्रतासत्त्वे च । ज्ञानानुपयोगः औपनिषजज्ञानानुपयोगः । एतदेवोपपादयन्ति—‘तथाही’त्यादिना ।

अथवा अध्याहारकरणापेक्षयाऽथशब्द एवाऽधिकारे व्याख्येयः । वेदाऽध्ययनाऽऽनन्तर्यं तु सिद्धमेव । न ह्यनधीत एव विचारमर्हति । तत्रैतत्स्यात् स्वतन्त्रतेति । तत्र

गोस्वामिश्रीसुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

स्वानामितत्वात्पक्षान्तरमाह—‘अथवे’ति । अध्याहारो ह्यश्रुतस्य भवति । तथा च तदपेक्षयाऽथशब्दोऽधिकार एव व्याख्येयः । अत्रैवकारोऽधिकार इत्यनेन संबध्यते । अयाधिक्रियते ब्रह्मजिज्ञासेति । अधिकारः प्रारम्भः । ननु ब्रह्मजिज्ञासाया वेदाध्ययनानन्तरभावितादानान्तर्यार्थ एव भवेदित्याहङ्गा-ऽऽह—‘वेदाध्ययने’ति । ब्रह्मजिज्ञासाया वेदाध्ययनं विनाऽऽसम्भवात्तदानान्तर्यस्याऽऽक्षेपलभ्यत्वात् तद्वाचकपदापेक्षा युज्यते । अनन्यलभ्यस्यैव हि शब्दार्थत्वमित्युभयवादिस्मिद्धत्वात् । तदेव विशदयन्ति—‘न ह्यनधीत एवे’ति । नन्वाध्याहारकरणापेक्षयाऽथशब्द एवाधिकारे व्याख्येय इति यदुक्तं, तत्र युक्तम् । तथा सति कर्तव्यपदाध्याहारभावाद्भवदुक्तीत्या जिज्ञासायाः स्वातन्त्र्यसम्पत्तौ - धेदुकुर्व्यां

गोस्वामिश्रीमद्भिरधरविरचितं विवरणम् ।

माणदोषात्पक्षान्तरमाहुः—‘अथवे’ति । अधिकारे प्रारम्भे । इदं पूर्वमेव व्याख्यातम् । आनन्तर्यार्थकत्वं स्पष्टयन्ति—‘वेदे’ति । अधिकारपक्षे स्वातन्त्र्यदोषमनूय तं परिहरति—‘तत्रे’ति । तत्राऽधिकारपक्षे । एतद्दूषणम् । किं दूषणमित्यत आहुः—‘स्वतन्त्रे’ति । दूषणविधानस्य प्रतिविधानप्रतिज्ञा-

केशिद्विरचिता वेदान्तचण्डिका ।

अथैतत्पक्षस्य बहुदोषप्रस्तत्वात्पक्षान्तरमाहुः—‘अथवे’ति । अत्रैवकारोऽधिकारपदेन सम्बध्यते । यथाश्रुत एव ना तत्सम्बन्धः । आनन्तर्यार्थत्वे ह्यथशब्दस्याऽध्याहारपेक्षा । तस्याऽधिकारार्थत्वे तु सा नेति । अधिकारः प्रारम्भः । नन्वधिकारार्थत्वे कर्तव्यपदाकाङ्क्षाभावाज्जिज्ञासाया अवैपत्त्वे वैदिकाधिकार्यप्राप्त्याऽनधीतवेदाहः शूद्रोप्यधिकारी स्वादित्यत् आहुः—‘वेदाध्ययने’ति । अग्रे वेदान्तवाक्यानामेव विचार्यत्वेन वेदाध्ययनस्याऽऽक्षेपलभ्यत्वात्तदानान्तर्यन्तु सिद्धमेवेति

श्रीलालमहकृता गुढाचंद्दीपिका ।

‘अथवाऽध्याहारे’त्यादिना । ननु कदेयं जिज्ञासा कार्येत्वाकाङ्क्षायामाहुः—‘वेदाध्ययनानन्तर्यं’त्वित्यादि । वेदाध्ययनानन्तर्यस्य सिद्धत्वात्तदर्थमथशब्दो न प्रयोक्तव्य इति भावः । कथं वेदाध्ययनं सिद्धमित्याकाङ्क्षायामाहुः—‘न ह्यनधीत एवे’ति । न अधीतो येन स अनधीतः । अनधीतवेदो वेदार्थजिज्ञासायामनधिकारीत्यर्थः । ‘तत्रैतत्स्यादि’त्यादि । तत्र अधिकारार्थकपदे

अणुभाष्यव्याख्याविरचितं विवरणम् ।

अथाध्याहारपक्षे दोषाद्विचारस्य सौत्राक्षरेरेव कर्तव्यतामुपपादयितुमाहुः—‘अथवे’त्यादि । अधिकारेऽधिकर्तव्य इत्यस्मिन्नर्थे । नन्वयशब्दस्याधिकारार्थत्वे वेदाध्ययनानन्तर्यारूपपायशब्दार्थस्यालभादनधीतवेदेः शूद्रादिभिरपि वेदान्तविचारः कर्तव्यो भवेदित्यत आहुः—‘वेदाध्ययने’त्यादि । अत्रायशब्दस्याधिकारार्थत्वपक्षेऽपि कर्तव्यतारूपविध्वंस्यस्य लामेऽपि स्वतन्त्रतादोषः परिहृत एव । अत एव ‘अथशब्दानुशासनं’मित्यत्राऽथशब्दस्य प्रत्यानुरूपपाधिकारपदवाच्यकर्तव्यतारूपार्थकपक्षेऽपि प्याकरण्य नावैदिकार्योपयोगित्वलक्षणं स्वातन्त्र्यम् । तथा ‘अथातो ब्रह्मजिज्ञासे’त्यत्रापि न स्वातन्त्र्य-

प्रतिविधास्यामः । वेदार्थब्रह्मणो वेदानुकूलविचार इति । किमत्र युक्तम् । व्याख्यानमिति ।

गोस्वामिधीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

प्रभातयुक्तान्तवत्पूर्वोक्तदूषणगणप्रसङ्गः सादित्याह—‘तत्रैतत्स्यादि’ति । अध्याहाराऽभावे एतद्व्यवहितपूर्वक्षणेऽप्येव दूषणं सादित्यर्थः । किं तदित्याकाङ्क्षायां स्मारयति—‘स्वतन्त्रे’ति । तत्रोत्तरं वदाम इत्याहुः—‘तत्र प्रतिविधास्याम’ इति । जिज्ञासालक्षणोक्तिमुपेन तदुत्तरमाहुः—‘वेदार्थब्रह्मणो वेदानुकूलविचार’इति । ब्रह्मणो वेदानुकूलविचार इत्युक्ते ‘आकाशास्तल्लिङ्गादि’त्यादावाकाशादिविचारस्योक्तत्वादव्याप्तिः सादतो ‘वेदार्थ’इति । ब्रह्म हि ‘एकोऽहं बहू

गोस्वामिधीमुरलीधरविरचित विचारणम् ।

माहुः—‘प्रतिविधास्याम’ इति । इदानीमेव दूषणपरिहारं करिष्यामः । परिहारप्रकारमाहुः—‘वेदे’ति । वेदानुकूल इत्यनेन स्वतन्त्रतापरिहारः । ननु पक्षद्वये दूषणाऽभावात्किं युक्तमित्यत आहुः—

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

नाऽनधीतवेदस्य शूद्रस्याऽधिकारित्वशङ्कावसरः । ननु मास्तु शूद्रादेरधिकारित्वप्रसङ्गरूपो दोषः, परं दूषणान्तरं तु स्यादेवेत्याहुः—‘तत्रे’ति । तत्राऽधिकारपक्षे । एतदनुपदमेव वक्ष्यमाणम् । किं तदित्याकाङ्क्षायामाहुः—‘स्वतन्त्रे’ति । तत्र समाधिं वदन्ति—‘तत्रे’ति । स्वातन्त्र्यदोषप्रसक्तौ । प्रतिविधास्यामः स्वरूपकथनेन समाधिं करिष्यामः । किं तस्यरूपमित्याकाङ्क्षायामाहुः—‘वेदार्थे’ति । वेदार्थत्वेनाऽन्यतस्य ब्रह्मणो वेदोक्तब्रह्मप्रतिपादनप्रकाराद्ब्रह्मज्ञो विचारः । नाऽतः पाणिनीयकणादादिवृत्तविचारेऽतिप्रसङ्गः । नाऽप्ययं नियमो यस्याऽधिकारस्वतन्त्रत्वमेव शास्त्रं, नाहमिति । अथ शब्दानुशासनमित्यत्र व्यभिचारात् । अथाऽयशब्दस्य-सिद्धार्थाऽनुवादकस्य युक्तयुताऽधिकारार्थत्वेन व्याख्यानं वेद्युभयपक्षेऽप्यध्याहारस्वतन्त्रतारूपदोषोऽस्त्युत्त्वादिति कश्चित्सुकृततयाऽनुसुक्ते—‘किमत्रे’ति । तत्र युक्तत्वात्सिद्धान्तत्वेनोत्तरपक्षमेवाऽऽहुः—‘व्याख्यानमि’ति । तत्र विनियमक-

धीत्याह्वयहृता गृधार्थदीपिका ।

पूर्वोक्तरीत्या स्वतन्त्रतारूपो दोषः सादित्यर्थः । ननु तर्हि कुतोऽधिकारार्थत्वं कल्प्यत इत्याशङ्क्याऽऽहुः—‘तत्र प्रतिविधास्याम’ इति । तदेव प्रतिविधानमाहुः—‘वेदार्थब्रह्मण’ इत्यादिना । ब्रह्मजिज्ञासा-अधिकृत्यत इत्युक्तौ ब्रह्मणो वेदार्थत्वात्तदनुकूल एव विचारो भवतीति विचाररूपविज्ञासाया-वेदान्तशेषत्व सिद्धमेवेति तदर्थं न कर्तव्यपदाध्याहारः । तथा-चाऽयशब्दस्याऽधिकारपरत्वेन व्याख्या-युक्तैवेत्यर्थः । एवं प्रतिविधायाऽऽहुः—‘किमत्र युक्तमि’ति । अत्र कर्तव्यपदाध्याहाराऽयशब्दाधिकारव्याख्यानयोर्मध्ये किं-युक्तम् । उभयोः सम्भवदुक्तिकत्वादित्यर्थः । उभयोर्मध्ये यद्युक्तं तदाहुः—‘व्याख्यानमि’तीति । अथशब्दस्याऽधिकारार्थपक्षव्याख्यानमेव युक्तम् । न तु

अथदीपधीमद्विन्दारामप्रणीत प्रदीपः ।

सम्भावना । तथापि ‘तुष्यतु दुर्जन’ इतिन्यायेनाऽन्युपगमवादेनाशङ्कामाहुः—‘तत्रे’त्यादि । तत्र कर्तव्यपदाध्याहारमावपक्षे । एतत् वक्ष्यमाणं स्वतन्त्रतारूपं दूषणम् । तत्र दूषणनिमित्तम् । प्रतिविधास्यामः समाधानं करिष्यामः । समाधानमेवाहुः—‘वेदार्थे’त्यादिना । वेदार्थब्रह्मणः सम्बन्धी ज्ञापको वेदानुकूलविचारो वेदार्थज्ञानोपयोगिवाचकारणोपजीव्यो वास्तववेदार्थब्रह्मनिर्णायको विचार

व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेः । यथा कर्मणि दर्शपूर्णमासौ तु पूर्वं व्याख्यास्यामः 'अथातो दर्शपूर्णमासौ व्याख्यास्याम' इति ।

गोस्वामिश्रीमन्मुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

स्यामि'ति रमणेच्छया सर्वरूपत्वेनाविर्भूतमिति यावन्तः शब्दास्ते सर्वेऽपि तद्वाचका एवेति । अत एवोक्तं 'सर्वे सर्वार्थवाचका' इति । अत एवाऽऽकाशादिशब्दानां प्रथमाध्याये समन्वयः प्रतिपादित इति वेदार्थरूपत्वं तस्य । वेदार्थब्रह्मणो विचार इत्युक्ते नैयायिकादिकृतसोश्वरविचारस्याऽऽपि ब्रह्मविचारत्वप्रसक्तिः स्यात्प्रकारान्तरेण वेदार्थरूपस्य ब्रह्मण एव तद्विचारविषयत्वादतः समुदितमुपात्तम् । तथा च 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'ति श्रुतेः केनलोपनिषद्ब्रह्मज्ञानसाया वेदान्तवाक्यान्तर्गतशब्दश्रेयत्वेन वेदानुकूलत्वात्तत्फलाऽतिरिक्तफलासाधकत्वेन पूर्वोक्तदूषणानवकाश इति भावः ।

नन्वेवमथशब्दस्नानेकार्थत्वेनाधिकारवाचकत्वेऽप्यत्र तदर्थकत्वे किं विनिगमकमित्याहुः— 'किमत्र युक्तमि'ति । अत्र सूत्रनिष्ठाऽयशब्दस्य तदर्थकत्वे किं विनिगमकत्वेन युक्तमित्यर्थः ।

गोस्वामिश्रीमद्भिरधरविरचितं विवरणम् ।

'व्याख्यानमि'ति । अथशब्दार्थपक्ष एव युक्त इत्यर्थः । 'कुत' इत्यत आहुः—'व्याख्यानत' इति । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम् । इयं, प्राचीनवैयाकरणतथे वाचनिका, पाणिनितथे ज्ञापकसिद्धा परिभाषा । अस्यार्थः विशेषस्य अन्यतरार्थरूपस्य व्याख्यानात् शिष्टकृतात् प्रतिपत्तिर्निश्चयः । हि यतः सन्देहात् शास्त्रे अलक्षणं अनुगुण्यपकम् । तथा न—नोचेत् सूत्रं व्यर्थं स्यात् । शास्त्रस्य निर्णयजनकत्वौचित्यादिति । अत्रोदाहरणं 'अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः' । इदं सूत्रं, अत्राणुरेण णकारेण पूर्वेण वेति सन्देहे । सूत्रं व्यर्थं स्यात् । अतः शिष्टैर्व्याख्यातं परेण णकारेणेति । एवमत्राप्यथशब्दः पाणिनिभाष्यकारैरधिकारे व्याख्यात इति प्रारम्भार्थकत्वमेवाथशब्दस्येति दिक् । ऋग्वेदे यजुर्वेदे च कर्मप्रतिपादके कल्पसूत्रे । उदाहरणार्थं व्याख्यानं दर्शयन्ति—यथेति । प्रथमतः ऋग्वेदसूत्रे उदाहरणं दर्शयन्ति—'कर्मणि दर्शो'ति । यथा ऋतुशब्देन पशुसोमादीनां पूर्वनिरूपणस्य

केश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

माहुः—'व्याख्यानत' इति । विशेषेण प्रतिपत्तिर्विशेषप्रतिपत्तिः । सप्रयोजनं विचारप्रस्तावज्ञानम् । तत्र दृष्टान्तमाहुः—'यथे'ति । कर्मणि दर्शपूर्णमासादिषु यथा व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिस्तथा श्रीसाहस्रनामद्वयता गृह्यार्थदीपिका ।

कर्तव्यपदाव्याहार इत्यर्थः । व्याख्याने फलमाहुः—'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेरि'ति । व्याख्यानं नाम तत्समानार्थकपदान्तरेर्विषयपक्षस्यपक्षमापकतापकतमौपन्यासपूर्वकं तदर्थक्यनम् । तादृश्याव्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः । सप्रमाणकबोधस्य—सम्भवादित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाहुः—'यथा

अणवदीयर्थमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

इति समुदितायः । इत्थं च वेदतद्गानामप्येतुरेव विचाराधिकार इत्यर्थस्य विचारपदव्याख्यानादेव लाभान्न स्वतंत्रतादीपगन्धोऽपीति फलितम् । अत्र विचारस्य वैदिकत्वस्यापननिमित्तम् । किं युक्तम् कर्तव्यपदाव्याहारोऽयशब्दसाधिकारार्थरूपव्याख्यानं वा इति निप्रतिपत्तिः । तत्र सिद्धान्तमाहुः—

गोस्वामिधीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

तत्रोत्तरमाहुः—'व्याख्यानमि'ति । तस्य तत्त्वे हेतुमाहुः—'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेरि'ति । व्याख्यानं नाम तत्समानार्थकपदान्तैरविपक्षस्वपक्षवाचकसाधकतर्कोपन्यासपूर्वकं तदर्थकथनम् । तथा च तादृश्यात्तस्माद्विशेषेण प्रतिपत्तिर्विशेषप्रतिपत्तिः, सविनिगमकं ज्ञानं, तस्य सम्भवादित्यर्थः । तत्र वैदिकं दृष्टान्तमाहुः—'यथा कर्मणी'ति । यथा कर्मणि दर्शपूर्णमासौ तु पूर्वं व्याख्यास्याम इत्यत्र' तयोः पश्चाद्यपेक्षया पूर्वं व्याख्याने किं विनिगमकमित्यपेक्षायां सूत्रकारेणाऽथातो दर्शपूर्णमासौ व्याख्यास्याम' इति सूत्रेऽथशब्दाऽतःशब्दान्यां विनिगमकस्योक्तेस्ततो विशेषप्रतिपत्तिर्दृष्टा तथावा-

गोस्वामिधीमुरीधरविरचितं विवरणम् ।

व्यवच्छेदः । अथशब्दस्याधिर्गर्थत्वात् व्याख्यानरूपमेव समाधानं कृतं न तु किञ्चित्त्राध्याहृतं तद्वदित्यर्थः । दर्शपूर्णमासयोः सर्वयागानां प्रकृतित्वात्प्रथमतस्तस्यैव विधानं वक्तुं पूर्वं व्याख्यास्याम इत्युक्तम् । व्याख्यानदृष्टान्तार्थं यजुर्वेदान्तर्गतापस्तम्बसूत्रमाहुः—'अथात' इति । नन्वध्याहारस्य स-

किञ्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

माहुः—'अथात' इति । व्याख्यानं नाम तत्समानार्थकपदान्तैरविपक्षस्वपक्षवाचकसाधकतर्कोपन्यासपूर्वकं तदर्थकथनम् । तथा च व्याख्येयवाक्ये पश्चाद्यपेक्षायास्तयोः पूर्वं व्याख्याने किं बीजमित्यपेक्षायां सूत्रकारेऽथातो दर्शपूर्णमासौ व्याख्यास्याम इति द्वितीयसूत्रं प्रणीतवान् । तत्र चाऽथातःशब्दान्यां तयोः पूर्वव्याख्याने विनिगमकोक्तया विशेषप्रतिपत्तिर्दृष्टा तथाऽत्रापि भविष्यतीत्यर्थः । व्याख्यानसूत्रार्थस्तु—यतो दर्शपूर्णमासौ पूर्वमेवाधिक्रियेत आरभ्येते । अतस्तायेव पूर्वं व्याख्यास्यामो निरूपयिष्यामः ।

शीलाक्षमद्वहता गृहार्थदीपिका ।

कर्मणि दर्शपूर्णमासौ तु पूर्वं व्याख्यास्याम' इति । यथा कर्मणि दर्शपूर्णमासौ तु पूर्वं ब्रह्ममीमांसायामपि । तत्र पूर्वं व्याख्येयवाक्यमाहुः—'दर्शपूर्णमासौ त्वि'ति । व्याख्यानवाक्ये-व्याख्यास्याम इत्यत्र तयोः पश्चाद्यपेक्षया पूर्वं व्याख्याने किं विनिगमकमित्यपेक्षायां सूत्रकृता अथातो दर्शपूर्णमासौ व्याख्यास्याम इति सूत्रे ह्यथशब्देन, अतःशब्देन च विनिगमकस्योक्तेस्ततो विशेषप्रतिपत्तिर्दृष्टातथेहापीति भावः । एवं व्याख्यानेथशब्दसाधिकाराद्यत्वे सिद्धे किं फलमित्यावाह्याया-

भगवद्गीमथीमद्विचारानुश्रुतः मदीपः ।

व्याख्यानमिति । व्याख्यानपक्षे सम्प्रतिमाहुः—व्याख्यानत इति । व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तेर्नहि सन्देहाद्ब्रह्मणमिति । तत्र दृष्टान्तमाहुः—'यथे'त्यादि । तथा च, 'दर्शपूर्णमासौ तु पूर्वं व्याख्यास्यामः' इति व्याख्येयं निरूपितम् । तत्र तुशब्देन पशुसोनादीनां पूर्वनिरूपणस्य व्यवच्छेदः क्रियते । तत्र किं गमकमित्याकाङ्क्षायां अथातःशब्दयोर्व्याख्यानमित्यतोऽग्रे अथात इत्युक्तम् । व्याख्यानं तु यतो दर्शपूर्णमासवेव पूर्वमाधिक्रियेतेऽनुष्ठीयेतेऽतो हेतोः पूर्वं व्याख्यास्याम इत्यथशब्दसाधिकाराद्यत्वेव्याख्यानरूपमेव समाधानं कृतं न तु किञ्चित्त्राध्याहृतमित्यर्थः । एवमत्राप्यथशब्दव्याख्यानादेवोपपत्ताव्याहारो निरर्थक इत्यर्थः । 'दर्शपूर्णमासौ व्याख्यास्याम' इति व्याख्याप्रतिज्ञा ।

(अथ वै तर्हीमैनि सिध्यन्ति प्रयोजनानि अधिकाकाङ्क्षा न भवेत्, अध्याहारश्च, पुरु-
पार्यश्च सिध्येत्, उच्छेदश्च न भवेदिति । कथम् ? । अथशब्दोऽर्थचतुष्टये वर्तते, मङ्गले-

गोस्वामिश्रीमद्भिरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

पीति भावः । नन्वेवं व्याख्यानस्य विशेषप्रतिपत्तिजनकत्वनियमेनाऽत्रत्याथशब्दस्यापि व्याख्यानेना-
धिकारार्थत्वे सिद्धेऽपि ततः किं जातमित्याकाङ्क्षायामाहुः—‘अथचे’ति । अथ विशेषप्रतिपत्त्यनन्तरम् ।
तर्हीधिकारार्थत्वे । वै निश्चयेन । इमानि अग्रे वक्तव्यत्वेन बुद्धिस्थानि चत्वारि प्रयोजनानि
सिध्यन्ति । तान्येवाऽऽहुः—‘अधिकाकाङ्क्षा न भवेदित्याख्याधिकारार्थ एव श्रेयानि’त्यन्तेन
सन्दर्भेण । अधिकाकाङ्क्षामात्रो, अध्याहारभावः, पुरुपार्यसिद्धिः—‘शालोच्छेदाभावश्चेति चत्वारि प्रयो-
जनान्यधिकेसाभ्य भवेदित्यन्तेनोद्दिष्टानि । उपपत्तिपूर्वकं वक्तुं चोदयति—‘कथमि’ति । तान्ये-
वोद्देशक्रमेणाऽऽहुः—‘अग्रे’त्यादिना । अथेत्याभ्य संन्यासानुपपत्तिश्चेत्यन्तो ग्रन्थ उपपत्तिपूर्वकमा-
काङ्क्षामात्रप्रतिपादने विपक्षबाधकंकरूपेणोपन्यस्त इति ज्ञेयम् ।

गोस्वामिश्रीमद्भिरलीधरविरचितं विवरणम् ।

वैसम्मतत्वात् एव कुतो जादियत इत्यतस्त्रय स्वमते भूषणानि परमते दूषणान्याहुः—‘अथचे’ति ।

कश्चिद्विरचितः वेदान्तचन्द्रिका ।

ननु सिद्धेऽप्यधिकारार्थत्वे ततः किं फलमित्यपेक्षायामाहुः—‘अथवा’ इति । अधिकारार्थत्व-
सिद्धान्तरम् । वै निश्चयेन । तर्ही व्याख्यानपक्षे । इमानि बुद्धिस्थान्युपदेव वक्ष्यमाणानि ।
दूषणान्तररूपार्थान्तरोपरुमाथको वाऽयमथशब्दः । तर्हीधिकारार्थत्वे । नाऽऽनन्तर्यपक्षे । तान्येव

श्रीलालमदरूता गृहार्थदीपिका ।

माहुः—‘अथ वै तर्हीमानि सिध्यन्ति प्रयोजनानि । अथ व्याख्यानेन विशेषप्रतिपत्त्यनन्तरम् ।
वै निश्चयेन । तर्हीमानि प्रयोजनानि सिद्ध्यन्तीत्यर्थः । तान्येवाऽऽहुः—‘अधिकाकाङ्क्षा न भवेदित्या-
दिना । ‘अधिकाकाङ्क्षा न भवेदिति । अधिकारार्थत्वाऽमात्र आनन्तर्यार्थकथने कस्याऽऽनन्तर्यमि-
त्सानन्तर्यप्रतियोगिनोऽधिकाकाङ्क्षा भवेत् । सा त्वधिकारार्थकत्वपक्षे न भवेदित्यर्थः । ‘अध्याहारश्चेति ।
कर्तव्यपदाध्याहारश्च न भवेदित्यर्थः । पुरुपार्यश्च सिध्येदिति । अथशब्दसार्थचतुष्टयवाचकत्वे-
ऽप्यथशब्दश्रुत्यैव मङ्गलसिद्धेर्न मङ्गलवाचकत्वम् । अर्थान्तरस्य पूर्वोक्तस्याऽत्राऽभावान्नाऽर्थान्तरोपरु-
माऽत्र । अतः परमानन्तर्यधिकारश्चाऽवशिष्टः । तत्राऽऽनन्तर्यवाचकत्वकथने कस्यानन्तर्यमित्याकाङ्क्षायाम्

अथदीवधीमद्विच्छारासम्प्रणीतः प्रदीपः ।

इतः परं व्याख्यानपक्षे गुणसमूहमध्याहारपक्षे दोषसमूहं च वक्तुमाहुः—‘अथचे’त्यादि ।
पुतर्ही अस्मिन् व्याख्यानपक्षे । इमानि वक्ष्यमाणानि । अधिकाकाङ्क्षा अथशब्दस्यानन्तर्यरूपे-
ऽयं वाच्ये सति वेदार्थविचारे वेदाध्ययनानन्तर्यस्यान्यथानुपपत्तिप्रमाणेनैव लामेऽनन्तर्यस्यैव शब्दा-
र्थत्वादयशब्देन कस्यानन्तर्य बोधनीयमित्यधिकाकाङ्क्षेत्यर्थः । न भवेत् साऽधिकाकाङ्क्षाऽव्यय-
शब्दस्याधिकारार्थत्वपक्षे न भवेदित्यर्थः । अध्याहारश्च कर्तव्यपदाध्याहाररूपदोषश्च न भवेदि-
त्यर्थः । पुरुपार्यः मोक्षरूपपुरुपार्यः । उच्छेदः अथशब्दस्यानन्तर्यरूपेऽयं वाच्ये यस्यानन्तर्य
व्यासविचारे वक्तव्यं तस्यालामे विचारोच्छेद इत्यर्थः । न भवेत् अथशब्दस्याधिकारार्थत्वपक्षे न

ऽधिकारे आनन्तर्ये अर्धान्तरोपक्रमे च । तत्र श्रुतिमात्रेणैव मङ्गलसिद्धेरर्थान्तरस्य च पूर्वोक्तस्याऽभावात्तत्र तत्कल्पनम् । अथाऽवशिष्येत आनन्तर्ये चाधिकारे चेति ।

गोस्वामिधीमन्त्रिधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

नन्वयशब्दस्य हि मङ्गलाधिकारानन्तर्यार्थान्तरोपक्रमभेदेनार्थचतुष्टये शक्तत्वान्मङ्गलार्थोऽत्रलो-
ऽयशब्दः कस्मान्न भवति । तथा च मङ्गलहेतुत्वात्प्रत्यहं ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रार्थः सम्पद्येतेत्यत्र आह-
'तत्र श्रुतिमात्रेणे'ति । पदार्थ एव हि वाक्यार्थे समन्वीयते, नाऽपदार्थः । स च वाच्यो लक्ष्यो
वा । न चेहाथशब्दवाच्यं लक्ष्यं वा मङ्गलं, किन्तु सूदृङ्गत्वनिवदथशब्दश्रवणमात्रकार्यम् । न च
कार्यज्ञाप्ययोर्वाक्यार्थे समन्वयः शब्दे प्यवहारे कचिदपि दृष्टर इति नाऽशब्दवाच्यत्वं तस्य । नन्वेवं
'ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्ग-
लिकायुभावि'ति स्मृतिव्याकोप इत्यत्र आहुः—'श्रुतिमात्रेणैव'ति । अधिकारायर्थप्रयुक्त एव
द्वयशब्दः श्रुतिमात्रेणैव वेणुवीणावनिवन्मङ्गलसाधको भयलन्यार्थनीयमानोदकुम्भवदिति न पूर्वोक्त-
स्मृतिव्याकोपः । नन्वेवं मङ्गलवाचकत्वाभावेऽप्यर्थान्तरवाचकत्वे किं बाधकमित्याकाङ्क्षायामीहुः—
अर्धान्तरस्य च पूर्वोक्तस्याभावादि'ति । अर्धान्तरवाचकत्वे त्वथशब्दस्य पूर्वप्रकृतार्थपेक्षा
भवति । न चेह कश्चनार्थः पूर्वं प्रकृतोऽस्ति । ब्रह्मजिज्ञासाया एव प्रथमतोऽधिकृतत्वात् । तस्मान्नात्र

गोस्वामिधीमन्त्रिधरविरचितं विवरणम् ।

'अर्थचतुष्टये वर्तत' इति । अत्र सूत्रे सम्भावितो वर्तत इत्यर्थः । एतेन 'मङ्गलानन्तरारम्भ-
प्रश्नकात्स्न्येप्यथो अथेति । अथाथो संशये स्यातामधिकारे च मङ्गले । विकल्पान-
नन्तरप्रश्नकात्स्न्यारम्भसमुच्चय' इति कोशोक्त्या न विरोधः । 'अध्याहारश्चे'ति । न भवेदिति
पूर्वोक्तान्वयः । 'अर्धान्तरस्ये'ति । पूर्वं किञ्चिदुक्त्याऽथेदमुच्यत इत्यर्थान्तरस्येत्यर्थः । अधिका-

रेश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

प्रकाशयन्त्यधिकेत्यादिना । अध्याहारश्चेति । अत्र न भवेदित्यनुपपन्नः । अत्र चोदयति—'कथमि'-
ति । विस्तरेणोक्तप्रयोजनसिद्धिप्रकारं वक्तुमुपक्रमन्ते—'अथशब्द' इति । तदेवाहुः—'मङ्गल'
इत्यादिना । 'तत्रे'ति । अर्थचतुष्टयमध्येऽयशब्दस्य श्रवणादेव मङ्गलसिद्धेरस्य च नात्रेत्यादिनाऽन्वयः ।
तथाच मङ्गलस्य वृत्त्याऽथवादार्थत्वाऽभावेन वाक्यार्थेनान्वयान्न मङ्गलार्थकत्वकल्पनं युक्तम् ।
किन्तु द्रुन्दुभिष्वनिवद्दुर्वादिनमस्त्रियावचाऽयशब्दश्रवणं मङ्गलं जनयतीति तद्भेदत्वमात्रं तथेति
भावः । अतएव स्मृतौ माङ्गलिकावित्येवोक्तम् । एवं ब्रह्मजिज्ञासायाः पूर्वमुपक्रान्तस्य कस्यचिद-
प्यर्थेसाऽभावाद्वाऽयशब्देऽर्धान्तरोपक्रमार्थत्वस्य च न कल्पनं युक्तमित्यर्थः । तत्र पूर्वं मङ्गलार्थोऽ-
न्तरोपक्रमार्थत्वं निषिध्याऽवशिष्टमर्थद्वयमनुवदन्ति—'अथे'ति । पूर्वोक्ताऽर्थद्वयनिषेधाऽनन्तरमान-

भावदीपधीमन्त्रिधरविरचितः प्रदीपः ।

भवेदित्यर्थः । अथशब्दस्याधिकारार्थत्वपक्षे उक्तानि दूषणानि केन प्रकारेण न भवन्तीत्यत्र प्रकारं
दृच्छति—कथमिति । मङ्गले 'ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनि-
र्यातौ तेन माङ्गलिकायुभावि'तिवाक्यान्मङ्गले । अथाधिकारे 'अथशब्दादुपक्रान्तमित्यादौ । आन-
न्तर्ये—'सुक्त्याऽथ गमिष्यामी'त्यादौ । अर्धान्तरोपक्रमे—यथादौ किञ्चिदुक्त्याऽथेदमुच्यत इत्यादौ ।
श्रुतिमात्रेण अथशब्दश्रुतिमात्रेण । पूर्वोक्तस्याभावात् अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र पूर्वोक्तार्थान्त-

आनन्तर्यं त्वध्ययनस्य स्वतःसिद्धत्वादधिककाङ्क्षा भवति । तथा सति तदभावात्त विचारः सिध्येत् ।

गोस्वामिधोऽध्यायविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

महत्कार्यान्तरोपयवाचकत्वं तस्य कल्पनं युक्तमित्यर्थः । नन्वेवं सत्यवाचकत्वमेव स्यादित्यत आह—
‘अथावशिष्यते’ इति । नन्वेवमानन्तर्यवाचकत्वमेवास्तु, नाधिकारार्थत्वमित्याशङ्कयामानन्तर्य-
वाचकत्वे वाचकान्याहुः—‘आनन्तर्यं त्वि’ति । न तावद्यस्य कस्यचिदानन्तर्यमत्र वक्तव्यम् । तस्या-
भिधानमन्तरेणापि प्राप्तत्वात् । अवश्यं हि पुरुषः क्विञ्चित्कृत्वा क्विञ्चित्करोति । न चानन्तर्यमात्रस्य
दृष्टमदृष्टं वा क्विञ्चित्प्रयोजनं दृश्यते । तस्मात्तदानन्तर्यमत्र वक्तव्यं यत्पूर्ववृत्तं नियमेनाऽपेक्ष्यते । ननु
साध्यायाध्ययनविधिना तस्य नियमेन पूर्ववृत्तत्वात्तदानन्तर्यमेवास्त्वित्याशङ्कयामाहुः—‘अध्ययन-
स्ये’ति । यद्यप्यध्ययनं नियमेन पूर्ववृत्तं तथापि तस्याऽर्थापत्तिलभ्यत्वेनानन्यलभ्यत्वाऽभावाच्छब्दार्थत्वं न
सम्भवति । तथा च ततोऽप्यधिककाङ्क्षा भवेत्तस्याश्च विषयलाभामावेन निवृत्त्यभावाद्ब्रह्मजिज्ञासाप्र-
तिपत्त्यकृत्येन तदभावरूपावसरमहत्त्वभावात्त सा कर्तुं शक्येत्यर्थः । ननु कथं विषयलाभाऽभावः ।

गोस्वामिधोऽध्यायविरचितं निरणयम् ।

काङ्क्षा न भवेदित्यस्य प्रयोजनमाहुः—‘आनन्तर्यं त्वि’ति संन्यासानुपपत्तिश्चेत्यन्तर्ग । गीर्मांसकमत
आक्षिप्तस्यापि शब्दयोधे भाने स्वीक्रियते । एवं च वेदाध्ययनं विना विचारो न भवतीत्यनुपपत्त्याऽध्य-
यनानन्तर्यमाक्षिप्यत इत्याक्षेपादेव तस्य लभेऽयशब्देनाधिकं किं बौद्धध्यमित्यधिककाङ्क्षा भवेदित्यर्थः ।
ननु भवत्वधिककाङ्क्षा । अधिकं किञ्चित्कल्पते (१) इत्यत आह—‘तथा सती’ति । तदभावात्

धैरिद्विरचिता वेदान्तपद्धिका ।

न्तर्येऽधिकारे चाऽयशब्दप्रयोगादर्शद्वयं तथेत्यर्थः । तत्राऽधिकारपक्षसाऽऽभिमतत्वादानन्तर्यपक्ष एव
वाचकानि प्रदर्शयन्ति—‘आनन्तर्यं त्वि’ति । ‘सिद्धत्वादि’ति । विचाराऽन्यथाऽनुपपत्त्यैव सिद्ध-
तया तदानन्तर्यस्याऽनन्यलभ्यो हि शब्दार्थ इति न्यायेन न तदर्थकत्वमथशब्दस्य वक्तुं शक्यमिति,
ततोऽध्ययनादधिकसाऽन्यव्यतिरेकमिद्धकारणमात्रस्य पदार्थसाऽऽकाङ्क्षा भवति । तस्यां च सत्यां
तादृशस्य च कस्याप्यर्थसाऽभवात्त्रिषोपणाऽभावप्रयुक्तविशिष्टाऽभावेन विशिष्टजिज्ञासास्वरूपासिद्ध्या
योग्यत्वादस्य वाच्यस्य प्रवर्तकत्वाऽभावात्त विचारः सिद्धोदित्यर्थः । ताद्याऽधिकामावप्रकारमेव

धीमद्विधोऽध्यायविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

यद्यमानरीत्या न कस्याप्यानन्तर्यमायानीत्यानन्तर्यप्रतियोगिन आकाङ्क्षैव निष्ठेत् । तदेतदुक्तम् । तथा सति
तदभावात्त विचारः सिध्येत् । अतो जिज्ञासाया अमिद्ध्या पुरुषार्थो न मिष्ट्यति । अधिकारार्थत्वे
न्यायहादिरूपप्रतिपत्त्यकत्वाभावाजिज्ञासायाः साफल्ये प्रवर्तितोऽपि श्रुते तस्याऽपनाऽवगतौ पुरुषार्थः

अणुभाष्यव्याख्याविरचितः प्रदीपः ।

स्वभावादिभ्यः । तद्व्यपन्नं अथशब्दस्याप्रत्ययान्तरोपक्रमार्थत्वरूपत्वम् । स्वतःसिद्धत्वात्
अन्यमादुरतिमिष्टनात् । अधिककाङ्क्षा अथशब्दस्याधिककाङ्क्षा । ‘तथा सती’त्यादि । तथा
पुरुषार्थानामपरममन् पूर्वमुक्तत्वादावाहिनस्याधिकाररूपार्थस्याप्यन्तरीकरोऽयनन्दोऽन्यथक एव
नात् । तथा सति वाच्यस्य विचारकर्तव्यतावोधकत्वमिति न स्यादित्यर्थः ।

तथाहि न तावद्धर्मविचारानन्तर्यम् । विपर्ययसम्भवात् । न च पाठतो नियमः ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

अध्ययनातिरिक्तधर्मविचारान्तकविषयस्य लाभादित्याशङ्का तदभावप्रकारमाहुः—‘तथाही’ति । ‘न तावदि’ति । न हि धर्मविचारानन्तर्यमत्र वक्तुं शक्यम् । धर्मजिज्ञासायाः पूर्वमप्यधीतस्वाध्यायेन ब्रह्मविचारस्य कर्तुं शक्यत्वेनाऽऽनन्तर्यविपर्ययस्याप्यत्र सम्भवात् । न‘न्वासुसोराऽमृतेः कालं नयेद्वेदान्तचिन्तये’त्यादिवान्यैर्विचारस्य सर्वदेव कर्षव्यत्वमापतति । तत्र शुद्धेन्तःकरणे भवति । सा च निष्कामकर्मानुष्ठानेनेति तदर्थं धर्मजिज्ञासायाः पूर्वमपेक्षितत्वेन कथं धर्मजिज्ञासां विना ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तिः । अत एव ‘गृही भूत्वा वनी भवेद्वनी भूत्वा प्रज्जेदि’ति जावालश्रुतिर्गाहस्येन धर्मानुष्ठानं सूचयति । स्युतिरपि ‘अधीत्य विधिवद्वेदानुष्ठानुत्पाद्य धर्मतः । इष्ट्वा च शक्तितो

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता विवरणम् ।

कस्याप्यधिकस्याऽभावात् । तदेवोपपादयन्ति—‘तथा ही’त्यादिना । ‘विपर्ययसम्भवादि’ति । ‘अथातो धर्मजिज्ञासे’ति पूर्वतद्व्युत्पत्त्याशङ्क्याऽप्यानन्तर्यत्वेन ब्रह्मविचारानन्तरं धर्मविचार इत्यस्यापि सम्भवादित्यर्थः । ‘पाठत’ इति । पूर्वं वेदैर्धर्मः पठ्यतेऽनन्तरं ब्रह्मेति तदेवाशङ्क्यस्य धर्मानन्तर्यार्थत्वे नियामकमित्यर्थः । तत्रापि पाठेऽपि । तथा अनियमः । तत्रापि आचारेऽपि । ‘प्रत्यचाये’ति । विभुक्तकामभङ्गे प्रत्यचायः । यथा पष्ठाष्टके तृतीये प्रपाठके पशुप्रकरणेऽवदानऋमो विहितः । तथाहि हृदयस्याग्नेऽवद्यत्यथ जिह्वाय^१ अथ वक्षसो यद्वै हृदयेनाभिगच्छति तज्जिह्वया वदति यज्जिह्वया वदति तदुरसोधिनिर्वदत्येतद्वै पशोर्यथा पूर्वमिति । अत्र साप्यग्-लोके पथम हृदयेन यन्निश्चिनोति तत्पश्चाज्जिह्वया वदति । पुनरपि तदेव निःशेषणोच्च-ध्वनिना यदा वदति तदानीमुरस ऊर्ध्वदेशगतत्वेन वदति । तस्माद् हृदयादीनां प्रयाणामशक्तमे-णावधेत् । एतदेव ऋमावदानं पशोर्द्वेषु यथा पूर्वं भवति । यथा लोकेभिरावदनव्यवहारः पूर्वं प्रवृत्तस्तथैव भवतीति । अत्र तु तदभावाद्बिहितऋमाकरणमित्त्प्रत्यवायाभावादिति भावः । नन्वाचारस्य श्रुतिस्मृतिमूलकत्वेन प्रागाप्यास्त्वचिच्छ्रुतौ कर्मब्रह्मविचारयोः ऋमो विहितः स्यादिति

कैश्रिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

प्रदर्शयन्ति—‘तथाही’त्यादिना । अधिकाऽऽकाङ्क्षापरकतया धर्मविचारानन्तर्यस्य बहुवादिसम्मत-त्वात्तदेवादीं निषेधन्ति । ‘न तावदि’ति । तत्र हेतुमाहुः—‘विपर्यये’ति । हृदयावदानऋमवदिह ऋमबोधकप्रमाणाऽभावाद्धर्मजिज्ञासायाः प्रागापि ब्रह्मजिज्ञासायाः कर्तुं शक्यत्वादित्यर्थः । ननु ‘गृही भूत्वा वनी भवेद्वनी भूत्वा प्रज्जेदि’त्यादिश्रुत्या, ‘अधीत्य विधिवद्वेदानुष्ठानुत्पाद्य धर्मतः । इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेदि’त्यादिस्मृत्या च, बोधिताश्रमधर्म-ऋमेणैव धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः सिद्धशेषोपेक्षादिभावेनोभयोः ऋमस्याऽपि सिद्ध्या कथं विपर्ययसम्भव इति चेत् । सत्यम् । यदि चेतृथा ब्रह्मचर्यादेव प्रवजेद्यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रवजेदि-

अथवदीयधीमदिच्छात्मानमणीतं मदीय ।

अधिकारमात्रार्थत्वस्यापनार्थमन्यार्थतां दूरीकुर्वन्ति—‘तथा ही’त्यादिना । धर्मविचारानन्तर्यं कर्मविचारानन्तर्यमशङ्क्यार्थं इत्यर्थः । विपर्ययसम्भवात् ब्रह्मविचारानन्तरं कर्मविचार इत्यपि सम्भवात् । ‘अथ हृदयस्याग्ने अवधति अथ वक्षस’ इतिवत् ऋमनियामकत्वान्यस्याभावादि-त्यर्थः । पाठतः पूर्वं वेदे धर्मः पठ्यतेऽनन्तरं ब्रह्मेति तदेवाशङ्क्यस्य धर्मानन्तर्यार्थत्वे नियामकवि-

तत्रापि तथा । न चाचाराद्व्यवस्था । तत्राप्यनियमसम्भवात् । प्रत्यवायाश्रवणात् । सम्भवेऽपि न वक्तव्यत्वम् । अध्ययनवत् । तथा च ततोऽप्याकाङ्क्षा भवेत् ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेदिति । निन्दति च कर्मानुष्ठानं विना मोक्षे मनोनिवेशनम् । अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्वाद्य तथा सुतान् । अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् ब्रजत्यथ इति । तत्र धर्मानुष्ठानं धर्मज्ञानापेक्षम् । तत्र धर्मेजिज्ञासां विना न सम्भवति । अर्थक्रमस्याप्यत्र सम्भवात्कथं विपर्ययसम्भव इति चेत् । अत्रोच्यते । 'यथा हृदयस्याग्रेऽवद्यति अथ जिह्वाप्या अथ वक्षस' इत्यत्राऽथाऽप्रशब्दाभ्यां क्रमो विवक्षितो, न तथेह जावालश्रुतेः क्रमविवक्षा । यदि चेतस्था ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्ब्रह्माद्वा वनाद्धेति श्रुत्यन्तरेण कर्मानुष्ठानक्रमाभावप्रदर्शनमुखेन वैराग्यसैव तत्कारणत्वेन प्रदर्शितत्वात् । अत एव 'यद्दहरेव विरजेत्तद्दहरेव प्रव्रजेदिति श्रुतिः । निन्दावचनं चाशुद्धसत्वपुरुषाभिप्रायम् । अविशुद्धसत्वो हि पुरुषो मोक्षमिच्छन्तदशुद्धा तदुपायेऽप्रवर्तमानः शुद्धधर्ममपि नित्यनैमित्तिकमर्जुर्वन्प्रत्यहं वर्धमानकल्मषोऽधो गच्छतीत्यर्थः । तथा चाविशुद्धसत्वस्य नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानेन पापनिवृत्तावपावरणे प्रत्यक्षोपपत्तिभ्यां संसारस्याऽनित्याशुचिदुःखरूपतामप्रत्यहमवबुद्ध्याऽस्मिन्नभिरतिसंज्ञैवैराग्यद्वारा जिह्वातोपावर्तते । ततस्तद्धानोपायनपथेपाण, आत्मतत्त्वज्ञानमेव तत्साधनमित्यवगत्य तत्कारणाकाङ्क्षायां 'श्रोतव्यो मन्तव्य' इत्यादिश्रुतिपर्यालोचनेन श्रवणादीनां तत्कारणत्वमवबुद्ध्या उपक्रमादिभिस्तत्सिद्धन्तकूलमनोव्यापाररूपं विचारचिकीर्षुत्वतिष्ठते । यस्तु पुनः प्राग्भवीयकर्मवशाद्विशुद्धसत्वः संसारसारतादर्शननिष्पन्नवैराग्यः, कृतं तस्य कर्मानुष्ठानेन वैराग्यजनकेन । प्राग्भवीयकर्मानुष्ठानादेव वैराग्यस्य सिद्धत्वात् । इममेवाधिकारिणमधिकृत्य यदि चेतस्था ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति श्रुतिः प्रवृत्ते । 'विविदिपन्ती'त्यादिका त्वविशुद्धसत्वप्रतीतिर्न श्रुतीनां विरोध इत्यर्थः । तथा चाऽयशब्दस्मानन्तर्यायित्वे यत्पूर्ववृत्तं नियमेऽनापेक्ष्यते तदानन्तर्यस्य घक्तुमुचितत्वाद्धर्मजिज्ञासायाश्च नियमेन पूर्ववर्तित्वाभावाच्च तयाप्याकाङ्क्षापूणमिति प्रतिबन्धकसत्वे ब्रह्मजिज्ञासाया असम्भवात्प्रतिज्ञासूत्रमसङ्गतमेव भवेदित्यर्थः । ननु धर्मेविचारस्य नियतपूर्ववर्तित्व पाठक्रमेण भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—'न च पाठत' इति । अध्ययनविधिना हि स्वाध्यायमात्रस्य क्रमात्क्रमोदासीन्येन विपर्याकृतत्वेनाऽऽक्रमेणापि तत्साधे विधिवोधितफलोपपत्तेः । नन्वेवमध्ययनविधेः क्रमनियामकत्वाभावेऽपि शिष्टाचारस्य तन्निियामकत्वं कस्मान्न भवेती-

गोस्वामिश्रीमद्विरचितविरचितं विवरणम् ।

निहितानुरणरूपप्रत्यवायः सम्भवेदित्यत आहुः—'सम्भवेऽपी'ति । 'न वक्तव्यत्वमिति' । अथशब्देन न बोद्धव्यत्वमित्यर्थः । 'अध्ययनवदि'ति । अन्यथातुपपत्त्या कर्मविचारस्यापि पूर्वत्व-
कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

त्यादिश्रुतिभिराश्रयधर्मानुष्ठानक्रमस्याऽनियतत्वोपनाच्च पूर्वोत्तरमीमांसयोरङ्गाद्विद्विमिद्विरिति न विपर्ययो माप्येत । नन्वेव नियतत्वद्वैराग्याऽऽनन्तर्यमेवाऽस्त्विति चेत् न । एतत्सकं स्वयमेव निराकरिष्यन्त भगवद्भाष्यकारा इति ।

श्रीकालमद्वैता गुरुपरंपरिका ।

मिद्वेदिति भावः । 'सम्भवेऽपि न वक्तव्यत्वमध्ययनवदि'ति । धर्मेविचारानन्तर्यनियमस्य सम्भवेऽपि धर्मेविचारानन्तर्यस्य न वक्तव्यत्वम् । तत्र दृष्टान्तः । अध्ययनवत् । यथा वेदाध्ययनस्य

गोस्वामिधीमुरलीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

त्याशङ्क्य नेत्याह—‘न चाऽऽचारादि’ति । तत्रोपपत्तिमाह—‘तत्रापी’ति । नहि सर्वैरवशिष्टैः क्रमेणाध्ययन विधीयत इत्यत्र प्रमाणमस्ति । केषांचिदध्ययने क्रमाभावस्यापि दृष्टत्वात् । नन्वेवं सर्वेषामध्ययनस्यैकरूपत्वाभावे किं नियामकमित्यत आह—‘प्रत्यवायाश्रवणादि’ति । व्युत्क्रमेणाध्ययने प्रत्यवायश्रवणे शिष्टानां तन्निवृत्तिः स्यान्न चात्र तच्छ्रवणमस्ति । तेन शिष्टानां क्रमेणाऽक्रमेण वा पाठस्य सम्भवान्न तदाचारव्यवस्था कर्तुं शक्येति भावः । ननु ‘ऋचां मूर्धानं यजुषामुत्तमाङ्गं साम्नां शिरोऽध्वर्वणां मुण्डमुण्डं नाधीतेऽधीते वेदमाहुस्तमङ्गं शिरदिच्छत्वाऽसौ कुरुते कथन्ध’मित्यादिश्रुतौ वेदाध्ययनानन्तरुपनिषदात्मन्ययने बाधकस्योक्तेः शिष्टानां तथैवाऽऽचारस्य सम्भवात्तन्नियामकत्वं कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्याऽऽहुः—‘सम्भवेऽपी’ति । वस्तुतस्त्वस्यां श्रुतौ पूर्वकाण्डमात्राध्ययने बाधकस्योक्तेः काण्डद्वयाध्ययनस्य प्रास्तावपि क्रमोपस्थितेरभावान्नास्याः श्रुतेः क्रमविशिष्टतदाचारनियामकत्वम् । अत—एवापिशब्द उक्तः । यथाकथञ्चित्त्रियामकत्वोपगमे तु नाऽयशब्दवाच्यत्व तस्य सम्भवति । तत्र दृष्टान्तमाह—‘अध्ययनचदि’ति ।

गोस्वामिधीमद्विरचरविरचित विवरणम् ।

बोधोदित्यर्थः । पूर्वोक्तदूपणमाहुः—‘तथा चे’ति । ‘आकाङ्क्षा भवेदि’ति । अधिकाकाङ्क्षा भवेदित्यर्थः । ननु भाऽस्तु कर्मविचारानन्तर्यम् । वैराग्यादिसम्पन्नानामेव वेदान्तविचारेऽधिकारात्तदा-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ननु कर्मानुष्ठानक्रमस्याऽनियतत्वेऽपि नियतवेदान्तपाठक्रमादेव धर्मविचारानन्तर्यनियमोऽस्त्वित्याशङ्क्याऽऽहुः—‘न चे’ति । ‘तत्रे’ति । क्रमपक्षेऽपि जिज्ञासफलभेदेनैवाङ्गाऽङ्गित्वात्सम्भवेन तथाविपर्ययसम्भवात् । तत्र पूर्वोक्तकाण्डपाठ इतिवार्थः । शेष पूर्ववत् । अध्ययनविधिना हि क्रमाक्रमोदासीन्येनैव स्वाध्यायाऽध्ययनमात्रस्य विपयीकृतत्वात् । नन्वेवमध्ययनविधेः क्रमाऽप्रास्तावपि शिष्टाचारात्तथाऽस्त्वित्याशङ्क्याऽऽहुः—‘न चे’ति । तत्र हेतुः—‘तत्रापी’ति । शिष्टाचारेऽपि व्युत्क्रमाऽध्ययनस्याऽपि दृष्टत्वात् । ननु व्युत्क्रमाध्ययने हि कथं शिष्टत्वमित्यत आहुः—‘प्रत्यवाये’ति । ननु प्रब्रविचारस्य धर्ममीमांसोपनिषच्छास्त्रप्रक्रिययैव करिष्यमाणत्वात्कथं न तदानन्तर्यसम्भन इत्यतश्चाहुः—‘सम्भवेऽपी’ति । धर्मविचारानन्तर्यसम्भवेऽपि नाऽयशब्दार्थत्वेन निरूप्यत्वम् । स्वतःसिद्धत्वात् । तत्र दृष्टान्तमाहुः—‘अध्ययने’ति । स्वाध्यायाध्ययनानन्तर्यवदित्यर्थः । ‘ततोऽपी’ति । धर्मविचार-

भगवद्देशधीमद्विरचरामणोत्त मदीप ।

त्यर्थः । तत्रापि पाठेपि तथा । निपर्यये बाधकाभावादित्यर्थः । ननु पाठक्रमे नियामकाभावाद्स्तु तथा । तथापि निचारस्तु शिष्टाचारद्वरणो धर्मनिचारानन्तरमेव भविष्यतीत्याहुः—‘न चे’त्यादि । तत्रापि निचारेपि । प्रत्यवायाश्रवणात् निपरीतविचारे प्रत्यवायनोपकरणान्माभ्यामादित्यर्थः । ननु धर्मविचारे श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानममाख्यानानां श्रुतिस्पृष्टिप्रामाण्यप्रसन्नदुर्बलमात्रानां विधिमध्याध्यादानां निरूपणात्, निरूप्यमाणानां तेषां चोत्तरमीमांसायामुपयोगात्, धर्मनिचारानन्तर्यमध्यशब्दार्थः कृतो न स्यादत आहुः—‘सम्भवेऽपी’त्यादि । अध्ययनचत् अन्यवानुपपत्त्यै पूर्वं धर्मनिरूपणमनन्तरं प्रब्रनिरूपणमितिलामात् । अनन्यत्वम्यस्यैव शब्दार्थत्वात् । अधशब्दवाच्यत्व तादृशानन्तर्ये न

नच वैराग्यशमदमादिः पूर्वसिद्धः । तेपामेवाऽभावात् । नच यदैव सम्भवस्तदैव तत्कर्तव्यमिति वाच्यम् । तदसम्भवापत्तेः । तथाहि—ब्रह्मणः परमपुरुषार्थत्वे ज्ञाते तज्ज्ञा-

गोस्वामिश्रीगुरुटीधरविरचिता अष्टाभाष्यव्याख्या ।

यथाध्ययनस्य स्वतःसिद्धत्वेन नाकाङ्क्षानिवर्तकत्वं, तथा शिष्टाचारलब्धपाठकमायत्तधर्मविचारस्यापि स्वतएव सिद्धत्वेन नाकाङ्क्षानिवर्तकत्वम् । तथा च ततोऽप्यधिकसान्यस्याऽऽकाङ्क्षा भवेदित्याह—‘तथा चे’ति । ननु वैराग्यशमदमादिनित्यानित्यवस्तुविवेकमुमुक्षुत्वादिसाधनानन्तर्यमेवाऽऽशब्दार्थः कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्याऽऽह—‘न चे’ति । वैराग्यादिसाधनानां कदाचित् प्रब्रह्मविचारानुपूर्वमसत्वे कथं तदानन्तर्यमत्र ब्रह्मं शक्यम् । ननु यदैव तेषां सम्भवस्तदैव विचारः कर्तव्य इति चेन्नैत्याह—तदसम्भवापत्तेरिति । तेषां वैराग्यादीनामसम्भवं एवात्रास्ति । कुतः कादा-

गोस्वामिश्रीमद्भिरिधरविरचितं विवरणम् ।

नन्तर्यमथशब्देन बोद्धव्यमित्याशङ्कते—‘न चे’ति । न हीत्यर्थः । ‘तेपामिति । पराश्रित्वाती-
त्सुपनिषदेन्द्रियाणां बहिर्मुखता प्रतिपादिता । तेन चेहामुत्रभोगार्थं सामान्यतः पुरुषः प्रवर्तते । अतो नित्यानित्यवस्तुविषयका-नन्तराविचारं विना वैराग्यादीनामसम्भवादित्यर्थः । वेदान्तविचारं विनैव यस्य कस्यचित्पुरुषस्य यागादिना चित्तशुद्धौ यदैव वैराग्यादीनां सम्भवस्तदैव कर्तव्यमित्याह—
न चेति । तद्विरूपणम् । ‘तदसम्भवापत्तेरिति । अन्योन्याश्रयदोषेणेत्यादिः । तयोर्विचारवैरा-
ग्ययोः असम्भवापत्तेरित्यर्थः । अन्योन्याश्रयमेवाऽऽहुः—‘तथाही’त्यादिना । ‘ज्ञात’ इति । वेदान्त-
कश्चिरिचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

राऽऽनन्तर्यतः । अपिरेध्ययनाऽऽनन्तर्यसमुद्भायकः । ‘आकाङ्क्षे’ति । किमनन्तरं जिज्ञासेति । ननु वैराग्यादिसाधनचतुष्टयसंपत्त्यानन्तर्यमेवाऽऽशब्दार्थ इत्याद्रियतामिति चेत् । नेत्याहुः—‘नचे’ति । आदिशब्देन नित्यानित्यवस्तुविवेकमुमुक्षुत्वे संगृह्येते । पूर्वसिद्धः । स्वाध्यायाऽध्ययनवन्नियतपूर्व-
वर्ता । तत्र हेतुमाहुः—‘तेपामिति । अतिदुर्लभतया यस्य कस्यचिदेकस्य साधनस्य-सिद्धावपि समुद्दितानां तेषां संपत्त्यभावात् । ननु नियमविधिरेवायं तत्संपत्तावेव सा कर्तव्येत्याशङ्क्याऽऽहुः—
‘न चे’ति । तत्रोपपत्तिः—‘नदि’ति । तयोर्वैराग्यादिविचारयोरसम्भवाऽऽपत्तेः । कथमित्याकाङ्क्षा-
यामाहुः—‘तथाही’त्यादि । ‘ब्रह्मण’ इति । सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म । यथेह कर्मचितो-

श्रीसाल्महृत्वा गृहार्थेदीपिका ।

नियतपूर्ववर्तित्वान्नाऽऽकाङ्क्षापरकत्वं तथा धर्मविचारस्याऽपीत्यर्थः । अधिकारार्थत्वं दृढीकर्तुं वैराग्य-
शमदमाद्यानन्तर्यमन्योन्याश्रयप्रदर्शनेन दूषयन्ति—‘ब्रह्मणः परमपुरुषार्थत्वे ज्ञात’ इत्यादि । प्रब्रह्मणः परमपुरुषार्थत्वज्ञानं, प्रब्रह्मज्ञानस्य भोक्षसाधनत्वज्ञानं, यागादीनां प्रब्रह्मज्ञानशेषत्वज्ञानं, तत्सद-
नन्तरं प्रब्रह्मज्ञानोत्पत्त्यर्थं कर्माणि नित्यान्यभिहोत्रादीनि यदा करोति तदा चित्तशुद्धिस्ततो वैराग्यशम-

भवदीयश्रीमद्विष्णुसामप्रणतः प्रदीपः ।

पक्षम्यमित्यर्थः । ततोऽपि धर्मविचारानन्तर्यस्य ब्रह्मविचारे सत्वेऽपि । अधिकाराकाङ्क्षा कसानन्त-
र्यमथशब्दार्थे इत्यपिकाकाङ्क्षा । ननु वैराग्यशमदममुमुक्षादिमत एव वेदान्तविचाराधिकारात् वैराग्या-
द्यानन्तर्यभोगशब्दाद्योस्तिवस्तुत आहुः । न च ‘वैराग्ये’त्यादि । तेषां वैराग्यादीनां । अभावात्
अमित्वात् । सम्भवः वैराग्यादीनां सम्भवः । कर्तव्यम् सम्भवोत्तरमेव वेदान्तरूपणं कर्त-

नस्यैव साधनत्वेऽवगते तच्छेषत्वे च यागादीनामवगते तदर्थकर्मकरणे चित्तशुद्धौ सत्यां वैराग्यादि । इदं च वेदान्तविचारव्यतिरेकेण न भवतीत्यन्योन्याश्रयः । निर्धारिते तु वेदान्ते विचारो व्यर्थ एव ।

गोस्वामिश्रीमुरलीपरविरचिता नणुभाष्यव्याख्या ।

चित्तमपि तयानन्तर्यं वस्तु शक्यमिति भावः । कुतस्तदसम्भन इत्याकाङ्क्षायां तमेवोपपादयन्ति—‘तथा-
ही’ति । वैराग्यादीनि हि शुद्धेन्तःकरणे भवति । शुद्धिश्चाऽऽत्मलाभाच्च परं विद्यते’ ‘तरति
शोकमात्मचिदि’त्यादिश्रुतिपर्यालोचनेनाऽऽत्मलाभस्यैव सर्वपुरुषार्थपेक्षयाभ्यहितत्वं तज्ज्ञा-
नस्यैव हि तत्साधकत्वं, ज्ञात्वा तत्साधनापेक्षायामग्निहोत्रादिसाधनानां तच्छेषत्वं ‘विविदिपन्ती’
त्यादिपर्यालोचनेनाऽवबुद्ध्वा तदर्थकर्मकरणे भवति । एतच्च वेदान्तविचारानन्तरभाष्योक्त्याश्रयस्त-
गोस्वामिश्रीमद्विदित्परिरचित नियरणम् ।

वाक्यादिति शेषः । तच्छेषत्वे ब्रह्मज्ञानाद्भवे । ‘अन्योन्याश्रय’ इति । अयं चक्रकस्याऽप्युपलक्षकः ।
ननु गुरुमुखात् पठनसमय एव वेदान्तार्थनिर्द्धारे जाते वैराग्यादि, तदा नान्योन्याश्रय इत्यत आहुः—
‘निर्द्धारिते’ति । निर्द्धारिते तु निश्चिते तु । वेदान्तार्थ इति शेषः । निश्चयस्य सशयोच्छेदकत्वा-
न्निश्चये सशय एव नोदेतीति विचारो व्यर्थ इति भावः ।

वेद्विद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

लोकः क्षीयत एवमेवाऽनुच पुण्यजितो लोकः क्षीयते । को ह्यवान्यात् । एष ह्येवा-
नन्दयाति । एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती’त्यादिश्रुतिभ्यः
परमपुरुषार्थत्वेऽवगते, ‘नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय’ ‘ज्ञानादेव तु कैचल्यं, ब्रह्मचिदा-
प्नोति परमि’त्यादिश्रुतिभ्यस्तज्ज्ञानस्यैव तत्प्राप्तिज्ञानाऽनुकूलसाधनत्वेऽवगते, ‘तमेतं वेदानु-
चचनेन ब्राह्मणा विविदिपन्ती’त्यादिश्रुतिभ्यो निष्कामकर्मणां ज्ञानानुकूलसत्त्वशुद्धिसम्पादक-
तया ज्ञानशेषत्वेऽवगते, श्रुत्यर्थानुष्ठितैर्यागादिभिश्चित्तशुद्धौ सत्यां वैराग्यशमादीनि भविष्यन्तीति ।
‘इदमि’ति । उक्तरीतिकं वैराग्यादिसाधनं वेदान्तविचारसाध्यम् । वेदान्तविचारश्च वैराग्यादिसाधन-
सम्पत्तिसम्पाद्य इति साऽवकाश एवैतरेतराश्रय इति नाऽयमपि पक्ष आदत्तु योग्य इति भावः ।

श्रीह्लादप्रहृता गृध्राधेदीपिका ।

दमादि । एवं सति पूर्वं ब्रह्मणः पुरुषार्थत्वज्ञानमपेक्षितम् । तद्विना न वैराग्यादि । अतो वैराग्यादे-
ब्रह्मज्ञानमाश्रयः । ब्रह्मज्ञानं च वेदान्तविचाराऽधीनम् । वेदान्तविचारस्य वैराग्याद्यानन्तर्यमपेक्षितमत्
ब्रह्मज्ञानस्य वैराग्यादिकनाश्रयः । एयमन्योन्याश्रयदोषान्नाऽनन्तर्यमवशच्छार्थ इति हार्दम् ।

ननु वैराग्याद्युत्पादिकां चित्तशुद्धिं तीर्थनतादिना सम्पाद्य वैराग्याद्युत्पत्तौ ब्रह्मविचारः सुखे
कर्तव्य इति कुतो नाऽनन्तर्यमग्गव इत्याशङ्क्याऽऽहुः—‘इदं च वेदान्तविचारव्यतिरेकेण’

भाष्यार्थधीमदिच्छारामप्रणीत प्रदीप ।

प्यमित्यर्थः । तदसम्भवापत्तेः वेदान्तार्थनिर्णयात्पूर्वं वैराग्याद्यमम्भवापत्तेरित्यर्थः । परमपुरुषा-
र्थत्वे परमफलरूपत्वे । तज्ज्ञानस्य ब्रह्मज्ञानस्य । साधनत्वे परमपुरुषार्थप्राप्तिसाधनत्वे । तच्छे-
पत्वे चित्तशुद्धिद्वारा ब्रह्मज्ञानमाधनत्वाङ्गीकारे । नदर्थकर्मकरणे निष्कामनया ब्रह्मज्ञानार्थं कर्म-
करणे । वैराग्यादि, भवतीति पूरणीयम् । इदं च पूर्वोक्तमेव वैराग्यादिनिष्पादनं च । अन्यो-

गोस्वामिध्रीगुरलीपरविरचिता भणुमाप्पव्याख्या ।

स्वेनोभयोरप्यसम्भवापत्तिरित्यर्थः । ननु साङ्गसाध्यायाध्ययनविध्यापादिततदध्ययनमात्रेणैव ततात्पर्यस्य पूर्वगवगतत्वेन ज्ञानशेषत्वेन कर्मकरणसम्भवापत्तेः सुवचत्वेन सदाकारान्तःकरणे सर्वेहानिवृत्तिद्वारा वैराग्यादीनां सम्भवात्कृतस्तदानन्तर्याऽसम्भव इत्याशाङ्गपरिहरति—‘निर्द्धारिते त्वि’ति । यदि वेदान्तवाच्यविचारव्यतिरेकेणैव साङ्गाध्ययनवलादेव ततात्पर्यावगमस्तदा ब्रह्मजिज्ञासाया निष्प्रयोजनत्वेन साधनचतुष्टयानन्तरमकर्तव्यत्वात्सूत्रकारस्य महता प्रयासेन करणं व्यर्थमेव भवेदित्यर्थः । ननु पदभेदाध्ययनविध्याऽऽपादिततदध्ययनमात्रेणैव ततात्पर्यावगमद्वारा वैराग्यादिसिद्धावपि न ब्रह्मजिज्ञासाया निष्प्रयोजनत्वम् । साङ्गाध्ययनेन हि ततात्पर्यावगमः शान्दः । अत्र तु तस्माज्ञा-

केश्विद्विरचिता वेदान्तप्रतिभ्रषा ।

नन्वध्ययनसामासिकेनैदम्पर्यावधारणमन्तराऽऽपाततो विचारफलेनाऽऽखिलवेदार्थज्ञानेनोक्तप्रणाल्या हि वैराग्यादि, ततश्च सम्प्रतिवचारेण वेदान्तवाक्यानामैदम्पर्यावधारणरूपेणाऽऽखिलवेदान्तार्थनिश्चय इति विचारवैरूप्याज्ञान्योन्याश्रय इति चेत् । मैवम् । ‘ज्ञेयश्चे’ति विध्यनुरोधादध्ययनाऽनंतर एव गुरुमुखादधिगतवेदार्थस्य पुंस ऐदम्पर्यावधारणरूपवेदार्थनिश्चयत्वान्मीमांसाया इति चेत् । न । सन्देहनिरासैकप्रयोजनत्वान्मीमांसायाः । ननु साङ्गाध्ययनेन हि वाक्यतात्पर्यावगमः फलम् ।

श्रीलालमहकृता गुडाधेदीपिका ।

त्यादि । पूर्वोक्तरीत्योपनिषज्ज्ञानकारणं वैराग्यादीत्यर्थः । यथा ‘तं त्वौपनिषदमि’तिश्रुतेः केवलोपनिषद्वैद्यं ब्रह्म । उपनिषद्बुक्तप्रकारकमेव ब्रह्मज्ञानं पुरुषार्थसाधकम् । तथा उपनिषद्विरेव जाते ब्रह्मणः परमपुरुषार्थत्वज्ञाने तदर्थकयागादिकरणे जातायां चित्तशुद्धौ यद्वैराग्यशमदमादि तदेवोपनिषदानामौपनिषदमोक्षवाचकमतो न व्रततीर्थजन्यचित्तशुद्धिहेतुकं वैराग्यादिकं पुरुषार्थसाधकमतो भवत्येव पूर्वोक्तरीत्याऽन्योन्याश्रय इत्यर्थः । एतावता वेदस्य स्वतःश्रामाण्यमन्याऽनपेक्षकार्यत्वं, वेदैकसाध्यं साधनं फलं चेत्युक्तं भवति । यतो वेदप्रतिपाद्ये फले यत्साधनं चित्तशुद्ध्यादिकं, शमदमादिकं, तदपि वेदेनैवोदितेनाऽग्निहोत्रादिना सिद्धवतीत्यन्यनैरपेक्ष्यं वेदस्य । अन्यस्य तु वेदसापेक्षत्वमस्त्येवेति प्रमाणशुद्धन्यता श्रुतीनां सिद्धा ।

यदि पूर्वोक्तरीत्या ब्रह्मणः पुरुषार्थत्वज्ञानं ब्रह्मज्ञानस्य पुरुषार्थसाधकत्वज्ञानं तदर्थं यागादिकर्तव्यताज्ञानं ततस्तथैवाऽनुष्ठानं ततश्चित्तशुद्धिस्वतो वैराग्यादि स्यात्तदा वेदान्तविचाराधिकारः । एवं कल्पने तु विचारस्य वैयर्थ्यमायातीत्याहुः—‘निर्द्धारिते तु वेदान्ते विचारो व्यर्थ एवे’ति । विचारकार्यस्य ब्रह्मणः परमपुरुषार्थत्वादिज्ञानस्य, पूर्वमेव जातत्वादित्यर्थः । ननु विचारस्य न वैयर्थ्यं ब्रह्म-

भगवदीयश्रीमद्विच्छारामप्रणीतः प्रदीप ।

न्याश्रयः आदौ वेदान्तविचारो वैराग्यादि वेतिस्तितावन्योन्याश्रय इत्यर्थः । ननु गुरुमुखादध्ययनकाले वेदान्तार्थनिर्धीरे-कृते पश्चाद्वैराग्यादिसम्पत्सुत्तरकालं वेदान्तविचारः कर्तव्य एव सत्यन्योऽन्याश्रयगन्धोऽपि नैत्यत आहुः—‘निर्द्धारिते’त्यादि । ननु गुरुसन्निधाने वेदान्तार्थनिर्णयस्य जातस्य वैराग्यादाद्युपयोगः । वैराग्याद्युक्तवेदान्तार्थविचारस्य तु ब्रह्मसाक्षात्कारः फलमिति न विचारवैयर्थ्यमत

न च साक्षात्कारस्तत्फलम् । तस्य शब्दशेषत्वेन, तत्कल्पनायां प्रमाणाभावात् ।
‘दशमस्त्वमसी’त्यादौ प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वाद्देहादेः प्रत्यक्षत्वात्स्वदेहमपि पश्यन् दश-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

त्कारस्य-तत्फलत्वेन जिज्ञासायाः सप्रयोजनत्वात्कर्तव्यत्वोपपत्तौ कथं वैयर्थ्यमित्याशङ्क्य परिहरन्ति-
‘न च साक्षात्कार’ इति । तत्रोपपत्तिमाहुः—‘तस्ये’ति । विचारस्य ह्युपक्रमादिभिलिङ्गैर्वेदान्त-
वाक्यान्तर्गतशब्दतात्पर्याऽत्रधारणानुकूलमानसव्यापारविशेषत्वेन शब्दशेषत्वात्कथं साक्षात्कारफल-
कत्व वक्तुं शक्यम् । शब्दस्य हि साक्षात्कारफलकत्व प्रतिपन्नन्यायेन न क्नुनापि सिद्धमिति कुत-
स्तरां तच्छेषभूतस्य विचारस्य तत्सम्भवतीति भावः । ननु देवदत्तेन दशमस्त्वमसीत्युक्ते विष्णुमित्रो
दशमोऽहमिति मन्यते । तत्र देवदत्तवाक्यस्यैव दशमोऽहमित्याकारकसाक्षात्कारस्य फलकत्वस्य प्रत्य-
क्षतो दृष्टत्वेन शब्दस्य कथं न तत्फलकत्वमित्याशङ्क्य समाधत्ते—‘दशमस्त्वमसीत्यादावि’ति ।

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचित विवरणम् ।

ननु विचारस्यात्मसाक्षात्कारार्थत्वमेवास्त्वित्यत आह—‘न चे’ति । तस्य विचारस्य । शब्दशेष-
त्वेन शब्दाङ्गत्वेन । शब्दजन्यशब्दबोधोपयोगित्वेनेति यावत् । तथा च शब्दबोध एव भविष्यति
न साक्षात्कार इत्यर्थः । ननु दशमस्त्वमसीत्यादौ दशमोऽहमित्याकारक प्रत्यक्षं दृश्यत इत्यत आहुः-

केशिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

मीमांसायास्तु तत्साक्षात्कार इति फलभेदान्न वैयर्थ्यं जिज्ञासाया इत्यत आहुः—‘न चे’ति । तत्रो-
पपत्तिः—‘तस्ये’ति । विचारशास्त्रस्य संशयनिवारकतया वाक्याङ्गत्वेन साक्षात्कारफलकत्वकल्पनायां
तथा । शब्दस्यैव यत्र न तत्फलत्व कुतस्तरां तत्र तच्छेषभूतस्य तस्य तथात्वमिति भावः । ननु केनचिद्-
दशमस्त्वमसीत्युक्ते कश्चिद्दशमोहमिति प्रत्यक्षं मनुते । तत्र वक्तुर्वाक्यस्य दशमोहमित्याकारकप्रत्यक्ष-
फलकत्व प्रत्यक्षत एव दृष्टमिति कथं प्रमाणाऽभाव इत्यत आहुः—‘दशम’ इति । ‘प्रत्यक्षे’ति ।

श्रीलालबहदुरता गृहार्थदीपिका ।

साक्षात्कारफलकत्वाद्विचारस्येत्साशङ्काऽऽहुः—‘न च साक्षात्कारः फलमि’ति । ब्रह्मसाक्षात्कारो
विचारस्य न फलमित्यर्थः । तत्र हेतुः—‘तस्य शब्दशेषत्वेने’त्यादि । विचारस्य वेदान्तशब्दशेष-
त्वान्छब्दस्य च परोक्षप्रमाणकत्वेन साक्षात्काराऽनुत्पादकत्वात् । ननु दशमस्त्वमसीत्यादौ शब्दाद्-
परोक्षस्यानुभूतत्वाद्नापि तथास्त्वित्याशङ्काऽऽहुः—‘दशमस्त्वमसीत्यादावि’त्यादि । दशम-

भगवदीयश्रीमदिच्छासामप्रणीत प्रदीप ।

आहुः—‘नचे’त्यादि । तत्फलं विचारफलम् । तत्र नेत्यर्थः । निषेधे हेतुमाहुः—‘तस्ये’त्यादि ।
तस्य, पूर्वमीमांसोक्तप्रमाणानामाकाङ्क्षायोग्यतासन्निधीनां बोधितानुचितत्वनिचारेण वेदान्त-
वाक्यार्थशब्दबोधे निर्णेतव्ये विचारस्य शब्दबोधसामग्रीमध्यनिवेशेन शब्दबोध एवोपक्षीणत्व, न
तु शब्दसामग्र्या, ब्रह्मसाक्षात्कारकारणत्वमपि । साक्षात्कारकारणत्वकल्पनायां प्रमाणामानादित्यर्थः ।
ननु शब्दाद्परोक्षमपि ‘दशमस्त्वमसी’त्यादौ सर्वजनानुभवमिदमिति ‘तत्त्वमस्या’दिवेदान्तान्तस्येभ्यो
विचाराज्जायमान साक्षात्काररूपमपि शुभो न स्यादित्यतो दृष्टान्तवैषम्य शब्दाद्परोक्ष च, इयं निषेद्धमाहुः-

मोऽहमिति मन्यते । न तथा प्रकृते । मनननिदिध्यासनविधीनामानर्थक्यप्रसङ्गात् । न चा-

गोस्वामिश्रीमन्सुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

न हि तत्र शब्देन साक्षात्कारो जन्वते । किन्तु—प्रत्यक्षसामग्र्याः—शब्दाद्यपेक्षया, षलवत्त्वाच्छब्दस्य
संस्कारिकत्वमात्रम् । न तु साक्षात्जनकत्वम् । नन्वेवमत्रापि तत्रयायेन विचारस्य संस्कारित्वेनेवो-
पयोगोऽस्त्वित्याशङ्क्य वैषम्यप्रदर्शनेन तन्निषेधति—‘न तथा प्रकृतेऽपि’ति । दशमस्त्वमसीत्यादौ

गोस्वामिधीनद्विरिपरविरचितं विवरणम् ।

‘दशमम्’ इति । ‘षलवत्त्वादि’ति । समाने विषये प्रत्यक्षसामग्र्या षलवत्त्वादित्यर्थः । ‘पश्यन्नि’ति ।
चक्षुःसन्निकर्षरूपसामग्र्येत्यादिः । ‘मन्यत’ इति । दशमः क गत इति व्यामोहाक्रान्ते पुरुषे, दशम-
स्त्वमसीति परेण बोधिते सङ्ख्यारूपे दशमत्वे, चक्षुःसयुक्तदेहसमवायरूपसन्निकर्षात्कृशोऽहमिति-
षदशमत्वविशिष्टोऽहमिति देहविषयकप्रत्यक्ष जायत इति भावः । ‘न तथा प्रकृत’ इति । प्रकृते
विचारे न तथा । वाक्योद्देहवद्ब्रह्मत्वेनात्मसाक्षात्कारो न भवतीति दृष्टान्तवैषम्यम् । ब्रह्मत्वात्मनो(?)
कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

आलोकसामनस्केन्द्रियार्थसन्निकर्षादेः सिद्धत्वात् । ‘दशमोहमि’ति । दशमस्त्वमसीति वाक्यार्था-
वगत्युत्तर दशमत्वसंख्याविशिष्टं स्वात्मानं विषयीकरोति । न तु वाक्यश्रवणाऽव्यवहितोत्तरक्षण इत्यर्थः ।
किञ्च दशमस्त्वमिति वाक्यार्थमवगत्य यदि दशमोहमिति प्रत्यक्षं, तदा तु दशमं मामसौ भूत इति
तद्वाक्यार्थविचारसङ्कृतया प्रत्यक्षसामग्र्यैव दशमत्वविशिष्टं स्वदेह प्रत्यक्षीकरोतीति न शब्दस्य
तत्कारणत्वम् । अथाऽनवगत्यैव तदर्थं, तदा तु सुतरां न तत्कारणत्वम् । तस्य ग्रहिलतया तत्कारणत्वे
तु घटोस्तीति वाक्यादपि दशमोहमिति साक्षात्कारापत्तिश्चेत्यवयवम् । ‘न तथे’ति । प्रकृते विचा-

श्रीलालबह्मकृता गृहार्थदीपिका ।

स्त्वमसीत्यादौ न शब्दादपरोक्षज्ञानं, किन्तु प्रत्यक्षप्रमाणकसामग्र्या देहात्मकविषयादिरूपया जनिता
चाक्षुषमेवेदं ज्ञानमिति तदाहुः—‘प्रत्यक्षसामग्र्या षलवत्त्वादि’ति । ‘देहादेः प्रत्यक्षत्वा-
दि’ति । देहादेश्चक्षुरादिगम्यत्वादित्यर्थः । ‘स्वदेहमपि पश्यन्नि’ति । स्वदेहस्य चक्षुष्यो-
प्यत्वात्स्वदेहमपि पश्यन्नित्यर्थः । तथा च यथा षट् पश्यन् षटोऽहमिति मन्यते । तदेव तत्राक्षुष-
ज्ञानम् । तथा दशम स्वदेह पश्यन् दशमोऽहमिति मन्यते । तदेतचाक्षुषज्ञानमित्यर्थः ।
दशमस्त्वमसीति शब्दश्रवणात् जायमानं ज्ञानं परोक्षमेव । त्वं दशमोऽसीत्याकारकम् । न तु
दशमोऽहमित्याकारकम् । युष्मच्छब्दप्रयोगात् । असीति मध्यमपुरुषप्रयोगाच्च । न हि युष्मच्छब्दोऽ-
स्मच्छब्दवाच्यमात्मानं बोधयितुं शक्नोति । किन्तु दशमस्त्वमसीति वाक्यश्रवणाज्जायमानं ज्ञानं दशमो-

भगवदीयधीनद्विच्छारामप्रणीतं प्रदीप ।

‘दशमस्त्व’मित्यादि । षलवत्त्वात् शब्दप्रत्यक्षोभयसामग्रीसवलने प्रत्यक्षसामग्र्याः कार्यस्य दृष्ट-
त्वादित्यर्थः । प्रत्यक्षसामग्रीमुपपादयन्ति—‘देहादे’रित्यादिना । मन्यते इति । तथा च पूर्वं देहचक्षुः-
सन्निकर्षदर्शनात् दशमत्वविशेषणवापनिश्चयाभावविशिष्टा प्रत्यक्षसामग्र्येव न स्थिता वाक्यश्रवणानन्तर-
त्वाधितदशमत्वविशेषणविशिष्टसंबोध्यज्ञाने जाते पश्चात्प्रत्यक्षसामग्र्या देहादेश्च लौकिकं दशमत्वविशेषण-
किकं सुरभिचन्दनमितिवदशमोहमितिप्रत्यक्षमेव जायते न तु शब्दाभिन्न प्रत्यक्षमपि । त्वमसीत्युक्त्या-

धिकारिभेदः कल्पनीयः । शब्दज्ञाने तत्कल्पनायां प्रमाणाभावात् । अत्यन्ताऽसत्यप्यर्थे

गोस्वामिश्रीसुरलीघरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

शब्दप्रत्यक्षसामग्र्योरुभयोरप्येककालावच्छेदेन सत्त्वेनैकस्य बलवत्त्वमपरस्य तत्सहकारित्वम् । न चात्र ब्रह्मजिज्ञासाकाले तत्साक्षात्कारस्य तत्सामग्र्या वा सत्त्वमस्ति येन तत्राप्येनैकस्य मुख्यत्वमपरस्य सहकारित्वं कल्पेत । तत्सत्त्वे बाधकमाह—‘मनने’ति । यदि जिज्ञासाकालेऽपि साक्षात्कारस्य तत्सामग्र्या वा सम्भवस्तदा ‘मन्तव्यो निदिध्यासितव्य’ इति मनननिदिध्यासनविधीनामानर्थक्यमेव भवेत् । तत्फलस्य श्रवणाव्यवहितोत्तरक्षण एव सत्त्वादिति भावः । ननूत्तमाधिकारिणः श्रवणाऽव्यवहितोत्तरक्षण एव साक्षात्कारसत्त्वेऽपि मन्दमध्यमयोस्तदसत्त्वान्मननादिविधीनामानर्थक्यं न । शब्दस्वार्थिकारिविशेष एवाऽपरोक्षज्ञानजनकत्वस्याङ्गीकारादित्याशङ्क्य परिहरन्ति—‘न चाधिकारिभेद’ इति । कुत इत्याकाङ्क्षायामाह—‘शब्दज्ञान’ इति । तत्कल्पनायामधिकारिभेदेन परोक्षत्वापरोक्षत्वकल्पनायाम् । कथं प्रमाणाभाव इत्याशङ्क्याऽऽहुः—‘अत्यन्ते’ति । यद्युत्तमाधिकारिणः शब्द-

गोस्वामिश्रीमद्भिरघरविरचितं विवरणम् ।

रुभयोरर्थान्तरत्वात् । बहिरिन्द्रियजन्यशब्दप्रमाणाऽप्राबलत्वादिति भावः । ननु आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति वाक्येन दर्शनेोत्तरं श्रवणविधानेन प्राबल्यं स्वीक्रियते इत्यत आहुः—‘मनने’ति । ननूत्तमस्य साक्षात्कारो मन्दस्य मननमित्यधिकारिभेदेन व्यवस्था स्वीक्रियत इत्यत आहुः—‘शब्दज्ञान’ इति । शब्दचोपरूपे । ‘प्रमाणाभावादि’ति । अधिकारिभेदकल्पनायां प्रमाणाभावादित्यर्थः । कुत इत्यत आहुः—‘अत्यन्ते’ति । खपुष्पं सुरभी-
केशिद्विरचिता घेदान्तचन्द्रिका ।

रेण, तत्सहकृतेन शब्देन वा, साक्षात्कारे जननीये तथासामग्री विनैव । प्रत्यक्षसामग्र्याः मनननिदिध्यासजन्यब्रह्महमस्मीत्याकारिकाया मनोवृत्तिरूपायाः सत्त्वं नेत्यर्थः । तदाङ्गीकारे बाधकमाहुः—‘मनने’ति । फलस्य जातत्वात् ।

ननूत्तमाधिकारिणि शब्दो इष्टिति साक्षात्कारं जनयति । निर्दोषनयनवत् । गौणाधिकारिणि तु मननादिद्वारा तादृग्वृत्तिसहकृत एवोपनेत्रसहकृतसदोषक्षुरिविति नानर्थक्यं मननादिविधेरित्यत आहुः—‘नचे’ति । तत्र हेतुः—‘शब्द’ इति । शब्देन ज्ञानं शब्दा प्रमितिः । तत्र अधिकारिभेदेन
श्रीलाहृजहृक्ता गृहार्थदीपिका ।

ऽहमित्याकारके ज्ञाने प्रयोजक भवति । अतो न शब्दादपरोक्षमिति भावः । ‘मनननिदिध्यासनविधीनामि’त्यादि । शब्दादेवाऽपरोक्षस्वीकारे मनननिदिध्यासनसाध्यफलस्य पूर्वमेव सिद्धत्वात्तद्विधीनां वैयर्थ्यमिति भावः । ननु मुख्याधिकारिणः शब्दादपरोक्षेऽपि मन्दमध्यमयोरपरोक्षज्ञानाऽभावान्न मननादिविवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याऽऽहुः—‘न चाधिकारिभेद’ इति । ‘शब्दज्ञाने तत्क-
भगवद्दीप्यश्रीमदिच्छाराममणितं. प्रवीरः ।

क्यादहमस्मीति शब्दं तु न । प्रवृत्त्यापि दुरूपपादत्वात् । न तथा प्रकृते । प्रकृते तत्त्वमस्यादि-
पाक्यविचारेण ब्रह्मबोधसले । न तथा, वास्यजन्यशब्दबोधकाले न प्रत्यक्षजनकसामग्रीसत्ता । नन्वात्मा घारे द्रष्टव्यः श्रोतव्य’ इत्यादौ प्रत्यक्षार्थं श्रवणविधानादेव शब्दापरोक्षसिद्धिरत आहुः—
‘मनने’त्यादि । आनर्थक्यप्रसङ्गात् श्रवणमात्रेणैव ब्रह्मप्रत्यक्षसम्भवे मनननिदिध्यासनयोरकारण-

शब्दस्य ज्ञानजननात् । प्रमाणसङ्करापत्तिश्च । मनसा तज्जननेऽपि तथा । तस्मात्प्रथमं शा-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अष्टभाष्यव्याख्या ।

दपरोक्षमेव ज्ञानं भवेत्तदाऽत्यन्तासतोऽप्यर्थस्य शब्दादपरोक्षमेव स्यात् । न चैवम् । तस्मान्नाधिकारि-
भेदेन तत्कल्पनं युक्तमिति भावः । शब्दयोजना तु—शब्दस्वार्थेऽत्यन्तासत्यपि तेनैव शब्देन ज्ञानजन-
नात्परोक्षज्ञानजननाद्दुत्तमाधिकारिणं प्रतीति शेषः । दूषणान्तरमाह—‘प्रमाणसङ्करापत्तिश्चे’ति ।
यद्युत्तमाधिकारिणि शब्दोऽपरोक्षमेव ज्ञानं जनयेत्परोक्षं च गन्दे तदा मध्यमाधिकारिज्ञाने परोक्षत्वा-
परोक्षत्वयोरेकमयोरपि सत्त्वेन तत्रप्रमाणयोः शब्दबोधप्रत्यक्षयोः सङ्करः । साङ्कर्यं परस्परालम्बनाभावस-
मानाधिकरणयोरेकत्रसमावेशनम् । तस्यापत्तिः । प्राप्तिः स्यादित्यर्थः । ननु मध्यमाधिकारिण्यपि परो-

गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

त्यादावत्यन्तासतोऽपि ज्ञानं जायते । अपरोक्षं तु न जायत इति । प्रमाणाभावादित्यर्थः । शब्दा-
ऽपरोक्षवादमेव दूषयन्ति—‘प्रमाणसङ्करे’ति । एकत्र शब्दस्त्वसाक्षात्कारत्वयोः सत्त्वादित्यादिः ।
ननु तत्त्वमस्यादिवाक्यान्मनसा तु द्रष्टव्य इति श्रुतिसहकृतात्केवलतात्मसाक्षात्कारो भविष्यतीत्य-
धिकारभेदो युक्त इति चेत्तत्राऽहः—‘मनसे’त्यादि । तज्जनने, साक्षात्कारजनने । तथा, मननादि-
केशिध्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

पदश्रुत्यतिरिक्तसामग्र्यन्तरसापेक्षनिरेपेक्षत्वकल्पनायाम् । ननु तारकाद्युपदेशमात्रेणैव साक्षात्कारस्ये-
दानीन्तनेषु तु मननादिद्वारकस्य तस्य प्रमाणसिद्धत्वात्कथं प्रमाणाऽभाव इत्यत आहुः—‘अत्यन्ते’ति ।
गगनप्रसूनं सुरभीत्यादिशब्दस्वात्यन्ताऽसदर्थे गगनप्रसूनसौरभादौ स्वश्रुत्यतिरिक्तसामग्रीनैरेपेक्ष्येण
तेनैव शब्देन ज्ञानजननात्त्वदुक्तीत्या मननादिविधीनां नैरर्थक्यमेवेति भावः । शब्दादपरोक्षज्ञा-
नाऽभ्युपगमे दूषणान्तरमाहुः—‘प्रमाणे’ति । अत्र प्रमाणपदस्य भावकरणव्युत्पत्त्या स्वरूपफलयोर्ला-
भारस्वरूपसङ्करापत्तिः फलसङ्करापत्तिश्चेत्यर्थः । अन्यथाऽसत्यदं श्रुतिबोधितत्रद्वात्मैक्यरूपसदर्थस्य

श्रीबालभद्रकृता गूढार्थदीपिका ।

ल्पनायामिति । शब्दज्ञानेऽधिकारिभेदकल्पनायामित्यर्थः । शब्द उत्तमाधिकारिण्यपरोक्षबोधं
जनयति मन्दमध्यमयोस्तु परोक्षज्ञानमिति भेदकल्पनायां प्रमाणाऽभावादित्यर्थः । कुतोऽधिका-
रिभेदोऽनादरणीय इत्याकाङ्क्षायामाहुः—‘अत्यन्ताऽसत्यप्यर्थे’ शब्दस्य ज्ञानजननादि’ति ।

भगवद्दीयश्रीमद्विच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

त्वेन तयोः कारणताबोधकवेदस्याप्रामाण्यप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु हीनाधिकारिणः श्रवणादिकेण ब्रह्म-
साक्षात्कार उत्तमाधिकारिणस्तु श्रवणमात्रादेवेत्यत आहुः—‘नचाधिकारी’त्यादि । तत्र हेतुमाहुः—
‘शब्दज्ञाने’त्यादि । शब्दज्ञाने, शब्देन अन्यज्ञाने । तत्कल्पनायां, अधिकारविशेषस्य शब्दबोधे
कारणताकल्पने । प्रमाणाभावात्, आकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिशक्तिज्ञानादिकृतकारणैरेव कार्यसम्भवे-
ऽधिकारविशेषस्यान्यथासिद्धत्वादित्यर्थः । अधिकारस्य शब्देहेतुतायां नियमाभावमाहुः—‘अत्यन्ते’-
त्यादिना । तथा च चायामावादिघटितशब्दसामग्रीसत्त्वे खप्यमरुमरीचिकादिशब्देभ्यः सर्वेषां शा-
ब्दबोधो जायते तादृशार्थबोधेऽधिकारविशेषस्य कारणताया वक्तुमशक्यत्वेन व्यभिचारादधिकारस्य न
क्वपि कारणतेत्यर्थः । किञ्चोत्तमाधिकारिणः शब्दादपरोक्षाङ्गीकारे खप्युपादिशब्देभ्योऽप्यपरोक्षपत्तिरधि-

गोत्वामिध्रीसुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

क्षमेव शब्दात्तद्विविष्यतीति साङ्ख्योऽसम्भव इति चेत् । उच्यते । यदि मन्दाधिकारिणीव मध्यमेऽपि शब्दः परोक्षमेव ज्ञानं जनयेदुत्तमाधिकारिणीवापरोक्षं च तदा कथमिव तस्य मध्यमत्वं भवेत् । तदन्यथानुपपत्त्या परोक्षत्वापरोक्षत्वोभयवैशिष्ट्याद्दीकारे तु साङ्ख्ये सिद्धमेवेति, न शब्दादपरोक्षसाक्षात्कारो भवतीति सिद्धम् । ननु विचारसहकृतेन शब्देनाऽपरोक्षसाक्षात्कारसिद्धमावेऽपि तादृशशब्दसहकृतेन मनसैव तत्साक्षात्कारः कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्य परिहरन्ति—“मनसे”ति । मनसा साक्षात्कारजननेऽपि तथा । पूर्वोक्तदूषणद्वयापत्तिरित्यर्थः । न हि तादृशशब्दसहकृतं मनोमात्रमेव साक्षात्कारजनयतीति वक्तुं शक्यम् । तथा सत्यधिकारिणां त्रित्वं नोपपद्येत । एवं सत्युत्तमाधिकारिसंबन्धेव मनस्तादृशशब्दसहकृतं तत्साक्षात्कारं जनयतीत्यवश्यमभ्युपेयम् । तथा च पूर्वोक्तन्यायेनोत्तमाधिकारिणोऽत्यन्तास्तोऽप्यर्थस्य तादृशशब्दसहकृतेन मनसाऽपरोक्षमेव ज्ञानं भवेत् । मध्यमाधिकारिणि च प्रमाणसाङ्ख्ये सिद्धमेवेति नेदमपि वक्तुं शक्यमिति भावः । उक्तमर्थमुपसंहरन्ति—“तस्मादि”ति ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

कैमुत्पेन बोधार्थम् । तारकाद्युपदेशस्थले तु भगवदनुग्रहादेव तद्वृत्तेरुदात्तासाक्षात्कारः । स्ववृत्त्यतिरिक्तसामग्र्यन्तरं विनैव शब्दैः शब्दजनितवृत्त्या वेति । स्वरूपसाङ्ख्यन्तु शब्दप्रमितिकरणत्वप्रत्यक्षप्रमितिकरणत्वयोः परस्परविरुद्धयोर्धर्मयोर्दशमस्त्वमसीत्येकस्मिन्त्वान्ये समावेशात् । एवं पदज्ञानजन्यत्वेन्द्रियजन्यत्वयोस्तादृशधर्मयोरेकत्र दशमोहमित्यादिज्ञाने समावेशात्कसाङ्ख्येमपि । नन्वस्तु साङ्ख्येयोप इति चेत् । इदं प्रत्यक्षं प्रमाणमिदञ्च शब्दप्रमाणमियं प्रत्यक्षप्रमितिरियं शब्दप्रमितिरितिव्यवहारानुपपत्तिरिति समादध्मः । ननु मास्तु शब्दादपरोक्षं विचारसहचरितशब्दसहकृतेन मनसा साक्षात्कारजनने न कोऽपि दोष इत्यत आहुः—“मनसे”ति । तथा, मननादिविधिवैव्यर्थ्यमेव । अधिकारिविशेषकल्पनायां तु तादृशसाधनसम्पन्नस्याऽधिकारिणः स्वत एव वाक्यार्थाऽवगतिसम्भवे ब्रह्मविचारशास्त्रमपि वैव्यर्थ्यमाश्रुयात् । उक्तमर्थमुपसंहरन्ति—“तस्मादि”ति । सर्वथा शब्दादपरो-

धीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

‘शब्दस्ये’ति । कर्मोदीनामपि सम्बन्धमात्रविविश्रयायां पद्येवेति वैयाकरणरादान्ताच्छब्देनेति तृतीयान्ताथो ज्ञातव्यः । तथा च शब्देन खण्ड्यं शशशृङ्गमिलादिरूपेण, अत्यन्ताऽसत्यपि खण्ड्यारूपेऽर्थे ज्ञानजननात् । अत्यन्ताऽसद्विषयकज्ञानजननादित्यर्थः । यद्युत्तमाधिकारिणः शब्दादपरोक्षं स्वीक्रियते तदा यद्युत्पादिशब्दादप्यपरोक्षं ज्ञानं स्यात्तु नास्तीति नाधिकारिमेदः कल्पनीय इति तात्पर्यम् । शब्दादपरोक्षस्वीकारे दूषणान्तरमाहुः—“प्रमाणसङ्करापत्तिश्चे”ति । प्रमाणेन सङ्करापत्तिः प्रमाणसङ्करापत्तिः । शब्दरूपेण प्रमाणेन प्रत्यक्षत्वाऽपरोक्षत्वजात्योः साङ्ख्ये स्यादित्यर्थः । इन्द्रियकार्यतावच्छेदकतयाऽनुमानादिकार्यतावच्छेदकतया सिद्धे प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वजाती ।

भगवदीयधीनद्विष्टारामप्रणीतः मञ्जीपः ।

कारसाविशिष्टत्वात् । अधिकारतावच्छेदनेन शब्दापरोक्षं खण्डयित्वा प्रकारान्तरेण शब्दापरोक्षं खण्डयितुमाहुः—“प्रमाणसङ्करे”त्यादि । तथा चात्र प्रमाणशब्देन व्युत्पत्तिभेदात्प्रमाणप्रमेये बोध्ये । इत्थं च यत्र शब्दादपरोक्षात्मकशब्दं जायेत तादृशप्रमायां शब्दत्वसाक्षात्कारत्वयोः केवलशब्दबोधप्रत्य-

ब्दमेव ज्ञानमिति मन्तव्यम् । अनुभवसिद्धत्वात् । इदानीन्तनानामपि शमादिरहितानां निर्विचिकित्सितवेदार्थज्ञानोपलब्धेः । संज्ञाऽनुपपत्तिश्च ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता ऋणुभाष्यव्याख्या ।

प्रथमं, शमादिसाधनेभ्यः प्रथमम् । शब्दमेव, परोक्षमेव ज्ञानमिति मन्तव्यम् । तत्र हेतुमाहुः—‘अनुभवसिद्धत्वादि’ति । शब्दादि परोक्षमेव ज्ञानमित्युपनिपत्सु तत्तदुपाख्याने तत्तच्छिष्याणामनुभवस्य सिद्धत्वादित्यर्थः । ननु तेषां तथानुभवोऽस्तीत्यत्र किं गमकमित्याकाङ्क्षायां तमेव विशदयन्ति—‘इदानीन्तनानामिति । शब्दो हि सर्वदा साधारण्येनैव सर्वेषामर्थप्रत्यायकः । अन्यथाघटशब्दा-
गोस्वामिश्रीमद्विरचिता विवरणम् ।

विधिवैयर्थ्यम् । सिद्धमाहुः—‘तस्मादि’ति । ‘मन्तव्यमिति । सर्वेषां भवतीति स्वीकर्तव्यमित्यर्थः । अनुभवमेवाऽऽहुः—‘इदानीमिति । अस्मिन् युग उत्पन्नानां त्रैवर्णिकानामपीत्यर्थः । ‘उपलब्धे-
कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।”

क्षाऽसम्भवत्वात् । प्रथममपरोक्षज्ञानात्पूर्वम् । शब्दीप्रमितिरूपं वाच्यार्थज्ञानमिति यावत् । एवकारः साक्षात्कारव्यावृत्तिप्रयोजनः । तनोपपत्तिः—‘अनुभवे’ति । लौकिकवैदिकाऽनुभवसिद्धत्वात् । तथा च विचारसाक्षात्कारफलकत्वाऽसम्भवेनाऽन्योन्याश्रयाऽपरिहारत्र शमाद्यानन्तर्यं वक्तुं युक्तमिति सिद्धम् । ननु तथापि शमाद्यभावे मलिनसत्त्वानां कथं वेदार्थनिश्चय इति तदानन्तर्यं सूत्रपादमेवेत्याशयेनाऽहुः—‘इदानीन्तनानामपि’ति । अथैव विचारशास्त्रादेवेति शेषः । अपिशब्दः पूर्वकालीनानां
श्रीलालबृहद्भूता गूढार्थदीपिका ।

तयोः परस्परालयन्ताभावसमानाधिकरणयोरैकोधिकरणवृत्तित्वं स्यादशमस्त्वमसीत्यादिशब्दादपरोक्ष-
स्वीकारे । अतो न शब्दादपरोक्षमित्यर्थः । ननु यद्यपि न विचारसहकृतेन शब्देनाऽपरोक्षं तथापि वेदान्तविचारसहकृतेन मनसा-साक्षात्कारः कृतो न स्यात् । तथा सति विचारशास्त्रस्य साक्षात्कारजनकत्वाच्च वैयर्थ्यमित्याशङ्क्याऽहुः—‘मनसा तज्जननेऽपि तथे’ति । तत्त्वमस्यादि-
चाक्रयविचारसहकृतेन मनसा यदि साक्षात्कारस्तदाऽपि तथा, भगनादिविधीनां—वैयर्थ्यम् । मन-
नादिसाध्यफलस्य विचारशास्त्रेण जातत्वादित्यर्थः । सिद्धमाहुः—‘तस्मात्प्रथममिति’त्यादिना । दशमस्त्वमसीति शब्दाद्यज्ज्ञानं जायते तत्प्रथम ज्ञानम् । दशमोऽहमिति ज्ञानात्पूर्वं जातत्वात् । तत्प्र-
थमं ज्ञानं शब्दमेव । न तु प्रत्यक्षमित्यर्थः । तत्र प्रमाणं पठन्ति—‘अनुभवसिद्धत्वादि’ति । अनुभूयन्ते, वेदान्तविषयकज्ञानिनो हि परोक्षज्ञानवन्त एव । ननु ये शमादियुक्तोपपत्तेः निःसन्दि-
ग्धवेदान्तविज्ञानम् । तच्चाऽपरोक्षमेव । ये त्वतादृशात्तेषां निःसन्दिग्धं ज्ञानं नास्त्येवेत्युक्तमाधिकारि-
णां शब्दादपरोक्षमित्याशङ्क्याऽहुः—‘इदानीन्तनानामिति’त्यादि । शमदमवैराग्यादियुक्तानामेव वेदान्तबोधस्वीकारे दूषणमाहुः—‘संन्यासानुपपत्तिश्चेति । अत्रायमाशयः । वेदान्तविज्ञानसु-

अथवश्रीवश्रीमद्विष्णुभारतप्रणीतं प्रदीपः ।

क्षयोः परस्परालयन्ताभावसमानाधिकरणयोरैकस्यां समावेशेन शब्दत्वसाक्षात्कारत्वयोर्जातित्वं न सादि-
त्यर्थः । एतमेव प्रमाणगतयोः शब्दत्वप्रत्यक्षत्वयोरपि साङ्ख्यसम्भवाजातित्वव्याघ इत्यर्थः । ननु तत्त्वम-
स्यादिव्याक्यसहकृतेन मनसैव शब्दादपरोक्षमहोकार्यं ‘मनसैवालुद्रष्टव्य’मिति श्रुतिसाहाय्यादित्यं च शब्द-
प्रमाणमादाय न जातिसङ्करापत्तिरत आहुः—‘मनसै’त्यादि । तज्जनने शब्दादपरोक्षजनने । तथा

गोत्वामिश्रीमुरलीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

त्कदाचित्प्रत्ययः स्यात् । तथाचेदानीन्तनानामपि यदि शब्दात्परोक्षमेव जायते तदा तत्र्यायेन पूर्व-
पामपि तथैव वमूवेत्यङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः । शब्दादपरोक्षप्रत्ययाङ्गीकारे नाथकान्तरमप्याहुः—‘संन्या-
से’ति । यदि शब्दादेवाऽपरोक्षप्रत्ययः स्यात्तदा ‘वेदान्तविज्ञानसुनिश्चिताः संन्यासयो-
गाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृता परिमुच्यन्ति सर्व-
इत्यादिश्रुतौ वेदान्तविज्ञानेन पदार्थयाथात्म्यस्फूर्तीवपि संन्यासोक्तिर्विरुद्धेत । पदार्थयाथात्म्यस्फूर्तेरेवा-
ऽपरोक्षसाक्षात्काररूपत्वेन तत्रातो संन्यासस्याऽनपेक्षणात् । एवमयशब्दस्याऽनन्तर्यार्थकत्व उद्दिष्टानां-

गोत्वामिश्रीमत्रिरिपरविरचितं विवरणम् ।

रि’ति । विचारेणेति शेषः । दूषणान्तरमाहुः—‘संन्यासे’ति । उपनिषदि वेदान्तविज्ञानसुनिश्चि-
तार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वा इत्यादिना वेदान्तार्थनिश्चयोत्तरं संन्यासस्य प्रतिपादि-
कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

संग्राहकः । प्रथमं शब्दाऽनङ्गीकारे नाथकमप्याहुः—‘संन्यासे’ति । अपरोक्षसाक्षात्कारे सिद्धे
संन्यासस्याऽप्रेऽनपेक्षणात् । ननु सकार्यस्यैव वैराग्यस्य विवक्षितत्वान्नानुपपत्तिस्तस्येति चेत् । न । जन-
कादिग्रहस्थानामनधिकारित्वापत्तेः । वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था इति विरोधाच्च । तत्र हि
वेदान्तार्थनिश्चयोत्तरं संन्यासवचनात् । न चैव यद्दहरेवेति श्रुतिविरोधः । तस्याऽविविदिपासंन्या-

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

श्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वा इति श्रुतेर्वेदान्तविज्ञाननिश्चयोत्तरत्वं संन्यासस्य,
निश्चयस्य च विचाराधीनत्वाद्ब्रह्मविचारानन्तर्यं च संन्यासस्य वैराग्यादेश्च सिद्धम् । ततश्च जिज्ञासाशा-
स्त्रस्य भवदुक्तशमदमवैराग्यादिभ्यः पूर्वमपेक्षितत्वान्न शमदमवैराग्याद्यानन्तर्यं सम्भवति ब्रह्मविचारस्य ।
अतः फक्किकाया अयमर्थः । संन्यासस्याऽपि ब्रह्मविचारत्वपूर्वमनुपपत्तिरिति । अत उत्तरभाषिनः संन्या-
सस्य ब्रह्मविचारान्न पूर्वत्वम् । अतो न संन्यासाऽऽनन्तर्यमपि जिज्ञासायाः । एवं न कस्याप्यानन्तर्य-
मत्रायशब्देन वस्तु शक्यत इत्यनन्तर्यपक्षो दूषितः ।

भगवदीयश्रीमद्विचारामप्रणीतः प्रदीपः ।

पूर्ववदेव मनःप्रणे आदाय सङ्करापत्तिरित्यर्थः । सङ्करापत्तिस्तु मनसि शब्दप्रत्यक्षयोः करणत्वात्प्रमाण-
सङ्करापत्तिः प्रमितौ च शब्दत्वप्रत्यक्षत्वयोः सत्त्वात्प्रमितिमादाय सङ्करापत्तिरितिरीत्या बोध्या । एव-
मुत्तमाधिकारिणः शब्दसहकृतमनःसकाशात्खण्ड्यादिशब्देभ्योपि शब्दात्परोक्षं स्यादित्यपि दूषणमवसेयम् ।
पूर्वोक्तमुपसंहरन्ति—‘तस्मा’दिति । प्रथमं, वैराग्यशमादिभ्यः पूर्वम् । शब्दमेव वेदान्तविचारेण
वेदान्तवाक्येभ्यः शब्दमेव परोक्षरूपमित्यर्थः । अनुभवसिद्धत्वात्, उपनिषत्सु तत्तद्विषाणां तच्छि-
ष्याणां च संवादेन परोक्षरूपशब्दस्यैव सर्वप्रतीतिगोचरत्वादित्यर्थः । ‘इदानीं’मित्यादि । तथा च शमा-
दिशून्यानां विचारसमर्थानां यदि वेदान्तार्थनिर्णयो न स्यात्तदेदानीन्तनानां तादृशविचारकाणां निर्वि-
कल्पवेदार्थनिर्णयो न स्यात् । जायते इति सर्वानुभवसिद्धमिति न पूर्वोक्त साध्वित्यर्थः । तत्रमस्यादि-
वाक्येभ्यो ब्रह्मापरोक्षबोधोपाङ्गीकारे दूषणान्तरमाहुः—‘संन्यासे’ति । यद्युपदेशान्यादेव ब्रह्मापरोक्ष-
बोधः स्यात्तदा ‘वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः सन्न्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोके तु परा-
न्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे’ इतिश्रुतौ वेदान्तार्थनिर्णयोत्तरं सन्न्यासोक्तिर्विरुद्धा स्यादित्यर्थः ।

किञ्च अध्याहारश्च कर्तव्यः । स च कर्तव्यादिपदानाम् । यदि तत्स्वार्थं, व्यर्थमेव वाक्यं स्यात् । परार्थत्वे त्वशक्यम् । न हि तैर्विचारः कर्तुं शक्यते । स्वकृतिवैयर्थ्यञ्च ।

गोस्वामिश्रीमद्विरचितपरिवारिता अणुभाष्यव्याख्या ।

चतुर्णां दूषणानां मध्ये-प्रथममुक्त्वा-द्वितीयं-तमाहुः—‘किञ्चेत्यात्म्य ‘उक्तं न भवेदित्यन्तेन । आनन्तर्यार्थकत्वेऽथशब्दस्य कर्तव्यादिपदाध्याहार आवश्यकः । अयानन्तरं ब्रह्मविज्ञासेत्युक्ते कर्तव्यादिपदाकाङ्क्षाया उपस्थितत्वेन तत्पूर्तिं विना वाक्यार्थनिष्पत्तेर्भावात् । एवं सति तदध्याहृतं पदं यदि स्वार्थं तदा तद्विनापि स्वकर्तव्यताया इष्टसाधनत्वज्ञानमात्रेणोपपत्तेस्तन्निष्प्रयोजनमेव स्यात् । ननु स्वार्थपदापेक्षानामेऽपि परेषां ब्रह्मविज्ञासाङ्गोत्प्रेरिष्टसाधनत्वबोधनार्थं तदाकाङ्क्षा भवेत् । शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव पूर्यते इति सर्वत्रैव प्रसिद्धेऽंशशङ्काऽऽहुः—‘परार्थत्व’ इति । यद्यपि परप्रबोधने हि शब्दाः

गोस्वामिश्रीमद्विरचितपरिवारिता विवरणम् ।

तत्त्वाद्देदान्तार्थं विचारोऽभावे संन्यासानुपपत्तिरित्यर्थः । ‘कर्तव्यादी’ति । आदिपदेन विधिवोधकपदानां सङ्ग्रहः । द्वितीयं दूषणमाहुः—‘तदि’ति । विचारकरणम् । ‘वाक्यमि’ति । मीमांसावाक्यमित्यर्थः । वाक्यप्रयोगोऽभावे स्वयमेव मनसि विचारः कर्तुं शक्य इति भावः । ‘अशक्यमि’ति । अशक्यत्वमेवाऽऽहुः—‘न ही’ति । तैः अन्यैः । ‘शक्यत’ इति । मीमांसाविचारस्यातिदुरूहत्वादिति

कैश्वद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

सपरत्वात् । द्वितीयं दूषणं विवृण्वन्ति—‘किञ्चेत्यात्म्य ‘भवेदि’त्यन्तेन । ‘कर्तव्य’ इति आनन्तर्यनिबन्धनत्वात्तसा आकाङ्क्षोरथापकत्वादानन्तर्यस्य । ‘स चे’ति । अध्याहारः । आदिना कुर्वतेत्यादिपदसंग्रहः । ‘तदि’ति । अध्याहृतं पदम् । ‘व्यर्थमि’ति । तद्विनाऽपि स्वकर्तव्यतोपपत्तिः । ननु परेषां विज्ञासाङ्गोत्प्रेरिष्टसाधनत्वबोधनार्थं स इति चेत्त्रेत्याहुः—‘परार्थत्वे’ति । ‘अशक्यमि’ति । अशक्यप्रेरणमिदं वाक्यं स्यात् । तदेवाऽऽहुः—‘न ही’ति । आसावप्युत्परेषां, सर्वशकृतिसाध्यत्वात्तसाः

श्रीलाट्टभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

आनन्तर्यार्थकत्वे दूषणान्तरमाहुः—‘किञ्चेत्यादिना । आनन्तर्यार्थकत्वेऽथशब्दस्य कर्तव्यादिपदाध्याहार आवश्यकः । अयाऽनन्तरं ब्रह्मविज्ञासेत्युक्ते कर्तव्यादिपदाकाङ्क्षाया उपस्थितत्वेन तत्पूर्तिं विना वाक्यार्थोदयाऽभावात् । नन्वस्त्वध्याहारः को दोष इत्याकाङ्क्षायां दोषं वदन्ति—‘यदि तत्स्वार्थं’मित्यात्म्य ‘भवेदि’त्यन्तेन । स्वार्थपक्षे त्विष्टसाधनताज्ञानं स्वस्य वर्तते प्वेतीष्टसाधनताऽवाधकं(?) कर्तव्यादिपदं व्यर्थमेव स्यात् । ननु शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देकभूषणीयेति सर्वतन्मत्तत्वात्परेषामिष्टसाधनताबोधनार्थं कर्तव्यपदाध्याहारः सार्थक इत्याशङ्काऽऽहुः—‘परार्थत्वे त्वशक्यमि’ति । परान् प्रति

अणुभाष्यव्याख्यामद्विच्छानामप्रणीतः प्रदीपः ।

अथशब्दसानन्तर्यार्थत्वपक्षे दूषणचतुष्टयमुक्तम् । अधिकाकाङ्क्षा, अध्याहारपत्तिः, पुरुषार्थसिद्धिः, विचारोच्छेदः इति । तेषां मध्ये प्रथमं निरूप्य द्वितीयमुपपादयितुमाहुः—‘किञ्चाध्याहार’ इति । कर्तव्य इति । अथशब्दसानन्तर्यार्थत्वेऽनन्तरं विचारः एतावन्मात्रमुक्त्वा तूष्णीं स्थितौ वाक्यं निराकाङ्क्षं न स्यादिति कर्तव्यादिपदानामध्याहारः आवश्यकः । विचारकर्तृणामिष्टसाधनत्वग्रहसम्पादनेन विचारप्रवृत्त्यर्थमवश्यं कर्तव्यमित्यर्थः । तत्, अध्याहृतं पदम् । स्वार्थं, स्वस्य विचारे प्रवृत्ताविष्टसाधनत्वग्रहसम्पादनार्थं

असङ्गतिश्चास्य सूत्रस्य भवेत् । किञ्च, अधिकारपक्षे पुरुषार्थः सिध्यति नानन्तर्यपक्षे च-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

ध्याहारसावश्यकत्वं, तथापि कृतिसाध्यत्वस्य विध्यंशप्रविष्टत्वेनाऽकृतिसाध्ये कर्तव्यादिपदाध्याहारोऽपि तदर्थोऽशक्य एव स्यादिति । ननु कथं परेषां तदशक्यमित्याशङ्क्याऽऽह—‘न’ ही’ति । तैः प्रति-
 ष्टैरसर्वज्ञैर्विचारो वेदान्तानां कर्तुं शक्यः । ‘स्वयम्भूरेप भगवान्येदो गीतस्त्वया पुरे’त्यादि-
 वाक्यैर्वेदस्य ब्रह्मरूपत्वेनाऽसर्वज्ञानां तत्र शक्त्यभावात् । दूषणान्तरमाहुः—‘स्वकृती’ति । यदि
 कर्तव्यपदाध्याहारः परार्थस्तदा ‘जन्माद्यस्य यत’ इत्यारभ्य व्यासकर्तृका ब्रह्मजिज्ञासाकृतिरनर्थि-
 कैव स्यात् । फलितमाह—‘असङ्गतिरि’ति । एवं च कर्तव्यपदाध्याहारस्य स्वार्थत्वे परार्थत्वे
 वाऽस्य प्रतिज्ञाप्रतिपादकस्याऽसङ्गतिरेव स्यादिति । चकार एवकारार्थः । तृतीयं तमाहुः—‘किञ्चे’-

गोस्वामिश्रीमद्विरचिरविरचितं विवरणम् ।

शेषः । ‘स्वकृती’ति । अशक्यत्वात्तौर्विचारो न क्रियते चेन्मीमांसाविपयिणी या स्वकृतिस्वसा वै-
 यर्थ्यमिति भावः । कैश्चिदुक्तमैर्विचारः कर्तुं शक्यते चेत्तत्राऽऽहुः—‘असङ्गतिश्चे’ति । तथा च
 ब्रह्मजिज्ञासा परैः कर्तव्येति प्रतिज्ञा कृता । अग्रिमसूत्राणि तु स्वैर्नैव कृतानीति प्रतिज्ञाहानिरूपाऽ-
 सङ्गतिर्भवेदित्यर्थः । पुरुषार्थासिद्धिरूपं तृतीयं दूषणमाहुः—‘किञ्चे’ति । ‘पुरुषार्थ’ इति । विचारे कि-
 कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

दूषणान्तरमाहुः—‘असङ्गतिरि’ति अध्याहृतकर्तव्यपदसोभयथाप्यफलत्वेनाऽऽनन्तर्यपक्षेऽस्य प्रतिज्ञा-
 भीलाहभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

कर्तव्यतायौघनं त्वनुचितम् । जिज्ञासायाः भगवद्वताररूपसर्वत्रकृष्णद्वैपायनसाध्यत्वात् । अन्येषाम-
 र्पज्ञतया जिज्ञासाया अशक्यत्वाच्च । ‘स्वकृतिवैयर्थ्यं चे’ति । यदि परान् प्रत्युपदेशस्तदा जन्मा-
 दस्य यतः शास्त्रयोनित्वादित्यारभ्य कृतस्य ब्रह्मविचारस्य वैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः । ‘असङ्गतिश्चे’त्यादि ।
 स्वार्थत्वे परार्थत्वे वा वैयर्थ्यस्योपपादिततरादस्य प्रतिज्ञाप्रतिपादकस्य सूत्रस्याऽसङ्गतिर्भवेदित्यर्थः । ‘किञ्च,
 अधिकारपक्षे पुरुषार्थः सिध्यति नाऽनन्तर्यपक्ष’ इति । अधिकारपक्षे पुरुषार्थसिद्ध्यावानन्त-

भगवदीयश्रीमद्विरचिता रामप्रणीत. प्रदीपः ।

व्यासाभिप्रेतम् । ‘व्यर्थमेवे’त्यादि । वाक्यप्रयोगात्पूर्वमेव विचारकस्येष्टसाधनताधीसत्त्वात् । अन्यथा
 प्रतिज्ञावाक्यमेव न वदेत् । इत्थं च सपूर्णं प्रतिज्ञावाक्यमेव व्यर्थं स्यादित्यर्थः । परार्थत्वे, परेषामि-
 ष्टसाधनताधीसम्पादनेन विचारे प्रवृत्त्यर्थत्वे । अशक्यत्वमेवोपपादयन्ति—‘न हीत्यादि । तैः परैः । कर्तुं
 शक्यते, अन्येन केनचिदुक्तमिदं कर्तव्यमिति श्रवणमात्रेण सर्वेषां करणार्थं प्रवृत्तौ प्रमाणाभावादि-
 त्यर्थः । ननु तादृशाज्ञाकारिणां परेषां प्रवृत्तिरपि स्यादेवेति न वैयर्थ्यमत आहुः—‘स्वकृती’ति । तथा
 च परस्य विचारकरणार्थं वाक्यप्रयोगः परेण तु न क्रियते स्वयं च क्रियते इति स्वकृतेः प्रतिज्ञाकृतेश्च
 वैयर्थ्यमित्यर्थः । फलितं दूषणमाहुः—‘असङ्गतिरि’ति । तथा च स्वपरयोर्मध्ये कस्यापि प्रवृत्तावनुप-
 योगादसङ्गतिरेव सूत्रस्य फलितेत्यर्थः ।

अनन्तर्यपक्षे पुरुषार्थासिद्धिरूपं तृतीयं दूषणमुपपादयन्ति—‘किञ्चे’त्यादिना । अधिकार-

क्तन्यायात् । किञ्च तादृशस्याऽधिकारिणः श्रवणमात्रेण कृतार्थस्य समाधिनिरतस्य प्रवचनाऽसम्भवाच्छास्त्रोच्छेदः ।

शास्त्रविरोधश्च । साधनानामग्रे स्वयमेव वक्तव्यत्वात् । अतोऽनेकदोषदुष्टत्वादधिकारार्थ एव श्रेयान् ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

त्यारन्यो'क्तन्यायादि'त्यन्तेन । कथयानन्तर्यपक्षे पुरुषार्थसिद्धभाव इत्यत आह—'उक्तन्यायादि'ति । आनन्तर्यार्थत्वेऽथशब्दस्य कस्यानन्तर्यमत्र वक्तव्यमिलाकारकाऽऽह्वाया विषयलाभाऽभावेन निवृत्तभावे ब्रह्मजिज्ञासाप्रतिबन्धे तन्नन्यश्रवणादिजाऽयुतप्राप्तिरूपुरुषार्थसिद्धभावान्नानन्तर्यार्थत्वमिति भावः । उक्तन्यायस्त्वानन्तर्ये त्वित्यारम्य संन्यासात्तुपपत्तिश्चेत्यन्तेन सन्दर्भेण स्फुटीकृतो ज्ञेयः । चतुर्थं तमाहुः—'किञ्चै'त्यारम्य 'वक्तव्यत्वादि'त्यन्तेन । यदि साधनचतुष्टयाऽनन्तर्यमत्र

गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचित विवरणम् ।

यमाणे मननद्वारा मोक्षः सिद्धतीत्यर्थः । 'उक्तन्यायादि'ति । अन्योन्याश्रयदोषाद्विचाराभावादित्यर्थः । चतुर्थं दूषणमाहुः—'किञ्चै'ति । साधनचतुष्टयसम्पन्नेन श्रवण कृत चेत्तेनैव कृतार्थत्वादध्यापनाभावाच्छास्त्रोच्छेद इति भावः । अग्रे तृतीयाध्याये । यौगिके जिज्ञासापदे दूषणमुद्गाध्य परिहरन्ति—'न चे'ति ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

सूत्रस्य, शास्त्रेऽसङ्गतिरेव स्यात् । तृतीयं विवृण्वन्ति—'किञ्चै'त्यादिना । 'उक्ते'ति । अधिकाकाह्वाया श्रीलालबहदकृता गुडाधं दीपिका ।

यपक्षे तदभावे हेतुमाहुः—'उक्तन्यायादि'ति । मङ्गलाऽर्थान्तरोपक्रमाऽऽनन्तर्येषु सदोपत्वादधिकारपक्षस्य निर्दोषत्वसमानाधिकरणगुणयुक्तत्वस्य पूर्वं प्रदर्शितत्वाद्गुरुपार्थः सिद्धति । आनन्तर्यपक्षे कस्याऽन्यानन्तर्यस्याऽसम्भवादाकाङ्क्षापूर्त्यभावेन जिज्ञासाया अभावात्पुरुषार्थो न सिद्धोदिति भावः । शमादिसाधनाऽऽनन्तर्यं शब्दादपरोक्षे दूषणान्तरमाहुः—'किञ्च तादृशस्याऽधिकारिण' इत्यादिना । यदि साधनचतुष्टयानन्तर्यमत्र भवेत्तदा तत्सम्पन्नस्य वेदान्तश्रवणमात्रेण भवन्मते जातसाक्षात्कारस्य कृतार्थत्वात्पुनः प्रवचनाऽसम्भवं । फलस्य जातत्वेन प्रयोजनाभावात् । ततश्च प्रवचनविधायकशास्त्रोच्छेद इत्यर्थः । न चाऽतादृशस्य फलसिद्धयर्थं प्रवचनविधिसार्थक्यमिति वाच्यम् । अतादृशस्य भवन्मते वेदान्ताऽनधिकारात् । वेदान्तविचारेणैवोपनिषदां सिद्धान्ते फलाङ्गीकारात् । श्रवणमात्रेण साक्षात्कारो दूषणान्तरमाहुः—'शास्त्रविरोधश्चे'ति । एवं व्याख्यानेऽनेन जिज्ञासाशास्त्रेण विरोध इत्यर्थः । कथं

भयवदीयश्रीमद्विच्छाररत्नप्रणीत प्रदीप ।

पक्षे अथशब्दस्याधिकारार्थत्वपक्षे । पुरुषार्थः मोक्षः । उक्तन्यायात् कस्यानन्तर्यं वाच्यमित्यत्रानन्तर्यनिरूपकस्यालाभेन तदाकाह्वाया अशान्तेर्मोक्षाकाह्वातुदयप्रसङ्गादित्यर्थः ।

उच्छेदश्च भवेदिति चतुर्थं दूषणमुपपादयन्ति—'किञ्च तादृशस्ये'त्यादिना । तादृशस्य, उत्तमस्य । प्रवचनासम्भवात्, समाधिव्याप्तत्वेन वेदान्तविचारस्य शिष्याणां पाठनस्य वाऽसम्भवादित्यर्थः ।

शास्त्रविरोधः, आदौ वेदान्तविचारमात्रेण तत्त्वमस्यादिवाच्येभ्यो ब्रह्मसाक्षात्काराङ्गीकारे,

न च ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा नाधिकर्तुं शक्येति वाच्यम् । जिज्ञासापदस्य विचारार्थत्वात्

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

भवेत्तदा शमादिसाधनसम्पन्नस्याधिकारिणः फलसिद्धेः सत्त्वेन पूर्वमेव कृतार्थस्याऽत एव सम्यग्नि-
रतस्य 'श्रोतव्य' इति विध्यनुरोधेन कृतश्रवणस्य लोकयुद्धा श्रवणमात्रेण कृतार्थस्य प्रवचनादिसाध-
नानामसम्भवात्तत्रतिपादकशास्त्रोच्छेदप्रसङ्गः स्यात् । साधनानामनपेक्षणीयत्वेन तत्रतिपादकशास्त्रा-
ध्ययनाद्यभावादुच्छेद इति भावः । दूषणान्तरमाहुः—'शास्त्रविरोधश्चे'ति । नहि साधनं विना पूर्वमेव
फलसिद्धिरिति कुत्रापि दृष्टमतः शास्त्रेऽसिद्धत्वाद्विरुद्धम् । तत्र हेतुमाहुः—'साधनानामि'ति । यदि
साधननैरपेक्ष्येणैव फलं भवेदित्याशयः । साधनप्रतिपादकानां शास्त्राणां तदाऽग्रे तृतीयाध्याये स्वय-
मेव सर्वज्ञेन व्यासेन कथं तानि प्रतिपादितानीत्यन्यथातुपपत्तित्वे तत्र प्रमाणमिति भावः । एवमान-
न्तर्यार्थत्वपक्षे दूषणचतुष्टयमुक्त्वाऽन्येषामन्यनिदेशमुखेनाधिकारार्थत्वमेव द्रढयन्ति—'अत' इति ।
आपाततो हि दूषणचतुष्टयमुक्तं, वस्तुतस्त्वेनेकदोषदुष्टत्वात्परामिमतस्मानन्तर्यार्थत्वस्याऽधिकारार्थ एवा-
ऽथशब्दः श्रेयान् । नन्वथशब्दस्याधिकारार्थत्वे 'ब्रह्मजिज्ञासा अथ अधिक्रियते' इति वाक्यार्थः
सम्पद्यते । अधिकारो हि प्रारम्भः । तथा च ब्रह्मजिज्ञासाया विषयविशेषपरतन्त्रसेनाऽकृतिसाध्यत्वा-
त्कथमधिकर्तुं शक्येत्याशङ्क्य समादयते—'नचे'ति । कथमिति चेत्त्राऽऽहुः—'जिज्ञासापदस्ये'

गोस्वामिश्रीमद्विरचरविरचितं विवरणम् ।

'शक्ये'ति । इच्छायाः प्रारम्भस्य कर्तुमशक्यत्वादित्यर्थः । जिज्ञासापदस्य रूढ्या विचारार्थकत्वे पूर्व-
मीमांसाभाष्यकारसम्प्रतिमाहुः—'अत एवे'ति । पुराविदां शावरणां भाष्यकृताम् । ननु विचार-
पदमेव कुतो नोक्तमित्यत आह—'जिज्ञासापदेने'ति । इष्टं इच्छाविषयीभूतम् । तदिच्छा ब्रह्मज्ञान-
कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

विषयाऽलाभेनाऽनिवृत्त्या जिज्ञासाप्रतिबन्धे श्रवणाद्यसिद्धेरेवोक्तो न्यायः । विषयालाभस्तु 'तथाही'-
त्यारभ्य 'सङ्ग्रहानुपपत्तिरि'त्यन्तेन सन्दर्भेण प्रदर्शितः । चतुर्थं विशदयन्ति—'किञ्चे'ति । ताह-

धीलाहमदकृता गूढार्थदीपिका ।

विरोध इत्याकाङ्क्षायामाहुः—'साधनानामग्रे' इत्यादिना । यदि भगवान्चादरायणः श्रवणमात्रेण
साक्षात्कारं स्वीकुर्यात्तदा तृतीयाध्याये स्वयमेव साधनानि न ब्रूयादित्यर्थः । 'अतोऽनेकदोष-
दुष्टत्वादि'त्यादि । आनन्तर्यस्य अनेकदोषदुष्टत्वान्निर्दोषोऽधिकारार्थ एव श्रेयानित्यर्थः । जिज्ञासा-

भगवद्दीप्यश्रीसदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

व्यासशास्त्रवैफल्यामित्यर्थः । वैफल्यामेवोपपादयति—'साधनाना'मित्यादिना । तथा च पूर्वोक्तरीत्या
यदि कृतार्थतामभिप्रेयात्तदाऽग्रे तृतीयाध्याये व्यासः स्वयं साधनानि न वदेत् । न हि कारणं विना
कार्योत्पत्तिः कस्याप्यस्ति सम्मता । सम्मता चेत्स्यात्तदाग्रे साधनानि व्यासो न वदेदित्यन्यथातुपपत्त्या
साधनाभावे कार्याभाव इति सिद्धमित्यर्थः । आनन्तर्यपक्षे दूषणसमूहमुद्गाव्याऽथशब्दसाधिकारार्थ-
त्वपक्षः सर्वरूपीकर्तुं योग्य इत्युपपादयति—'अत इत्या'दिना । अतः यतोऽधिकारार्थत्वपक्षो
निर्दुष्टोऽत इत्यर्थः । अनेकदोषदुष्टत्वात्, अथशब्दस्मानन्तर्यार्थत्वपक्षे दूषणचतुष्टयोद्गावनानन्तर-
मपि बहूनां दूषणानामुद्गावनादनेकदोषदुष्टत्वादित्युक्तम् । अधिकारार्थ एव, अथशब्दसाधिका-
ररूपार्थ एव । श्रेयान्, निर्दुष्टत्वात् सर्वेषामेव श्रेयानित्यर्थः ।

अत एव 'जिज्ञासितुमिच्छेदिति' पुराविदां वचनानि । जिज्ञासापदेन चैतज्ज्ञापयति ब्रह्म-

गोस्वामिधीमन्पुरहीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

ति । ननु ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासेतीच्छार्थे 'धातोः कर्मण' इत्यनेन सता भाष्यम् । तथाच जिज्ञासापद तद्वाचकमिति कथं विचारार्थकत्वमिति चेत् । उच्यते । 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे'त्यत्र जिज्ञासापदस्य यौगिकरूढत्वेन यौगिकार्थव्यतिरेकेणैव स्वातन्त्र्येण रूढ्यर्थवाचकत्वात् । उद्भिदादिपदवत् । तत्र ज्ञापकमाहुः—'अत एव'ति । यतो जिज्ञासापद यौगिकरूढत्वेन स्वातन्त्र्येण रूढ्यर्थवाचकमत एव जिज्ञासितुमिच्छेदित्यादीनि वाक्यानि सङ्गतानि भवन्ति । अन्यथा इच्छितुमिच्छेदिति वाक्यार्थः स्यात् । स चायोग्यत्वादसङ्गत एव भवेदित्यर्थः । नन्विच्छाया विषयविशेषतन्त्रत्वेनाऽकृतिसाध्यत्वादित्येदिति लिङ्गिमिति कथं सगच्छते । विधायेव तद्विधानादिति चेत् । न । 'अहं कृत्यन्तुच्छे'त्यर्थेऽपि लिङ्गस्मरणात् । अत एव तद्विज्ञासास्येत्यादौ लोट्लकारोऽपि सगच्छते । न च निमन्त्रणादिष्वयं प्रत्यय इति वाच्यम् । प्रवर्तनात्वस्य सर्वैरानुस्यूतत्वेन तुल्यत्वात् । अत एव विध्यादियोगे प्रवर्तनाया लिङ् । चतुर्णां प्रथमुपादानं प्रथमार्थमिति शब्दतत्त्वविदः । नन्वन यदि जिज्ञासापदेन विचार

कश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

शस्य शमादिसर्वसाधनसम्पन्नस्य । प्रवचनं शास्त्राध्यापनम् । 'शास्त्रे'ति । साधनानां वैराग्यादिसाधनानाम् । अग्रे तृतीयाध्याये । तथाच वैराग्याद्यानन्तर्याधिकत्वेन यद्यथशब्दः प्रयुक्तः, स्वाद्ब्रह्मसाधनं, तदा सिद्धानां तेषां पुन कथनाऽनर्हत्वात्तानि पुनर्न निरूपयेदेव । सूत्रकारस्याऽप्यनभिप्रेतोऽप्यनानन्तर्यपक्ष इति भावः । उपसहरति—अत इति ।

ननु जिज्ञासाया विषयपरतन्त्रत्वाऽकृतिसाध्यत्वेनाऽऽशब्दार्थसाऽधिकारेऽन्वयाऽसम्भवादाधिकाररूपोऽर्थः कथं श्रेयानित्याशङ्का परिहरन्ति—'नचे'ति । अधिकर्तुमारब्धु न शक्या न कृतिसाध्येति न वाच्यमित्यर्थः । ततोपपत्तिमाहुः—'जिज्ञासे'ति । योगविनैव स्वातन्त्र्येण रूढ्या विचारार्थकत्वात् । उद्भि-

शीलाख्यमहकृता गृह्यार्थदीपिका ।

दादिपदस्य विचारार्थकत्वे शाबरभाष्यसम्पत्तिमाहुः । 'अत एव जिज्ञासितुमिच्छेदिति पुराविदां वचनानी'ति । तथा च जिज्ञासापद यौगिकरूढम् । उद्भिदादिपदवत् । उद्भिच्छब्दो हि योगेन तुणलतावृक्षादि वक्ति । रूढ्या उद्भिन्नमकं यागम् । तथा जिज्ञासाशब्दोऽपि योगेन ज्ञानेच्छां वक्ति । धातो कर्मण समानकर्तृकादिच्छाया वेति सूत्रेण सन्प्रत्ययस्य इच्छाया जातत्वात् । रूढ्या च विचारमिति । अत एव श्रीमद्भागवत एकादशस्कन्द एकादशाध्याये जिज्ञासापद विचारपदपर्यायत्वेन भगवतोक्तम् । एवं जिज्ञासायापोह्य नानात्वभ्रममात्मनि । उपारमेत विरजं मनो मय्यर्प्य सर्वगमि'ति । नह्यत्र ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासेति सम्भवति । ज्ञानेच्छाया भ्रमनिवर्तकत्वाऽभावात् । प्रकृतोऽपि विचारवाचकत्वमिति हार्दम् । नन्वेव सति श्लिष्ट जिज्ञासापद विहाय स्फुटार्थक विचारपदमेव कुतो नोक्तमित्याशङ्क्यामाहुः—'जिज्ञासापदेन चैतदित्यारभ्य'आरभ्यत इती'त्यन्तम् ।

भगवदीयश्रीमद्विद्यारामप्रणीतं प्रदीपः ।

नन्वशब्दस्याधिकारार्थत्वपक्षे कर्तव्यत्वमेवार्थं पर्यवसति, जिज्ञासाशब्दस्य च ज्ञानगोचरेच्छार्थः, सा च कृत्यसाध्येति कथं कृत्यसाधनीयेत्याशङ्कते 'न चे'त्यादिना । ज्ञातु ज्ञानगोचर । नाधिकर्तु न

ज्ञानं पुरुषार्थसाधनत्वादिष्टं तदिच्छापूर्णाया विचार आरभ्यत इति । यस्मात् कर्मादिभ्यो ज्ञानमेव पुरुषार्थसाधनमित्यतस्तज्ज्ञानाय विचरोऽधिक्रियत इत्यतःशब्दार्थः ।

गोस्वामिश्रीसुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

एव ब्राह्मसूत्रा निःसन्दिग्धं विचारपदं विहाय श्लिष्टपदप्रयोगं कथं कृतवान्सूत्रकार इत्याकाङ्क्षाया-
माह—'जिज्ञासापदेने'ति । यदि जिज्ञासापदं विहाय विचारपदमेवेक्तं स्यात्तदा स विचारः किमर्थं
इति तत्फलजिज्ञासा विषयलाभाऽभावात्तिष्ठेदेवेति निःशङ्काप्रवृत्तिनिःश्रेयसार्थिनो न स्यात् । तेन
श्लिष्टपदप्रयोगे योगार्थोऽपि तत्रोपस्थितो भवति । ब्रह्मज्ञानं, 'तमेव चिद्विद्वत्त्वाऽतिमृत्पुमेती'
त्यादिश्रुतिभिः पुरुषार्थसाधनत्वादिच्छाविषयीभूतम् । इच्छा च फले तदुपाये वा लोके दृष्टचरी । तथा
च तदिच्छाविषयीभूताऽमृतत्वप्राप्तिसाधनीभूतब्रह्मज्ञानात्मकसाधनसाधनत्वद्योतनेन निःश्रेयसार्थिनो
निःशङ्कप्रवृत्तिसाधनात्प्रयोगः कृत इत्यर्थः । एवमथशब्दार्थं निरूप्याऽतःशब्दार्थं निरूपयन्ति—
'यस्मादि'ति । यस्मादेद एव 'तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेचामुत्र पुण्यजितो
लोकः क्षीयत' इत्यादिभिः कर्मणामपिहोनादीनां श्रेयःसाधनानामनिलैफलत्वप्रदर्शनेन 'ब्रह्मवि-
गोस्वामिश्रीसुरलीधरविरचितं विवरणम् ।

विषयिणीच्छा । अधिकारपक्षे वाक्यार्थं वक्तुमतःशब्दार्थमाहुः—'यस्मादि'त्यादि । ननु सामान्यतो-
ऽतःशब्दस्य पूर्वावधौ प्रयोगदर्शनार्थं पूर्वमित्याकाङ्क्षायां, कर्मविचारस्य पूर्वत्वं वक्तव्यम् । तच्च न
सम्भवति । तस्य पूर्वत्वं पूर्वमेव खण्डितमत आह—'अत' इति । यथा "धर्मो यशःप्रदः सुखदश्चातः
करोमी"त्यादी दृष्टेऽप्यतःपदप्रयोगो दृश्यते, तथापि ब्रह्मज्ञानं पुरुषार्थसाधनमते ब्रह्मज्ञानार्थं
विचार आरभ्यत' इत्यतःशब्द इत्यर्थः । अत्र, यथैकं पदमेकस्मिन्नर्थे यौगिकमन्यस्मिन्नर्थे रूढ तद्यौ-

कैश्चिद्विरचितार वेदान्तचन्द्रिका ।

पदवत् । एतेन ज्ञानेच्छार्थाया जिज्ञासाया अर्थान्तरकल्पने निवक्षाऽभावे ब्रह्ममीमांसाशास्त्रप्रवृत्त्यङ्गभूत-
योर्जिज्ञासाकारणयोः संशयप्रयोजनयोर्जिज्ञासायाऽसूचनात्काकदन्तपरीक्षाचदिदमपि शास्त्रं स्या-
त्तदर्थं तत्सूचनी जिज्ञासैव प्राधान्येन विवक्षितव्या । विवक्षितायां च तस्यां तस्याः प्रत्यधिकरणमप्रति-
पादनादनधिकार्यत्वेन तत्समभिण्याहृतोऽथशब्दो नाधिकारार्थ इति परास्तम् । तथा जिज्ञासापदस्य मीमां-
सापरत्वेऽन्यार्थकल्पनादोषोपि तथा । किञ्च विचारार्थकत्वाऽभावे प्रत्यधिकरणं तदधिकरणादध्याहृत-
कर्तव्येतिपदनैरर्थक्यापत्तेः । इच्छाया विषयविशेषतत्रत्वेन विधि [च्छेय] कर्तव्यपदं विनाऽपि स्वतः
भगवदीयश्रीमद्विद्यारामप्रणीत प्रदीप' ।

श्रुत्या साधयितुं । विचारार्थत्वात् जिज्ञासापदस्य यौगिकरूढत्वेन स्वातन्त्र्येण रूढ्या श्रुत्या विचारा-
र्थत्वसम्भवात् । यथोद्दिष्टपदं योगेन एतन्न दोषयति केवलरूढ्या च यामविशेषमिति तद्वदित्यर्थः । जिज्ञा-
सापदस्य विचारार्थत्वे उपष्टम्भकमाहुः । अतएवेति । यत् इच्छाविषयकेच्छायाः असम्भवेन एतद्वा-
क्यस्यप्राप्त्याप्यं स्यादत एवेत्यर्थः । जिज्ञासितुं विचारयितुमित्यर्थः । ननु जिज्ञासापदस्य विचारार्थत्वे
विचारपदं त्यक्त्वा किमिति क्लिष्टजिज्ञासापदप्रयोगः कृत इत्यत आहुः—'जिज्ञासापदेने'त्यादि ।
जिज्ञासापदेन ज्ञानविषयकेच्छार्थकजिज्ञासापदेनेत्यर्थः । एतत् वक्ष्यमाणमिष्टम् । इष्टमिति ।
तथा च सुखस्यैव सुखसाधनेष्वपि इष्टं शास्त्रकारिणां सम्मतम् । यथा यागादौ । अन्यथा तत्साधने प्रवृ-

अधिकारी तु त्रैवर्णिक एव, न हि वेदविचारस्य वेदाधिकार्यतिरिक्तः शक्यते कल्प-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

दामोति परमि'त्यादिमिश्र ब्रह्मविज्ञानात्पुरुषार्थप्रदर्शनेन च कर्मादिभ्यो ज्ञानमेव पुरुषार्थसाधनं, तस्मात्तत्रार्थं तदुपायमूला ब्रह्मविज्ञासा आरभ्यत इत्यर्थः । नन्वेवमथशब्दस्याधिकारार्थत्वे ब्रह्म-
विज्ञासाऽऽधाधिक्रियते अधिकारिणमुदिश्याऽऽरभ्यत इति वाच्यार्थः सम्पद्यते । तथा च को वाऽ-
शाऽधिकारी यमुदिश्येयमारब्ध्वेत्याकाङ्क्षायामाह—'अधिकारी त्वि'ति । तुशब्दः शङ्कां वारयति ।

गोस्वामिश्रीमद्विरचरविरचितं विषयणम् ।

गिरूढमित्युच्यते । यथा उक्तिदादिपद यामविशेषे रूढम् । वृक्षे यौगिकम् । तथानापि विज्ञासा-
पदस्य यौगिकरूढत्वम् । ज्ञानेच्छायां यौगिकम् । प्रकृते विचारे रूढिः स्वीक्रियते । एवं च, अथातो
ब्रह्मविज्ञासेत्यत्र ब्रह्मपदस्य ब्रह्मवाचकत्वम् । अतःपदस्य ज्ञानार्थं तात्पर्यप्राहकत्वम् । तथा च ब्रह्म-
विषयकज्ञानानुकूले विचार आरभ्यत इति वाच्यार्थः ।

ननु ब्रह्मनिरूपणे प्रतिज्ञाते प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यर्थमधिकारिविषयसम्बन्धप्रयोजनानि वक्तव्यानि ।
तत्र विषयादीनामग्रे वक्तव्यत्वादाधिकारिनिर्णयमाहुः—'अधिकारी'ति । ननु वेदार्थविचारे च त्रैव-
र्णिकविरचिता वेदा-तत्त्वनिर्दिष्टम् ।

एवोदयाच्च । स्वकृत्यसाध्यत्वाच्च । अग्रे च जन्माद्यसेत्यादिविचारकरणादप्रतिज्ञातकरणप्रसङ्गाच्च । प्रतिज्ञा-
भङ्गापत्तेश्च । विज्ञासापदस्य विचारार्थत्वे सम्प्रतिमाहुः—'अत एव'ति । विज्ञामापदस्य विचारार्थकत्वा-
देव । विज्ञासितमधीनां चेत्यत्र श्रीधराचार्यैर्विज्ञासापदस्य विचारार्थतयैव विवृतत्वाच्च । नन्वेवमस-
न्दिग्धं विचारपद विहाय छिष्ट प्रयोग कथं धृतवान् भगवान् सूत्रकार इत्याशङ्कामाहुः—'विज्ञासे'ति ।
'ज्ञापयती'ति । अत्र सूत्र इति शेषः । एतत्पदार्थमाहुः—'ब्रह्मे'ति । तथाच ब्रह्मविज्ञासापदेनाऽधि-
न्यानन्तश्चिदद्वितीय ब्रह्मैवैतच्छास्त्रविषयस्तत्सम्बन्धी चाऽयं विचार इति, शास्त्रविषययोः प्रतिपादक-
प्रतिपाद्यभावः सम्बन्धश्च दर्शितः ।

अतःपरं शास्त्रप्रयोजनं दर्शयन्त एवाऽतःशब्दं विवृण्वन्ति—'यस्मादि'ति । अग्निहोत्रादीनि
नित्यकर्माणि । आदिना योगोपासनापरिग्रहः । 'ब्रह्मविदामोति परमि'त्यादिभ्यो ब्रह्मज्ञानमेव
परप्राप्तिरूपपरमपुरुषार्थसाधनमनते हेतुब्रह्मज्ञानाय किलक्षणकमित्यादिरूपो विचारोऽधिक्रियत आरभ्यत
इति हेतुरूपोऽतःशब्दस्याऽर्थः । तथाच परप्राप्तिफलकब्रह्मज्ञानमेव परमप्रयोजनं दर्शितम् । सन्देह-
निवृत्तित्वयान्तद्वाररूपत्वेन । अवशिष्टमधिकारिणमाहुः—'अधिकारी त्वि'ति । तुशब्दः पक्षान्तर-
श्रीलाहःगृह्यता गृहार्थंवीपिका ।

तथा च न केवलं विचारमात्रं विज्ञासापदेनोच्यते किन्तु पुरुषार्थसाधनज्ञानविषयकेच्छापूर्वको- विचार
इत्यर्थः । 'अधिकारी त्वि'त्यादि । अथ हि वेदार्थविचारे वेदवाक्यान्तर्गतशब्दशेषमूतस्त्वत्र हि यो
अभावदीयश्रीमद्विच्छाराभप्रणीतः प्रदीप ।

तिर्न स्यादिति भावः । तद्विच्छापूर्वणाथ ब्रह्मज्ञानेच्छाविषयकार्थमित्यर्थः । अथशब्दार्थमाहुः—
आरभ्यत इतीति । सूत्रार्थमाहुः—यस्मादित्यादि । ज्ञानमेव ब्रह्मज्ञानमेव । तज्ज्ञानाय
ब्रह्मज्ञानाय । अतःशब्दार्थः अतःपदचरितसूत्रार्थः । अथ अधिक्रियते अधिकारिणमुदिश्य
ब्रह्मविज्ञासाऽऽरभ्यते ।

असाधिकार्याङ्गायामधिकारिणमाहुः—'अधिकारी त्वि'ति । तथाच वैदिकवाक्याद्गीमूतो यो

यितुम् । नहि मन्दमतेर्वेदो नायातीति त्रैवर्णिके मतिमत्त्वमधिकारिविशेषणं कल्प्यते ।

गोस्वामिश्रीमन्नुरलीपराविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

विचारो हि वैदिकवाक्यान्तर्गतशब्दशेषमूतः । तथा च 'येऽङ्गिन्यधिकारिणस्ते तदङ्गेऽपी'ति त्रैवर्णिक एवाऽत्राऽप्यधिकारी ज्ञेयः । अस्मिन्नर्थे उपपत्तिमाहुः—'न ही'ति । मतिः कर्मादिभ्यो ज्ञानमेव पुरुषार्थसाधनमित्याकारिका । ननु मतिमत्त्वं चेन्नाधिकारिविशेषणं तदा गृहाद्यासक्तस्यापि पुरु-
गोस्वामिश्रीमन्नुरलीपराविरचितं विवरणम् ।

र्णिक एवाधिकारीति सत्यम् । परन्तु वेदान्तार्थविचारे गृहानुरक्तस्य फलाभावाद्द्विरक्तत्वमधिकारिविशेषणं देयम् । तथा च साधनचतुष्टयसम्पन्नस्यैव विरक्तत्वान्मन्मतप्रवेश इत्यत आहुः—'न ही'ति । कल्प्यत इत्यत्रान्वयः । मन्मते त्रैवर्णिक एवाधिकारी । अनुरक्तस्य तु फलाभावेनाथोदेवानधिकारित्वात् । व्यर्थं विरक्तत्वं विशेषणम् । यथा वेदाधिकारिणि मतिमत्त्वं, कर्माधिकारिण्यन्वपद्मवादिमिद्वत्त्वं विशेषणं न कल्प्यते-तथाऽत्रापि सन्मुदितार्थः । यथाऽन्वपद्मवादीनां फलाभावस्तथा प्रतिपादितं कल्पसूत्रे । तथा हि-दर्शपूर्णमासप्रकरणे यजमानस्य 'आज्यमसि सत्यमसि सत्यास्याध्यक्षमसी'त्यादिमन्त्रेणाऽऽज्याविक्षणं विहितम् । तत्राऽविक्षणस्य लोपादङ्गवैकल्येन फलाभावः । एवं दर्शपूर्णमासेष्टावन्ते यजमानस्य, विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा गायत्रेण छन्दसा दिवमनुविचक्रमे निर्भक्तः स यं द्विषम इत्यादिमन्त्रेण गमनरूपं विष्णुक्रमणं विहितम् । तत्र पन्नानं सम्भवतीति फलंऽभाव इति । एवरीत्या वेदान्तविचाररूपमीमांसाया आवश्यकत्वमुक्तम् । विचारे च त्रैवर्णिकानामधिकार इत्यपि स्वीकृतम् । परन्तु तत्र कर्मण्यपि त्रैवर्णिकानामधिकारोऽस्तीति कर्ममीमांसया चरितार्थत्वमस्या कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

शङ्कानिरासे । एवकारः शूद्रव्यवच्छेदकः । तद्युत्पादयन्ति—'नही'ति । ब्रह्मणो हि वेदायत्वेन तद्विचारस्य वेदवाक्यैरेव करिष्यमाणत्वादिति भावः । तथाच ब्रह्मजिज्ञासापदेनैवाऽधिकारिलामोऽपि दर्शितः । ननु 'शान्तो दान्त' इति श्रुतिविरोधात्सङ्कोचस्याऽऽवश्यकतया शमादिसाधनसम्पन्न एव कृतो नाऽधिकारीति शङ्कां दृष्टान्तेनैव निरसन्ति—'नही'ति । 'मन्दे'ति । अल्पबुद्धेः पुंसः । तथाच मतिमानेव पाठ्यो
श्रीलालभट्टकृत गृहार्थदीपिका ।

वेदाधिकारी स एवाधिकारीति त्रैवर्णिक एवाधिकारीत्यर्थः । ननु विचारो नाम मननं तत्र त्रैवर्णिकानां सर्वेषामधिकारे प्राप्ते 'शान्तो दान्त' इति श्रुतिविरोधापत्तिरतः सङ्कोचार्थं शमदमायान्तर्गमेव यत्कल्प्यं ततश्चाऽथशब्द आनन्तर्यार्थक एव व्याख्यातव्य इत्याशङ्कनाऽऽहुः—'न हि मन्दमतेरि'त्यादि । तथा च तत्र यथा मतिमत्त्वस्याऽर्थोप्यासिन्नाथात्राऽप्युक्तस्याथोत्पत्तिर्न तु तदर्थं विशेषणमधिकारिणि देयमित्यर्थः । ननु तर्हि गृहासक्तस्याऽप्यधिकारे विषयरत्नस्यापि ब्रह्ममननादिसिद्धौ जिज्ञासाशास्त्रोक्तं मोक्षार्थकं फलं स्यात्तथा सति त्यक्तविषयस्योत्तमस्याऽतिहीने विषयिणि तौल्यं च तौल्यमापत्तौत्या-
भगवद्गीथीमद्विद्वज्जारासम्पन्नोत्. प्रदीपः ।

विचारः सः प्रधानाधिकार्यधिकारिक एव । दर्शपूर्णमासाधिकार्यधिकारिकप्रयाजादिवदित्यर्थः । ननु कर्मादिसर्वफलसाधनापेक्षया ब्रह्मज्ञानमेव परमपुरुषार्थसाधनमिति मतिमानेव विचाराधिकारी कल्पनीयोऽन्यथा स्मात्कर्म्ममात्रपरस्यापि विचारेण ब्रह्मसाक्षात्कारः पुरुषार्थसाधको भवेदत आहुः—'नहीत्या'दि । म-
न्दमतेः त्रैवर्णिकस्य । मतिमत्त्वं गृहणधारणसमर्थबुद्धिमत्त्वम् । 'कल्प्यते' इति । तथाऽकल्पने ताद-

अन्धपद्मवादीनामिव कर्मणि, गृहाद्यासक्तस्य मननाद्यसम्भवात्साक्षात्कारो न भविष्यति । न च धर्मन्यायेन गतार्थत्वमस्य । अप्रतिज्ञानादनुपलब्धेश्च । न च जगत्कारणं परमात्मा वा प्रकृतिर्वा परमाणवो वेति सन्देहे किञ्चिदधिकरणमस्ति ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

पार्थसाधनीभूतब्रह्मसाक्षात्कारः कथं न भवतीत्याशङ्क्य दृष्टान्तप्रदर्शनेन सुपदेन समाधत्ते—‘अन्धे’ति । यथा अन्धपद्मवादीनां स्कारस्य सर्वत्रोक्तत्वात्कर्मोधिकारस्य सिद्धत्वेन न कर्मणि (कर्मविषये) मतिमत्त्वादिक-
मधिकारिविशेषण, किन्तु सहकारिविशेषण एव । तथा च तदभावान्न कर्मकरणम् । तथाऽत्रापि गृहाद्या-
सक्तस्य श्रवणस्य यथाकथञ्चित्सत्त्वेऽपि मतिमत्त्वाऽभावेन मननादिसहकारिकारणाभावान्न साक्षात्कार
इति भावः ।

गोस्वामिश्रीमद्विरधरविरचित विवरणम् ।

इति मन्यमानं मीमांसक कटाक्षयज्ञाहुः—‘न च्चे’ति । न हीत्यर्थः । अथातो धर्मजिज्ञासेत्यत्र धर्मशब्दस्य
वेदार्थमात्रार्थत्वेन धर्मेनिचारप्रतिज्ञयैव ब्रह्मनिचारस्य जायमानत्वेन मित्रतया न वक्तव्येत्ययमर्थः ।
अस्याः वेदान्तमीमांसायाः । यद्यपि क्वचित्सुस्तके अस्तेति पाठः । तथाप्यत्रैव भाष्ये नार्थोऽनया
मीमांसयेत्युक्तत्वात्क्वचित्सुस्तके अस्या इति पाठस्य दृष्टत्वात् स एव पाठ इति प्रतिभाति । अप्रतिज्ञानात्
जैमिनिना अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति प्रतिज्ञाया अकृतत्वात् । ‘अनुपलब्धेरि’ति । ब्रह्मप्रतिपादकाधि-
करणानुपलब्धेरित्यर्थः । तदेवाऽऽहुः—‘न चे’ति । अत्र मीमांसकमते जगतः प्रवाहरूपेण नित्यत्वमतः
कारणताविचार एव नास्ति । ब्रह्मज्ञानस्य तु धर्मरूपत्वात् धर्मप्रतिज्ञयैव चरितार्थत्वादित्याशयेन मीमां-
सकाः शङ्कन्ते—‘स्यादेतदि’ति । नोदकधाक्यार्थस्य । नुद प्रेरण इति धातुनिष्पन्न नोदकं प्रेरकं
यत् सोमेन यजेतेत्यान्तरकवेदवाक्यम् । तदर्थस्य यागानुकूलभावनारूपार्थस्य धर्मत्वमुक्त्वा चोद-
नालक्षणेर्धर्म इति सूत्रेण धर्मे प्रामाण्य प्रतिपाद्येत्यर्थः । ननु वेदस्य विध्यर्थवादनघ्ननामधेयरूपेण
केशिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

मतिमानेवाधीयेतेति यथा न नियमस्तथाऽत्राप्युक्तसाधनसम्पत्तिमैव विचारः कर्तव्य इति न नियम
इति भावः । नन्वेव सति विरहितानामपि वेदान्तार्थनिश्चयात्साक्षात्कारापत्तिरित्यत आहुः—‘अन्धे’ति ।
यथाऽऽज्यावेक्षणोदितस्वरूपोपकार्येद्वाभावात्कर्मणि तेषां न फल, तथाऽत्रापि फलोपकारमननाद्यद्वाऽभा-
वाद्गृहाद्यासक्तानां न साक्षात्कारः । श्रुतिस्तु महावास्यानुपदेशग्रहणसाधनवरेति न दोषः ।

श्रीलाट्टभट्टकृता शृङ्गार्यदीपिका ।

शङ्क्य समादधते—‘अन्धपद्मवादीनामिवे’त्यादिना । यथा कर्मण्यन्धपद्मवादीनामसामर्थ्यात्कर्मक-
रणाऽभावात्तत्साध्यफलोऽभावेऽपि न कर्मण्यनन्धत्वादिविशेषण, तथा गृहाऽसक्तस्य मननाऽसामर्थ्या-
त्साध्य ब्रह्मसाक्षात्काररूप फल न भविष्यति । नैतावता शमदमादिक विशेषण देयमित्यर्थः ।

भगवद्गीयश्रीमद्विष्णुसामप्रणीत प्रदीप ।

शमतिमत्त्वाभाव निश्चित्यापि जडभरते पितृकारितवेदाध्ययनस्वावैधत्वेन प्रत्यवायजनकत्व स्यादित्यर्थः ।
ननु शान्तो दान्त उपरतस्तिक्षुरित्वादिरूपोऽधिकारो निचोरेऽवश्य अधिकारिविशेषण वाच्योऽन्यथा
गृहाद्यासक्तनेदान्तनिचारकस्यापि ब्रह्मसाक्षात्कार. पुरुषार्थेश्च सिद्धोदत आहुः—‘अन्धे’त्यादि । तथान्य
यथाऽऽज्यावेक्षणविष्णुग्रमणोदिरूपसहकारिकारणाद्वाभावात्तथा कर्मकर्तृणां फलभावस्तथा विचारकाणा-
मपि शान्त्यादिसहकारिकारणानामभावाद्गृहाद्यासक्तानां ब्रह्मसाक्षात्कारपुरुषार्थभाव इति भावः ।

स्यादेतत् । अथातो धर्मजिज्ञासेति धर्मविचारं प्रतिज्ञाय नोदकवाच्यार्थस्य धर्म-

गोस्वामिध्रीसुरलीधरविरचिता अणुभाष्यभाष्या ।

ननु धर्मशब्दस्य वेदार्थमात्रोपलक्षकत्वेन धर्मजिज्ञासयैव ब्रह्मविचारस्यापि गतार्थता स्यादित्या-
शङ्क्याऽऽह—‘न च धर्मन्यायेने’ति । तत्र हेतुमाहुः—‘अप्रतिज्ञानादि’ति । तत्र हि धर्मजिज्ञासा
प्रतिज्ञाता । न ब्रह्मजिज्ञासा । तथा चाऽप्रतिज्ञातस्य निरूपणासम्भवात्कथं गतार्थत्वम् । ननुक्तं धर्मशब्दो
वेदार्थमात्रोपलक्षक इति, कथमप्रतिज्ञातत्वं ब्रह्मजिज्ञासाया इत्यत आहुः—‘अनुपलब्धेरिति ।
‘अथाऽतो धर्मजिज्ञासे’त्यत्र धर्मशब्दो यदि वेदार्थमात्रोपलक्षकत्वेन सूत्रकारसम्मतः स्यात्तदा
ब्रह्मजिज्ञासाया अपि प्रतिज्ञातत्वेनातुपदमेव चोदनालक्षणोर्धो धर्म इत्यादिना धर्मजिज्ञासावद्ब्रह्मजि-
ज्ञासाऽपि स्वनये तेनैव कृता स्यात् । नहि द्वादशलक्षणां कुत्रापि सा कृतास्ति । अनुपलब्धेः ।
उपलब्धिप्रकारप्रदर्शनपूर्वकमत्र तन्निषेधमाहुः—‘नचे’ति । अत्र पूर्वपक्षी शङ्कते—‘स्यादेतदि’ति ।

जैमिनिरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ननु वेदार्थनिश्चयार्थमेव शास्त्रप्रवृत्तौ शास्त्रस्यैव वैयर्थ्यं स्यात् । पूर्वमीमांसयैव विधिभन्त्रनामधेय-
निषेधाऽर्थवादात्मकस्य सर्वस्याऽपि वेदार्थसाऽर्थनिर्णयादिति चेत् । मैवम् । वेदार्थज्ञानमात्राय नाऽयं
विचारः, किन्तु वेदार्थब्रह्मज्ञानाय । तस्य च तत्राऽदर्शनात् । तदेतदुक्तं ‘नच धर्म’त्यादिना । न्याय-
शब्देनाऽत्र सूत्राणि गृह्यन्ते । अस्य वेदान्तशास्त्रस्य । ‘अप्रतिज्ञानादि’ति । ब्रह्मविचारस्य । तस्यैवाऽ
नुपलम्भात् । तामेव प्रदर्शयन्ति ‘नचे’त्यादिना । पुनः प्रकारान्तरेण वैयर्थ्यमाशङ्कन्ते—‘स्यादे-

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

ननु वेदाधिकारी यः स त्रैवर्णिक एवाधिकारी तदाऽथातो धर्मजिज्ञासेति पूर्वतन्प्रतिज्ञासूत्रे
धर्मशब्दस्य वेदार्थमात्रोपलक्षकत्वेन धर्मजिज्ञासयैव पूर्वतन्न्यायेन ब्रह्मज्ञानसिद्धेरब्रह्मविचारस्य गतार्थता
स्यादित्याशङ्क्याऽऽहुः—‘न च धर्मन्यायेने’त्यादि । तत्र हेतुमाहुः—‘अप्रतिज्ञानादि’ति । जैमि-
निना ब्रह्मविचारस्याऽप्रतिज्ञानात् । यदि सर्ववेदार्थजिज्ञासायाः प्रतिज्ञा स्यात्तदाऽथातो वेदजिज्ञा-
सेति प्रतिज्ञातं स्यादित्यर्थः । ‘अनुपलब्धेश्चे’ति । यदि धर्मजिज्ञासायामतेद्विचारोऽपि प्रतिज्ञातः
स्यात्तदा ‘चोदनालक्षणोर्धो धर्म’ इत्यादिभिर्धर्मविचारस्वद्ब्रह्मविचारोऽप्युपलभ्येत । अतस्तस्यानु-
पलब्धेर्न तत्र ब्रह्मविचारप्रतिज्ञेत्यर्थः । अनुपलब्धेरित्युक्तं तस्यैव विवरणमाहुः—‘न च जगत्कारण-
मित्यादिना । उत्तरकाण्डप्रमेये ज्ञाने धर्मत्व साधयित्वा पूर्वकाण्डमीमांसया गतार्थत्वं साधयति—

भगवद्वाच्यश्रीमदिच्छाराममणोत् प्रदीप ।

नन्वथातो धर्मजिज्ञासेत्यत्र धर्मशब्दस्य लक्षणया वेदार्थमात्रपरतया व्याख्यानात् धर्मनिरूपण-
प्रतिज्ञयैव ब्रह्मनिरूपणप्रतिज्ञायाः कृतत्वेन गतार्थत्वाद्वाथातो ब्रह्मजिज्ञासेति पृथक्प्रतिज्ञाया वैयर्थ्यमत
आहुः—नन्विति । अस्य वेदान्तविचारस्य । अप्रतिज्ञानात् शक्त्यार्थप्रतिपादकधर्मपदघटित-
जैमिनिप्रतिज्ञामध्ये ब्रह्मविचारप्रतिज्ञाया अलामादित्यर्थः । ननु लक्षणयार्थप्रतिपादकधर्मशब्दघटितप्रति-
ज्ञया ब्रह्मविचारस्यापि प्रतिज्ञातत्वादापार्थैव पृथग्ब्रह्मविचारप्रतिज्ञेत्यत आहुः—अनुपलब्धेरिति । तथा
च जैमिनिना स्वसूत्रे यदि ब्रह्मजिज्ञासा प्रतिज्ञाता स्यात्तदा ‘चोदनालक्षणोऽर्थे धर्म’ इति धर्मजिज्ञा-
सावत् ब्रह्मजिज्ञासाप्युपलभ्येत नल्वेवमित्यर्थः । अनुपलब्धिप्रकारमेवोपपादयन्ति—‘नच जग’दित्या-
दिना । अधिकरणमस्ति जैमिनिमीमांसायामधिकरणमस्तीत्यर्थः ।

त्वमुक्त्वा, प्रामाण्यपुरःसरं सर्वे सन्देहा निवारिताः । तत्र ब्रह्मज्ञानस्यापि धर्मत्वम् 'आत्मे-

गोस्वामिधर्मसुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

यदुक्तं जगत्कारण परमात्मा वा प्रकृतिर्वा परमाणवो वेति सन्देहपूर्वकं तन्निश्चयकारकं किञ्चिदधिकरणं द्वादशलक्षण्या नोपलभ्यत इति । तनु सादेव । तेन प्रकारेणाऽधिकरणकृतेरनपेक्षणात् । किन्तु धर्मविज्ञासा प्रतिज्ञाय तद्विषयाकाङ्क्षायां 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म' इत्यारभ्य नोदकवाक्यार्थस्य धर्मत्वमुक्त्वा, तस्यैव कथं धर्मत्वमर्थवादवाक्यानां तत्र सत्त्वात् । तत्र च चोदनाया असत्त्वात्तद्वाक्यार्थस्य धर्मत्वाऽभावे तेषामप्रामाण्यमेव स्यादित्याशयस्य क्रियार्थत्वादानर्थ-

गोस्वामिधर्मसुरलीधरविरचित विवरणम् ।

चतुर्विधत्वम् । तन्मध्ये विधेस्तु प्रामाण्यं प्रतिपादितम् । अर्थवादादीनां निर्वकत्वेनाऽप्रामाण्यमत आह—'प्रामाण्यपुरःसरमिति । विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति सूत्रेण । स्वाध्यायविधिना वेदः पुरुषार्थोऽपि नीयते । सर्वस्तेनार्थवादानां प्रायस्तेन प्रमाणतेति कारिकाया चार्थवादानां प्राशस्त्यबोधकत्वेनार्थांशे प्रामाण्यं, मन्त्रादीनां देवताप्रकाशनद्वारा शब्दांशे प्रामाण्यं च प्रतिपाद्य नामधेयानां नामावच्छिन्नधाल्थनिष्ठभावनाख्यधर्मप्रमितौ प्रामाण्यं च प्रतिपाद्य, सकलवेदाऽर्थवादानां प्ररोचकतयैव मन्त्राणामपि स्मारकतया प्रामाण्यव्यवस्थापनपुरःसरं शब्दार्थोभयविषयका सन्देहा निवारिता इत्यर्थः । ब्रह्मज्ञानस्य धर्मत्वप्रतिपादक-

केशिधरविरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

तदिति । एतद्वक्ष्यमाणप्रकारकं वैयर्थ्यम् । 'अर्थे'ति । 'प्रतिज्ञाय'ति । कर्तव्यत्वेन प्रतिज्ञाय । 'नोदके'ति । को धर्मः कथंलक्षणक इति स्वरूपप्रमाणविज्ञासाया यदेतेत्यादिनोद्घाटितं नोदकवाक्यम् । तदर्थस्य यागादेश्चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति सूत्रेण, चोदनालक्ष्यत्वाच्चोदनार्थत्वादर्थरूपत्वाच्च धर्मत्वमुक्त्वा वेदान्तानां तदेकदेशत्वाच्चोदनानां प्रामाण्यमाशङ्क्योत्पत्तिकसूत्रेण तत्रामाण्यपुरःसरं शब्दार्थ-

श्रीलालबहादुरशास्त्रीविरचितम् ।

स्यादेतत् । 'अथातो धर्मजिज्ञासेति धर्मविचारमिति'त्यादिना । 'नोदकवाक्यार्थस्य धर्मत्वमुक्त्वे'ति । चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इत्यारभ्य नोदकवाक्यार्थस्य धर्मत्वमुक्त्वेत्यर्थः । 'प्रामाण्यपुरःसरमिति । अर्थवादवाक्येषु नोदनाया असत्त्वात्तदर्थस्य धर्मत्वाऽभावेनाऽप्रामाण्यं 'मान्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शाना'मित्यादिनाऽऽशङ्क्य 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरिति'त्यादिना स्तुत्यर्थेन नोदकनाम्नैकवाक्यता सम्पाद्योपपत्तिपूर्वकमर्थवादवाक्यानामप्रामाण्यशङ्का निवारितेत्यर्थः । ब्रह्मज्ञानसोत्तरमीमांसानियमस्य धर्मत्वमाह—'तत्र ब्रह्मज्ञानस्ये-

भगवत्पदार्थधीमतिपञ्चरामप्रणीतं प्रदीपः ।

पूर्वपक्षी शङ्कते स्यादेतदिति । एतत् स्यात् ब्रह्मज्ञानस्यापि विध्यर्थत्वेन धर्मत्वात् धर्मविचारप्रतिज्ञया प्रतिज्ञातत्वं स्यात् । प्रामाण्यपुरःसरं अर्थवादानां विध्यर्थत्वात्कृतेन प्रामाण्यव्यवस्थापनपुरःसरम् । सर्वे सन्देहाः मन्त्रार्थवादानामप्रामाण्यसन्देहाः । तत्र धर्मपरिचयमध्ये । धर्मत्वं

त्येवोपासीत' 'आत्मानं श्लोकमुपासीत' 'तद्ब्रह्मेत्युपासीत' 'आत्मा चारे द्रष्टव्य' इत्यादिनोदनावाक्यार्थत्वात् । 'अयं हि परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शन' मिति स्मृतेश्च । सृष्ट्या-

गोस्वामिध्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

अयमतदर्शाना'मित्यादिनाऽऽशङ्क्य 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरि' त्यादिना स्तुत्यर्थेन चोदकवाक्येनैकवाक्यतां सम्पाद्योपपत्तिपूर्वकमर्थवादवाक्यानामप्रामाण्यादिशङ्का निवारिता । तथाचाऽऽ'त्मेत्येवोपासीत' 'आत्मानं श्लोकमुपासीत' 'तद्ब्रह्मेत्युपासीत' 'आत्मा चारे द्रष्टव्य' इत्यादिनोदनावाक्यानामुत्तरकाण्डेऽपि सत्त्वात्तदर्थस्य ब्रह्मज्ञान-साऽपि धर्मत्वम् । तल्लक्षणाऽऽज्ञानत्वत्वात् । 'अयं हि परमो धर्म' इत्यादिस्मृतौ त्वात्मदर्शनस्य स्फुटमेव धर्मत्वमुक्तम् ।

ननुत्तरकाण्डेऽक्रियार्थानामपि वाक्यानां तत्त्वात्तेषां का गतिरिति चेत्तत्राऽऽहुः—'सृष्ट्यादी'-ति । यथा 'वायुर्वै क्षेपिष्ठे'त्यादिवाक्यानां 'वायव्यं श्वेतमालभेते'ति नोदकवाक्यान्तर्गतवायुदे-वतास्तावकत्वेन प्रवृत्त्युपयोगितया तद्वाक्यप्रयोजनेनैव सप्रयोजनत्वात्तेषां प्रामाण्य प्रसाधित, तथाऽत्रा-ऽऽप्युपासनाविषयेश्वरस्तावकत्वेन तेषामपि प्रामाण्यमिति भावः । ननु तत्र वायौ क्षिप्रकारित्वादिधर्मोणां भ्रमलक्षसिद्धत्वेन तत्प्रतिपादनं संगच्छते । अत्र त्पासनाविषयस्य ब्रह्मणः शुद्धत्वेन धर्माऽभावात्कथमुपा- गोस्वामिध्रीमद्विरचिवरचित विवरणम् ।

विधीनाह—'आत्मे'ति । ननु जगत्कारणप्रतिपादकवाक्यविचारो न कृत इत्यत आह—'सृष्ट्या- कैश्चिद्विरचिता चेदान्तर्वा-द्रका ।

विषयकाः सर्वे सन्देहा निराकृताः । चोदनेतिक्रियायाः प्रवर्तकवचनम् । लक्ष्यते ज्ञायते येन तल्लक्ष-णम् । चोदनैव लक्षणं प्रमाणं यस्येति । लक्ष्यते बुध्यते स्वरूपं येन तल्लक्षणम् । स्वरूपबोधकं वाक्यं यस्येति चेति । अनर्थो धर्मो मामृदित्यर्थग्रहणम् । तथाच यः पुरुष निःश्रेयसेन युनक्ति स धर्म इति । तदुभयमध्येकेनाऽनेन सूत्रेण व्याख्यातम् । एतच्छ्रोत्रकाण्डे धर्मलक्षणाऽऽज्ञानत्वज्ञान-स्यापि धर्मत्वमित्याहुः—'तत्रै'ति । तत्र हेतुमाहुः—'आत्मेत्येवे'त्यादि । तत्र स्मृतिमपि प्रमाण-यन्ति—'अयं ही'ति । सृष्ट्यादिवाक्यानां ज्ञानार्थत्वाऽभावेन तद्विचारस्य गतार्थत्वाऽभावमाशङ्क्य ज्ञानविधायेव तत्सङ्गतिं दर्शयन्ति—'सृष्ट्यादी'त्यादि । 'यतो वा इमानि'त्यादिसृष्टिवाक्यानि ।

श्रीराट्टभट्टहता गृहार्थदीपिका ।

त्यारम्य 'स्मृतेश्चै'त्यन्तेन । ननुत्तरकाण्डे ज्ञानसाऽस्तु धर्मत्वम् । 'आत्मेत्येवोपासीत' 'आत्मानं श्लोकमुपासीत' 'आत्मा चारे द्रष्टव्य' इत्यादिनोदकवाक्यविहितत्वात् । परन्तु 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत' इत्यादिसृष्ट्यादिवाक्यानां नोदकत्वाऽभावात् धर्मप्रतिपादकत्वम् । तत्राऽऽप्ता-ण्यमापद्यतेलाशङ्क्य समापये—'सृष्ट्यादिवाक्यानामि'त्यादिना । यथा पूर्वकाण्डे 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा

अणुभाष्यविरचिवरचित विवरणम् ।

विध्यर्थत्वादधर्मत्वम् । ज्ञानस्य धर्मत्वप्रतिपादकविधिमाह—'आत्मे'त्यादि । श्लोकं स्तुत्यम् । ज्ञानस्य स्फुटतया धर्मत्वबोधिकां स्मृतिमाह—'अयं ही'त्यादि । ननुत्तरकाण्डे सृष्ट्यादिप्रतिपादकविधिभि-न्नवाक्यानां का गतिरत आह—'सृष्ट्यादी'त्यादि । अर्थवादादर्थं उपासनाविध्यर्थतावकतया विध्ये-

दिवाक्यानां त्वर्थवादत्वम् । आरोपापवादविषयधर्मप्रतिपादकत्वेन विधेयोपासनाविषय-

गोस्वामिश्रीसुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

सनाविषयत्वम् । कथं वा स्तुतिविषयत्व तत्राऽऽह—‘आरोपे’ति । न हि ब्रह्मणि वास्तवा धर्माः सन्ति । नित्यशुद्धशुद्धोदासीनत्वेन सर्वथैव तस्याविषयत्वात् । तथा च तत्प्रतिपत्तेस्त्यूलादिश्रुतिभिर्निषेधमुखेन प्रतिपादितत्वान्निषेध्यानां तत्राऽस्तत्वान्निषेधार्थं तागारोपयन्ती श्रुतिस्तेषामपवादविषयत्वं सूचयतीति नोपासनायाः स्तुतेर्वाऽनुपपत्तिरित्यर्थः । ननु नाऽऽहमेत्येवोपासीते’त्यादौ विधिः सम्भवति । आत्मज्ञानस्य प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वेनाऽविधेयत्वात् । हेयोपादेयविषयो हि विधिः । स एव च हेय उपादेयो वा ङयं पुरुषः कर्तुमन्यथाकर्तुं च शक्नोति । तत्रैव च समर्थः कर्ता नियोज्यो भवति । न चैवं-भूतान्यात्मोपासनदर्शनादीनीति न तेषां विधिविषयत्वम् । तथाच कथं धर्मजिज्ञासया गतार्थत्वं

गोस्वामिश्रीमद्भिरिपरविरचितं विवरणम् ।

दी’ति । अस्माकं मते जगतो नित्यत्वात्कर्तुरभावेन तत्प्रतिपादकानां, यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्यादिवाक्यानामर्थवादत्वमित्यर्थः । ननु कथमस्याऽर्थवादत्वमित्यत आह—‘आरोपे’ति । ‘धर्मे’ति । कर्तृत्वाकर्तृत्वरूपधर्मप्रतिपादकत्वेन विधेयत्वावकत्वात्प्रामाण्यमित्यर्थः ।

केशिधिरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

आदिना ‘सत्यं ज्ञानमनन्त’मित्यादिस्वरूपपरणां सग्रहः । ईदृशानि चाक्यानि तद्विधावेवार्थवाद-विधयाऽन्वीयुरिति भावः । तत्रोपपत्तिमाहुः—‘आरोपे’ति । तयोर्विषयीभूतो धर्मः कर्तृत्वादिः । ‘विधेये’ति । उपासीतेत्यादिविधिविषयीभूता योपासना तद्विषय आत्मा । तत्त्वावकत्वात् ।

श्रीबालभद्रकृता गूढार्थदीपिका ।

देवतेत्यादिवाक्यानां ‘वायव्यं श्वेतमालभेते’ति नोदकवाक्यान्तर्गतवायुदेवतास्तावकत्वेन प्रवृत्त्युपयोगि-तया नोदकवाक्यप्रयोजनेनैव सप्रयोजनत्वात्तेषां प्रामाण्यं निरपायि । तथाऽनाप्युपासनाविषयपरमे-श्वरस्तावकत्वेन सृष्ट्यादिवाक्यानामुपयोगात्तेषामपि प्रामाण्यमिति हार्दम् । ननु वायौ क्षिप्रकारित्वादि-धर्माणां प्रत्यक्षत्वात्प्रतिपादनं युक्तं, प्रकृते तूपास्यस्य ब्रह्मणो निर्द्धर्मकत्वाच्चोपासनाविषयत्वं न वा स्तुतिविषयत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—‘आरोपापवादे’त्यादि । अस्थूलमनण्वहसमदीर्घमित्यादिश्रुतिभिर्ध-र्माणां निषेधान्निषेध्यानां तत्राऽस्तत्वान्निषेधस्य प्रातिपूर्वकत्वनियमान्निषेधार्थं जगत्कर्तृत्वाद्यारोपयति श्रुतिरित्यारोपापवादयोर्विषया ये धर्माः सृष्ट्यादय इक्षरीयास्तावत्प्रतिपादकत्वाज्जगज्जननादिरूपिकाणां श्रुतीनां प्रामाण्यमक्षुण्णम् । विधेयोपासनाविषयपरमेश्वरस्तावकत्वादित्यर्थः । ननु नाऽऽहमेत्येवोपासीते’ त्यादौ विधिः । आत्मज्ञानस्य प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वेनाऽविधेयत्वात् । विधिहेयोपादेयविषयः । यस्तु पुरुषेण कर्तुं शक्यतेऽन्यथाकर्तुं च शक्यते स हेय उपादेयः । तस्मिन् समर्थः कर्ता नियोज्यो वि-धिना । प्रकृते त्वात्मोपासनदर्शनादीनि नैतादृशानीति न तेषां विधिविषयत्वमतः कथं ब्रह्मजिज्ञासया

आर्षदीपयश्रीमद्विकारामणोक्तं यद्वीपः ।

क्याक्यतया प्रामाण्यमित्यर्थः । तदेव चोपादयति—आरोपेत्यादिना । आरोपः ‘पैतदात्म्यमिदं सर्वं यतो वा इमानि’ इत्यादिवाक्यार्थः । अपवादः ‘अथात आदेशो नेति नेती’तिरूपः । तद्विषयाः, मित्यामृताः सर्व एव धर्माः । तत्प्रतिपादकत्वेन सृष्टिब्रह्माभेदप्रतिपादकवाक्यानां तत्प्रतिपादक-त्वेन । विधेयोपासना प्रथमकर्तृत्वसर्वाभिन्नत्वादिना विहिता या प्रतीकोपासना । तद्विषयेत्यादिना

स्तावकत्वात् । नच ज्ञानादीनामविधेयत्वं प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वेनाकृतिसाध्यत्वादिति वा-
च्यम् । नहि सर्वात्मनाऽसाध्यम् । प्रकारभेदस्त्वप्रयोजकः सर्वस्यापि कारणेषु पुरुषव्यापृतिः

गोह्याग्निध्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

प्रब्रजिज्ञासाया इत्याशङ्क्य पूर्वपक्षी परिहरति—‘न च ज्ञानादीनामि’ति । तत्रोपपत्तिर्माहुः—‘नही’ति ।
यद्यपि ज्ञानस्य प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्व सर्ववादिसिद्धं, तथापि न सर्वात्मनाऽसाध्यत्वम् । तर्हि कस्मिन्नशे-
साध्यं तदित्यत आह—‘प्रकारभेदस्त्विति । यथा ज्योतिष्टोमादिक स्वरूपोपकारिभिः फलोपकारिभिश्चा-
ज्ञैस्तेन तेन क्रमेण स्वकृतिसाध्यं, न तथा नास्ति । ज्ञानस्य स्वरूपतोऽसाध्यत्वात् । ननु तर्हि सर्वात्मनैव
तदसाध्यं स्यादिति चेत् । न । स्वरूपतोऽसाध्यत्वेऽपि तत्कारणानां श्रवणादीनां साध्यत्वात् ।

ननु साधनानां साध्यत्वे कथं तत्फलस्य साध्यत्वमित्यत आहुः—‘सर्वस्यापि’ति । यथा ‘स्वर्गकामो

गोह्याग्निध्रीमत्रिरिधरविरचितं विवरणम् ।

ननु कृतिसाध्यत्वसैव विध्यर्थत्वात्सामान्यतो ज्ञाने यत्तापेक्षाया अभावाद्ब्रह्मज्ञाने विध्य-
र्थत्वरूपधर्मत्वाभाव इत्याशयेनाऽऽशङ्कते—‘नचे’ति । ‘प्रमाणे’ति । प्रमाणं चक्षुरादिः । वस्तु
घटादिः । परतन्त्रत्वेन उभयाधीनत्वेन । न हि केवलं ज्ञाने प्रमाणवस्त्वपेक्षा, किन्तु प्रत्यक्षादिज्ञाने
चक्षुःसन्निकर्षापेक्षायस्तीति यत्र विना चक्षुःसन्निकर्षो न जायत इति कृत्वा परम्परया कृतिसाध्यत्वं
ज्ञानेऽप्यस्तीत्याशयेनाऽऽहुः—‘सर्वात्मना’ सर्वप्रकारेण । ‘असाध्यमि’ति । ज्ञानमिति शेषः ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ननु व्यर्थोऽप्य सर्वोऽपि प्रयासो ज्ञानादीनां विधेयत्वाऽसम्भवेन विध्यर्थवादकल्पनानैरर्थक्या-
दित्यत आहुः—‘नचे’ति । ‘प्रमाणे’ति । प्रमाणं चक्षुरादिः । वस्तु विषयः । तदधीनत्वेन तदसाध्यत्वात् ।
समादधते—‘न ही’ति । स्वरूपसाधनानिनाऽसाध्य नेत्यर्थः । ननु पुरुषव्यापारतन्त्रत्वाऽभावात्कथं
साध्यता । तदेव हि साध्य यत्पुरुषव्यापारतन्त्रम् । यथाग्निहोत्रादि । ज्ञानञ्च प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वात्
तथेत्यत आहुः—‘प्रकारे’ति । उक्तो यः प्रकारभेदः स तु नाऽविधेयताप्रयोजकः । यतः स्वरू-
पतोऽसाध्यत्वेनाऽपि न साधनानिनाऽसाध्यं तत् । ननु ज्ञानसाधनानां साध्यत्वे कथं तस्य साध्यत्वं
स्यादित्यतो द्रव्यते—‘सर्वस्ये’ति । स्वर्गसाऽपूर्वस्य वा । साधने योगादौ । पुरुषस्य व्यापृतिर्व्या-

ध्रीत्याहुःअदृष्टा गृहार्थवीर्यिका ।

धर्मजिज्ञासया गतार्थत्वमित्याशङ्क्याऽऽहुः—‘न च ज्ञानादीनामि’त्यादि । ‘न हि सर्वात्मनाऽ-
साध्यमि’ति । सन्निकर्षादिजनककृत्यपेक्षाया ज्ञानेऽपि सत्त्वात् सर्वप्रकारेणाऽसाध्यत्वमित्यर्थः ।
ननु-कर्मवत्साक्षात्कृतिसाध्यत्वाऽभावात् विधेयता ज्ञानादीनामित्याशङ्क्याऽऽहुः—‘प्रकारभेदस्त्वप्रयो-
जक’ इति । प्रकारभेदस्त्वविधेयत्वसाधको न भवति । यतो धर्मोऽपि साक्षात्कृतिसाध्यत्व नाऽस्तीति
प्रदर्शयति—‘सर्वस्यापि कारणे पुरुषव्यापृतिरिति’ । धर्मसाऽपूर्वरूपत्वात्साऽपि कारणमू-

भगवदीयधीमदिष्कारामप्रणीतः प्रदीप ।

तादृशोपासनाविषयजगत्कृतृत्वसर्वानेदादिस्तावकत्वात् तादृशधर्मसम्बन्धबोधनेनोपासस्तुतिपरत्वादित्य-
स्यर्थः । ननु उपासनायाः ज्ञानरूपत्वात्साऽऽज्ञानगोचरेच्छयाश्च कृत्यसाध्यत्वात्कृतिसाध्यसैव च वि-
धिष्विषयत्वात् ज्ञानविष्येकवाक्यतया सृष्टिप्रतिपादकार्थेवादानां प्रामाण्यमुक्तमसम्भवि ज्ञानविधेरेवास-
म्भवादिति दूषण परिहर्तुं यादी शङ्कते—‘नचे’त्यादि । ‘ज्ञानादी’त्यादिपदेनेच्छा ग्राह्या । अवि-

तदत्र वृत्तिसम्पादने प्रमाणसम्पादने वा पुरुषकृतिसाध्यत्वं, अन्यथा सिद्धान्तेऽपि मत-

गोस्वामिश्रीमन्निरुपरीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

यजेतेत्यादौ स्वर्गाद्यव्याप्त्यै देवयानमार्गेण ब्रह्मप्राप्तिरूपस्याऽऽत्ममुत्पत्तय वा, लोकस्य वा, फलस्य स्वत एव सिद्धत्वेनाऽसाध्यत्वात्तदभिव्यक्तिसाधनस्य ज्योतिष्टोमादेः साध्यत्वेन, तेषामपि साध्यत्वव्यपदेशस्तथा श्रवणादीनां कृतिसाध्यत्वेन ज्ञानस्यापि तदपदेश इत्यर्थः । ननु प्रमाणवस्तुपरतन्त्रस्य तस्य कथं श्रवणादिसाध्यत्वमित्यत आह—‘तदत्रे’ति । यस्मात्कारण एव सर्वस्य व्यापृतिर्लोकैकं दृष्टा । तत् तस्मात् । अत्र ज्ञाने । वृत्तेरन्त ररूपपरिणामविशेषस्य सम्पादने पुरुषकृतिसाध्यत्वमङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः । ननु वृत्तेरेव ज्ञानरूपत्वेन कथं तत्कृतिसाध्यत्वमित्याशङ्क्य पक्षान्तरमाह—‘प्रमाणस्ये’ति ।

गोस्वामिश्रीमन्निरुपरीधरविरचित विवरणम् ।

ननु यागस्य साक्षात्कृतिसाध्यत्वमन्वीति तस्यैव धर्मत्वमित्यत आह—‘प्रकारे’ति । प्रकारो विशेषणं तस्य भेदः । यागे साक्षात् यत्कृतिसाध्यत्व विशेषण तदेव धर्मत्वे प्रयोजकम् । परम्परया यत्कृतिसाध्यत्व विशेषण तद्धर्मत्वे प्रयोजकं न भवतीत्येव रूपो भेद इत्यर्थः । ‘अप्रयोजक’ इति । धर्मत्वे प्रयोजकं न भवतीत्यर्थः । साक्षाद्वा परम्परया वा केवल कृतिसाध्यत्वमेव धर्मत्वे प्रयोजकमिति स्वीकर्तव्यमिति यावत् । नन्विदं किमर्थं स्वीकर्तव्यमित्यत आह—‘सर्वस्यापी’ति । यागरूपधर्मस्य यागजन्मापूर्वरूपधर्मत्वाऽपीत्यर्थः । कारणेषु, यागे कारणीभूताः क्रियाकलापाः, अपूर्वे कारणीभूताः प्रधानप्रयाजादयः, तेषु सर्वेषु, पुरुषस्य व्यापृतिः यत्नरूपो व्यापारोऽस्तीत्यर्थः । प्रकृते ज्ञान उपसेहरति—‘तदि’ति । तत्तस्मात्कारणात् । अत्र ब्रह्मज्ञाने । वृत्तिसम्पादने, वृत्ते सम्पादनं वृत्तिसम्पादनम् । वृत्तेः ब्रह्माकारवृत्तेर्बुद्धवत्साविशेषरूपाया इति यावत्, सम्पादने उत्पादने । प्रमाणसम्पादने प्रमाणस्य चक्षुरादेर्मतस्य, कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

पारो दृश्यते, ननु यागादिफले स्वर्गादौ, तथापि तस्मिन् साध्यत्वव्यवहारः । तथा ज्ञानेऽपीत्याहुः—‘तदि’ति । तत्तस्मादत्र ज्ञाने बुद्धिजन्याया पदार्थान्तररूपाया वा वृत्तेः सम्पादने । वृत्तेरेव ज्ञानरूपत्वपक्षमाशङ्काह—‘प्रमाणे’ति । मनसेन्द्रियैः सयोजनम् । चक्षुष आवृत्तिसम्पादनं वा । आशुक्तचक्षुरिति श्रुते । मनसो निर्विषयत्वसम्पादनं वा । अतो निर्विषयं नित्यं मनः कार्यं सुमुक्षुभिरिति श्रुतेस्तज्ज्ञेयम् । विपक्षे वाचकमाहु—‘अन्यथे’ति । श्रौते सिद्धान्ते मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः, साक्षात्कर्तव्य इत्यादि वाच्यवैकल्यं स्यात् ।

श्रील लभट्टकृता गृदाधदीपिका ।

क्रियासमूह एव पुरुषव्यापारो यत्नात्मा दृश्यते । न तु साक्षाद्धर्मे कृतियन्त्रत्वमित्यर्थः । प्रकृते तथात्वमाह—‘तदत्र वृत्ती’त्यादि । अत्र ज्ञाने बुद्धवत्साविशेषरूपाया वृत्तेः सम्पादने पुरुषकृतिसाध्यता, प्रमाणासाधने वा पुरुषकृतिसाध्यतेत्युभयोस्तौल्यमित्यर्थः । प्रमाणानां चक्षुरादीनां साधने

अणुभाष्यश्रीमद्विष्णुसारासंग्रहात् प्रदीपः ।

धेयत्वं यागादीनामिव कृतिसाध्यत्वाभावेनाविधेयत्वम् । ‘प्रमाणे’त्यादि । श्रवणमनननिदिध्यासनादिसंस्कारणसामग्र्यधीनत्वेनेत्यर्थः । वादी समाधत्ते—‘नही’त्यादि । ‘सर्वोत्तमने’त्यादि । तथा च ज्ञानोत्पादकसन्निकर्षादिसामग्रीसम्पादनार्थं कृतेरपेक्षणात् न सर्वोत्तमा क्रत्वसाध्यं ज्ञानम् । परम्परया ज्ञाने कृतिसाध्यताया सत्त्वादित्यर्थः । ननु तथापि यागादेरिव साक्षात्कृतिसाध्यत्वाभावाच्च कृतिसाध्यं ज्ञानमित्यत आह—‘प्रकारभेद’ इत्यादि । प्रकारभेदः साक्षात्कृतिसाध्यत्वरूपप्रकारभेदः । ‘अप्रयो-

नादिशास्त्रवैफल्यापत्तेः साधनप्रतिपादकश्रुतिविरोधश्च येनाऽपि सर्वक्रियाफलत्वं निराकार्यं

गोस्वामिधीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

प्रमाणस्य इन्द्रियस्य वा । सम्पादने मनसा सह संयोजने । पुरुषकृतिसाध्यत्वात्सामग्रीसम्पादनद्वारेण श्रवणादीनां तत्साधनत्वमिति भावः । विपक्षे बाधकमाहुः—‘अन्यथे’ति । यदि सामग्रीसम्पादनद्वारापि न श्रवणादीनां तत्साधनत्व तदा ‘मन्तव्यो निदिध्यासितव्य’ इत्यादिशास्त्रस्य वैफल्यमेव भवेत् । मननादीनां परम्परयापि फलासाधकत्वादित्यर्थः । नन्वेवमेवाऽस्तु किं तेनेत्यत आहुः—‘साधने’ति । यदि सर्वप्रमाणमूर्द्धन्यो वेदः पण्डसाधनप्रतिपादकः स्यात्तदा मूर्द्धन्यत्ववेदत्वयोः सहाऽनवस्थानलक्षणो विरोधः स्यात् । ‘येनाऽपी’ति । आस्तां तावच्छ्रवणादीनामसाधकत्वं, तथापि ‘समित्पाणिः

गोस्वामिधीमद्विरधरविरचित विवरणम् ।

आवृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्निति श्रुत्या चक्षुषि व्यावृत्तत्वसम्पादने । अतो निर्विषयं नित्यं मनः कार्यं मुमुक्षुणेति श्रुत्या मनसो निर्विषयत्वसम्पादने, पुरुषप्रयत्नसाध्यत्वमित्यर्थः । ननु वृत्तिसम्पादनादिषु किमर्थं यत्तापेक्षेत्यत आह—‘अन्यथे’ति । अन्यथा, वृत्तिसम्पादने सर्वथा कृतिसाध्यत्वाऽस्वीकारे । सिद्धान्तेऽपि वेदान्तिमतेऽपि । ‘मननादी’ति । मन्तव्य इति विधिवैफल्यापत्तेरित्यर्थः । वृत्त्यादिसम्पादनस्य मननोपकारकत्वात्तत्र कृतिजन्यत्वाऽस्वीकारे तत्त्वप्रत्ययार्थस्य कृतिसाध्यत्वस्य, तत्राऽभावद्वैधर्म्यमिति भावः । सर्वथा ज्ञाने यत्ताऽनादरे-दूषणान्तरमाह—‘साधने’ति । श्रुति-

केश्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ननु श्रुतार्थेऽनुपपत्त्यादिविहारार्थत्वान्न तद्वैफल्यमित्यत आहुः—‘साधने’ति । तास्तु, तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व, वयसापराणि पञ्चवर्षाणि, ज्ञानतो दान्तः, तमेतं वेदानुवचनेनेत्यादयोऽनुसन्धेयाः । एवमसाध्यतां निरस्य साध्यत्व दर्शयन्ति—‘येनाऽपी’ति । उपसं-

श्रीलालबहृदृता गृह्यार्थदीपिका ।

‘आवृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्निति श्रुतेरावृत्तत्वसम्पादने पुरुषकृतिसाध्यतेति ज्ञानादीनां नाऽविधेयतेत्याकलितव्यम् । ज्ञानादीनामविधेयतास्वीकृतौ दूषणमाह—‘अन्यथे’त्यादि । यदि ज्ञानादयः सर्वथैवाऽविधेयाः स्युस्तदा ‘मन्तव्यो निदिध्यासितव्य’ इत्यादिशास्त्राणां वृथात्व स्यात् । मननादिभिः सिपाध-विपितस्य ज्ञानस्याऽसाध्यत्वात् । असाध्यत्वे दूषणमाह—‘साधनप्रतिपादकश्रुतिविरोधश्चे’ति । ‘तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व’त्यादिश्रुतीनां विरोधो, यदि ज्ञानस्य साध्यत्व नाङ्गीक्रियत इत्यर्थः । ‘येनापी’त्यादि । येनाप्युत्तरमीमांसावादिना ज्ञाने सर्वक्रियाफलत्वं निराकार्यं तेनाऽपि ज्ञानार्थे

भगवदीयश्रीमद्विष्णुरामप्रभोत प्रदीप ।

जक’इति ‘न ममे’त्याकारकेच्छाविशेषस्यैव यागत्वेन यागेऽपि क्रियाकलापजनककृतेः साध्यत्वं परम्पर्यैव वाच्यम् । तादृश च सन्निकर्षादिजनककृतिसापेक्षत्व ज्ञानेऽपीति साक्षात्कृतजन्यत्वरूपः प्रकारभेदोऽप्रयोजक इत्यर्थः । तदेवोपपादयन्ति—‘सर्वस्ये’त्यादि । सर्वस्य ज्ञानयागादेः । कारणे सन्निकर्षादिक्रियाकलापादौ । पुरुषप्रवृत्तिः पुरुषकृतिसाध्यत्व । अन्यथा ज्ञानस्य परम्परया कृत्यधीनत्वानङ्गीकारे । सिद्धान्ते ज्ञानस्याविधेयत्वाङ्गीकारमते । वैफल्यापत्तेः, तेन शास्त्रेण परम्परया कृत्यधीनत्व बोध्यते ज्ञानस्य तस्य च भवन्मतेऽनङ्गीकाराद्वैफल्यमित्यर्थः । साधनेत्यादि । तथा च

तेनापि गुरूपसत्त्यादिना यतितव्यमेव ज्ञानार्थं । तस्माद्यत्रापि विध्यश्रवणं तत्रापि विधिं परिकल्प्य तत्रत्यानां तच्छेषत्वं कल्प्यमिति नार्थोऽनया मीमांसया अन्यथा विरोधोऽपि ।

गोस्वामिधीमन्गुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

श्रोत्रियमि'त्यादौ गुरूपसत्त्यादेः सर्वथैवाऽपेक्षितत्वेन सर्वथैव क्रियाफलत्वस्याङ्गीकर्तव्यत्वात् । नहि गुरूपसत्त्यादिकं विना स्वत एव ज्ञानोत्पत्तेस्तदधिकारस्य वा सम्भवोऽस्ति । ननूत्तरकाण्डे 'आत्मैत्ये-
वोपासीते'त्यादौ विधिश्रवणेऽपि न 'ब्रह्मविदामोती'त्यादौ विधिश्रवणमस्ति । तथा च तत्रत्याना-
नन्वेषां वाक्यानां का गतिरिति चेत्तत्राऽऽहुः—'तस्माद्यत्राऽपी'ति । यस्माद्द्वैश्वदेव्यामिक्षा वा-
जिभ्यो वाजिनमि'त्यादौ तदश्रवणेऽपि द्रव्यदेवतयोः श्रवणेन तदन्यथाऽनुपपत्त्या तत्कल्पनं पूर्व-
तत्परसिद्धम् । तथापि 'ब्रह्मविदामोती'त्यादौ विधिं परिकल्प्य तत्रत्यानां 'सत्यं ज्ञान'मित्यादीनां

गोस्वामिधीमन्निधरविरचित विवरणम् ।

विरोधः, तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वेति श्रुतिविरोधः । तप.पदस्य यत्रे पर्यवसानमेव । तप इन्द्रियनिग्रह इति वाक्यादन्ततो निग्रहे यत्तापेक्षायाः सत्त्वादिति भावः । कर्मवादी साधारण-
रीतिमाश्रित्य वदति—'येनापी'ति । 'तेनापी'ति । येन पुरुषेण साक्षात् परम्परया वा सर्वकृति-
फलत्व लोके पाकादौ, वेदे च यागादौ, स्वीक्रियते । ज्ञाने तु निराक्रियते । तेन पुरुषेणापीत्यर्थः ।
गुरूपसत्त्यादिना, समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमिति श्रुत्या कृतिजन्यगुरुसमीपगमनरूप-
क्रियाजन्यत्व ज्ञानेऽवश्य स्वीकर्तव्यमित्यर्थः । स्वमतमुपसहरति—'तस्मादि'ति । यत्र वेदान्तवाक्ये
तत्रत्यानां वाक्यानां पदानामित्यादिः । तच्छेषत्व तादृशनिध्यङ्गत्वम् । 'अन्यथे'ति । विध्यकल्पने ।
'विरोधोऽपी'ति । वाक्यभेदेन पूर्वकाण्डेऽन्यप्रतिपादनमुत्तरकाण्डे चाऽन्यप्रतिपादनमित्येवंरूपो
केश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

हरन्ति—'तस्मादि'ति । उक्तरीत्या गतार्थत्वात् । 'यत्राऽपी'ति । 'ब्रह्मविदामोति परमि'-
त्यादिवाक्ये ससाधनफलमात्रश्रवण, विधिश्च न । तस्मिन्नपि वाक्ये वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो
वाजिनमित्यादिवाक्यवत्परप्राप्तिकागो ब्रह्म विद्यादित्यादिविधिं कल्पयित्वा तत्प्रकरणस्थानां सत्यं

श्रील्लाङ्कनङ्कवा गुदाचर्दीपिका ।

गुरूपसत्त्यादि विधेयमेवेति ज्ञाने गुरूपसत्त्यादिक्रियासाध्यत्वमित्यर्थः । ननु 'आत्मैत्येवोपासीते'त्यादौ
विधिश्रवणेऽपि 'ब्रह्मविदामोति परमि'त्यादौ विध्यश्रवणात्तेषां वाक्यानां का गतिरित्याशङ्क्य समाधत्ते-
'तस्माद्यत्रापी'त्यादिना । यथा 'वैश्वदेव्यामिक्षा भवति वाजिभ्यो वाजिनमि'त्यादौ विध्यश्रवणे-
ऽपि द्रव्यदेवताश्रवणेन तदन्यथानुपपत्त्या विधिकल्पनं पूर्वज सिद्ध तथाऽपि 'ब्रह्मविदामोती'त्यादौ
विधिं परिकल्प्य तत्रत्यानां 'सत्यं ज्ञानमनन्तमि'त्यादीनां विधिशेषत्व कल्पयितव्यमिति सर्वत्रैव निर्वाहे

अथवदीपश्रीमद्विद्यारामप्रणीतः प्रदीप ।

सर्वथा ज्ञानस्य कृत्यसाध्यत्वे 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वे'त्यादिसाधनमोषकश्रुतिविरोध इति भावः ।
सर्वक्रियेत्यादि । साक्षात्परम्पराकृतिसामान्यफलत्व निराकार्यमित्यर्थः । यत्रापि उत्तरकाण्डे 'ब्रह्म-
विदामोति पर'मित्यादिवाक्येषु । विध्यश्रवणं ब्रह्मविदाश्रुत्यादित्याकारकविध्यश्रवणम् । विधिं
परिकल्प्य आभोतीत्यर्थं पञ्चमलकारत्व परिकल्प्येत्यर्थः । तत्रत्यानां 'सत्यं ज्ञानमनन्त ब्रह्मे'त्या-
दिवाक्यानाम् । तच्छेषत्वं तद्विध्यैकवाक्यतया प्रामाण्यगुरीकार्यमित्यर्थः । इतीति हेतौ । पूर्वोक्त-

स्यादेतत् । ब्रह्मविचार एवाम्भणीयो न धर्मविचारः । सर्ववेदव्यासकर्त्रा वेदव्यासेनाऽङ्क-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

तच्छेषत्वं कल्पमिति पूर्वैवैव गतार्थत्वाद्वाऽनयोत्तरया मीमांसयाऽर्थः प्रयोजन सेत्स्यतीत्यस्या अकरणमे-
वापतति । नहि प्रयोजनमतुद्दिश्य कस्यापि प्रवृत्तिर्दृष्टा । ननु नात्र ब्रह्मविदामोतीत्यादौ विधिकल्पनम् ।
वाक्यार्थमात्रप्रतिपादकत्वेनैव वाक्यानां निराकाङ्क्षत्वादित्याशङ्क्य परिहरन्ति—‘अन्यथे’ति । अन्यथा
विध्यकल्पने । तत्रत्यानां विशिष्येपत्वामात्रेण सिद्धार्यप्रतिपादकत्वात् । आम्नायस्य सर्वेषामपि क्रियार्थ-
त्वमिति पूर्वतन्त्रसिद्धान्तस्य विरोधोऽपि भवेदित्यर्थः ।

अत्र सिद्धान्तैकदेशी प्रत्यवतिष्ठते । ‘स्यादेतदि’ति । यदुक्त निष्प्रयोजन नाऽऽरम्भणीयमिति
तत्तु स्यादेव । तर्हि किमनुपपन्नमिति चेत्तत्राऽऽहुः—‘ब्रह्मे’ति । ब्रह्मजिज्ञासैवाऽऽरम्भणीया, न धर्म-
जिज्ञासेति वैपरीत्यस्यैव वक्तुमुचितत्वात् । धर्मजिज्ञासाया निष्प्रयोजनत्वात् । कथं तदित्याकाङ्क्षायासुपपत्ति-
माह—‘सर्ववेदे’ति । व्यासो हि सर्वज्ञो भगवद्भ्यः सर्वस्यैव वेदस्य विस्तार कृतवान् । नहि ब्रह्मस्व-

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

विरोध इत्यर्थः । अपिपदेन सर्वस्य वेदस्य धर्मप्रतिपादकाऽभावे, वेदोऽखिलो धर्ममूलमिति
स्मृतिविरोधोऽपि सगृह्यते । वितण्डावादी प्रत्यवतिष्ठते—‘स्यादेतदि’ति । वेदव्यासकर्त्रा वेदविभाग-
कर्त्रा । सर्वज्ञेनेति यावत् । तुच्छफलत्वात् पुनरावृत्त्या स्वर्गस्य तुच्छफलत्वात् ।

केशिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिवान्यानां तद्विशिष्यत्व कल्पनीयमिति न प्रयोजनमनयोत्तरमीमांसया ।
‘अन्यथे’ति । उक्तविधोत्तरकाण्डविचारानङ्गीकार आम्नायस्य क्रियार्थत्वरूपपूर्वतन्त्रसिद्धान्तविरोधः ।
अपिना, वेदोऽखिलो धर्ममूलमिति स्मृतिविरोधः सगृहीतः ।

अत्र सिद्धान्तैकदेशी प्रत्यवतिष्ठते—‘स्यादेतदि’ति । एतद्ब्रह्ममाण पूर्वमीमांसया एव वै-
यर्थ्यम् । ‘ब्रह्मे’ति । सप्रयोजनत्वाद्ब्रह्मविचारस्तथा । निष्प्रयोजनत्व दर्शयन्ति—‘सर्ववेदे’ति ।

श्रीलालभट्टता गूढार्थदीपिका ।

पूर्वमीमांसयैवोत्तरमीमांसया गतार्थत्वमित्यर्थः । ‘अन्यथा विरोधोऽपी’ति । विधिक-

अणुभाष्यश्रीमद्विरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

रकाण्डद्वयार्थस्यापि पूर्वमीमांसयैव गतार्थत्वात् हेतोः । ‘नार्योऽन्ये’त्यादि । अनया उत्तरमीमां-
सया । नार्थः न प्रयोजनम् । इत्य तथा च ‘प्रयोजनमतुद्दिश्य न मन्दोपि प्रवर्तते’ इतिन्यायादुत्तर-
मीमांसया प्रवृत्तिरेव न सम्भवतीत्यर्थः । अन्यथा ‘ब्रह्मविदामोति परमि’त्यत्र विधिं परिकल्प्य तत्र-
त्यवाक्याना तदेकवाक्यतया प्रामाण्यमित्यस्य पक्षस्यानङ्गीकारे । विरोधोपि उत्तरकाण्डस्य सर्वस्य
सिद्धार्यमात्रबोधकतया गतार्थत्वाङ्गीकारे विरोधः । ‘आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानांमिति
स्मृतिवत्सादुत्तरकाण्डस्यानर्थक्यापत्तिरूपो विरोध इति भावः ।

सिद्धान्तैकदेशी पूर्ववादिस्िद्धान्त दूषयितु प्रत्यवतिष्ठते—‘स्यादेतदि’ति । एतत् वक्ष्यमाण
पूर्वमीमांसया अपि नि प्रयोजनत्वम् । तदेवोपपादयति—ब्रह्मेत्यादिना । सर्ववेदव्यासकर्त्रा सर्व-

तत्त्वानुच्छफलत्वाच्च । कल्पोक्तप्रकारेण निःसन्दिग्धं करणसम्भवाच्च । आचारपरम्परयापि करणसम्भवाच्च । एतद्व्यपि सन्देहे सूत्रभाष्ययाज्ञिकानामेवानुवृत्तिः क्रियते । न भीमांस-

गोखामिध्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

रूप तदतिरिक्तेन ज्ञातु शक्यम् । 'न हि ते भगवन् व्यक्तिसि'तिवाक्यात् । तथा च यदि धर्मजिज्ञासया किञ्चित्प्रयोजन सिद्धयेजीवानां तदा तदुपयोगित्वेन तेनैव सा कृता स्यात् । न चैवम् । तदेतदुक्तं 'सर्ववेदव्यासकर्ता वेदव्यासेनाकृतत्वादि'ति ।

किञ्च । धर्मजिज्ञासा हि तदनुष्ठानफला । नहि तदनुष्ठान पुरुषार्थपर्यवसायि । 'तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत' इति श्रुतेः । ननु धर्मानुष्ठानस्यापि निष्कामस्य चित्तशुद्धिद्वारा पुरुषार्थपर्यवसायित्व सर्वत्र श्रूयते । तथा च कथमकर्तव्येत्याशङ्काऽऽह—'कल्पोक्तप्रकारेण'ति । निष्कामस्य तस्य पुरुषार्थपर्यवसायित्वेऽपि कल्पसूत्रोक्तप्रकारेणैव तदुपपत्तौ जिज्ञासाया निश्चयोजनत्वमेव । ननु कल्पसूत्रहस्याऽनवबोधे, जिज्ञासैव शरणमिति चेत्तत्राऽऽहुः—'आचारे'ति । 'श्रुतिः स्मृतिः

गोखामिध्रीमद्विरचिरचित विवरणम् ।

ननु पूर्वमीमांसाभावे केवल स्वर्गकामनावता पुरुषेण कथं यागः कर्तव्य इत्यत आह—'कल्पोक्ते'ति । तत्रापि सशये सत्याह—'आचारे'ति । इदानीं स्वर्गकामनार्थं यागः कर्तव्य इति

केशिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

अनेकधा वेदविभागकर्त्री । निश्चयोजनत्वेनैव तथात्वात् । तथाच सर्ववेदव्यासकर्तुः सर्वज्ञस्य तत्करणे क प्रयास-स्यादतोऽकरणाभिप्रयोजनत्वमेव तस्य दर्शितं भगवद्वासाचरपैरितिभावः । ननु धर्मज्ञानफलत्वात्कथं वैयर्थ्यमित्यत आहु—'तुच्छे'ति । तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत इतिश्रुते, क्षयिष्णुत्वात् । ननु धर्मानुष्ठानफलकस्य तस्य कथं वैयर्थ्यम् । निष्कामस्य तस्य चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानफलत्वाद्धर्मज्ञानार्थं तद्विचार आवश्यक इत्याहुः—'कल्पोक्ते'ति । ननु कल्पसूत्रैः कर्तव्यताप्रकार, प्रदर्श्यते, ननु कर्तव्यतासन्देहो निरस्यत इति तदर्थं तदावश्यकतेत्यत आहु—'गृह्णाती'ति । आचारपरम्परासन्देहे । 'सूत्रे'ति । कल्पसूत्रम् । भाष्यम् । याज्ञिकाः कृतकारित-

श्रीलाञ्छभट्टकृता मूढार्थदीपिका ।

रूपन ऐकार्थ्यभावेन वाक्यभेदापत्तवैकशास्त्रविरोध इत्यर्थः । 'कल्पोक्तप्रकारेणेत्यादि । कल्प-

भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीत प्रदीप ।

वेदार्थतत्त्ववेत्ता इत्यर्थः । तुच्छफलत्वात् । 'तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत' इतिश्रुत्युक्तसान्तफलप्रतिपादकत्वेन तुच्छफलत्वादित्यर्थः । ननु निष्कामकृतकर्मणामपि पुरुषार्थपर्यवसायित्वात्तदनुष्ठानार्थं पूर्वमीमांसा सप्रयोजना भविष्यतीत्यत कल्पोक्तेत्यादि । कल्पसूत्रोक्तेतिकर्तव्यतामादाय नि सन्दिग्ध करणसम्भवादित्यर्थः । ननु यस्य सूत्रार्थनिर्णयो न जातस्तस्य धर्मानुष्ठानार्थं धर्ममीमांसावश्यकतैवेत्यत आहु । 'आचारे'त्यादि । तथा 'श्रुतिः स्मृतिः सदाचार' इत्यत्र सदाचारस्यापि धर्महेतुत्वेन निरूपणात्परम्पराचारदर्शनादेव धर्मानुष्ठानसम्भवादप्रयोजिकैव धर्ममीमांसेत्यर्थः । नन्वाचरोपि मूलान्तेपणेच्छायां आचारस्यानुष्ठानकत्वासम्भवात्मीमांसावश्यकतेत्यत आहु—'एतद्व्यापी'त्यादि । आचारस्य समूलकतासन्देहेपि । सन्देहे अनुष्ठानप्रकारसन्देहे । सूत्रभाष्यं कल्पसूत्रभाष्यं याज्ञिकानां निरन्तरपञ्चानुष्ठानशीलानाम् । करणसम्भवात् यज्ञादिकरणसमादादित्यर्थः । धर्ममीमांसायाः

कस्य । तस्मात्साङ्गवेदाध्येतुर्निःसन्देहकरणसम्भवात् पूर्वयापि कृत्यम् । किञ्च परमकृ-
पालुर्वेदः संसारिणः संसारान्मोचयितुं कर्माणि चित्तशुद्धयर्थं बोधितवानिति कूपेऽन्धपात-
नवदप्रामाणिकत्वभियाऽवसीयते । विपरीतबोधिका तु पूर्वमीमांसा । तस्मादपि न कर्तव्येति ।

गोस्वामिश्रीमद्विपरिवरिचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

'सदाचार' इत्यादौ सदाचारस्यापि धर्महेतुत्वश्रवणात्तेनैव तत्सम्भवे जिज्ञासा निरर्थिकेति भावः ।
ननु सदाचारेऽप्युपपत्त्यपेक्षायां किं कर्तव्यमिति चेत्त्राऽऽहुः 'एतर्ह्यपी'ति । परम्पराप्राप्ताचार-
दर्शनानन्तरमपि सन्देहे कल्पसूत्रभाष्यं द्रष्टव्यम् । तेनैव सन्देहनिवृत्तेः सम्भवादित्यर्थः । ननु तत्रा-
प्यशक्तौ किं विधेयमित्यत आहुः—'याज्ञिकानामभि'ति । ये हि याज्ञिकास्ते सूत्रतद्भाष्यद्रष्टारस्तथा च
तदनुवृत्तौ सर्वमेव स्तैस्तीति न धर्मज्ञानार्थं मीमांसकस्य कस्याप्यनुवृत्तिः कर्तव्या । मीमांसको हि
धर्मजिज्ञासाद्वारेव तद्बोधकः । तथा च याज्ञिकेनैव तद्बोधे सिद्धे न तदनुवृत्तिः कर्तव्येति भावः । उपसंहर-
न्ति 'तस्मादि'ति । यस्मात्साध्यायोऽप्येतव्य इत्यध्ययनविधिः साङ्गमेव साध्यायमध्ययनविषय-
त्वेनाऽऽकाङ्क्षते । तत्रोपनयनादिसापेक्षम् । तत्र श्रोत्रियसापेक्षमिति स्थितिः । तस्मात्साङ्गध्ययन-
कर्तुः पूर्वोक्तकल्पादिकारणकलापेस्तदर्थानुष्ठानस्य निःसन्दिग्धं करणसम्भवात् पूर्वयाऽपि धर्ममी-
मांसया कृत्यं कर्तव्यमस्तीत्यस्या अपि निष्प्रयोजनत्वादकर्तव्यमिति भावः । धर्ममीमांसारम्भे दूषणा-
न्तरमाहुः—'किञ्चे'ति । 'स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमत' इति श्रुतावेकाकिनो

गोस्वामिश्रीमद्विपरिवरिचिता विपरणम् ।

श्रुत्यभिप्रायो नास्तीति वदति 'किञ्चे'ति । वेदः स्वस्मिन्—प्रामाणिकत्वभिया संसाराख्यान्वकृ-
पपतितान् चित्तशुद्धिद्वारोद्भूतं कर्माणि बोधितवानित्यवसीयत इत्यर्थः । कामनां तु प्रवृत्त्यर्थं बोधितवा-
कैश्चिद्विचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

यागाः । सूत्रेतिपदे द्वन्द्वः । उपसंहरति—'तस्मादि'ति । अपि हि । पूर्वपक्षगर्हायाम् । धर्ममीमांसारम्भे
दूषणान्तरमाहुः—'किञ्चे'त्यादिना । 'विपरीते'ति । स्वर्गाद्यभिलाषिणोऽधिकारित्वनिरूपणेन संसा-
शीलात्तद्वद्वृत्ता गूढार्थदीपिका ।

सञ्ज्ञोक्तप्रकारेणैव निःसन्दिग्धकर्मकरणसम्भवात्पूर्वमीमांसा न कर्तव्येत्यर्थः । 'आचारपरम्परये'-
त्यादि । 'श्रुतिः स्मृतिः सदाचार' इति वाक्येन सदाचारेणैव निःसन्दिग्धप्रवृत्तेः पूर्वमीमांसा निरर्थि-
कैवेत्यर्थः । 'एतर्ह्यपि सन्देह' इत्यादि । परम्पराप्राप्तसदाचारदर्शनानन्तरमपि सन्देहे कल्पसूत्र-
भाष्यं द्रष्टव्यम् । तत्राप्यसामर्थ्यं याज्ञिकानुवृत्तिः कर्तव्या । न तु पूर्वमीमांसायाः प्रयोगकत्वमित्यर्थः ।
'परमकृपालुरि'त्यादि । 'कूपेन्धपातनवदप्रामाणिकत्वभिये'त्यवसीयत इत्यन्वयः ।
तथाच यथा कूपेन्धस्य पातनमप्रामाणिककार्यं तद्वेदोऽपि संसाराऽऽसक्तत्वेनान्धान्पारमार्थिकदृष्टिरहिता-
भ्यशुपुत्रादिफलेषु योजयंश्चेद्वेत्तदा ह्यप्रामाणिकः सादेव वेदेष्वप्रामाणिकत्वभिया वेदश्चित्तशुद्धयर्थं ।

भगवद्गीचश्रीमद्विष्णाराममणीतः प्रदीपः ।

प्रकारान्तरेणाप्रयोजकत्वं सिद्धान्तैकदेशी साधयति—'किञ्चे'ति । संसारिणः सांसारिकगोणात्
परमपुरुषार्थत्वेन मन्यमानान् । संसारान् सांसारिकनोगेभ्यः । चित्तशुद्धयर्थं चित्तशुद्धिद्वारा
मोक्षप्राप्त्यर्थं । इतीत्यवसीयत इत्यत्रान्वेति । 'कूपे'त्यादि । इत्थं च चित्तशुद्धिद्वारा मोक्षार्थं
कर्मकृतियोधकः परमकृपालुर्वेदात्मको भगवान् संसारमध्यपातिक्षयिष्णुस्वर्गादिफलार्थं जीवान्

मैवम् । किं विचारमात्रं न कर्तव्यं, पूर्वकाण्डविचारो वा ? नाद्यः । तुल्यत्वात् । सम-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता भृगुभाष्यव्याख्या ।

वैचित्र्यं विना रमणासम्भवादेनेकमूलभौतिकदेवतिर्यग्भ्रानुग्यानेकलोकाद्भुतरचनायुक्तप्रहाण्डकोदिरूप-
प्रपञ्चरूपेणाऽऽविर्भावोक्तेः । तत्राऽऽसक्तानां तु सूक्ष्मपरिमाणानां तदासक्तिजन्यानेकविधदुःखोप-
प्लुतत्वदर्शनेन निरुपधिपरदुःखप्रहाणेच्छया तदुपायमन्विष्यमाणः स्वयं वेदरूपेणाऽऽविर्भवत् ।
तत्र चामिहोत्रादीनि कर्माणि तदुपायत्वेन बोधितवानिति गम्यते । ननु तत्र स्वर्गकामादिपदानां स-
त्त्वाकथं तेषां तदुपायत्वं वक्तुं शक्यमिति चेत् । उच्यते । वेदो हि सर्वानेव सांसारिणस्तत्तापतसा-
स्ततो भोचयितुमेव स्वात्मानं प्रकटीचकार । अन्यथा वेदस्याप्यत्यन्ताऽऽसक्तिजनकत्वेन प्रतारकत्वा-
दप्रामाणिकत्वप्रसङ्गात् । तथा च स्वर्गकामादिपदानां प्रथमतः प्ररोचनार्थत्वेन सांसारिकानेकविध-
कर्मभ्यस्तद्विमुखीकरणमेव प्रयोजनमित्यर्थापत्त्या गम्यते । तथा च चित्तशुद्धयर्थकान्येव कर्माणीति
निश्चीयते । पूर्वमीमांसा तु तद्विपरीतस्य कामितफलजनकत्वस्य बोधिकेतोऽपि स्वेष्टसाधनतत्परैः
कर्तव्येत्यर्थः । तदेवं सिद्धान्तैकदेशिनि प्रत्यवस्थिते पुनः पूर्वपक्षी समाधत्ते—'मैव'मिति । एवं

गोस्वामिश्रीमद्विरचिताभिरपि च विवरणम् ।

निति भावः । अप्रामाणिकांशे उद्यान्तमाह—'कूपे'ति । अयमेव मार्ग इति केनचित्प्रतारकेण कूपेऽन्वयस्य
पातनं यथा क्रियते तद्वदित्यर्थः । 'अपी'ति । परा न कर्तव्या चेदस्तु नाम परन्तु पूर्वा त्वयापि न
कर्तव्येत्ययमर्थोऽपिशब्देन ध्वन्यते । एतेनाऽस्य वैतण्डिकत्वं बोध्यम्, इदं च वैतण्डिकत्वं तवैव
शोभते न ममेलमिमानेन स्वमतस्थापनं कर्तुं मीमांसकः समाधत्ते—'मैवम'ति । 'तुल्यत्वादि'ति ।
परमते यद्दूषणं तदेव स्वमते चेन्नोद्भाव्यमिति भावः । ननु मयापि स्वीक्रियतेऽयं दोष इत्यत आह—
कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

राऽऽसक्तिजनिका । उत्तरकाण्डविचारस्य पूर्वमस्माभिर्दूषितत्वात्पूर्वकाण्डविचारस्याऽपि त्वन्मनो-
विचारेण द्रष्टव्याद्विचारमात्रं न कर्तव्यमुत पूर्वकाण्डविचारो वेति विकल्प्य दूषयन्ति 'किमि'त्या-
श्रीलाट्टप्रवृत्ता गूढार्थदीपिका ।

कर्माणि बोधितवानित्याशयो निगमानामवशीयते । पूर्वमीमांसा तु नैवं वदतीत्यतोऽपि पूर्वमीमांसा न
कर्तव्येत्यर्थः ।

ननु 'फलार्थको धर्म' इत्येव जैमिनिस्त्वभाष्ये दृश्यते नत्वाज्ञायामिप्रेतचित्तशुद्धयर्थकत्वमतो वेद-

भगवद्दीपश्रीमद्विचारानुप्रणीतः प्रदीपः ।

कृततुल्यकर्मगहनेऽन्वतुल्यान् प्रक्षिपन् प्रतारकोऽप्रामाणिकश्च भवेत् तत्त्वमिया मोक्षार्थं कर्माणि
बोधितवानिति । अवसीयते फलितोऽर्थः । ननु तथापि क्षयिष्णुफलार्थं कर्मगहने पातयतः
प्रतारकत्वं कथं वारितमिति चेत्—इत्यम् । नरकहेतुसांसारिककर्मन्यस्तेषां जीवानां निवृत्त्यर्थं
प्ररोचनार्थं वैदिके कर्मणि तादृशी फलश्रुतिः कृता । तथा सति पापामायेन सत्संगेनेव कदाचित्
चित्तशुद्ध्या कामामावे सति मोक्षोऽपि भवेत् । इत्यत्र वेदतात्पर्यादिति न प्रतारकत्वगन्धोपीत्यवसेयम् ।
विपरीतयोधिका वेदातात्पर्यविपयक्षयिष्णुसांसारिकफले वेदतात्पर्यनिन्दारिका ।

इतः परं सिद्धान्तैकदेशिदूषणं समाधातुं पूर्वपक्षी प्रतिवदति—'मैव'मिति । पूर्वपक्षी पृच्छति
'किमि'त्यादिना । विचारमात्रं नया न कर्तव्यं पूर्वकाण्डविचारो वेति ? नाद्यः । विचारमात्रं त्वया न

र्थितत्वाच्च । द्वितीये सामान्यन्यायेन सन्देहे निवार्ये लक्षणवत्तदुपयोगः । अनिष्टतया निरू-

गोस्वामिधीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

पूर्वकाण्डविचारो न कर्तव्य इति न वक्तव्यम् । यत् उत्तरकाण्डविचारस्यास्माभिर्निराकृतेन किं विचारमात्रं न कर्तव्यमुत पूर्वकाण्डविचार एव न कर्तव्य इति विकल्प्य दूषयति—'नाद्य' इति । तत्र हेतुमाहुः—'तुल्यत्वादि'ति । यथाह्यस्माकं धर्मविचार एवेष्टो न—'ब्रह्मविचारः' । तस्य पूर्वैर्गैव—गतार्थ-त्वात्तया विचारमात्रसाकर्तव्यत्वे धर्मविचारब्रह्मविचारसापि तुल्ययोगक्षेमत्वे नोभयोरपि पक्षयोः, समीहितसिद्धसाधनत्व तुल्यत्वात्, हेतुन्तरमाहुः—'समर्थितत्वाच्च' इति । न हि विचारमात्रं न कर्तव्य-मित्यत्र विनिगमकमस्ति । विचारमात्रस्य सर्वत्र फलवत्त्वस्य दृष्टत्वात् । तस्य च निषेधे मानाभावात् । द्वितीयं पक्षं दूषयति—'द्वितीयमि'ति । तथा सति विरुद्धशास्त्रसंभेदजन्यबुद्धिदोषोद्भूतसन्देह-वारकत्वेन ब्रह्मविचार एव कर्तव्यो न धर्मविचार इति सिद्धं भवति, तस्य कल्पसूत्रादिसाधनैरन्यथा सिद्धत्वात् । न चैवं शास्त्रेऽनेनेति व्युत्पत्त्या शास्त्रमात्रस्य सन्देहवारकत्वेन धर्मजिज्ञासाया अपि गोस्वामिधीमद्विधरविरचितं विवरणम् ।

'समर्थितत्वादि'ति । त्वया तु—'अप्रतिज्ञानादित्यादिना विचारः प्रतिपादित' एवेत्यर्थः । 'सन्देह' इति । तं हेतुमेके पशुबन्ध एवोत्तरवेद्यां चिन्वन्त इतिश्रुत्या पशुबन्धे, नाधिकेताङ्गत्वेन अस्ताः शर्करा उपद्रधातीति विधिना शर्करोपधाने विहितं तत्र घृताक्ता वा तैलाक्ता वा इति सन्देहे तेजो वै घृतमितिवान्यशेषात् घृताक्ता एव शर्करा ब्राह्मेति पूर्वमीमांसाया उपयोग इत्यर्थः । 'लक्षणवत्' इति । प्रातिशाख्यवदित्यर्थः । इदं चोक्तं प्राक् । ननु पुनरावृत्तिरनिष्टा । स्वर्गे च पुनरावृत्तिश्रवणादनिष्टजनकयागादिप्रतिपादकत्वात्पूर्वमीमांसायां दोष इत्यत आह—'अनि-ष्टतये'ति । वेदे तु कामनाश्रवणं प्रवृत्त्यर्थम् । सूत्रस्य वेदतत्त्वैर्वागहित्वात्तत्राद्यं भीमांसादोष-केशिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

दिना । 'तुल्यत्वादि'ति । आवयोस्तुल्यत्वात् । 'समर्थितत्वादि'ति । भवैवेति शेषः । 'सामा-न्ये'ति । वेदमधीत्य स्थायादितिवाक्यादधीते वेदे गुरुकुलास्समावर्तितव्यमुत, दृष्टो हि त-स्यार्थः कर्मावबोधनं नामेति वेदवाक्यानि विचारयितव्यानीति सामान्यन्यायेन प्राप्ते सन्देहे निवार्ये लक्षणवत्कल्पसूत्रवन्मीमांसाउपयोगः । ननूक्तं विपरीतबोधिका हि सेति । तत्रोच्यते—'अनि-ष्टतये'ति । विचारकर्तृदोषो विचारो न सिद्धतीति भावः । तस्य स्वरूपतो दोषराहित्यात् ।

श्रीलालमहद्वक्ता गृहार्थदीपिका ।

विपरीताऽर्थज्ञापकत्वान्मीमांसाया अग्रमाध्यमेवेत्याशङ्क्य परिहरति—'अनिष्टतये'ति । अनिष्टवेदेनाऽ-भगवदीयधीमद्विधरारामप्रणीतः प्रदीपः ।

कर्तव्यमिति नेत्यर्थः । तुल्यत्वात् उत्तरमीमांसाविचारकर्त्रा त्वया ममापि तुल्यत्वात् । यद्योत्तरमी-मांसाविचारस्त्वेषस्तथा पूर्वमीमांसाविचारो ममापीति तुल्यता । दूषणान्तरमाह—'समर्थितत्वाच्च'-ति । त्वयोत्तरमीमांसाविचारो विधेयो मया च पूर्वमीमांसाविचारो न विधेय इत्यत्र विनिगमकामात्रेण समर्थितत्वादित्यर्थः । द्वितीये पूर्वकाण्डविचारो न कर्तव्य इतिपक्षे । तथा चोत्तरमीमांसाविचार एव कर्तव्यो महाफलत्वात् । न तु पूर्वमीमांसाविचारोऽपि । कल्पसूत्रसदाचारदिनाऽन्यथासिद्धत्वादिनि-

पणं न मीमांसादोषः । किन्तु विचारकाणाम् । स्वभावभेदात् । किञ्च, आवश्यकत्वाद्दपि ।

गोस्वामिश्रीमद्भरणीधरविरचिता अथुभाष्यव्याख्या ।

सन्देहवारकत्वस्य दुर्निवारत्वेन कल्पसूत्रादिवत्तदुपयोगस्यापि सम्भवाद्वाकर्तव्यत्वम् । तत्र दृष्टान्त-
माह—‘लक्षणो’ति । कल्पादीनां सत्वेऽपि प्रातिशाल्ये लक्षणानां करणं कल्पादिसाधनाऽसाध्यसन्देह-
वारकं तथायसपीति भावः ।

ननुक्तं सर्वत्र जैमिनीयसूत्रभाष्ये फलोद्देशेनैव धर्मनिरूपणस्योपलभ्यमानत्वान्मीमांसाया
आप्त्यापिभ्रैतचित्तशुद्ध्यर्थकत्वविपरीतशोधकत्वेनाप्रामाण्यं स्यादित्य आह—‘अनिष्टतये’ति । न
हि सूत्रार्थविचारकर्तृमित्तया निरूपणे सूत्रकारः पर्यनुयोगाहो भवति । ननु तेऽपि महान्तः कथ-
मेवमुक्तवन्तस्तत्राऽह—‘स्वभावभेदादि’ति । वेदो हि विशिष्टार्थप्रतिपादकस्तज्ज्ञानं च न
लौकिकैः साधनैर्भवितुमर्हति । किन्त्वलौकिकैस्तपःप्रभृतिभिः । अत एव भृगोर्वरुणान्तिके पुनःपुन-
र्यमनं योग्यतासम्पत्त्यनन्तरं च तद्द्वेषे पुनर्गमनाऽभावश्च । तथा च विचारकाणामलौकिकसाधना-
भावत्स्वस्वभावानुसारेण निर्णये तयोक्तवन्त इत्यर्थः । धर्मविचारस्य कर्तव्यत्वे साधकान्तरमाह—
किञ्च । आवश्यकत्वाद्दपीति । यागादिज्ञानार्थं हि धर्ममीमांसा । तज्ज्ञानं हि न सकामानामेवैतं येन

गोस्वामिश्रीमद्भरणीधरविरचितं विवरणम् ।

इत्यर्थः । ननु केपांचित् भीमांसाविचारकाणां ग्रन्थे ‘स्वर्गार्थं सोमेन यक्ष्य’ इत्यादिसङ्कल्पो दृश्यत
इति चेत्तेषामेव दोष इत्याह—‘विचारकाणामि’ति । ननु सदा मीमांसाया विचारं कुर्वन्ति तेषामर्थं
दोषः कथमित्यत आह—‘स्वभावभेदादि’ति । तेषां प्रकृतिवैचित्र्यादित्येकादशस्कन्धोक्तत्वा-
दित्यर्थः । ननु स्वर्गादिकामना तु प्रवृत्त्यर्था । अन्यत्किञ्चित्फलं तु न दृश्यत इति तवैवासा आव-
श्यकत्वमस्त्वित्यत आह—‘किञ्चे’ति । ‘अपी’ति । त्वयापि पूर्वमीमांसाकर्तृतिशेषः । आवश्यकत्व-
कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचरित्रिका ।

कर्तृदोषे हेतुमाहुः—‘स्वभावे’ति । तेषां प्रकृतिवैचित्र्यादित्येकादशीयवाक्योक्तरीति-
कात् उपयोगे हेत्वन्तरमाहुः—‘किञ्चे’त्यादिना । ‘आवश्यकत्वादि’ति । अत्र कर्तव्य इति शेषः ।

श्रीलालमहकृता गृहार्थदीपिका ।

मिप्रायविषयीकृतो योर्थस्तत्परत्वेन यत्सूत्रभाष्ये निरूपणं तत्र सूत्रकृतो दोषः, किन्तु भाष्यकारस्य ।
अतः सूत्ररूपस्य मीमांसाशास्त्रस्य निर्दुष्टत्वमेवेत्यर्थः । ‘आवश्यकत्वाद्दपी’ति । फलकाङ्क्षातो

अगतरीयश्रीमद्विच्छासामग्रणीतः प्रदीपः ।

सिद्धान्तैकदेश्यमिप्रायः । पूर्वपक्षी समाधत्ते—‘सामान्ये’त्यादिना । सामान्यन्यायेन कर्मानुष्ठाने
येन केनचित्सन्देहे निवार्य इत्यर्थः । लक्षणयत् कल्पसूत्राणां सन्देहवारकाणां सत्वेऽप्यसाधारणसन्दे-
हवारणार्थं यथा प्रातिशाल्यलक्षणानां करणं तथा तद्विलक्षणसन्देहवारणार्थं धर्मविचारसाधनोपयोग इति
मावार्थः । ननु चित्तशुद्धिद्वारा कर्मणां मोक्ष उपयोगो वेदतात्पर्यविषयस्तद्विपरीतं सकामाधिकारकं
विनाशिफल वेदतात्पर्यविषय इति निरूपणं पूर्वमीमांसायाः दोष इत्यत आह—‘अनिष्टतये’त्यादि ।
तथा च सूत्रेषु न कापि विनाशिफलसाधकत्वं कर्मणां वेदतात्पर्यविषय इत्युक्तमिति न मीमांसादोष
इत्यर्थः । विचारकाणां सूत्रभाष्यकाराणां स्वभावभेदात् कर्मैव श्लोक्ति ज्ञानप्रयोजकत्वसाध-
वत्वादित्यर्थः । आवश्यकत्वात् कर्मविचारसाध्यकत्वाद्दपि कर्तव्यतेत्यर्थः । आवश्यकतामेवोपपाद-

निवृत्तानामपि यागादिज्ञानस्य आवश्यकत्वम् । चित्तशुद्ध्यर्थत्वात् । परमाश्रमभेदेन प्रकारभेदः । कायिकादिभेदात् । तत्राद्यस्य वाचिको द्वितीयतृतीययोः कायिकश्चतुर्थस्य मानसिक इत्याश्रमिणां । तस्मादेकेनैव चरितार्थत्वारिकं द्वितीयेनेति प्राप्ते-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

मीमांसाया विपरीतबाधकत्वमेव निश्चितम् । किन्तु निवृत्तानामपि फलानुसन्धाने रहितानामपि यागादि-ज्ञानस्यावश्यकत्वम् । चित्तशुद्धिजनकत्वेन तेषामपि कर्मकरणापेक्षायाः सत्वात् । तच्च ज्ञानसापेक्षं ज्ञानं च मीमांसासापेक्षमिति विपरीतबाधकत्वाभावात्सर्वथैव कर्तव्येति भावः । ननु निवृत्तानामुप-करणाभावेन तत्करणसम्भवाच्च मीमांसापेक्षेत्याशङ्क्य प्रकारभेदेन तत्करणं दृढीकरोति । 'परमाश्रम-भेदेने'ति । वस्तुतस्त्वेक एव यज्ञः परं शास्त्राभेदादिषु कायिकादिभेदात्प्रकारभेदः । कायिकादि-भेदमेव विवृणोति-'तत्रे'ति । आद्यस्य ब्रह्मचारिणः । वाचिकः स्वाध्याययज्ञः । द्वितीयतृतीययोर्गृहस्थ-गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचित विवरणम् ।

मेवाऽऽह-'निवृत्तानामपी'ति । 'प्रकारभेद' इति । कायिकवाचिकमानसिकभेदात्प्रकारभेद इत्यर्थः । आद्यस्य ब्रह्मचारिणः । तस्य वेदपाठे एवाऽधिकारत्वात् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । उपसंहरति-
केशिधिरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

तदेवाहुः-'निवृत्तानामि'ति । 'चित्ते'ति । यागस्येति शेषः । ननु वित्तानामुपकरणाऽभावे तत्क-रणाऽसम्भवाच्च तदपेक्षेत्यत आहुः-'परमि'ति । आद्यस्य ब्रह्मचारिणः । 'द्वितीये'ति । गृहस्थ-वानप्रस्थयोश्चतुर्थः परिव्राज्य 'आश्रमिणांमि'ति । तदुपयोग इति शेषः । 'तस्मादि'ति । आव-श्यकत्वात् । एकेन पूर्वविचारेण पुरुषार्थसिद्धेः । द्वितीयनोत्तरकाण्डविचारेण । एतन्मत उक्तप्रकारेण
श्रीबालभद्रकृता गृहार्थदीपिका ।

निवृत्तानामपि चित्तशुद्ध्यर्थं यागकरणस्याऽऽवश्यकत्वात् यागकरणस्य योगादिज्ञानाऽधीनत्वाद्यागादि-ज्ञानस्य मीमांसाधीनत्वान्मीमांसाया आवश्यकत्वादपि लक्षणावच्छेदोपयोग इति पूर्वणान्वयः । तथा च यागस्य आश्रमभेदेन प्रकारभेदात्सर्वैरेव यागः कर्तव्य इति शास्त्रार्थात्सर्वेषां कर्ममीमांसाया अपेक्षेति मीमांसाया आवश्यकत्वम् । 'तत्राऽऽद्यस्ये'ति । आद्यस्य ब्रह्मचारिणो वाचिको यागः स्वाध्याया-ध्ययनात्मकः । 'द्वितीयतृतीययोः' कायिक इति । गृहस्थवानप्रस्थयोः कायिको याग इत्यर्थः ।

भागवदीयश्रीमद्विष्णुरामप्रणीत प्रदीप ।

यति-'निवृत्ताना'मित्यादिना । निवृत्तानां निष्कामानां सुसुखानामित्यर्थः । 'यागादी'त्यादि । तथा च यागादिज्ञानार्थं पूर्वमीमांसायाः आवश्यकत्वमित्यर्थः । ननु निवृत्तानां ब्रह्मचारिपरमहसादीनां यज्ञसामग्र्या असम्भवेन करणासम्भवाच्च पूर्वमीमांसावश्यकत्वेत्यत आह-'पर'मित्यादि । आद्यस्य ब्रह्मचारिणः । वाचिकः ब्रह्मयज्ञः । द्वितीयतृतीययोः गृहिवानप्रस्थयोः । कायिकः अग्निहोत्रा-दिरूपः । चतुर्थस्य प्रव्रजिनः । मानसिकः मानसिकमूर्तिपूजनादिरूपः । तस्मात् 'स्यादेतत् अर्थात्' इत्यारम्भ एतावत्पर्यन्तनिरूपणात् । एकेनैव धर्मविचारेणैव । चरितार्थत्वात् मोक्षाति-पर्यन्तफलस्य सम्भवात् । द्वितीयेन ब्रह्मविचारेण । इति प्राप्ते पूर्वमीमांसयोत्तरमीमांसायाः गतार्थ-त्वरूपे पूर्वपक्षे प्राप्ते ।

उच्यते । उपासनाया धर्मत्वेऽपि न ब्रह्मणो धर्मत्वम् । ज्ञानरूपत्वात् । धर्मस्य च क्रियारू-

गोस्वामिधर्मनुरतीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

वानप्रस्थयोः । चतुर्थस्य यतेः । आधमिष्णामिति प्रकारभेद इति पूर्वैर्गान्धवयः । उपसंहरति 'तस्मा-
दि'ति । स्यादेतदित्यारभ्याऽऽश्रमिणामित्यन्तग्रन्थोक्ताकारणकलापादेकैव धर्मविचारेण ब्रह्मविचा-
रस्याऽपि चरितार्थत्वात्पार्यक्येन, ब्रह्मविचारेण किं फलं भविष्यति न किमपीत्येव प्राप्ते । अत्र
सिद्धान्ती समाधत्ते—'उच्यत' इति । यदुक्तं 'मात्मेत्येवोपासीते'त्यादि नोदनावाक्यानां श्रव-
णाद्ब्रह्मज्ञानस्य धर्मत्वेन, तज्ज्ञानस्यैव गतार्थत्वात् पार्यक्येन जिज्ञासा कर्तव्येति तत्रोत्तरमाह—'उपा-
सनाया' इति । यथा 'ज्योतिष्टोमेन यजेते'त्यादौ ज्योतिष्टोमादेर्देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मरूपाव-
नारूपत्वेन धर्मत्वं, न तथा 'आत्मेत्येवोपासीते'त्यादौ क्रियामात्रमस्ति । उपासनाया मानस-
क्रियारूपत्वेन धर्मत्वेऽपि तद्विषयीभूतस्य ब्रह्मणोऽक्रियात्वात् धर्मत्वम् । 'सत्यं ज्ञानमनन्तमि'-
त्यादौ ब्रह्मणश्चिद्रूपत्वोक्तेः । धर्मस्य तु 'चोदनालक्षणार्थो धर्म' इत्यत्र क्रियारूपत्वोक्तेश्च । यदुक्त-

गोस्वामिधर्मनुरतीधरविरचित विवरणम् ।

'तस्मादि'ति । त्रैयणिकाधिकारपक्षस्वीकारात् । समाधानमाह.—'उच्यत' इति । आत्मेत्येवोपासी-
तेति विधिवान्यमुपासनाविधायकम् । तस्यास्तु ब्रह्मज्ञानसाधनत्वाच्च मुख्यत्वमित्याशयेनाऽऽह—
'उपासने'ति । तथा च सर्वोपनिषदाक्यानां ब्रह्मणि तात्पर्यानुसृत्यत्वेन ब्रह्मप्रतिपादकत्वमेव, न तु
धर्मप्रतिपादकत्वमिति भावः । 'ज्ञानरूपत्वादि'ति । ब्रह्मण इत्यनुपज्यते । अर्थवादवाक्यानां ब्रह्म-
कथिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

चित्तशुद्धौ षडङ्गाभ्येतुः स्वत एव ज्ञानोदयादिति रहस्यम् । समाधत्ते—'उच्यत' इत्यादिना । यदुक्तं
धर्मलक्षणान्कान्तत्वाच्ज्ञानस्यापि धर्मत्वं, धर्मविचारश्च पूर्वविचारेणैव सिद्ध इत्यनुपयुक्तत्वाद्ब्रह्ममीमांसावै-
ष्यर्थ्यं, तत्र स्याद्वैष्यर्थ्यं यदि तथात्वेन । तद्रूपोपासनेच ब्रह्ममीमांसाविषयः स्यात् । तदेव तु न । किन्तु
ब्रह्मविषयेयम् । तच्च ज्ञानरूपम् । धर्मश्च क्रियारूपः । अर्थत्वे सति चोदनालक्षणत्वात् । नचेद ब्रह्म
तथा । तस्मान्नेयं तथेति । तदेतदुक्तं 'मुपासनाया' इत्यादिना । यत्रोक्तं 'मारोपे'त्यादिना
सृष्ट्यादिवाक्यानामुपासनाविषयस्तावकतयाऽर्थवादत्वेनोपासनाविधावेवाऽभ्यव, इति तन्निराकुर्नन्ति—

श्रीलालबहदूरता गृहार्थेदीपिका ।

'चतुर्थस्ये'ति । यतेर्गान्तिको याम् इत्यर्थः । 'इत्याश्रमिणाभि'ति । इति एवप्रकारेणाऽऽ-
श्रमिणां प्रकारभेद इति पूर्वैर्गान्धवयः । 'उपासनाया धर्मत्वेऽपी'त्यादि । अयमर्थः । उपास-
नाया यद्यपि मानसिकक्रियारूपत्वेन धर्मत्वं तथापि नोपासनाप्रतिपादकत्वसुत्तरकाण्डस्य किन्तु
ब्रह्मणः । ब्रह्म तु न क्रियारूपम् । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति श्रुतेश्चिद्रूपत्वात् अतो न धर्मत्वं ब्रह्मणः ।
तथाच ब्रह्मजिज्ञासाया न धर्मजिज्ञासया गतार्थत्वम् ।

ननु सृष्ट्यादिवाक्यानामर्थवादत्वेन वाच्या विधिमन्त्रादिरूपत्वाऽभावात् । ततश्च ब्रह्मस्ताव-

अणवदीयश्रीमद्विचारात्मप्रणीत प्रदीप ।

उच्यते सिद्धान्तिभिः समाधानमुच्यते इत्यर्थः । धर्मत्वेऽपि मानसिकीयरूपतया धर्मत्वे-
पीत्यर्थः । न धर्मत्वं ज्योतिष्टोमादेरिव क्रियारूपत्वानाचेन न धर्मत्वमित्यर्थः । ज्ञानरूपत्वात्
'सत्यं ज्ञान'मित्यादिना ज्ञानरूपत्वोक्त्या कृत्यसाध्यत्वादित्यर्थः । सृष्टिवाक्यानां उपासनाविधिशेषतया

पत्वात् । न चार्थवादानां धर्म इव ब्रह्मण्युपयोगः कर्तुं शक्यः । उत्पत्तिप्रकारफलभेदानाम-

गोस्वामिश्रीमद्विदित्धरविरचितः अणुभाष्यव्याख्या ।

मारोपापवादविषयधर्मप्रतिपादकत्वेन विधेयोपासनाविषयत्वावकत्वात्सृष्ट्यादिवान्यानामर्थवादत्वं, तन्निराकुर्वन्ति—‘न चार्थवादानामि’ति । यथा ‘वायुर्वै क्षेपिष्ठे’त्याद्यर्थवादानां ‘वायव्यं श्वेतमालभेते’त्यादिविषये धर्म उपयोगस्तथा न सृष्ट्यादिवान्यानां ‘मात्मेत्येचोपासीते’त्यादि-
पुपयोगः सम्भवति । कथं तदसम्भव इत्यावाङ्म तत्र हेतुमाहु—‘उत्पत्ती’ति । अर्थवादा सुत्वत्य-
धिकारप्रयोगविनियोगभेदेन चतुरूपाणां विधीनां यथासम्भवमुपकारिणो भवन्ति । उत्पत्तिविधिर्ज्ञा-
नात्कर्मस्वरूपवोधनपरः । यथाऽग्निहोत्रं जुहुयादिति । अधिकारः फलसम्बन्धवोधनम् । यथा

गोस्वामिश्रीमद्विदित्धरविरचित विवरणम् ।

प्युपयोगं खण्डयन्ति—‘नचे’ति । न हीत्यर्थः । ‘उत्पत्ती’ति । कर्मणि विद्यमानानामुत्पत्त्यादि-
त्रयाणां ब्रह्मण्यभावादर्थवादवाक्यं तत्र न प्रवर्तते इत्यर्थः ।

ननु कथमुत्पत्त्यादित्रयेऽर्थवादानां प्रवृत्तिरिति चेत् । इत्थम् । तथाहि—उत्पत्तावर्थवाद-
वान्य यथा—असावादित्यो न व्यरोचत तं देवाः प्रायश्चित्तमैच्छन्तित्यादि । प्रकारे
यथा—अयं वै सोमेनेजानादित्यादि । फले यथा—वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्यादि । ननु ब्रह्म-
ण्युत्पत्त्यादित्रयाणामभावः किमर्थं स्वीकर्तव्य इति चेत् । न । निलत्वात्सर्वदेकरसत्वात्फलरूपत्वा-
चेति भावः ।

वेद्विदित्धरविरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

‘न चार्थवादानामि’ति । तत्र हेतुः—‘उत्पत्ती’ति । अत्र ब्रह्मन्त इति न्यायेन भेदशब्द-
सोत्वत्यादिनिष्पत्त्यन्वयः । तथाच यत्रोत्पत्त्यादिभेदास्तत्रैवार्थवादानामुपयोगः । ब्रह्मणि तु तदभावात्
तदुपयोग इत्यर्थः । उत्पत्तिभेदस्त्वात् सोमेन यजेत । अग्निहोत्रं जुहुयात् । दर्शपूर्णमासाभ्यां यजे-
तेत्यादिः । प्रकार इति कर्तव्यता । तद्वेदो ‘यथा पर्यगिकृतं पत्नीवन्तयुत्पद्यति’, समिधो यजती-
त्यादिः । फलभेदो यथा—आज्येन आसु कामस । खादिरं वीर्यकामम् । दधेन्द्रियकामसेत्यादिः ।

श्रीलालबहादुरदायदीविका ।

कत्वात्तेषां न स्वार्थं प्रामाण्यमतस्तद्विचाररूपायाः, ब्रह्मजिज्ञासायाः क्लृप्तोपयोग इत्याशङ्क्य समादधते—
‘न चार्थवादानां धर्म इवे’त्यादिना । सृष्ट्यावर्थवादा यदि ब्रह्मण्युपयुज्येरन्तादा पूर्णकाण्डीयाऽर्थ-
पादविचारेणैव मतार्थत्वत्वात् । इह तु न तदीयार्थवादानामुपयोगो ब्रह्मणि सम्भवतीत्यर्थः । कथं
नोपयोग इत्याकाङ्क्षायां उपयोगत्रय निवारयन्ति—‘उत्पत्तिप्रकारफलभेदानामभावादिति’ ।

भगवद्गीताश्रीमद्विदित्धरविरचितः प्रदीपः ।

प्रामाण्यमिति वायुक्तं तदुपयुक्तमाहुः । ‘नचे’त्यादि । ब्रह्मण्यर्थवादानामुपयोगोभावनामुपपादयन्ति ।
उत्पत्तीत्यादि । तथाचोत्पत्तिविधौ प्रकारवोधकविधौ फलवोधकविधौ चाऽर्थवादानामुपयोगः ब्रह्मोपा-
सनाविधिस्तु नैतेषां एकतर इति न तत्रार्थवादानामुपयोग इति भावः । तत्रोत्पत्तिविधिः ‘सोमेन यजेते’-
त्यादिरूपः । प्रकारभेदः ‘समिधो यजती’त्यादिरूपः । फलभेदः ‘खादितो यज्ञो भवति खादिरं वीर्यका-
मसे’त्यादिरूपः । तत्र ‘एष वाच प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्योतिष्ठोम’ इत्युत्पत्तावर्थवादः ।
‘यमं वा पृथ्वयम् क्रियते यत्प्रयत्नानुवाजा इज्यन्ते’ इति प्रकारभेदेऽर्थवादः । ‘यदाग्ने चक्षुरेव

भावात् । प्रकृते तु माहात्म्यज्ञानार्थं तदुपयोगः । अस्य च ज्ञानोपयोगो यथा तथा वक्ष्यते

गोस्वामिश्रीमुरलीधरनिरक्षिता अणुभाष्यव्याख्या ।

‘स्वर्गकाम’ इति प्रयोगानुष्ठानम् । यथा ‘वैश्वानरं ब्राह्मणकपालं निर्घपेत्’ ‘व्रीहीन्प्रोक्षति’ ‘व्रीहीन्वहन्ती’त्यादीनि । विनियोगः क्रियायाः फलशेषत्वज्ञानम् । यथा ‘सोमेन यजेते’त्यादि । यद्यपि सर्वेऽपि भेदाः सर्वत्र सन्ति तथापि ‘मुख्ये कार्यसंप्रत्यय’ इति न्यायेन यस्यैव मुख्यत्वं तस्यैव व्यपदेश इति । तथा चान्नाऽऽत्मेत्येवोपासीतेत्याद्युपासनाविधिपरत्वं वेदान्तानामभ्युपगच्छता नित्यशुद्धपुद्गलत्वादिरूपवशात् जीवस्योपासनाविषयस्य विधेः फलं कल्प्यं, तत्र न सम्भवति । नित्यत्वेनाऽकार्यत्वात्तस्याः । नाप्यनाद्यविद्याविधानाऽपनयः । तस्य स्वविरोधिविद्योदयादेव भावात् । नापि विद्योदयः । तस्यापि श्रवणमननपूर्वकोपासनजनितसंस्कारसचिवादेव चेताराः

गोस्वामिश्रीमद्विधिरधरविरचितं विवरणम् ।

ननु यतो वा इमानि भूतानीत्यादिवाक्यानां कुत्रोपयोग इत्यत आह—‘प्रकृत’ इति । तस्य माहात्म्यज्ञानस्य । चतुर्थैः—चतुर्थीध्याये ‘आदित्यादिभक्तय’ इत्यस्मिन्सूत्रे । तस्य भक्तिद्वारा

वेधिरक्षिता वेदान्तचन्द्रिका ।

एष वाच प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्योतिष्टोम इत्याद्युत्पत्तावर्धवादः । चर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते यत्प्रयाजानुयाजा इज्यन्त इति प्रकारे । यदाङ्गे चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य घृङ्ग इति फले । तथाच कर्मण्युत्पत्त्यादिप्रयत्नाऽपि सत्त्वात्तत्रैवार्थवादा उपयुज्येरन् । ब्रह्मणि तुत्पत्त्यादीनामभावात् त उपयुज्यन्त इत्यर्थः ।

अथवा यदुक्तं ‘मारोपे’त्यादिना, सृष्ट्यादिवाक्यानामर्थवादत्वं, तन्निराक्रियते—‘न चार्थे’—त्यादिना । यथा वायुर्वै क्षेपिष्ठेत्याद्यर्थवादानां, वायव्यं श्वेतमालभेतेत्यादिविध्युपयोगस्तथा न सृष्ट्यादिवाक्यानामात्मेवोत्पत्त्येवोपासीतेत्यादिविधिपूर्वप्रयोगसम्भवः । तत्रोपपत्तिं भ्रुवते—‘उत्पत्ती’त्यादि । अर्थवादा ह्युत्पत्त्यधिकारविनियोगप्रयोगभेदेन चतुरूपणामपि विधीनां यथासम्भवमुपकारिणो भवन्ति । तत्र कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिरूपतिविधिः । यथाग्निहोत्रं जुहोति सोमेन यजेतेत्यादिः । फलं स्वाम्यबोधको विधिरधिकारविधिः । स्वाम्यत्र कर्मजन्यफलभोक्तृत्वम् । स

श्रीबालभद्रहता गृध्रायंदीपिका ।

अपर्ययः । अर्थवादानां त्रैलोक्यप्रयोगः कर्मणि । अस्त्वादित्यो न चरोचतेत्यादीनां सौर्याद्युत्पत्तौ । यथाचाऽयं वै सोमेनाजानादित्यवाष्टाक्षरा गायत्रीत्यस्त्राभेयपुरोडाशोऽष्टाकपालस्वरूपे प्रकारे । यथाच वायुर्वै क्षेपिष्ठेत्यादीनां भूत्यादिरूपे फल उपयोगः । ब्रह्मणि तु तथा नोपयोगः । नित्यत्वेनोत्पत्तेरभावात् । सदैकरसत्वेन प्रकारत्रिशोपस्थाऽभावात् । स्वयं फलरूपत्वेन फलाऽभावात् । ब्रह्मणि सृष्ट्याद्यर्थवादानां माहात्म्यज्ञानार्थमुपयोगः । माहात्म्यं च सदैव ज्ञातं फलाय, नत्वारोपितम् । एवं सति ब्रह्मणि जागरूकस्य जगज्जन्मादिकारणस्य निरूपकाणां सृष्ट्याद्यर्थवादानां प्रामाण्यमक्षुण्णमेवेति

अणुभाष्यश्रीमद्विधिरधरविरचितं, भद्रीय ।

भ्रातृव्यस्य घृङ्गे’ इति फलेऽर्थवादः । इत्थं चात्मेत्येवोपासीतेत्यादिविधौ नोक्तार्थवादोपयोग इति फलितम् । ननु तर्हि सृष्ट्यादितिपादकानामुपयोगाभावद्वैयर्थ्यमित्यत आहुः । ‘प्रकृते’त्यादि । प्रकृते

चतुर्थे । उपासनादर्शनादिपदानां मनोव्यापारत्वमेव । विचारस्याऽपि यथा ज्ञानोपयोगित्वं

गोस्वामिध्रीमद्विरिधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

सम्भवात् । तस्माद्देदान्तार्थोपासनायां जीवब्रह्मभावफलकत्वाभावाच्चोपासीतेत्यादिभिर्विधिसरूपैस्त-
त्कामस्तत्कार्यमवबोधुमर्हति । न च ब्रह्मभूयादन्यत्किञ्चिदार्थावादिक्मुपासनायाः फलं भवितुमर्हति
येन तत्काम उपासनायामधिक्रियेत । तस्माद्ब्रह्मभूयस्याऽविद्यापिधानाऽपनयमात्रेणाऽऽविर्भावत्तस्य
च वेदान्तार्थविज्ञानादवगतिपर्यन्तादेव सम्भवात्ज्ञातमेत्येवोपासीतेत्यादयो विषयोऽपि तु तत्त्व-
रूपा एव । तयो चोत्पत्तिरुत्पत्तिविधिः, प्रकारः, प्रयोगविधिः, फलमधिकारविधिस्त एव ये भेदास्तेषां
सर्वेषामेवोपासीतेत्यादावभावान्नार्थवादानामिव सृष्ट्यादिवाक्यानामुपयोगः सम्भवतीत्यर्थः ।

नन्वेवं सति सृष्ट्यादिवाक्यानां कुनोपयोगः । स्वरूपप्रतिपत्तेः 'सख्यं ज्ञानमि'त्यादिभिः
सम्भवादित्यत आह—'प्रकृते त्वि'ति । अन्यत्र पूर्वकाण्डेऽर्थवादानां प्रवर्तनापरत्वेऽपि प्रकृते ब्रह्मकाण्डे
सृष्ट्यादिवाक्यानां माहात्म्यज्ञान उपयोग इति न तेषा वैयर्थ्यमिति । ननु स्वरूपप्रतिपत्तौ माहात्म्य-
ज्ञान कथमुपयुज्यते । लोके देवदत्तादिस्वरूपज्ञाने तदनुपयोगस्य दृष्ट्वादित्यत आह—'तस्य चे'ति ।
ननुत्पत्यधिकारप्रयोगभेदानामववेऽपि विनियोगभेद एव कस्मान्न भवतीत्यत आह—'चतुर्थे' इति ।

गोस्वामिध्रीमद्विरिधरविरचित विवरणम् ।

भगवत्प्राप्तिरूपसाक्षात्कारे उपयोग इति वक्ष्यते । ननुपासनारूपधर्मस्य कथं क्रियारूपत्वमत
आह—'उपासने'ति । आत्मेत्येवोपासीत, आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादिविधीनामित्यर्थः ।

केशिद्विरचिता वेदात्तचन्द्रिका ।

च यजेत स्वर्गकाम इत्येवरूपः । अङ्गसम्बन्धयोषको विधिर्विनियोगविधिः स च दग्धा लुहोती-
त्यादिरूपः प्रयोगप्राशुभावयोषको विधिः । स हि साहप्रधानमनुष्ठापयन् विलम्बे प्रमा-
णाऽभावादविलम्बापरपर्याय प्रयोग प्राशुभाव विधौ । स च पौर्णमासा पौर्णमासां यजेतेति ।
अयमेव प्रधानविधिः । इतरे तु नय एतच्छेषभूता । तथाचोत्पत्तिरुत्पत्तिविधिः । प्रकारः प्रयोग-
विधिः । फल फलविधिः । तत्र द्रव्यदेवताभावान्नोत्पत्तिविधित्वम् । देशकालाद्यभावात्त प्रयोग-
विधिः । फलत्वाऽभावान्न फलविधिः । न च जीवस्य ब्रह्मभावरूपमेवोपासनाफलमिति शक्यम् ।

श्रीलालमद्रुता गृहार्थदीपिका ।

न पूर्वमीमांसया गतार्थत्वम् । माहात्म्यज्ञानस्वोपयोगमाह—'तस्य चे'ति । तस्य माहात्म्यज्ञानस्य ज्ञानो-
पयोगः । साक्षात्कारालकाऽपरोक्षानुभवात्मकज्ञान उपयोग । स चतुर्थे फलाध्याये वक्ष्यते । सिद्ध-
माह—'उपासनादर्शनादिपदानामि'त्यादि । यदुक्त उपासीत द्रष्टव्य इत्यादिविधिभिर्ज्ञा-
नानवदीयध्रीमद्विरिधरामभोजे प्रतीय ।

उत्तरकाण्डे । तद्रूपयोगः सृष्ट्यादिवाक्यानामुपयोगः । तस्य माहात्म्यज्ञानस्य । ज्ञानोपयोगः
तस्मिन्मताया भजनीयताज्ञाने । वक्ष्यते अग्रे वक्ष्यत इत्यर्थः । 'चतुर्थे'त्यादि । तथा च पूर्वोक्त उत्प-
त्यधिकारप्रयोगे विधित्रयसासम्भवेऽपि विनियोगविधिमोक्षितधर्मस्तोत्रकाण्डेऽपि सम्भवादमविचारेणैव
गतार्थत्वाच्चोपयोग उत्तरमीमांसाया इत्याद्यङ्ग समादसु 'अतुर्थे' इत्यादिना । चतुर्थे सम्भवत्यपि चतुर्थे
विनियोगविधानित्यर्थः । 'उपासने'त्यादि । 'आत्मेत्येवोपासीत' 'आमा वा अरे द्रष्टव्य' इत्याद्युपास-

गोस्वामिध्रीमन्मुरलीपरतिरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

नौचतुर्थे विनियोगविधौ सम्भ्र'स्युपासीत द्रष्टव्य' इत्यादिपदानां मनोव्यापारपरत्वमेव कल्पनीयमिति नाऽत्रानुपपत्तिः काचिदिति भावः । ननु सृष्ट्यादिवान्यानां माहात्म्यप्रतिपादनमुपेन ज्ञानोपयोगित्वेऽपि विचारस्य कथं तदुपयोगित्वमित्यत आह—विचारस्यापीति । एवं ब्रह्मविचारस्य धर्म-विचारेणैव गतार्थत्वेनाऽकर्तव्यत्वाऽऽशङ्का निरस्ता । इदानीं सर्वोऽपि वेदराशिर्धर्म उपयुक्त इति

गोस्वामिध्रीमद्विरचिरचित विवरणम् ।

मनोव्यापारत्वमेव मानसिकक्रियाबोधकत्वमेव । तथा चैतादृशव्यापारविषयत्वात् ब्रह्मणो मुख्यत्वेन प्रतिपादनम् । क्वचिन्माहात्म्यप्रतिपादकानां च सर्वेषां वाक्यानां ब्रह्मण्येव तात्पर्यमिति मुख्यतया ब्रह्म-प्रतिपादकत्वमेव धर्मप्रतिपादकत्वम् । एव चैतादृशवान्यविचारेण कृत्वा मनोव्यापारत्वेन च ब्रह्मसाक्षात्कारोऽपि भगवत्प्राप्तिरित्येवरीत्योत्तरमीमांसाया अत्यावश्यकत्वमिति न पूर्वया गतार्थत्वमित्या-
कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

तस्य सर्वं खल्विदं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चनेति, तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिवाक्येभ्य एव सिद्धेः । तस्मान्नोपासीतित्यादयो विषयः । अपि तु विधिसरूपण्येवेमानि वाक्यानीति ज्ञेयम् । एतेन श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यादीन्यपि वाक्यानि व्याख्यातानि । नन्वेवं सति सृष्ट्यादिवान्यानां कुत्रोपयोगः । स्वरूपप्रतिपत्तेः सत्त्वं ज्ञानमनन्तमित्यादिवाक्यैरेव सिद्धेरित्यत आहुः—'प्रकृते-
त्त्वि'ति । ब्रह्मकाण्डे सृष्ट्यादिवान्यानां माहात्म्यज्ञानापोपयोगः । 'तस्य चे'ति । तस्य माहात्म्य-
ज्ञानस्य । ज्ञानं साक्षात्कारः । यथा येन प्रकारेण तथा स प्रकारः । चतुर्थे आदित्यादिमतय इति सूत्रे । 'उपासने'ति । 'व्यापारत्वमेवे'ति । व्यापारार्थत्वमित्यर्थः । तेन तेषां मनोव्यापारत्वेन सविषयतया विषयाऽधीनत्वात् तद्विषयस्य ब्रह्मणो गौणत्वप्रसक्तिरिति सिद्धम् । अन्ययोपासीते-
त्यादिवान्यानां विधित्वे तच्छेषभूतार्थवादनिरूप्यमाणस्य ब्रह्मणोऽपि तच्छेषत्वं प्रसज्येत । अतोऽपि न ब्रह्मीमांसाया गौणत्वम् । सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, तस्माद्वा एतद्भावात्मन इत्यादि-
वाक्यैः स्वरूपमाहात्म्यज्ञानयोः सम्भवादित्यत आहुः—'विचारस्यापी'ति । 'वक्ष्यत' इति । तृतीयाध्यायस्य द्वितीये पादे उभयव्यपदेशाधिकरणे । ननु यथा पूर्वमीमांसायाः प्रवृत्तिपराणां वि-

श्रीलालभट्टकृतः गृहार्थदीपिका ।

नस्य विधेयत्वेन धर्मत्वत्पूर्वमीमांसाया गतार्थत्वम् । तत्र । उपासनादर्शनादिपदानामुपासीत द्रष्टव्य इत्यादीनां मनोव्यापारत्वमेव वाच्यमिति शेषः । तथाच- तादृशमनोव्यापारस्य धर्मत्वोपनतज्ञानस्य धर्मत्वं न ब्रह्मणो धर्मत्वम् । अतो ब्रह्ममीमांसा पृथगेव करणीयति न पूर्वया गतार्थत्वमुत्तरसा इत्यर्थः । अतः पर केवल कर्मण्येव निरतस्यापि ब्रह्मज्ञानाऽऽवश्यकत्वात् ब्रह्मज्ञानस्य तु ब्रह्ममीमांसाधीनत्वेनोत्तर-

भगवद्गीतध्रीमद्विच्छात्रारमणोत्त प्रदीप ।

दर्शनादिपदानामित्यर्थः । मनोव्यापारत्वमेव मनोव्यापारबोधकत्वमेव । एवकारेण करणीभूतक्रियारूपधर्मबोधकत्वव्यवच्छेदः । इत्थं च न पूर्वयोत्तरसागतार्थत्वशङ्कापीति भावः । ननु सृष्ट्यादिवान्यानां सार्थक्यस्योपपादनेऽपि व्यासविचारस्य कथं ज्ञानोपयोग इत्यत आहुः । 'विचारस्ये'त्यादि । यथा

१—अस्याधीनाया एकमेव मुख्य कल्पम् । तथैतद्वाक्यस्येव्यगुह्यम् । तथाचैकेनैव बोधन सिद्धिमिति सम्भा-
ष्यन्तेऽमुक्ता पादा परं किं विधेयमन्यदसिन्नतिदुर्लभमुक्तके समये ।

तथा वक्ष्यते । किञ्च औपनिषदज्ञानस्याऽपि कर्मोपयोगित्वम् 'यदेव विद्यया करोति श्रद्ध-
योपनिषदा वा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति । अत एव ब्रह्मविदामेव जनकादीनां कर्मणि
सर्वदेवसान्निध्यम् । अन्यथाऽऽभासत्वमेव । नच ब्रह्मरूपाऽऽत्मविज्ञाने देहाद्यध्यासा-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

धर्मस्यैव मुख्यत्वेन तद्विरुद्धमहप्रतिपत्तिफलकतद्विचारस्वात्रानुपयुक्तत्वादकर्तव्यमित्याशङ्कां निराकु-
र्वन्ति—'किञ्चे'ति । औपनिषदस्यौपनिषत्प्रतिपादितत्वाऽऽत्मनो ज्ञानस्यापि 'यदेव विद्यया
करोती'त्यादिश्रुतिभिस्तत्पूर्वकस्य कर्मणो वीर्यवत्तरत्वस्य निरूप्यमाणत्वात्कर्मोपयोगित्वम् । वस्तु-
तस्तु तज्ज्ञानस्य कर्मोपयोगित्वाभावेऽपि नास्माकं क्षतिः । सर्वतोषिकमहप्रतिपत्तिफलकत्वस्य 'ब्रह्म-
विदाभोती'त्यादिभिर्निरूप्यमाणत्वात् । 'अधिकं तच्चानुभविष्ठं न तु तद्धानि'रिति न्यायेन
धर्मोपयोगोपन्यास इति ज्ञेयम् । तत्पूर्वकस्यैव कर्मणो वीर्यवत्तरत्वे ज्ञापकमाहुः—'अत एवे'ति ।
यतो विद्यादिपूर्वकस्य कर्मणो वीर्यवत्तरत्वमत एव जनकादीनां कर्मणि यावन्तो देवास्तेत्राऽपि कृता-
स्तेषां सान्निध्यं श्रूयते । कर्मणो वीर्यवत्तरत्वेन देवतासान्निधापने सामर्थ्यात् । तदभावेऽस्मादीदिकृतानां
कर्मणामाभासत्वमेव ।

नन्वेवं ब्रह्मस्वरूपात्मविज्ञानस्य कर्मकरणात्पूर्वमपेक्षितत्वे देहाद्यध्यासमारोपितकर्तृत्वाभिमानेन
हि कर्मकृतेः सर्वत्र दृष्टत्वात्तु देहादेर्निरपेक्षत्वात्कथं तत्सम्भव इत्याशङ्क्य परिहरन्ति—'नचे'ति ।

गोस्वामिश्रीमन्त्रिरघरविरचितं विवरणम् ।

सण्डलार्थः । इदं च सर्वं साधनप्रकरणे तृतीयाध्याये द्वितीये पाद उभयव्यपदेशाधिकरणे विस्तरेण
वक्ष्यन्ति श्रीमदाचार्यचरणाः । इदानीमुत्तरमीमांसयैव पूर्वमीमांसायाश्चरितार्थ्यमन्यथा नेति विपरीतं
दूषणमुद्भावयन्ति—'किञ्चे'ति । अन्यथा औपनिषदज्ञानाभावे । आभासत्वमेव कर्मोभासत्वमेव ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

तशुद्ध्यर्थतया निवृत्तिपराणां चोपयोगस्तथा नोत्तरमीमांसाया अतः पूर्वयैव फलसिद्धौ किमेतयेत्यत
आहुः—'किञ्चे'त्यादि । औपनिषदस्योपनिषत्प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणो ज्ञानमपि, पूर्वकाण्डप्रतिपाद्यं कर्म
ज्ञानं समुच्चिनोति । तत्र हेतुः 'यदेवे'ति । विद्याशब्देनाऽत्र-ब्रह्मसाक्षात्कारः । उपनिषच्छब्देन च
शाब्द-ज्ञानम् । तथाच यदेव वैदिकं कर्ममात्रं ब्रह्मज्ञानपूर्वकं करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवति फलो-
त्पादनसमर्थम् । फलं च भगवदानन्दरूपम् । योढाविहितत्वाऽभिव्यक्तत्वात् । एतादृशाधिकारस्य

शीलाल्पनदृष्टता गूढार्थदीपिका ।

मीमांसायाः सर्वथा कर्तव्यतामाहुः—'किञ्च औपनिषदज्ञानस्यापी'त्यारभ्य 'ब्रह्म जिज्ञास्य-

भगवदीय श्रीमद्विद्यारामणीतः प्रदीपः ।

भोहकशास्त्रसम्पादितविरुद्धबुद्धिनिराकरणप्रकारेण । वक्ष्यते जन्माद्यविकरणमारभ्य सर्वत्र वक्ष्यते
इत्यर्थः । अत्र ब्रह्मसाक्षात्कारोपयोग्युपासनाद्यर्थमेव ब्रह्मविचारकरणमिति न किन्तु ब्रह्मसाक्षात्कारो-
पयोगिकर्मसाफल्यायापि ब्रह्मविचारकरणमावश्यकमिति न पूर्वोत्तरस्या गतार्थत्वानुपयोगावित्याहुः ।
'किञ्चौपनिषदि'त्यादि । औपनिषदज्ञानस्य व्यासविचारनिष्पन्नस्येत्यर्थः । कर्मोपयोगित्वं
कर्मणा फलसम्पादनेऽसाधारणसहकारिकारणत्वम् । विद्यया कर्णानुत्तरब्रह्मज्ञानेन । श्रद्धया फलावश्यं-

भावेन कर्तृत्वाऽभावात्कर्माऽनधिकार इति वाच्यम् । निरर्घ्यस्तैरेव देहादिभिः कर्मकरण-
सम्भवात् । अत एव जीवन्मुक्तानां सर्वे व्यापाराः । तथा च स्मृतिः—

नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।

पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन्श्रन् गच्छन् स्वपन् श्वसन् ॥

गोस्वामिश्रीसुरलीपराविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

तत्र हेतुमाह—‘निरर्घ्यस्तैरेव’ इति । देहाद्यध्यासाभावेन फलानुसन्धानराहित्यमात्रं जायते न तु कर्मकृत्यभावे । अत्र ज्ञापकमाहुः—‘अत एवे’ति । कर्मणो वैदिकस्य का वार्ता । अन्ये लौकिका अपि सर्वे व्यापारास्तत्र दृश्यन्ते । नहि तेषां फलाऽनुमन्धानपूर्वकं तत्कृतिः सम्भवति । तथा सत्य-
स्मदादिसादृश्ये जीवन्मुक्तत्वेहानिप्रसङ्गः । तस्माद्द्वयापारसत्तेऽपि तदनुसन्धानराहित्यं तेषु वर्तत इति न लौकिकैस्तैस्तेषां लौकिकत्वम् । तथा च यत्र लौकिकव्यापाराणामपि सम्भवस्तत्राऽलौकि-
कानां वैदिकानां सम्भवे किं वक्तव्यमिति भावः । लौकिकव्यापारसत्ते स्मृतिं प्रमाणयन्ति—‘तथा च स्मृतिरिति । जीवन्मुक्तानां वैदिककर्मकृतेरावश्यकत्वं दर्शयन्ति—‘अत’ इति । यतो

गोस्वामिश्रीमद्भिरधिरविरचितं विवरणम् ।

कर्म इव आभासते सकर्माभासस्तस्य भावस्तत्त्वम् । अनुमित्यजनकहेत्वाभासवदित्यर्थः । अन्यत्सुगमम् ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

दुर्लभत्वेन काचित्कत्वादाह—‘अद्वये’ति । वाशब्दोऽनादरे । एवञ्च केवलश्रद्धापूर्वकं कृतं कर्म स्वर्गलोकप्राप्तिसम्भवं । श्रद्धोपनिषद्भिः सहितं कर्माऽऽत्मसुखं जनयति । एतद्वयमपि गौणम् । पूर्वोक्तं मुख्यम् । एतन्नित्याऽन्यतरत्वाऽपि सत्त्वं एव यथाधिकारं फलम् । अन्यथा तु कर्माऽऽभास-
त्वान्न ततः फलमित्यर्थः । तत्र निदर्शनमाहुः—‘अत एवे’ति । यतो विद्यापूर्वककर्मकरणेन कर्मणो वीर्यवत्तरत्वम् । अतस्तत्कर्मणि सर्वदेवसान्निध्यम् । ‘अन्यथे’ति । उक्तप्रकारेण सर्वदेवसा-
निध्याऽभावे । ब्रह्मविदोऽनधिकारित्वमाशङ्क्य दूषयन्ति—‘नचे’ति । तत्र हेतुः—‘निरर्घ्यस्तैरिति । अत्र ब्रह्मनिदं इत्यादि । तत्र निदर्शनमाहुः—‘अत एवे’ति । ‘सर्वे’ इति । लौकिकाऽलौकिकाः । तत्सत्त्वे प्रमाणमाहुः—‘तथा चे’त्यादिना । अत्र पश्यन्नित्यारभ्य धारयन्नित्यन्तेन लौकिका उक्ताः ।

श्रीबालकृष्णविरचिता गृहार्थदीपिका ।

मेवे’त्यन्तेन । एवं गतार्थत्वं परिहृत्य, कर्मण्युपयोगं च, न ब्रह्मजिज्ञास्य किन्तु पूर्वकाण्डोक्तेऽपि कर्मणि मुख्यफलाप्तयेऽन्यत्र ब्रह्म जिज्ञास्यमिति नासा मीमांसाया गतार्थत्वं, न वाऽनुपयोग इत्यर्थः ।

भगवद्गीताश्रीमद्विच्छारामप्रणीतं प्रदीप ।

भावनिश्चयेन । उपनिषदा प्रत्येकैरुपनिषदर्थज्ञानेन । वीर्यवत्तरं फलायोगरहितम् । अत एव पूर्वो-
क्तकारणकलापयता कृतकर्मणां वीर्यवत्तरत्वनिमित्तमादेव । सर्वदेवेति वक्ष्यमाणद्रव्यभागिदेवसान्निध्यमि-
त्यर्थः । अन्यथा कर्मण्युक्तदेवसान्निध्याभावे । आभासत्वं प्रतिष्ठादिलौकिकफलसम्पत्कत्वम् । एवका-
रेण मुख्यफलव्यवच्छेदः । कर्मानधिकारः ब्रह्मविद्यायतः कर्मण्यनधिकारः । निरर्घ्यस्तैः अविद्या-
पूर्वाविषयीभूतैः । तादृशानां कर्मकरणसम्भवे सम्प्रतिमाहुः । ‘अत एवे’त्यादि । व्यापाराः श्रूयन्ते

प्रलपन् विसृजन् गृह्णन्निमिषमिपन्नपि ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥
ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्ग त्यक्त्वा करोति यः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिनाम्भसा ॥ इति ।

अतो ब्रह्मविदामेव कृत कर्म शुभफलं भवति । अतो धर्मविचारकाणामपि ब्रह्म
जिज्ञास्यमेव । तस्माच्च गतार्थत्वानुपयोगौ ।

ननु फलप्रेप्सुरधिकारी । फलञ्च विचारस्य शाब्दं ज्ञानम् । तस्य मननादिद्वारा अनु-

गोस्वामिभ्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

विद्यापूर्वकस्यैव कर्मणो वीर्यवत्तरत्वं तत एव तेषामेव तच्छुभफलं शुभफलजनकं क्रममोक्षजनकं
भवति । अत एवोक्तं श्रीभागवततत्त्वदीपे—‘जानिनस्तद्भिव्यक्तौ कर्तुर्मांशः क्रमाद्भवे-
दि’ति । तस्माद्दर्मानुष्ठानसिद्धयर्थं धर्मविचारस्यैव ब्रह्मज्ञानपूर्वकतत्करणार्थं ब्रह्मजिज्ञासाया अपि
सर्वथैव कर्तव्यत्वमित्याह—‘अत’ इति । फलितमाह—‘तस्मादि’ति । धर्मजिज्ञासाया
गतार्थत्वमनुपयोगश्च ब्रह्मजिज्ञासाया न वक्तुं शक्याविति भावः । अविकारी तु त्रैवर्णिक एवेति पूर्व-
मुक्तं तदेव दृढीकर्तुं शङ्कते—‘नन्वि’ति ।

अथ शब्दसाधिकारार्थत्वे को वाऽत्राधिकारी यमुद्दिश्यैव जिज्ञासाऽऽरभ्यत इति शङ्काया त्रैव-
र्णिक एवाधिकारीत्युक्तम् । तत्र पूर्वपक्षी शङ्कते—‘नन्वि’ति । नहि फलकामनाऽभावे कस्यापि

गोस्वामिभ्रीमुरलीधरविरचित विवरणम् ।

वैराग्याऽऽनन्तर्यवादी सिंहावलोकनन्यायेन पुनरावाहते—‘नन्वि’ति । ‘फलं चे’ति । अस्य चाऽऽ-
केशिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ब्रह्मणीत्यारम्य करोतीति वैदिका । अथे च लिप्यत इत्यनेन तत्फलाभावश्चोक्तः । तथा चाऽनाऽभि-
मानाऽभावेन फलाऽभावमात्रोक्तिर्न पुन कर्मकृत्यभाव—‘अत’ इति । वीर्यवत्तरत्वादेव । शुभफलं
क्रममुक्तिफलमित्यर्थः । उपसहरन्ति—‘अत’ इति । कर्मफलसाधकत्वात् । फलितमाह—‘तस्मा-
दि’ति । आवश्यकत्वादेव । यदुक्तं त्रैवर्णिक एवाऽधिकारीति, तत्र शङ्कते—‘नन्वि’ति । न हि प्रयो-

श्रीशालाग्रहकृता गृदाधरप्रवृत्तिका ।

नन्वयशब्दस्नानन्तर्यार्थं शमदमाद्यानन्तर्यकथनाच्छमादिवानधिकारी लभ्यते । अधिकारार्थत्वे को वा-
धिकारी यमुद्दिश्य जिज्ञासालाभ्यमात्तममित्याकाङ्क्षाया त्रैवर्णिक एवाऽत्राऽधिकारीति पूर्वमुक्तं तत्र
पूर्वपक्षी शङ्कते—‘ननु फलप्रेप्सुरि’त्यादिना । फलकामनाऽभावे प्रवृत्तिसम्भवात्फलप्रेप्सुरधिकारी ।
तथाच ब्रह्मजिज्ञासाया शाब्दमेव ज्ञान फलम् । शब्दशेषत्वात् । शाब्दज्ञानस्य फलं मननादिद्वारा क्ष-

भगवद्गीयभ्रीमद्विष्णारात्मप्रणीत प्रदीपः ।

इत्यर्थः । युक्तं पूर्वोक्तज्ञानशाली न तु युक्तस्य सर्वदा ज्ञानमित्येवरूप । तादृशयुक्तस्य शुक्वाम-
देवादिस्तादृशकर्मकरणसम्भवादिति भावः । उपसहरन्ति ‘तस्मादि’त्यादि । ‘गतार्थत्वे’त्यादि पूर्व-
मीमांसाया गतार्थत्वानुपयोगौ नैत्यर्थः ।

भवः । तस्य चाऽनर्थनिवृत्तिपूर्वकपरमानन्दावाप्तिः । तथा च विरक्तोऽनर्थजिहासुः परप्रे-
प्सुश्चाधिकारी कस्मान्न भवति ? । 'शब्दब्रह्मणि निष्णातो न निष्णायात्परे यदि । श्रम-
स्तस्य फलं मन्ये ह्यधेनुमिव रक्षत' इति भगवद्ब्रह्मचर्यात्केवलस्य निन्दाश्रयणादिति चेत् । न ।

गोत्रामिधीमुरलीधरविरचिता ऋणभाष्यव्याख्या ।

कुत्रापि प्रवृत्तेः सम्भवोऽतः फलप्रेप्सुरधिकारी । तथा च ब्रह्मजिज्ञासायाः शब्दमेव ज्ञानं फलम् ।
तस्य शब्दशेषत्वात्, तस्य मननादिद्वाराऽपरोक्षानुभवस्तस्य चानर्थरूपाऽविद्यातत्कार्यनिवृत्तिपूर्वकं पर-
मानन्दस्य पुरुषोत्तमस्यावाप्तिः सायुज्यम् । तथा चानर्थजिहासुः परस्य पुरुषोत्तमस्य प्रेप्सुश्चाधिकारी क-
स्मान्न भवति । ननु शब्दमेव ज्ञानविचारकस्य फलमस्तु, किं पुरुषोत्तमप्राप्तियन्तं धावनेनेत्यत आह—
'शब्दे'ति । केवलस्य शब्दज्ञानमात्रपर्यवसितस्य । तथा च फलप्रेप्सुरधिकारी न त्रैवर्णिकमात्रमिति
स्थिते-निषेधन्ति—'ने'ति । कुत इत्याकाङ्क्षायां हेतुमाहुः—'फलकामनाया' इति । यस्तु वेदाधिकारी

गोत्रामिधीमुरलीधरविरचित विवरणम् ।

नन्दावाप्तिरित्येनान्वय । तथा च फलप्रेप्सोरधिकारित्ये च । एवं च साङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चे-
ति विधिना सार्थवेदाध्ययन विहितम् । तथा च वेदार्थज्ञानवान् त्रैवर्णिको विरक्तः सत्तेव फलप्रेप्सुर्भ-
विष्यतीति वैराग्याऽऽनन्तर्येमावश्यकमिति भावः ।

ननु वेदार्थज्ञानस्य साक्षात् विचार एव फलं, न तु परप्राप्तिः । एवं च न तत्र वैराग्योपक्षे-
त्यत आह—'शब्दे'ति । भगवद्ब्रह्मचर्यात् भागवते निन्दार्थवादरूपभगवद्ब्रह्मचर्यादित्यर्थः । अत्र समा-
धानमाहु—'ने'ति । 'अनुपयोगादि'ति । फलकामनावानधिकारी तदा वक्तव्यो—यदा स्वर्गकामो

भिक्षुद्विरचिता वेदागतचन्द्रिका ।

जनमनुद्दिश्येति न्यायाद्यैवर्णिके फलप्रेप्सुत्व विशेषणीयम् । ननु तावन्मानम् । अत्राधिकारिफ-
लञ्च जिज्ञासापदसूचितसशयनिवृत्तिद्वारा शब्द ब्रह्मज्ञानम् । 'तस्ये'ति शब्दज्ञानस्यानुभवः
साक्षात्कारः । 'तस्य चे'ति । साक्षात्कारस्य । सकायाऽविद्याऽनर्थः । जीवभावप्रापकतरोहिताऽऽ-

धीलाहमहकृता गूढार्थदीपिका ।

परोक्षानुभवः । तस्याऽपरोक्षानुभवस्याऽपि विद्यारूपाऽनर्थनिवृत्तिपूर्वकं परमानन्दरूपपुरुषोत्तमप्राप्तिः
फलम् । तथाचाऽनर्थनिवृत्तिकामः परप्रेप्सुरत्राऽधिकारीति पूर्वपक्षिण आशयः । तदाह—'तथाच
विरक्तोऽनर्थजिहासुः परप्रेप्सुश्चाधिकारी कस्मान्न भवती'ति । ततोत्तरमाहु—'फल-
कामनाया अनुपयोगादि'ति । ब्रह्मविद्याभोगेति परमिति श्रुतेः परप्रेप्सुरधिकारी सादिति
यदुक्तं तनु तदा साद्यदि प्रतिज्ञासूत्रे ब्रह्मजिज्ञासापदात्प्राप्येत । तनु नैव । शब्दार्थस्याऽनन्यलभ्यत्वात् ।
अतस्त्रैवर्णिकोऽर्थजिज्ञासुमेव ब्रह्मजिज्ञासायामधिकारीत्यर्थः । परप्राप्तिरूपफलकामना तु ब्रह्म-
विद्याभोगेति परमितियाक्यार्थज्ञानोत्तरभाविनीति न ब्रह्मजिज्ञासाधिकारकोटौ भविशतीत्याहुः—

भगवद्गोत्रामिधीमुरलीधरविरचिता ऋणभाष्यव्याख्या ।

वेदान्तिपरिचारे त्रैवर्णिकोऽधिकारीति पूर्व निर्णयिते आनन्तर्यार्थकथशब्दवादी शङ्कते 'ननु फले'-
सादि । फलप्रेप्सुः फलकामनावान् । तस्य शब्दज्ञानस्य । अनुभवः निदिध्यासनरूपः । तस्य
निदिध्यासनस्य । अनर्थः सत्सारूप । अवाप्तिः साक्षात्कार । निष्णातः औपनिषदज्ञानवान् ।

फलकामनाया अनुपयोगात् अन्येनैव तत्समर्पणात् । नित्यत्वादप्यर्थज्ञानस्य न फलप्रेप्सुर-
धिकारी । निन्दार्थवादस्तु मननादिविधिविशेष इति मन्तव्यम् ।

गोस्वामिधीमुरलीपरिचित्ता अणुभाष्यव्याख्या ।

स एव तन्त्रेणभूते विचारेऽधीत्यधिकारे फलकामनाया अनुपयोगः । तत्र हेतुमाहुः—‘अन्येने’ति ।
अन्येन त्रैवर्णिकत्वमात्रेणैव तस्माधिकारस्य समर्पणात् । फलप्रेप्सोरधिकारित्ववाधकान्तरमप्याह—
‘नित्यत्वा’दिति । फलप्रेप्सुरर्थज्ञानस्याधिकारी न भवति । कुतः । नित्यत्वात्फलसेति शेषः । तथा

गोस्वामिधीमद्विधिरपरिचितं विवरणम् ।

यजेतेति वाक्यवत्फलकामनावता पुरुषेण विचारः कर्तव्यः—इत्याकारकबोधजनकं प्रतिज्ञावाक्यं
चेत् । तदेव नास्ति । कुतः । अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यस्माद्ब्रह्म्यात्कामनाया अप्रतीतिः । अतस्त्रैवर्णिक
एवाधिकारीति भावः । ननु तद्वि परप्राप्तिरूपं फलं मुख्यं तदेव केनचिद्ब्रह्मन्येन न बोधितं चेत्कस्यापि
शास्त्रे प्रवृत्तिरेव न स्यादित्यत आहुः—‘अन्येनैवे’ति । ब्रह्मविदामोति परमित्येन वाक्येनेव
तत्समर्पणात् परप्राप्तिरूपफलबोधनात् । तथा—व—वेदाध्ययनानन्तरं ब्रह्ममीमांसापूर्वकवेदार्थज्ञाने
जाते ब्रह्मविदामोति परमित्यस्य वास्तव्यार्थज्ञानानन्तरं फलकामनोत्पद्यते । ततः पूर्वं कामनाया अभावा-
त्केचिद्विरचिता वेदाग्तचन्द्रिका ।

नन्दस्याऽऽवाप्तिराविर्भावः । पुरुषोत्तमप्राप्तिस्तु भक्त्यैव नान्यथा । उपसंहरन्ति—‘तथा चे’ति ।
वाधकाऽभावाद्भवत्येवेत्यर्थः । ननु जिज्ञासापदात्संशयनिवृत्तिपूर्वकवेदार्थब्रह्मणः शाब्दमेव ज्ञानं फलत्वेन
वक्तुरिष्टमिति नोक्तविशेषणसार्थमन्यमित्यत आहुः—‘शब्दे’ति । तदधिकारित्वविशेषणं सार्थकमेवेति
भावः । समादधते—‘ने’त्यादिना । ‘अनुपयोगादि’ति । सन्देहनिवृत्तिद्वारकज्ञानैकफलकवि-
चारशास्त्रेऽधिकारिणः प्रवृत्तौ फलकामनाया अन्यथासिद्धत्वेनाऽकारणत्वात् । ज्ञेयश्चेति विधिना
ज्ञानमात्रमैव विधानात्तत्फलस्य तु ज्ञानविध्यतिरिक्तब्रह्मविदामोति परमित्यादिवाक्येन बोधनादि-
धीलाह्मदृष्टता गृहार्थदीपिका ।

‘अन्येनैव तत्समर्पणादि’ति । ‘नित्यत्वादप्यर्थज्ञानस्ये’ति । स्याणुर्यं भारद्वाजः किला-
भृदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थमिति निन्दाश्रुतेरर्थज्ञानस्य नित्यत्वम् । अकरणे प्रत्यवा-
यत्वात् । अकरणे प्रत्यवायजनकस्य नित्यत्वान्मुपगमात् । तथा चार्थज्ञानस्य प्रत्यवायपरिहाराया-
ऽयस्यसम्पाद्यत्वं सिद्धमिति न फलप्रेप्सुरधिकारी कल्पनीयः । तत्कल्पने काम्यत्वापत्तेर्नित्यत्वं भज्येत ।
अतो यस्त्रैवर्णिको वेदवेदान्तेष्वधिकारी स एव वेदान्तसूत्ररूपमीमांसायामधिकारीति निष्कर्षः ।
नन्वेवं शब्दब्रह्मणि निष्णातो न निष्णाप्याहपरे यदि । श्रमस्तस्य फलं मन्ये इति

भगवद्गीषधीमद्विच्छासामप्रणीतं प्रदीप ।

‘न निष्णाप्यादि’त्यादि । परब्रह्मविषयकसाक्षात्कारवान्न भवेद्यदीत्यर्थः । केवलस्य फलशून्यार्थ-
ज्ञानरूपसाधनवतः ।

इत्थं चाधिकारविशेषणीभूतवैराग्यादीनां विचारार्थत्वमावश्यकत्वात्, तेषामानन्तर्यमेवावश्यक-
शक्यार्थो भवेन्न तु आनन्तर्यनिरूपकसालामेनाधिकाररूपोप्यथशब्दसार्थः स्यादिति वाच्यमिप्रायः सिद्धः ।
तदुपयन्ति—‘ने’त्यादि । अनुपयोगात् अधिकारविशेषणार्थं अनुपयोगात् । अन्येनैव ‘ब्रह्मविदा-
मोति परमि’ति वेदेनैव । तत्समर्पणात् परप्राप्तिकामनावतो ब्रह्मविदोधिकारिणो बोधनात् । नित्य-

गोस्वामिधर्मोत्तरदीपविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

च फलस्य नित्यत्वेनाऽर्थज्ञानमनर्थकमेव स्वादिति भावः । नन्वेवं 'शब्दब्रह्मणि निष्णातो' 'स्याणुरय'मित्यादिनिन्दार्थवादानां कुत्रोपयोग इत्याशङ्क्याऽऽहुः—'निन्दार्थवादस्त्विति । ब्रह्मविज्ञासापदं ध्यात्वातुं शङ्कन्ते—'ननु ब्रह्मण' इति । यत्प्रतिज्ञातं तदेव निरूप्यमिति शास्त्रकृतां मर्यादा । तथा च समन्वयस्य प्रथमाभ्यायार्थस्य प्रतिज्ञातत्वेऽपि विरोधनिराकरणसाधनप्रयोजनानां द्वितीयातृतीयाचतुर्थीयाऽर्धानामप्रतिज्ञातत्वेन जिज्ञासयाऽवरोद्धुमशक्यत्वात् । ननु तेषामप्रतिज्ञातार्थत्वे न गोस्वामिधर्मोत्तरदीपविरचितं विपरणम् ।

दर्शजिज्ञासुष्वैवार्थिक एवाऽधिकारी, न तु फलप्रेप्सुरिति भावः । ननु तदर्थज्ञानमेव फलमस्तु, तावत्तैव फलप्रेप्सुरधिकारी भवतीत्यत आह—'नित्यत्वादि'ति । सन्ध्यावन्दनादिवत् ज्ञेयधेतुि विधिबोधितत्वेन नित्यत्वात् । नित्ये कामनाया अभावादित्यर्थः । ननु यथार्थजिज्ञासुरेवाधिकारी तर्हि तस्य परनिष्णातत्वाऽभावात् शब्दब्रह्मणीत्यादिनिन्दार्थवादस्य का गतिरित्यत आहुः—'निन्दार्थवादे'ति । आत्मा चा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इत्यत्र श्रवणोत्तरं मननं केचिद्विरचिता वेदान्तपरिचर्या ।

त्याहुः—'अन्येनै'ति । अथवा ज्ञानविधिना ज्ञानशब्देन साक्षात्कारोऽप्युक्त एवेत्याशङ्क्याहुः—'अन्येनैवे'ति । साक्षात्कर्तव्य इत्यनेनैव साक्षात्काररूपफलकामनाया ज्ञानाद्ब्रह्मविदामिति परमित्यनेन चेति । फलकामनाया अधिकारिविशेषणत्वे दूषणमाहुः—'नित्यत्वादि'ति । साङ्गोऽध्येयो ज्ञेयश्च, ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजमित्यादिश्रुतिसृष्टिस्यो नित्यार्थज्ञानं फलं, कामयमानं नाधिकारिणमपेक्षते । यस्तं नवेदेति, स्याणुरयं भार हार इति, गीता शीघ्रीत्यादिनिन्दार्थवपादपि नित्यमेवार्थज्ञानमित्यतोऽपि तथा । शब्दब्रह्मणीत्यादिनिन्दार्थवादस्य व्यवस्थामाहुः—'निन्दे'ति । ब्रह्मविज्ञासापदं विवरिणः सर्वस्याऽपि समन्वयादिरूपस्य शास्त्रार्थस्य

श्रीलालभट्टकृता गृहार्थदीपिका ।

निन्दार्थवादस्परनिष्णातत्वस्य नित्यत्वेन तस्य च वेदान्तमीमांसाधीनत्वेन वेदान्तमीमांसाधिकारे परप्रेप्सोः कुतो न निवेश इत्याशङ्क्याऽऽहुः—'निन्दार्थवादस्त्विति । शब्दब्रह्मणि निष्णात इति निन्दार्थवाद इत्यर्थः । 'मननादिविशेषण' इति । आत्मा चारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्य इति श्रुतावात्मशब्दाच्चस्य परब्रह्मणो मननादि विधीयते । तत्र सहायभूतोऽयमर्थवादः सर्वथा परनिष्णातत्वं सम्पादनीयमिति बोधयन् परनिष्णातत्वस्य मननाधीनत्वान्मननमावश्यकमिति ऋषयस्ततो मननादिशेषत्वाद्देदान्तमीमांसाधिकारे परप्रेप्सुं निवेशयितुं न समर्थ इति बोध्यम् ।

भगवदीयधर्मसिद्धिच्छास्त्रमप्रणीतः प्रदीपः ।

स्वादिति । तथा च सन्ध्यावन्दनबद्धेदान्तविचारसम्पाद्यब्रह्मज्ञानस्य नित्यत्वेन फलत्वेन फलकामनावतोऽधिकारकल्पने कामनाशून्येन तादृशज्ञानासम्पादने प्रत्यवायो न भवेदिति भावः । निन्दार्थवादः 'अधेनुमिवेत्यादिनिन्दार्थवादः । मनस्सेत्यादि । तथा च मनननिदिध्यासनाकरणे श्रमफलबोधक इत्यर्थः ।

ननु ब्रह्मणो विचारे प्रतिज्ञाते, विरोधनिराकरणादीनामप्रतिज्ञातार्थत्वम् । नचावक्तव्यत्वम् । निर्विचिकित्सज्ञानानुदयप्रसङ्गादिति चेत् । न । ब्रह्मण इति न कर्मणि षष्ठी,

गोस्त्वानिधीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

तानि कर्तव्यानीत्याशङ्क्य परिहरन्ति—‘नचे’ति । तत्र हेतुमाहुः—‘निर्विचिकित्से’ति । विरोधनिराकरणादीनामनिरूपणे वान्यानां परस्परविरुद्धत्वेन भासमानत्वात्कृतोऽपि समन्वयो न निःसन्देहं हृदयमारोहमर्हति । तथा च कृतोऽप्यकृत एव भवेदिति तस्याऽऽवश्यकत्वम् । तथा सत्यप्रतिज्ञातार्थनिरूपणमित्युभयतःपाशा रञ्जुरिति चेद्वेत्याहुः—‘ने’ति । तत्र हेतुः—‘ब्रह्मण’ इति । ‘न कर्मणि’ति । ब्रह्मजिज्ञासा इत्यत्र ब्रह्मण इति न कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्मणि षष्ठी । किन्तु कर्मादीनामपि सम्बन्धगोस्त्वानिधीमद्विधरविरचितं विवरणम् ।

विहितम् । निन्दार्थवादवाक्येऽपि शब्दे निष्पातः परे यद्यनिष्पातस्तस्य निन्दा श्रूयते । तेन च कृत्वा मननविधेरर्थवादोऽयमिति ज्ञायते । एवं च मननविध्येकवाक्यतया प्रामाण्यं मन्तव्यमिति भावः । एतावता प्रचन्धेनाऽधिकारी, परस्मैरूपं प्रयोजनं चोक्तम् । शङ्कामुखेन विषयं निर्वक्तुमाहुः—‘नन्वि’ति । ‘विरोधे’ति । द्वितीयायध्यायोक्तानामिति शेषः । विरोधनिराकरणादीनामनावश्यकत्वादस्त्वप्रतिज्ञातार्थत्वमित्याशयेन शङ्कते—‘नचे’ति । न हीत्यर्थः । अवक्तव्यत्वं द्वितीयायध्यायार्थत्वाऽनिरूपणीयत्वं स्वीक्रियत इति न हीत्यर्थः । तथा सति दूषणमाहुः—‘निर्विचिकित्से’ति । परमतनिराकरणपूर्वकत्वमतव्यवस्थापनं हि निरूपणम् । एवं चैतादृशनिरूपणाऽभावात्साहचर्यादीनां निराकरणमात्रे जगत्कर्तृ ब्रह्म वा प्रधानं वेति सन्देहे निःसन्देहं ब्रह्मविषयकं शाब्दबोधार्थकं ज्ञानं न स्यादिति भावः । समाधान-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

प्रतिज्ञाविषयत्वप्रदर्शनार्थमप्रतिज्ञातत्वमाशङ्क्य निराकुर्वन्ति—‘नन्वि’त्यादिना । ‘ब्रह्मण’ इति । तद्विरारस्य वेदान्तवाक्यैः करिष्यमाणत्वेन वेदान्तवाक्यसमन्वयरूपस्य प्रथमाऽध्यायार्थस्य प्रतिज्ञातत्वेऽपि विरोधनिराकरणसाधनफलरूपाणामन्येषामध्यायार्थानामप्रतिज्ञातत्व सिद्धति । नन्वप्रतिज्ञातत्वान्मास्तु तन्निरूपणमित्यत आहुः—‘नचे’ति । तत्र हेतुः—‘निर्विचिकित्से’ति । ‘ब्रह्मण इती’ति । इयमाशङ्का तदा स्यादिति कर्मणोऽप्यम् । नच कर्तृकर्मणोः कृतीति विशेषविधानाजिज्ञासमात्रपेक्षत्वाच्च जिज्ञासायाः कर्मपष्ठयेव कुतो न स्यादिति वाच्यम् । पूर्वोक्तदोषतादव-

श्रीबालकृष्णविरचिता गृहार्थवेदिका ।

ननु शेषपष्ठयङ्गीकारे ब्रह्मसंबन्धिपदार्थजिज्ञासायां प्रतिज्ञातायां ब्रह्मणो गौणत्वात्तत्रिजिज्ञा-

भगवद्गीताश्रीमद्विच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

ब्रह्मणो विचारे सर्ववेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयरूपे विचारे । ‘विरोधे’त्यादि । तथाचाविरोधसाधनफलनामध्यायत्रितयनिरूप्याणामप्रतिज्ञातनिरूपणमधिकं निग्रहस्थानमित्यर्थः । नचावक्तव्यत्वं समन्वयभिन्नस्य अविरोधादित्रयस्यानिरूपणीयत्वं भीमांसायामित्यर्थः । ‘निर्विचिकित्से’त्यादि । सिद्धान्तविरोधिप्रकारनिरसनपूर्वकब्रह्मज्ञानानुदयप्रसङ्गादित्यर्थः । इति चेत् ब्रह्ममात्रनिरूपणे निर्विचिकित्सब्रह्मज्ञानानुदयः निर्विचिकित्सब्रह्मज्ञानसम्पादकाविरोधादित्रयनिरूपणे चाप्रतिज्ञातनिरूपणदोष इत्युभयतःपाशा रञ्जुरिति चेत् ।

नेत्यर्थः । तत्र हेतुरूपं समाधानमुपवर्णयन्ति । ‘ब्रह्मण’ इत्यादिना । न कर्मणि, ‘न कर्तृ-

किन्तु शेषपट्टी । तथा च ब्रह्मसम्बन्धि तज्ज्ञानोपयोगि सर्वमेव प्रतिज्ञातं वेदितव्यम् । न च

गोस्वामिधीमूर्च्छीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

मात्रविवक्षायां पट्टधेवेति सम्बन्धमात्रपट्टीति ब्रह्मसम्बन्धितज्ज्ञानोपयोगिसर्ववस्तुविषयो विचार इत्युक्तं भवति । तथा च ब्रह्मलक्षणप्रमाणयुक्तिसाधनप्रयोजनविचाराः सर्वेऽपि जिज्ञासयाऽवस्कन्धा भवन्ति । साक्षात्पारम्पर्येण ब्रह्मसम्बन्धादिति नाऽप्रतिज्ञातार्थनिरूपणमिति भावः । कर्मपट्टीपरिग्रहे ब्रह्ममात्रमेव जिज्ञास्यं स्यान्न स्वितराणि । ब्रह्मण इति पट्टीसमासप्रदर्शनेन 'ब्रह्मणे जिज्ञामेति' चतुर्थी-समासो वृत्तिऋदमिमतः परास्तो वेदितव्यः । पाणिनिः किल 'चतुर्थी तदर्थाथ्यलिहित-सुत्वरक्षितैरिति तादर्थ्यसमासं सस्मार । चतुर्थ्यन्तः शब्दस्तदर्थवचनादिभिः शब्दैः समस्यते । चतुर्थ्यन्तशब्दार्थसत्त्वच्छब्देन परासृश्यते । तस्मा इदं तदर्थम् । यथा कुण्डलाय हिरण्यमित्यत्र कुण्डलं चतुर्थ्यन्तशब्दार्थः । तच्छेषो हिरण्यम् । तत्र कुण्डलशब्दश्चतुर्थ्यन्तः कुण्डलशेषवाचिना हिरण्यशब्देन समस्यते कुण्डलहिरण्यमिति । तथार्थशब्दादिनापि । ब्राह्मणार्थं पय इत्यादि द्रष्टव्यम् । कालायनेन त्वयं समासः प्रकृतिविकृत्योर्नियमितः । तादर्थ्यसमासे प्रकृतिविकृतिग्रहणं कर्तव्यमिति । तथा च शूषदावीदिष्वेव प्रकृतिविकारभूतेषु चतुर्थीसमासो नाऽप्रकृतिविकारभूत इति । नन्वेवमश्वत्थासादि-शब्देष्वप्रकृतिविकारभूतेषु कथं तादर्थ्यसमास इति चेत् । उच्यते । 'अश्वत्थासाद्यः पट्टी-समासा भविष्यन्तीति कालायनेनैव तत्र पट्टीसमासप्रतिविधानादित्यलं प्रसक्तोत्प्रसक्त्या ।

प्रकृतमनुसरामः । नन्वत्र कर्मपट्टधेवोच्यतां जिज्ञास्यमात्रपक्षत्वाजिज्ञासाया इति चेत्तर्हि विरोधनिराकरणादीनामनिरूपणीयत्वमेव स्याजिज्ञासया कर्मत्वेन ब्रह्मण एवाऽवस्कन्धादिति चेत् । न । प्रधाने जिज्ञासाकर्मणि परिग्रहीते यैर्जिज्ञासितैर्विना ब्रह्म जिज्ञासितं न भवति तान्यर्थाक्षिसाम्येवेति न पृथक्सूत्रयितव्यानि । यथा 'राजासौ गच्छती' स्युक्ते सपरिवारस राज्ञो गमनयुक्तं भवति, तथेति

गोस्वामिधीमूर्च्छीधरविरचितं विवरणम् ।

माहुः—'ने'त्यादि । 'न कर्मणि पट्टी किन्तु शेषपट्टी'ति । कर्मपट्ट्यां स्वीकृतायां केवलब्रह्मकर्मज्ञानोपयोगिविचार एव प्रतिज्ञातः स्यात् । तथा च द्वितीयाध्यायार्थस्वाऽप्रतिज्ञातत्वेनाकस्मिकत्वापत्तिरुपदोषः स्यात् । शेषपट्ट्यां स्वीकृतायां तु तस्याश्च सम्बन्धवाचकत्वात्सम्बन्धस्य च द्विनिष्ठत्वेन कैत्रिविरचिता वेदागतचन्द्रिका ।

स्थ्यात् । न च विरोधनिराकरणादीनामाक्षेपलम्बत्वान्न दोष इति वाच्यम् । आक्षेपस्वरूपासिद्धेः । न हि शाब्देऽर्थे तदुपलक्षिताऽनुपपत्तिप्रतिसन्धानमन्तराऽऽक्षेपसम्भवः । न च विरोधनिराकरणाद्यन्तरेण गोस्वादिविज्ञासाया जिज्ञास्यत्वत्वेनाऽऽकाङ्क्षोपशमाद्विचारस्य वा स्वरूपाऽनुपपत्तिरस्ति । तद्विनापि ब्रह्मकर्मिका जिज्ञासा कर्तव्येति वाक्यार्थसिद्धेः । नाऽप्युक्तराजद्वयान्तेन विरोधनिराकरणादीनामा-र्थिकी प्राप्तिः सम्भवति । एकाकिन्नेऽपि राज्ञो गमनदर्शनाद्वयान्तस्तीवाऽसिद्धेः । अपि च विरोध-निराकरणस्य कर्तृकर्मणोः कृतीति विशेषविधानेऽपि विवक्षाऽधीनत्वाद्विभक्तीनां, ब्रह्मणः कर्मत्वे

भगवद्दीयश्रीमद्विचारमग्रीत. मदीय. ।

कर्मणोः कृति'इति सूत्रविहिता पट्टीत्यर्थः । तथा च तादृशपट्टधेविकारे 'हरिं मज्जे' इत्यत्र हरि-भिन्नमज्जनायोपपन्नं ब्रह्मभिन्नविचारालोऽपि भवेदिति भावः । शेषपट्टी विशेषरहितं सामान्यं शेष इति सम्बन्धसामान्ये पट्टीति फलितमित्यर्थः । तज्ज्ञानोपयोगि ब्रह्मज्ञानोपयोगि । सर्वमेव वेदान्ते

गौणतापत्तिरजिज्ञास्यत्वं च स्यादिति वाच्यम् । ब्रह्ममात्रेः सन्देहाभावात् । सन्दिग्धस्यैव

गोस्वामिधीगुरहीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

चेत् । उच्यते । कर्मपष्ठ्याः सम्बन्धविशेषवाचकत्वात् । न हि 'ह्रीं भजे' ल्युक्ते तत्सम्बन्धिनोऽन्यस्य भजनमापतति । विशेषे हि सामान्यरहितः, सामान्यं तु न निर्विशेषमिति, कर्मपष्ठ्या सम्बन्धसामान्यग्रहणे कर्मादीनामपि सम्बन्धमात्रविशेषायां 'पष्ठ्या वे'त्यस्य निर्विषयत्वापत्तिरेव भवेत् । नन्वधी-हि भगवो ब्रह्मे'ति भृगुप्रश्ने 'यतो वा इमानि भूतानी'त्यारभ्य 'तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मे'-त्यनेन सन्दर्भेण प्रत्यक्षमेव ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं प्रतीयते, तद्वदत्राऽपि भविष्यतीति चेत् । न । तत्र युक्तं ब्रह्मणः कर्मत्वम् । तन्मात्रस्यैव प्रशक्विपयत्वात् । अत्र तु विरोधनिराकरणादीनामपि सत्त्वेन ब्रह्मसम्बन्धितज्ज्ञानोपयोगि सर्वमेव जिज्ञासाविषयत्वेनाङ्गीकर्तव्यम् । तत्र शेषपष्ठी-परिग्रह एव सम्भवतीति न कर्मपष्ठी परिग्रहीतुं शक्येत्यर्थः । नन्वेवं सति ब्रह्मणो जिज्ञासां प्रति गौणतापत्तिरजिज्ञास्यत्वं च स्याद्विरोधनिराकरणादीनामित्येताश्चङ्ख्य परिहरन्ति—'नचे'ति । अजिज्ञास्यत्वं यदुक्तं तत्रोत्तरमाहुः—'ब्रह्ममात्र' इति । ब्रह्मणो हि स्वरूपतोऽजिज्ञास्यत्वमेव । यद्वि सन्दिग्धं तदेव जिज्ञास्यम् । नाऽसन्दिग्धम् । न हि ब्रह्मणि कस्यापि सन्देहोऽस्ति ।

गोस्वामिधीनद्विरिपरविरचितं विवरणम् ।

ब्रह्मसम्बन्धि यद्विरोधनिराकरणादि ब्रह्म च एतदुभयज्ञानोपयोगि सर्वमेव प्रतिज्ञातं वेदितव्यमिति भावः । ननु दिवक्षाधीनशेषपष्ठ्यां स्वीकृतायां तु दोष एव नास्ति, परन्तु न कर्मणि पष्ठीति भाष्यं न संगच्छते, कृतः, प्रतिपदविधाना पष्ठी न समस्यते इति धार्तिकात् समासनिषेधेन कर्मपष्ठ्यां समास-प्रास्यभावादिति चेत् । न । कृद्योगा च पष्ठी समस्यत इति प्रतिप्रसवात्समासो भविष्यतीति

केचिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ऽनिवक्षते सम्बन्धमात्रविशेषायां शेषपष्ठी भवत्येवेति न कर्मणि पष्ठी । पाणिनीयसूत्रविरोधाभावाच्च । तत्फलमाहुः—'तथाचे'ति । शेषपष्ठ्येव । ब्रह्मसम्बन्धिनो ब्रह्मज्ञानोपयोगिनः सर्वस्यापि विरोधनिराकरणादेः प्रतिज्ञानाच्च कस्याप्याकस्मिकत्वाऽऽपत्तिरित्यर्थः ।

नन्वेवं ब्रह्मसम्बन्धिनो विचारे प्रतिज्ञाते ब्रह्मणो गौणत्वादजिज्ञास्यत्वाऽऽपत्तिः सादित्यत आहुः—'नचे'ति । 'ब्रह्ममात्र' इति । आस्तिकानां ब्रह्मसत्तायां सन्देह एव नास्ति । किन्तु निर्धर्मकत्वं

श्रीलालब्रह्मसूत्रा गृह्याधेदीपिका ।

स्यत्वं च स्यादित्याशङ्क्य समादधते । 'न च गौणतापत्तिरित्यादिना । 'ब्रह्ममात्रे सन्देहा-भावा'दिति । ब्रह्मणः समस्ताऽऽस्तिकतन्त्रसिद्धत्वेन सन्देहाऽभावाच्च जिज्ञास्यत्वं किन्तु ब्रह्मधर्मादीनामेव सन्दिग्धत्वाजिज्ञास्यत्वमतो धर्मरूपादेर्ब्रह्मसम्बन्धिनो जिज्ञासैव ब्रह्मजिज्ञासेत्यर्थः । ननु

भगवद्गीतधर्मदिच्छारामप्रगीतः प्रदीपः ।

निरूप्य सर्वमेवत्यर्थः । 'नच गौणते'त्यादि । तथा च जिज्ञास्यकोटिप्रविष्टाविरोधादितुल्यतया ब्रह्मणो गौणतापत्तिरित्यर्थः । अत एवाविरोधादितुल्यतयाऽजिज्ञास्यत्वमपि स्यादित्यर्थः । ब्रह्ममात्रे ब्रह्मस्वरूपसत्तायां जिज्ञास्यता निश्चयार्थं विचार्यता । नन्वेवं ब्रह्मणोऽजिज्ञास्यत्वे प्रतिज्ञासूत्रविरोध

जिज्ञास्यता । गौणत्वं तु शब्दत एव, नत्वर्थतः । वेदप्रामाण्यं तु प्रतितन्त्रसिद्धत्वात् न विचार्यते । तस्मात् ब्रह्म जिज्ञासितव्यमिति सिद्धम् ।

॥ इति प्रथमाध्याये प्रथमे पादे जिज्ञासाधिकरणम् ॥

गोष्वाग्निध्रीगुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

सर्वोद्ब्रह्ममिति प्रत्येति । नाहमनहं चेति । नन्वेवं ब्रह्मणोऽजिज्ञास्यत्वे प्रतिज्ञासूत्रमसङ्गतमेव स्यादिति चेत् । न । शास्त्रशब्दव्युत्पत्त्या शास्त्रस्य सन्देहवारकत्वेन ब्रह्मनिष्क्रिययाशक्तिज्ञानशक्तयोः सन्दिग्धत्वात्तत्रिराकर्णार्थमेव शास्त्रारम्भ इति नासङ्गतत्वं शास्त्रस्य । केव कथा प्रतिज्ञासूत्रस्येति भावः । गौणतापत्तेरुत्तरमाहुः—गौणत्वमिति । प्रतिवादिनाऽपि पट्टीसमासाभ्युपगमे ब्रह्मणो जिज्ञासाव्यावर्त्तकत्वेन गौणत्वापत्तेः पट्टीसमामपरिग्रहेऽपि ब्रह्मणो चास्तचप्राधान्योपपत्तेरित्यनेन शब्दतो गौणत्वेऽप्यर्थतः प्राधान्योपपत्त्या परिहृतत्वात् । यथा ब्रह्मनिदाप्रोक्तीत्यादौ ब्रह्मणो ज्ञानविषयत्वेन शब्दतो गौणत्वेऽप्यर्थतः प्राधान्येन न-किञ्चिदनुपपन्नं तथाऽनापीत्यर्थः । ननु प्रतिज्ञासूत्रे ब्रह्मजिज्ञासा प्रतिज्ञाता । सा च वेदान्तवाक्यान्तर्गतशब्दशेषमृता । तथा सति सिद्धे वेदान्तवाक्यप्रामाण्ये महता प्रयासेन सा कर्तुमुचिता । तदेव तु जिज्ञासायाः पूर्वं विचारणीयमित्याशङ्कयामाहुः—‘वेदप्रामाण्यमिति । केव कथा वेदान्तवाक्यानाम् । सर्वेसाऽपि वेदस्य प्रामाण्यं तु । प्रति प्रतिकूळानि तथापि । सिद्धान्ताः कणादन्यायमायावादादिरूपाः । तेषु सिद्धत्वात् विचारसावकाशः । सन्देहे हि विचाराः । वेदाऽप्रामाण्यं तु न सर्वेऽपि सिद्धमिति द्वितीयकोट्युपस्थितभावात्सन्देहाभावस्ततो विचाराऽभाव इत्यर्थः । उपसंहरन्ति—‘तस्मादिति ।

इति जीज्ञासाधिकरणम् ।

गोष्वाग्निध्रीमद्विरधरविरचितं विचारणम् ।

कर्मपष्ठयेव स्वीकार्येति प्राप्ते न कर्मणि पट्टीति भाष्यं संगतमिति भावः । अत्र शेषपट्ट्याः ज्ञो विद्वेषस्य करणे इत्यादि जगत्कतृत्वादीनां विधानाभावात् प्रतिपदेति धार्तिकस्याऽप्रवृत्त्या समाप्तौ भविष्यतीत्यलमप्रकृतविचारेण ।

ननु तर्हि प्रथमाध्यायोक्तानां भगवद्गुणानां द्वितीयाध्यायोक्तानामविरोधादीनां ब्रह्मसम्बन्धिनानां जिज्ञास्यत्वेन प्रतिज्ञातार्थत्वे धर्माशे ब्रह्मणो गुणभूतत्वाद्गौणत्वापत्तिः । एवं यदंशे प्रतिज्ञातं तदंशे एव जिज्ञासा प्रवर्तत इति ब्रह्मणोऽजिज्ञास्यत्वं च स्यादित्याशयेन शङ्कते—‘नचे’ति । सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यं-शेऽन्तर्गतं प्रकरोतु विपर्यय इत्यनेन धर्म्यंशे भ्रान्तिरेव नास्ति । यथा दूरादृष्टे पुरुष उचैस्त्वविशिष्टे कैश्चिद्विरचिता वेदान्तकान्दिक्ता ।

सधर्मकत्वं वेति सन्देह इति, धर्मा एव सन्दिग्धा इति धर्मिणोऽपि सन्दिग्धस्य जिज्ञास्यता । ‘गौणत्वन्तिव’ति । शब्दतो गौणत्वेऽपि न स्वरूपतो गौणत्व भवति । पित्रा सहाऽऽगतः पुत्र इत्यादौ

श्रीलाट्टभट्टकृता गृहार्थदीपिका ।

ब्रह्मणो जिज्ञासेति पट्टीतत्परूपे पष्ठचन्तपदवाच्यस्य विशेषणत्वाद्ब्रह्मणो गौणत्वापत्तिरित्याशङ्क्य समादधते ‘गौणत्वं तु शब्दत एव नत्वर्थत’ इति । यथा राज्ञः सेवक-इत्यादौ पष्ठचन्तपदवाच्यस्य भगवद्दीयश्रीमद्विच्छारामप्रणीत प्रदीप ।

इति चेत् । परे ब्रह्मणि ज्ञानक्रियाशक्तयोः सन्दिग्धत्वेन तत्रिण्यार्थमेव व्यासशास्त्रप्रवृत्तेः धर्मिनिर्णयं विना च तत्रिण्येयासम्भवात् ब्रह्मणोपि जिज्ञास्यतोपपत्तेरिति । ‘गौणत्व’मित्यादि । तथा च ‘ब्रह्मवि-

गोस्वामिधीमुरुहीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

सूत्रान्तरमवतारयितुं शक्यते—‘तदि’ति । मुमुक्षुणा ब्रह्मज्ञानाय वेदान्तविचारः कर्तव्य इति प्रतिज्ञायाम् शेषपट्टीपरिग्रहेण ब्रह्मस्वरूपनिर्धारणप्रमाणशुक्तिसाधनफलविचारणामपि प्रतिज्ञातत्वेन कथं प्रथमं ब्रह्मैव विचार्यत इति चेत् । उच्यते । अत्र यद्यपि प्रमाणादीनि सर्वान्यपि प्रतिज्ञातानि तथापि स्वरूपस्य प्राधान्यात्प्रथमं तदेवाऽऽशिक्ष्य समर्थ्यते । तत्राऽनेकार्थत्वाद्ब्रह्मशब्दस्य भवति संशयः । कस्य ब्रह्मणो जिज्ञासेति । अस्ति च ब्रह्मशब्दो विप्रत्वजातौ यथा—‘जिघांसन्तं जिघांसीयाद्वा तेन ब्रह्महा भवेदि’त्यादौ । अस्ति च वेदे । यथा—‘शब्दब्रह्मणि निष्णातो न निष्णायात्परं

गोस्वामिश्रीमद्भिरिपरविरचित विवरणम् ।

पुरोवर्तिनि सन्देह एव नास्ति स्याणुत्वगुरुत्वांश एव सन्देह इति तत्रैव जिज्ञासा । तथा पठनकाल एव सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मैतस्य वाच्यार्थं ज्ञाते केवलं ब्रह्मणो तु सन्देह एव नास्ति । परन्तु एतादृशं ब्रह्म जगत्कारणं वा न वा, ध्रुवादीनां विधारकं वा न वेति, सन्देहो जायते । कुतः साहचर्यैः साहचर्यादिस्मृत्युक्तप्रधान एवैतादृशगुणवत्त्वस्वीकारात् । एव च यदशे संशयस्तदश एव जिज्ञासेति भगवद्गुणानां जिज्ञासत्ये सिद्ध एतादृशगुणवत्त्वेन ब्रह्मण एव जिज्ञासासिद्धेर्नोजिज्ञासत्यत्वं न वा गौणत्वमित्याशयेन समाधानमाहुः—‘ब्रह्ममात्रे’ति । ब्रह्मणो निश्चये सति, ब्रह्म एतादृशं वा न वा, ब्रह्म एतादृशमेव कुतो नेत्याकारकः संशयो वा विचारो वा प्रवर्तत इत्येतदर्थं मानपदम् । ‘सन्दिग्ध-स्यैवे’ति । सन्देहनिपटीभूतस्य जगत्कर्तृत्वादिधर्मस्येत्यर्थः । जिज्ञास्यता विचार्यता । राज्ञा-सहागतोऽमास इत्यत्र शब्दतो राज्ञः गौणत्वेऽपि तद्गौणत्व-मुख्यत्वविधातकं न-भवतीत्याशयेनाऽऽहुः—‘गौणत्वं त्वि’ति । इष्टापत्यर्थे तु शब्दः । निराधारगुणवर्णनासम्भवाद्भगवत्सम्बन्धिगुणवर्णने भगवद्गुणनमेवेत्याशयेनाऽऽहुः—‘न त्वर्थत’ इति । ननु वेदप्रामाण्याशे संशये सति वेदार्थविचार-स्याऽजगत्त्वानुमानत्यात्रैव कर्तव्य इत्यत आहुः—‘वेदप्रामाण्यमि’ति । न्यायादितत्रसिद्धत्वान्न विचार्यत इत्यर्थः । आस्तिकानां वेदप्रामाण्याशे सन्देह एव नास्तीति तदर्थं न विचार इति कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

तथा दर्शनात् । ननु वेदान्तवाक्यैरेवाग्रे निचारस्य करिव्यमाणात्पूर्वं वेदप्रामाण्यं कुतो न विचारित-मित्यत आहुः—‘वेदप्रामाण्यमि’ति । प्रतितत्राणि विरुद्धशाब्दाणि काणादाक्षपादीयमायावादि-प्रभृतीनि । तेष्वपि सिद्धत्वान्न विचार्यते । सिद्धमाहुः—‘तस्मादि’ति । उक्तरीत्या लौकिकानां सन्दिग्ध-शीलालभदृक्ता गूढार्थदीपिका ।

विशेषणत्वान्छब्दतो राज्ञो गौणत्वेऽप्यर्थे निचार्यमाणे सेवकस्यैव गौणत्वं न तु राज्ञस्तथेहापि ब्रह्मण इति पद्यन्तपदवाच्यस्य ब्रह्मण शब्दतो गौणत्वेऽप्यर्थे विचार्यमाणे सर्वे. प्रकारैर्ब्रह्मण एवाऽस्मिन् शास्त्रे मुख्यतेति भावः । ननु वेदार्थब्रह्मणो वेदानुकूल एव विचार इति पूर्वमुक्तत्वात्पूर्वं वेदनिर्गुण-मात्रव्यक्तस्य च वेदस्य प्रामाण्यं प्रथमतो निचारणीयमतो वेदान्तसूत्रकृता भगवता वादरायणेन

भगवद्गीयश्रीमद्विष्णु रामप्रणात प्रदीप ।

दाभेति परं नित्यत्र ब्रह्मणो ज्ञानविशेषणतया शब्दमर्यादया गौणत्वैव्यर्थतो यथा प्राधान्यं, तथा ब्रह्मणो जिज्ञासेत्यत्र पद्यर्थसम्बन्धविशेषणतया शब्दतो ब्रह्मणो गौणत्वैव्यर्थतः प्राधान्यमस्त्येवेत्यर्थः ।

ननु वेदान्तवाक्यविचारेणैव सर्वनिर्णयः कार्यः स च वेदप्रामाण्यनिर्णयाधीन इति स आदी

गोस्वामिधीनमनुरलीधरविरचिता भणुभाष्यव्याख्या ।

यदि' । ब्रह्मो नमित्यादौ । अस्ति च परमात्मनि—यथा 'ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवती'ति । तस्माद्ब्रह्म किलक्षणम् । लक्षणं हि सजातीयविजातीयवस्तुव्यावृत्तिप्रयोजनपरमः । तच्च द्विविधम् । स्वरूपकार्यभेदेन । तत्र कार्यलक्षणं तावज्जगत् सम्भवति । यथायदनुभूयते तत्सर्वं परिमितमविशुद्धमदुर्द्धं विध्वंसि न तेनोपलब्धेन तद्विरुद्धस्वभावस्य ब्रह्मणः स्वरूपं लक्षयितुं शक्यम् । न जातु कोऽपि कृतकत्वेन हेतुना नित्यत्वं साधयितुं शक्नोति ।

गोस्वामिधीनद्विरपरविरचितं विवरणम् ।

भावः । 'तस्मादि'ति । गुणविचारे ब्रह्मणोऽर्धतो मुख्यत्वादित्यर्थः । विद्यमानगुणवत्तयैव ब्रह्मजिज्ञास्यमिति शेषपष्ठयेव युक्तेत्यत्र गमकमाहुः—'किञ्चे'त्यादि 'इती'त्यन्तम् । ब्रह्मविचारविषयणी प्रतिज्ञां कृत्वाऽग्रे कार्यलक्षणं वदति, तेन कृत्वा किं ज्ञायते ब्रह्मसम्बन्धि गुणवत्त्वेन 'ब्रह्मण एव वेदार्थत्वमि'ति सम्बन्धपष्ठया बोध्यत इति भावः । एवं चैतदृशगुणविशिष्टं ब्रह्मप्रतिपादनं विषयः । सम्बन्धश्च प्रतिपाद्यप्रतिपादकमाद्यः । अधिकारी प्रयोजनं च द्वयं पूर्वयुक्तम् । एतावता-सम्बन्धेनाधिकारिविषयसम्बन्धप्रयोजनरूपमनुबन्धचतुष्टयं प्रेक्षावतां-प्रवृत्त्यर्थं निरूपितमिति प्रथमाधिकरणम् ।

केशिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

त्वाद्ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थं हि ब्रह्मसम्बन्धिनां विचार, इत्यर्थतः प्रधानत्वाच्च, वेदार्थमृतं ब्रह्म वेदानुकूलविचारविषयीकर्तव्यमिति सिद्धम् ।

इति वेदान्तचन्द्रिकाया जिज्ञासाऽधिकरणम् ।

श्रीलालमदहृता गृढार्थदीपिका ।

वेदप्रामाण्यं कुतो न विमृष्टमित्याशङ्क्याऽऽहुः—'वेदप्रामाण्यमि'त्यादि । आस्तिकप्रतितग्रसिद्धत्वाच्च सूत्रकृता विचार्यत इत्यर्थः ।

भगवदीयश्रीमद्विच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

कुतो न कृत इत्यत आहुः । 'वेदे'त्यादि । प्रतितत्रेत्यादि । गौतमकणादादिसकलशास्त्रसिद्धत्वेनाप्रामाण्यकोट्यनुपस्थितेरिति भावः ॥ १ ॥

इति जिज्ञासाधिकरणम् ॥

द्वितीयं जन्माद्यधिकरणम् ।

किञ्च, तत्र किंलक्षणं किंप्रमाणकमिति जिज्ञासायामाह सूत्रकारः—

जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात् ॥ २ ॥

गोस्वामिश्रीमुरलीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

ननु तद्वर्गेण नित्यत्वादिनैव तद्लक्ष्यतामिति चेत् । न । तस्योपलब्धिविपर्ययत्वाऽभावात् । उपलब्धे हि लक्षणं भवति । नानुपलब्धं, नाऽप्रसिद्धमित्यनुसन्धायोक्तं किं लक्षणमिति । नन्वनुभूयमानस्य सर्वस्य ब्रह्मस्वभावविरुद्धत्वेन लक्षणत्वं मास्तु । शब्दप्रमाणप्रतिपादितेन नित्यत्वादिना स्वरूपलक्षणेनैव तद्लक्ष्यतामिति चेत् । न । अत्यन्ताऽप्रसिद्धत्वेन ब्रह्मणोऽपदार्थस्य वाक्यार्थत्वाऽभावात् । तस्मात्लक्षणप्रमाणयोरभावात् ब्रह्मजिज्ञासितव्यमित्याक्षेपाभिप्रायः । तमिममाक्षेपं सूत्रकारः परिहरति—‘जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात्’ । ननुदितसन्देहे शास्त्रप्रवृत्तिरपि तु सन्देह

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

पूर्वसूत्रेण ब्रह्मविचारे प्रतिज्ञाते, कथं कर्तव्य इत्याकाङ्क्षा जायते । तदर्थं, समन्वयाविरोधाभ्यां कर्तव्य इति बोधयितुं सर्वेषां वान्मानां ब्रह्मणि समन्वयः प्रथमाध्याये प्रतिपाद्यते । अविरोधश्च द्वितीयाध्याये । तत्रादौ यतो वा इमानि भूतानीत्यादिवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयं वक्तुं लक्षणप्रमाणयोर्धकं जन्माद्यधिकरणमवतारयन्ति—‘तत्रे’ति । जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात्

केशिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात् । २ । गुणवत्त्वेनैव ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वे गमकमाहुः—‘किञ्चे’ति । ‘तत्रे’ति । ब्रह्मणोऽधिजिज्ञास्यत्वे, अथवा शेषपट्टीपरिग्रहे ज्ञापकान्तरं प्रदर्शयन्नेव सूत्रमवतारयन्ति—‘किञ्चे’ति । तत्र ब्रह्मसम्बन्धिनो विचारे अस्तुते । लक्ष्यते ज्ञायते, येन तद्लक्षणमसाधारणो धर्मः । प्रमाणं तादृशलक्षणकाऽवगतिसाधनम् । अत्र पदद्वयेऽपि बहुव्रीहिः । ‘इती’ति । प्रधानत्वात्पूर्वं ब्रह्मण एव पूर्वोक्ताकारकज्ञानेच्छायां ब्रह्मसूत्रनिर्माणकर्ता भगवान् वेदव्यास इदं सूत्रं प्रणीतवान्—‘जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वादिती’ति । तथाचाऽनेन सूत्रेणैव ब्रह्मसम्बन्धिंलक्षणप्रमाणयोः प्रदर्शयनाच्छेषपट्टयेव सूत्रकाराशयगोचर इति ज्ञेयम् ।

श्रीलालसहजाना गुडाम्बेदीयिका ।

जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात् । २ । सूत्रार्थस्तु, अस्य प्रपञ्चस्य यतो जन्मादि तद्ब्रह्म ।

भगवद्गीताश्रीमद्विष्णुसारासंग्रहः प्रदीपः ।

जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्वात् ॥ २ ॥ उक्तरीत्या वेदान्तार्थब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वे प्रतिज्ञाते केन प्रकारेण जिज्ञास्यतेत्याकाङ्क्षायां समन्वयाविरोधाभ्यां जिज्ञासा कर्तव्येति तत्रादौ समन्वयनिरूपणं सूत्रकाराभिप्रेतमिति सूत्रमवतारयन्ति—‘किञ्च तत्रे’त्यादिना । तत्र जिज्ञासाविपर्ययत्वं ब्रह्मणि । आह सूत्रेण लक्षणप्रमाणे आहोत्यर्थः । योगविभागेन शास्त्रयोनित्वादिति सूत्रं धृत्यगिति केचित् वदन्ति । तन्न सम्यक्, अग्रिमसूत्रेषु सर्वत्र हेतुसाध्यनिर्देशपूर्वकमधिकरणपरिचयनादर्शनादत्रापि तथैवोचितत्वादिति ।

ननु कथमत्र सन्देहः, यावता 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'त्याह श्रुतिरेव । विरुद्धं चैतत् । स्वरूपलक्षणाऽकथने कार्यलक्षणस्य वक्तुमशक्यत्वात् । विवादाध्यासितत्वाच्च ।

गोस्वामिश्रीमन्मुरलीधरविरचिता अशुभाष्यव्याख्या ।

एव नोदेतीति कथं जन्माद्यस्य यत् इत्यादिः प्रवृत्तिरित्याशङ्कते—'नन्वि'ति । सन्देहः कथं, किमाकारकोऽत्र । किलक्षणं किंप्रमाणकमित्याकारकस्य तस्य वक्तुमशक्यत्वात् । कथमशक्यत्वमित्याकाङ्क्षायां तदेवोपपादयन्ति—'यावते'ति । ब्रह्मप्रपाठके 'ब्रह्मविदामोति पर'मित्यत्र किं तदित्याकाङ्क्षायां 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति स्वरूपलक्षणमुक्त्वा 'तस्माद्वा एतस्मादि'त्यादिना कार्यलक्षणमुक्तम् । तथा च तद्विना पूर्वमेव तस्मै कार्यलक्षणोक्तिविरुद्धेत्याहुः—'विरुद्धं चैतदि'ति । एतत्कार्यलक्षणकथनं सूत्र उपपत्त्या श्रुत्या च 'सत्यं ज्ञानमि'त्यादिकया विरुद्धम् । तदुपपादयन्ति—'स्वरूपे'ति । स्वरूपलक्षणं हि कार्यलक्षणस्योपजीव्यम् । तथा चोपजीव्यस्य प्राधान्यात्तद्विना तस्य वक्तुमशक्यत्वात् । प्रथमं कार्यलक्षणोक्तिरुपपत्त्या श्रुत्या च सूत्रे विरुद्धैव ।

गोस्वामिश्रीमद्द्विधरविरचितं विवरणम् ।

त्वात् । २ । लक्षणज्ञाने सति संशयो न जायत इति कृत्वा जगज्जन्मादिकर्तृत्वं ब्रह्मत्वमिति ब्रह्मलक्षणं वक्तव्यम् । तत्र न सम्भवति । स्वरूपलक्षणेनैव संशयानुदयादित्याशयेन शङ्कते—'नन्वि'ति । यावदित्यवधारणे । तथा चाध्ययनानन्तरं विचारात्पूर्वमेव लक्षणज्ञाने जाते संशयो नोदेतीति भावः । 'विरुद्धमि'ति । वेदे यस्मिन्प्रपाठके स्वरूपलक्षणं तदग्रिमप्रपाठके कार्यलक्षणमुक्तम् । अत्र तु विपरीतमिति श्रुतिविरुद्धमित्यर्थः । चोऽप्यर्थे । एतत् कार्यलक्षणप्रतिपादनमपीत्यर्थः । 'वक्तुमशक्यत्वादि'ति । लक्षणाऽज्ञानालक्ष्ये लक्षणसमन्वयं कर्तुमशक्यत्वादित्यर्थः । 'विवादे'ति । कार्यलक्षणस्य विवादप्रसक्त्येन संशयनिराकरणं न भविष्यतीति भावः । ननु तस्मागमोक्तत्वान्निराकरणं कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ननु सन्दिग्धे हि विषये तज्ज्ञानार्थं लक्षणं, ब्रह्म तु सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुत्या निश्चितस्वरूपमिति कथं लक्षणप्रवृत्तिरित्याशङ्कामुत्थापयन्ति—'नन्वि'ति । अत्र ब्रह्मणि । यावतेत्यवधारणे । निश्चयेनेति यावत् । 'विरुद्धमि'ति । स्वरूपलक्षणमन्तरा कार्यलक्षणमुक्तश्रुतिविरुद्धम् । जिज्ञासाविरुद्धं वा । 'एतदि'ति । कार्यलक्षणम् । तत्र हेतुः—'स्वरूपे'ति । स्वरूपज्ञाने हि मोहात्प्रविज्ञासा भवति । हेत्वन्तरमाहुः—'विवादे'ति । विवादाश्रितत्वादित्यर्थः । तदेव दर्शयन्ति—

श्रीलालभट्टकृता गुडार्थदीपिका ।

तत्र हेतुः—शास्त्रोक्तकारणत्वादिति । 'तत्र सन्देह' इति । तत्र नित्यशुद्धमुक्तत्वभावत्वजगज्जन्मा-

भगवदीयश्रीमदिच्छाराममणीत प्रदीप ।

लक्षणार्थं वादी शङ्कते—'नन्वि'त्यादि।'कथमत्र'त्यादि । निर्धर्मके ब्रह्मणि साधारणधर्मवद्भिर्ज्ञानरूपसंशयसामर्थ्यसत्त्वात्कथं सन्देह इत्यर्थः । यावता निश्चयेन । 'विरुद्ध'मित्यादि । श्रुतौ 'सत्यं ज्ञान'मित्यादिना स्वरूपलक्षणमुक्त्वा पश्चात्कारणलक्षणमुक्तं 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः

१ इत्यादिप्रवृत्तिरिति अनुसूत्रम् । २ कार्यलक्षणे कृते स्वप्नवाञ्छितसाया पूर्णत्वादग्रिमशास्त्रवैयर्थ्यापत्ति । स्वरूपलक्षणे तु माहात्म्यजिज्ञासाधामग्रिमप्रत्यसार्थ्यमिति विरुद्ध कार्यलक्षणमुक्तं जन्माद्यस्येति वक्तव्यमत्र ।

नहि ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वं सर्वसम्मतम् । नचाऽऽगमोदितमिति वेदमात्रस्य ब्रह्मप्रमाणकत्वं वक्तुं शक्यते । किञ्च व्यर्थश्चैवं विचारः । लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुज्ञानं भवति । तच्च स्वरूपलक्षणेनैव भवतीति किमनेन । तस्मादयुक्तमुत्पश्याम इति—

गोत्वामिध्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

दूषणान्तरमाहुः—‘विवादे’ति । जगत्कर्तृत्वस्येति शेषः । तदेवोपपादयन्ति—नहीति । जगत्कर्तृत्वस्य ब्रह्मधर्मत्वे निश्चिते तल्लक्षणत्वं वक्तुं शक्यम् । नच तदस्ति । वेदान्तव्यतिरिक्तानां सांख्यादीनामसम्मतत्वात् । नन्विदमा निर्दिष्टस्य प्रपञ्चस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेऽपि तत्कर्तुरप्रत्यक्षत्वादागमोदित एव स इति वेदमात्रमेव तत्र प्रमाणम् । तथाच कथं तन्नित्यस्य कर्तृत्वस्य विवादाभ्यासितत्वमित्याशङ्गाह—न चागमोदितमिति । न हि वेदमात्रमेव-जगत्कर्तृत्वस्य प्रमाणम् । इदं- कार्यं सकर्तृकं कार्यत्वाद्वद्वदित्याद्यनुमानादिप्रमाणान्तराणामेव मुख्यत्वेन तत्राङ्गीकृतत्वात् । आगमस्य तु-तदतुरोधेन मौष्यापि नेतुं-शक्यत्वात् । कार्यलक्षणोक्तौ दूषणान्तरमप्याहुः—किं चेति । एवं कार्यलक्षणोक्तिपूर्वकं ब्रह्मणो विचारो व्यर्थः । तत्कर्तृत्वं वैयर्थ्यमित्यत आह—‘लक्षणो’ति । अत्राऽश्रुतत्वप्रातिपाद्यानीनूत-

गोत्वामिध्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

भविष्यतीत्यत आह—‘नचेति । ‘आगमोदितमि’ति । कर्तृत्वमिति शेषः । ‘मात्रस्ये’ति । वेदस्यैवेत्यर्थः । अनुमानस्याऽपि ब्रह्मणि प्रमाणत्वादिति भावः । ननु वेदनिरूपितं प्रामाण्यमेव गृह्यत इत्यत आहुः—‘किञ्चे’ति । ‘अयुक्तमि’ति । सूत्रोक्तं कार्यलक्षणमिति शेषः । कार्यलक्षणेन

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचण्डिका ।

‘नही’त्यादि । कपिलादिभिः प्रकृत्यादेः कर्तृत्वेनाऽङ्गीकारात् । नहि सन्दिग्धं साध्यं वा लक्षणं भवितुमर्हति । ननु प्रमाणमूर्धन्येन वेदेन परमात्मा कर्तृत्वेनोक्त इति तदेवाद्रियतामत आहुः—‘नचे’ति । आगमेन परमात्मा कर्तृत्वोक्त इति हेतोः सर्वस्यापि वेदस्य, ब्रह्मण एव कर्तृत्वे प्रमाणकत्वमिति शक्यवचनं नेत्यर्थः । प्रजापतिप्रभृतीनामपि-तत्रैव-कर्तृत्वोक्तेः । अत्र-ब्रह्मप्रमाणत्वं ब्रह्मप्रमाणताकत्वमिति वा अन्यः प्रतिभासते । सर्वस्य जगतः कर्ता मङ्कृतेश्च तथात्वतः । सर्वात्मन्करुणाशक्त्या ताद्रूप्यात् प्रकटीभव ॥ सर्वात्मत्वाच्च भवतात्ताद्रूप्यात्कीडसि स्वयमित्यस्योत्तराद्धोऽपि(?) । स्वार्थे कप्रत्यय इति वा(?) । कार्यलक्षणवैयर्थ्यमाहुः—‘किञ्चे’ति । ‘एवमि’ति । जगत्कर्तृत्वेन प्रकारेण ब्रह्मणो विचारः । तदुपपादयन्ति—‘लक्षणो’त्यादिना । असाधारणधर्मवचनं हि लक्षणम् । असाधारण्यं हि तदितराऽश्रुतित्वे सति तन्मात्रश्रुतित्वम् । अनधिगतार्थगन्तु प्रमाणम् । ‘तचे’ति । वस्तुज्ञानम् । ‘स्वरूपे’ति । ‘सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मैलाकारकेण । अत्रैव(?) कारणश्रुतित्वात्प्रमाणा-

अणवदीयधीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

सम्भूत’ इत्यादि । अत्र तु स्वरूपलक्षणमनुक्त्वाऽऽदौ कारणलक्षणमुक्तमिति श्रुतिविरोध इत्यर्थः । अशाक्यत्वात् लक्ष्यज्ञानं विना लक्षणस्य कर्तृमशक्यत्वादित्यर्थः । विवादेत्यादि मायाशयलितेश्वररूपकार्यब्रह्मण एव कारणत्वं निर्गुणस्य वा परब्रह्मण इति जगज्जनादिकारणत्वस्य जिज्ञासे ब्रह्मणि विवा-

उच्यते,

सन्देहवारकं शास्त्रं वेदप्रामाण्यवादिनाम् ।
क्रियाशक्तिज्ञानशक्ती सन्दिह्येते परस्थिते ॥

गोत्वामिश्रीसुरलीपरविरचिता भणुमाप्यग्याएषा ।

ज्ञानविषयीभूतब्रह्मनिर्धारार्थं लक्षणप्रमाणे वक्तव्ये तत्र स्वरूपलक्षणेनैव तत्सम्भवे किमनेन कार्यलक्षणेन । पूर्वपक्षमुपसहरति—‘तस्मादि’ति । कार्यलक्षणकथनं जन्मादिसूत्रेऽसुक्तमुत्पत्त्याम इति । नन्वन सन्देहस्याशक्यवचनत्वे कथं शास्त्रप्रवृत्तिरित्याशङ्क्य तत्प्रवृत्त्यर्थं विषयप्रकारमाह—‘उच्यत’ इति । नहि वयं विषयमात्रमशक्यवचनमिति श्रुः, किन्तु त्वदुक्तप्रकारकम् । अन्यथा विषयवारकत्वाऽभावेन तत्प्रवृत्तिरेव न स्यात् । सोऽपि वेदप्रामाण्याऽभ्युपगन्तव्यमेव । अन्यथा तदुक्तेऽलौकिकेऽर्थे बाधवृद्धिरेव भवेत्कृतस्तरां सन्देहः । तर्हि कथमत्र सन्देह इत्याकाङ्क्षायां तत्स्वरूपमाहुः—‘क्रिये’ति । परस्मिन्ब्रह्मणि स्थिते परस्थिते । नन्वस्मदुक्तप्रकारक एव विषयः कस्मान्न भवतीत्या-
गोत्वामिश्रीमद्विधिपरविरचित विवागम् ।

यः संशयो निवर्तते तं संशयं वक्तुं समाधानमाहुः—‘उच्यत’इति । ‘सन्देहवारकमि’ति । ननु वेदव्याख्यानकारकमित्यर्थः । शास्त्रं गीमांसारूपम् । परस्थिते परे ब्रह्मणि स्थितिर्योक्ते, परस्थिते । एतादृशे ये क्रियाशक्तिज्ञानशक्ती । उपनिषत्प्रतिपाद्ये ये सर्वज्ञत्वजगत्कर्तृत्वे ते उभे अपि सन्दिह्येते । स्वरूपलक्षणे सन्देहविषयी भवतः । स्वरूपलक्षणस्य निर्विशेषब्रह्मप्रति-
कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

न्तरस्य कार्यलक्षणस्य च व्युदासः । अनेन कार्यलक्षणेन । ‘तस्मादि’ति । अनपेक्षत्वेन वैयर्थ्यात् । कार्यलक्षणमनुपपन्नमित्यर्थः ।

एवं पूर्वपक्षे, समाधातुं तं गृह्णन्ति—‘उच्यत’ इत्यादि । तत्र पूर्वं वैयर्थ्यं परिहरन्ति—‘सन्देहे’ति । सर्वस्याऽपि वेदस्य ये प्रामाण्यं वदन्ति तेषां जन्माद्यस्येतीत्यादिलक्षणशास्त्रं सन्देहनिवारकमिति नैव विचारवैयर्थ्यमित्यर्थः । ननु सन्देह एव कथमित्याशङ्कायां सन्देहप्रकारमाहुः—‘क्रियाशक्ती’ति । विरुद्धत्वदोष निराकुर्वन्ति—‘नही’ति । तथा सति श्रौतकामानुसारेणैव लक्षणं वेदेदिति भावः । सन्देहप्रकारं व्यक्तीकुर्वन्ति—‘तत्रे’त्यादिना ‘अकार्त्वि’त्यन्तेन । अत्र नित्येत्यादि-
भगवदीयश्रीमद्वैच्छान्तरामप्रणीत प्रदीप ।

दाध्यासितत्वादित्यर्थः । ‘नही’त्यादि । मायावादिभिः कार्यब्रह्मणः कर्तृत्वाद्गीतान्तरात्साहचर्येण प्रकृतेरेव कारणत्वाद्गीकारादित्यर्थः । ‘नचागम’ इत्यादि । ब्रह्मणि जगत्कारणत्वस्य सकलप्रमाणमूर्धन्यो यो वेदः ‘यतो वा इमानि भूतानि’ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः समूतः । ‘आनन्दाद्भवे खल्विमानि भूतानि जायन्ते’ इत्यादिरूपत्वेनैव सिद्धत्वाच्च विवादाध्यासितत्वमिति । आरोपेणापि कारणत्वस्य श्रुतेर्यथार्थतासम्भवात् । अनुमानेनापि कारणसिद्धेर्न वेदभानप्रमाणकत्व वक्तुं शक्यत इत्यर्थः । एवं विचारः पूर्वोक्तरीत्या कारणलक्षणप्रयासः । वैयर्थ्यमेवोपपादयन्ति । शक्यमित्यर्थः । ‘लक्षणै’त्यादिना । तच्च ब्रह्मात्मकवस्तुज्ञानं चेत्यर्थः । स्वरूपलक्षणेन ‘शुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव’मित्यादिस्वरूपलक्षणेनेत्यर्थः । किमनेन कारणलक्षणेन किञ्चित्प्रयोजनमित्यर्थः । पूर्वपक्षमुपसहरन्ति—‘तस्मादि’त्यादि । अयुक्तं जगज्जन्मादिलक्षणकारणमयुक्तमित्यर्थः ।

न हि श्रुतिं व्याख्यातुं प्रवृत्तः सूत्रकारः । किन्तु सन्देहं वारयितुम् । तत्र 'सत्यं ज्ञानमनन्तं' नित्यशुद्धमुक्तस्वभावमिति श्रुत्या कर्तृत्वादिप्रापञ्चिकधर्मराहित्यं प्रतीयते । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ती'ति कर्तृत्वञ्च । तत्र सन्देहः—किं ब्रह्म कर्तृ आहोस्विदकर्तृ । किं तावत् प्राप्तम् ? । अकर्तृ । कथम् ?—'ब्रह्मविदामोति पर'मिति प्रधानवाक्यम् । फलसम्बन्धात् । 'ऋचापि विवृतम् ।

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

शङ्क्य स्तोत्रे विनिगमकमाहुः—'न ही'ति । ब्रह्मपाठके 'ब्रह्मविदामोति पर'मित्यत्र किं तदित्याकाङ्क्षायां 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति स्वरूपलक्षणमुक्त्वा 'तस्मादि'त्यादिना भूतभौतिकदृष्टिरूपणमुखेन कार्यलक्षणमुक्तम् । यद्यदि सूत्रकारः श्रुतिं व्याख्यातुमेव प्रवृत्तः सात्तदा त्वदुक्तप्रकारकमेव संशयं जन्मादिसूत्रेण निराकुर्यान्न त्वेवम् ।

ननु कथमेवमवगम्यत इति चेत्पूर्वं स्वरूपलक्षणाऽनुक्तेरिति दुद्ध्यस्य । ननु 'यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः'रित्यादिना ज्ञानक्रियाशक्ती चित्सन्दिग्धमेव प्रतिपाद्यते इति कथं तयोः संशय इत्यत आह—'तत्रे'त्यादिना । सत्यमिति नित्यत्वं प्रतिपादयति । ज्ञानमिति शुद्धत्वम् । अनन्तमिति मुक्त-

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

पादकत्वादिति भाव इति कारिकार्थः । 'सूत्रकार' इति । सूत्रकारो व्याख्याने प्रवृत्तश्चेत् क्रमेण व्याख्यानं कर्तव्यमिति, पूर्वोक्तं श्रुतिविरुद्धत्वं, लक्षणयोः पूर्वापरकथनरूपं दूषणं च सात्तदेव नास्तीति भावः । स्वरूपलक्षणप्रतिपाद्यमाहुः—'तत्रे'ति । कार्यलक्षणप्रतिपाद्यमाहुः—'यतो वे'ति । एतदधिकरणाद्भूतसंशयाकारमाहुः—'तत्रे'ति । पूर्वपक्षमाहुः—'किं तावदि'ति । कार्यलक्षणं न सम्भवतीति पूर्वपक्ष्याशयं वक्तुं तत्पूर्वपक्षं विवृण्वन्ति—'ब्रह्मविदे'ति । यथा स्वर्गकामो यजेतेति वाक्यस्य स्वर्गरूपफलसम्बन्धात्प्रधानवाक्यत्वमित्यर्थः ।

कैश्विद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

पदानि सत्येत्यादिपदानां विवरणं ज्ञेयम् । इति शब्दो हेत्वर्थकः । तथा चैतादृशं ब्रह्मेति । श्रुत्या सत्यं ज्ञानमिति श्रुत्या, तथा प्रतीयत इत्यन्वयः । 'तत्रे'ति । श्रुतिसिद्धत्वान्निसन्दिग्धयोरपि कि-

श्रीलालबटशुक्ला गृहार्थवीणिका ।

दिकारणत्वयोः सन्देह इत्यर्थः । तदेव संशयस्वरूपमाहुः—'किं ब्रह्म कर्तृ आहोस्विदकर्त्रिति । उभयोरपि श्रौतत्वेनाऽन्यतरवाचसाऽऽशक्यत्वात्संशय इत्यर्थः । 'फलार्थं चे'ति । ब्रह्मविदामोति परमिति श्रुतौ ब्रह्मविदः परप्राप्त्युक्तेर्ब्रह्मज्ञानं फलार्थमित्यर्थः । 'फलवाक्योक्तब्रह्मज्ञानादेव'-

अणुभाष्यव्याख्या ।

ननु निरूप्ये ब्रह्मणि सन्देहाभावात्कथं ज्यासशास्त्रप्रवृत्तिरिति शास्त्रप्रवृत्तिमुपपादयितुमाहुः—'उच्यते' इत्यादि । नहि ब्रह्मस्वरूपनिर्णयार्थं शास्त्रं प्रवृत्तं स्वरूपस्य सर्वशास्त्रनिर्णीतत्वात्, किन्तु ब्रह्मणि वेदविरुद्धवाद्यभ्युपगतप्रकारनिराकरणेन वेदसिद्धप्रकारस्थापनार्थमित्याहुः—'सन्देहे'त्यादि । ननु कथं ब्रह्मणि सन्देहो येन शास्त्रप्रवृत्तिः स्वादित्याकाङ्क्षायां सन्देहप्रकारमाहुः—'क्रियाशक्ती'त्यादि । सन्देहबीजमाहुः—'तत्रे'त्यादि ।

‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् सोऽश्रुते सर्वान् कानान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते’ति । फलार्थं च ब्रह्मज्ञानम् । फलञ्च फलवाक्योक्तधर्मज्ञानादेव ।

गोस्वामिधीमद्वहलीधरविरचिता भणुभाष्यव्याख्या ।

स्वभावत्वम् । न ह्यपरिच्छिन्न केनचित्संसृष्टम् । नहि नित्यशुद्धसुक्तस्वभावे ब्रह्मणि प्रापञ्चिका धर्माः सम्भवन्ति । तस्मादकर्तुः । ‘यतो वे’त्यादिना त्वत्त्वादिकर्तृत्वं च प्रतीयते । नष्टेकस्य चाधः कर्तुं शक्यः । उभयोरपि श्रौतत्वात् । तथा चैकतरनिश्चयाऽसम्भवाद्भवति सशयः कर्मकर्तुं वेति । तत्रादौ पूर्वपक्षमाहुः—‘अकर्त्रि’ति । चोदयति—‘कथ’मिति । तदेवोपादायन्ति—‘ब्रह्मे’त्यारभ्य ‘पूर्वः पक्ष’ इत्यन्तेन । अत्र ब्रह्मविदाम्रोतीत्यनेन ब्रह्मप्राप्तिलक्षणस्य फलस्योक्तत्वात्तत्प्रतिपादकत्वादिदं वाक्यं प्रधानं स्वप्रकरणस्ववाक्यान्तरापेक्षया । तथा च प्रधानाऽतुरोधेनैवाप्रधानानि नेतुं योग्यानीति सिद्धम् । ततस्तत्साधनोपेक्षया ब्रह्मविदित्यनेन ब्रह्मज्ञानमेव तत्साधनत्वेनोक्तम् । किमा-

गोस्वामिधीमद्वहलीधरविरचित विवरणम् ।

नतु पूर्वकाण्डेऽयं नियमोऽस्तु न तूत्तरकाण्डे इति नाऽस्य प्रधानत्वमित्यत आहुः—‘ऋचापी’ति । यद्यस्य प्रधानवाक्यत्व न सात्तर्हि ऋचा विवरणं न स्यादित्यपिनाऽयमर्थो ध्वन्यते । विवरणमाहुः—

केशिधिरचिता वेदगन्तचन्द्रिका ।

याज्ञानशक्तयोः स्वरूपलक्षणविरुद्धत्वात्सन्देह इति भावः । एतदधिकरणघटकाङ्गमप्ययमेव संशयो ज्ञेयः । पूर्वपक्षमाहुः—‘अकर्त्रि’ति । ‘कथमि’ति । प्रकारजिज्ञासायां त प्रकारमाहुः—‘ब्रह्मविदि’त्यारभ्य फलाऽश्रवणादित्यन्तम् । ‘फलसम्बन्धादिति । यत्र हि प्रधानीभूतेन फलेन सह साधनस्य सम्बन्धो विधीयते, भवति तत्प्रधानवाक्यम् । यथाऽग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति । तथाऽत्रापि साधनस्य ब्रह्मवेदनस्य परप्राप्तिलक्षणेन फलेन सम्बन्धबोधनात्स्वप्रकरणस्ववाक्यान्तरापेक्षया भवतीदं प्रधानवाक्यम् । फलस्य च प्राधान्यं पूर्वतन्ने श्लेषलक्षणे, कर्मफलार्थत्वादित्य-

श्रीलालमद्वहता गुडापदीपिका ।

त्यादि । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेतिश्रुत्या सत्यपदेन नित्यत्वं ज्ञानपदेन शुद्धत्वमनन्तपदेन मुक्तत्वमुक्तमिति फलवाक्योक्तनित्यशुद्धसुक्तस्वरूपब्रह्मज्ञानादेव फलमित्यर्थः । ‘नान्यथे’ति । अन्यथा कर्तृत्वादिविशिष्टज्ञानान्मुख्य फल न भवतीति पूर्वपक्षिण आशयः ।

। नतु तस्माद्वा एतस्मादात्मन इत्यत्र तच्छब्देन प्रकृतस्य ब्रह्मण एव परामर्शात्तस्यैव कर्तृत्वादिकसुक्तमिति कर्तृत्वादिविशिष्टज्ञानान्मुख्य फल कुतो न भवतीत्याशङ्क्य समाधत्ते—‘कर्तृत्वं च परविवरणत्वमुक्तमिति । फलवाक्ये ज्ञेयं परं चेति द्वयमुक्तम् । तथा चोभयोरपि प्रकृतत्वम् । तत्र ज्ञेये शुद्धे ब्रह्मणि कर्तृत्वस्य बाधितत्वात्परमेव तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्यत्र तच्छब्देन परामृत्य परस्यैव कर्तृत्वमुक्तमिति, कर्तृत्वविशिष्टज्ञानं न तु मुख्यब्रह्मज्ञानमतो न

अणवदीपधीमद्वहारात्मप्रणीत प्रदीप ।

फलसम्बन्धात् फलसम्बन्धबोधकवाक्यस्य पूर्वतन्ने प्राधान्याङ्गीकारादित्यर्थः । ऋचा वक्ष्यमाणविवरणार्था । फलं साक्षात्कृतब्रह्मात्मक फलम् । ‘वाक्यो’क्त्यादि । सत्यत्वज्ञानत्वानन्तत्व-

नान्यथा । कर्तृत्वञ्च परविवरणतयोक्तम् । परं किमित्युक्ते 'यः सर्वान्तर आनन्द' इति । कथं

गोत्वामिथ्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

कारकं तदित्याकाङ्क्षायां तदाकारस्य विषयस्य च प्रमाणान्तरवेद्यत्वस्य विदितपरब्रह्मैकैव ज्ञातत्वा-
त्तज्ज्ञापनार्थं तैः श्रुतिरेवोक्ता 'सत्यं ज्ञानमि'ति । तथा च नित्यशुद्धगुणस्वभावत्वज्ञापनात् । तदा-
सिरूपं यत्फलं, तत्फलवाक्योक्तं यद्ब्रह्म, तस्य ये धर्मा नित्यत्वादयस्तेषां ज्ञानादेव नान्यथा ।
अन्यथाज्ञानस्य तु 'योऽन्यथा सन्तमि'त्यादिना फलविरोधित्वात् ।

नन्वेवं सति तत्प्रकरणे भूतमौतिः आदिकर्तृत्वं तस्यैव कथमुक्तम् । तद्वैशिष्ट्यज्ञानस्य फलवि-
रोधित्वात् । नित्यशुद्धत्वादिविशिष्टे तस्मिन्सदसम्भवात् । तच्छब्देन हि पूर्वप्रकृतस्य तस्यैव परामर्शा-

गोत्वामिथ्रीमद्विरधरविरचित विवरणम् ।

'सत्यमि'ति । 'विपश्चिते'त्यन्तम् । 'धर्मज्ञानादि'ति । परत्वज्ञानादित्यर्थः । परत्वज्ञानं च जग-
ज्जन्मादिकर्तृत्वेनेति बोधयितुमाह—'कर्तृत्वमि'ति । 'तस्माद्वा एतस्मादि'त्यादिवाक्येनोक्तमित्यर्थः ।
'आनन्द इती'ति । अन्योन्तर आत्मानन्दमयः, तेनैव पूर्णं इत्यादिवाक्येन बोधित इत्यर्थः ।
अनेन परस्वरूपमुक्तमिति भावः । ननु ब्रह्मविदाप्नोतीत्यस्मिन्प्राठकेऽयं क्रमः उक्तः । परन्तु

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

नेन सूत्रेण प्रतिपादितमेव । तथा च प्रधानवान्श्याऽनुरोधेनैवाऽन्यानि प्राकरणकानि गुणभूतानि
वाक्यानि नेतुं योग्यानीति नाऽप्रधानवाक्योक्तं कर्तृत्वं ब्रह्मणि शक्यनिरूपणमिति भावः । तत्र ब्रह्म
तज्ज्ञानतत्फलानां स्वरूपं श्रुत्येकसमधिगम्यमित्येतेन सत्यं ज्ञानमित्याद्युद्धृष्टमित्येव तदतिरिक्तस्वरूपं
ब्रह्मेति, फलप्रेम्सुमित्यन्यथाज्ञाने च फलाऽभावं पश्यद्विर्नाङ्गीकर्तुं शक्यमित्युक्तं भवति । जानन्त्या फ-
लाय जिज्ञासुभ्यस्तत्स्वरूपज्ञानाय विदिततत्स्वरूपयैव श्रुत्या तत्स्वरूपं निर्णीतमपीत्याहुः—'ऋचापी'ति ।
अत्र विद्युत्पदमपि नाऽन्वेति(?) । विवरणमेवाहुः—'सत्यमि'त्यादि । विवरणसिद्धमर्थमाहुः—'फलार्थ'-
मित्यादि 'नान्यथेत्यन्तम् । फलवाक्योक्ता धर्माः सत्यत्वादयः । एतेन 'सत्यं ज्ञानमि'त्याद्युद्धृष्टमि-
तस्वरूपादतिरिक्तस्वरूपं ब्रह्मेति जानन्त्या नाऽङ्गीकर्तुं शक्यमित्युक्तं भवति । तथा सति विवरणवैय-
र्थ्यापत्तेः । ननु किमर्थं तर्कप्रेतना तस्माद्वा एतस्मादित्यादिप्रस्तावना । कर्तृत्वादिधर्मवैशिष्ट्यज्ञानं

शीलाद्यभद्रकृता गृहार्थदीपिका ।

मुख्यं फलमित्याशयः । 'परं किमित्युक्ते यः सर्वान्तर आनन्द इती'ति । सर्वान्तर इत्यन

अणवदीयधीमदिच्छारामप्रणीत प्रदीप ।

नित्यत्वंशुद्धत्वादिवाक्योक्तधर्मज्ञानात् । नान्यथा, न कार्यब्रह्मगतकर्तृत्वादिधर्मज्ञानादित्यर्थः । पर-
विवरणतया उपलक्षणतया परब्रह्मपरिचायनार्थमित्यर्थः । परविवरणमेवोपपादयन्ति—'परं कि'मि-
त्यादिना । तथा च 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्यन ज्ञेयं परं च परिचायकधर्मविशिष्टं सोपाधिकं निरू-
पितं शुद्धशुद्धत्वादिधर्मज्ञानं तत्र किमपेक्षया परत्वमित्युक्त इत्यर्थः । तत्र परत्वमुपपादयति—'यः
सर्वान्तर' इति । तथा चात्रमयादिचतुष्टयापेक्षयान्तरत्वात्तेभ्य एव पर इति ज्ञेयापेक्षयाऽपर इति च
सिद्धमिति । ननु ज्ञेयब्रह्मापेक्षया कर्तृब्रह्मणि अवरत्वसाधकं सर्वान्तरत्व गौणेतयापेक्षयाऽवरत्वसाधकं

सर्वान्तरमित्याकाङ्क्षायां परिचयार्थं भूतभौतिकसृष्टिमुक्त्वा गौणानन्तर्यं परिहृतम् । गौणो-

गोस्वामिधीमुरलीपरिचरिता भृगुभाष्यव्याख्या ।

दित्याशङ्क्यामाहुः—‘कर्तृत्वं चे’ति । प्रधानवाक्ये हि ज्ञेयं परं चेति द्वयमुक्तम् । तथा चोभयोरपि प्रकृतत्वात्पूर्वसिद्धस्य बाधितत्वात्परमेव तच्छब्देनाऽपकृष्य तस्यैव कर्तृत्वमुक्तम् । तर्हि ज्ञेया-
ऽपेक्षया परमन्याऽपेक्षया वेति सन्देहो मामृदित्याशयेन सर्वान्तरमानन्दं निरूपयन्त्यन्नमयाद्यपेक्षयैव परत्वमाह । ननु सर्वान्तरत्वेऽपि कथं तत्परत्वं तस्य तदसाधकत्वादित्याशङ्क्य स्वयमेव भूतभौतिकादि-
कर्तृत्वेन तदपेक्षयोक्तृत्वमेवोक्तम् । न तु सर्वान्तरत्वेन तत्सम्बन्धकृतं गौणत्वम् । ज्ञेयापेक्षया

गोस्वामिधीमुरीपरिचरितं विवरणम् ।

अन्योन्तर आत्मेति वाक्यं पश्चादुक्तमिति परस्य गौणत्वं सादित्यत आह—‘कथमि’त्यादिना ।
‘परिचयार्थ’मिति । उपलक्षणविधया ज्ञानार्थमित्यर्थः । ‘भूतभौतिके’ति । आकाशाद्यन्नादि-
सृष्टिम् । ‘परिहृतमि’ति । यथाऽन्नाऽनन्तरं प्राणस्य गौणत्वं, पर्यवसानाऽभावात् । यथा आनन्दस्य

केशिद्विरचिता वेदान्तघट्टिका ।

च फलविरोधीत्यत आहुः—‘कर्तृत्वंचे’ति । पूर्ववाक्ये ज्ञेयं परञ्चेतिद्वयं प्रकृतम् । तत्र सत्त्वं ज्ञान-
मित्तिज्ञेयस्वरूपलक्षणविरोधेन पूर्वस्य बाधाहितीयमेव तच्छब्देन परामृष्यत इति । तथाच जगदुत्प-
त्तिस्थितिभङ्गकर्तृत्वमेव परत्वमिति पर्यवसितमित्यर्थः । ततः परस्य स्वरूपविज्ञासायां सर्वाऽऽन्तरानन्द
इति परस्वरूपमुक्तमित्याहुः—‘परं किं’मित्युक्त इत्यादि । योऽन्नमयादिसर्वैभ्यश्चतुर्थ्यं आन्तरोऽन्तवर्त्या-
नन्दः स एव परः फलरूप इत्यर्थः । अत्रोक्तमित्यनुपङ्गः । ननु केन प्रकारेण सर्वान्तरत्वमित्याका-
ङ्क्षायामाहुः—‘कथं’मिति । अथोक्तमेव निवरणं विशदयन्ति—‘परमि’त्यारभ्य ‘परहृत’मित्य-
न्तैन । ‘पर’मिति । परस्वरूपविज्ञासायां सर्वान्तर आनन्द इति तत्स्वरूपम् । तन्निरूपयिष्यमाणया
श्रुत्या सर्वान्तरत्वज्ञानमेव कथं मविष्यतीत्याकाङ्क्षायां पूर्वमेव तज्ज्ञानार्थं तत एवाऽऽकाशादिपञ्च-
भूतानामोपध्यादिव्रयभौतिकानां च सृष्टिमुक्त्वा, अन्नमयादिचतुर्णां गौणमन्यतोऽन्यत आनन्तर्यं
निरूप्यते । सर्वान्तरत्वेनाऽऽनन्दनिरूपणेन प्राणादीनामिव गौणमानन्तर्यं निराकृतम् ।
मुख्यमेवाऽऽनन्तर्यं निरूपितमित्यर्थः । तथाच भूतभौतिकसृष्टित्वेन सर्वकारणरूपोऽऽन्नमयादिसर्वेषां
पुरुषत्वविधायकत्सर्वान्तर आनन्दः परपदार्थ इति सिद्धम् । एवं हि तस्माद्वा एतस्मादित्या-

श्रीलाट्टमहर्षता गृह्यायेंदीपिका ।

सर्वस्वादन्नमयादेरन्तर इत्यर्थो, न तु ज्ञेयाऽपेक्षयेति पूर्वपक्षिण आशयः । ‘कथं सर्वान्तर’ इत्यादि ।
तस्माद्वा इत्यादिना भूतभौतिकसृष्टिमुक्त्वा परस्य गौणं गुणसम्बन्धकृतं यदानन्तर्यमन्तरत्वभावं
रूपं तत्परिहृतम् । गुणसम्बन्धेन परसिद्धान्तर्यभावो नास्ति, किन्तु सर्वान्तरमस्त्वयेति भावः ।

भगवदीयधीमद्विधारासम्प्रणीतः प्रदीपः ।

कुतो नेत्यपेक्षायामाह—‘कथं सर्वे’त्यादि । परिचयार्थं परब्रह्मपेक्षया तस्यावस्वरपरिचयार्थं विशेष-
प्यमादाय शुद्धज्ञेयब्रह्मज्ञापनार्थं चेत्यर्थः । गौणानन्तर्यं गौणाकाशाद्यपेक्षया न्यूनत्वम् । परिहृतं
गौणाकाशादिसर्वकर्तृत्वोक्त्या तत्सर्वोदित्वस्य सिद्ध्या ‘स्वतन्त्रः कर्ता’ इत्यनेन स्वातन्त्र्यस्य च सिद्ध्या

१ अत्र दीकादिषु भाष्यप्रकाशशेषे ‘आनन्तर्य’मिति द्रव्यते । सरस्वतु ‘आन्तर्य’मिति तथापि सर्वे प्रतिष्ठिपि-
प्राणाप्याच तर्धेन रक्षितः । स्वयंभेदा व्याकरणात् सर्वतोमुख्यमित्याह ।

पासनाफलञ्च प्रधानशेषतयोक्तम् । तत्राऽन्यगतकर्तृत्वाऽऽरोपानुवादोऽपि सम्भवति ।

गोस्वामिश्रीमुरलीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

गौणत्वे विनिगमनान्तरमाह—‘गौणोपासने’ति । ज्ञेयापेक्षया-गौणस्य परस्य उपोपासना तस्याः-फलं प्रधानस्य ज्ञेयफलस्य शेषतयोक्तम् । गौणोपासनाफलस्य कामभोगरूपत्वेनाऽनित्यत्वात्तद्वर्शनेन तत्र वैराग्योत्पादनद्वारा तच्छेषत्वम् । नन्वन्यत्र ‘यतो चे’त्यादौ ज्ञेयस्यैव कर्तृत्वाद्युक्तेः । कथं परस्यैव कर्तृत्वमित्यत आह—‘तत्रे’ति । तत्र कर्तृत्वप्रतिपादके वाम्येऽन्यस्मिन्परस्मिन्नात् यत्कर्तृत्वं तस्य य आरोपश्चिद्रूपत्वात्सजातीयत्वेन ब्रह्मणि, तस्याऽनुवादो यतो वेत्यादौ सम्भवति । अत एवैकत्र निर्णीतः

गोस्वामिधीमद्विपरविरचित विधरणम् ।

तु-वक्तुं न शक्यते । अन्ते पर्यवसानात् । सृष्ट्यादिकर्तृत्वाच्चेति भावः । ‘गौणोपासने’ति । येऽन्नं ब्रह्मोपासत इत्यादिवाच्येनोक्ता गौणा या अन्नब्रह्मोपासना, तस्या यत्फलमित्यर्थः । ‘प्रधानशेषतये’ति । प्रधानस्य यत्फलं ब्रह्मानन्दावासिरूपं, तच्छेषतया-तदङ्गत्वेनेत्यर्थः । एतेन परस्य सर्वोत्कृष्टत्व ध्वनितम् । एतावता प्रबन्धेन परे-ब्रह्मणि कर्तृत्वं प्रतीयते, स्वरूपलक्षणे तु प्रापञ्चिकधर्म-राहित्यं ब्रह्मणि प्रतिपाद्यत, इति कृत्वा ब्रह्मविदाम्प्रोति परमिति वाक्यप्रतिपाद्य पराप्रसिद्धाधनीमूले यत् ब्रह्मज्ञानं तद्विषयीमूले ब्रह्मणि कर्तृत्वं न प्रतीयत इति विरोधः । एतादृशविरोधपरिहारार्थं, प्रजापति-
कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

रम्य ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेतेतावद्ब्रह्मणस्य परविवरणरूपं प्रयोजनमुक्त्वा, मध्ये गौणानामन्नमायादीनां चतुर्णामुपासनात्फलनिरूपणस्य प्रयोजनमाहुः—‘गौणोपासनेति । ‘सर्वे वै तेऽन्नमायुवन्ति येऽन्नं ब्रह्मोपासत’ इत्यादिना गौणान्नब्रह्माद्युपासनाफलं प्रधानशेषतया, प्रधानस्य फलसाऽस्ति ब्रह्मेति चेद्वेदे’त्याद्यनुवाकचतुष्टयेन निरूपितस्य सत्त्वब्रह्मानन्दावासिसर्वमयामावरूपस्य शेषतया सर्वोत्कृष्टत्वज्ञापकतया निरूपितम् । नन्वेवं सति कर्तृत्वमेव सिद्धं ब्रह्मण इत्यत आहुः—‘तत्रे’ति । सर्वान्तरत्वपरिचयार्थं कर्तृत्वे परस्मिन्निरूपणीये पूर्वकाण्डोक्तप्रजापतिगतस्य, सांख्योक्तप्रकृतिगतस्य वा

श्रीलालबहदृता गूढायदीपिका ।

परस्य सर्वाऽऽन्तरत्वमन्नमायाद्यपेक्षया, न तु ज्ञेयापेक्षेत्वेत्युपपत्तिमाह—‘गौणोपासनाफलं चे’त्यादि । ज्ञेयापेक्षया-गौणस्य-परस्य या उपोपासना, तस्याः-फलं-कामाशनरूपम् । प्रधानस्य ज्ञेयज्ञानफलस्य शेष-तयोक्तम् । अतो ज्ञेयापेक्षयाऽऽन्तरत्व परस्येत्यर्थः । ‘तत्रान्यगतकर्तृत्वाऽऽरोपानुवादोऽपी’ति । तत्र ज्ञेये ब्रह्मणि । स्वरूपलक्षणविरोधेन कर्तृत्वस्याऽसम्भवात् । अन्यगतं प्रकृतिगतं यत्कर्तृत्वम् । तस्य कर्तृत्वस्याऽऽरोपेणाऽनुवादः सम्भवति । न तु तत्र कर्तृत्वमित्यर्थः । एकत्र निर्णीतः शा-

भगवदीयधीमद्विष्णोत्तमप्रणीत प्रदीप ।

परिहृतमित्यर्थः । नन्वानन्दमयस्यावरब्रह्मत्वे तस्योपासनं फलं च वेदो न भूयादित्यत आह—‘गौणे’त्यादि । गौणोपासनाफलं गौणसांनन्दनयस्य उपोपासना सर्वकर्तृत्वादिनोपासना तस्याः फलं ‘सोऽशुते’ इत्यादिना कामभोगादिरूप क्षयिष्यु फलम् । प्रधानशेषतया नित्यशुद्धशुद्धमुक्त-स्वभावब्रह्मण उपोपासनाया यन्मोक्षरूप फलं तच्छेषतया तस्य तस्य क्षयिष्युत्वदर्शनेन वैराग्योत्पादन-

ततश्च 'भृगुर्वै चारुणिरित्युपाख्यानेऽपि परिचायकत्वाद्गौणकर्तृत्वमेवानूचते । फलाश्रयणादिति, पूर्वः पक्षः ।

गोस्वामिधीमुरलीधरविरचिता भणुभाष्यव्याख्या ।

शास्त्रार्थोऽपरन्यायन्वेतीतिन्यायादाद्गुप्रपाठकेऽपि ब्रह्मपरिचायकत्वेन प्रपाठकान्तरोक्तं परनिष्ठमेव कर्तृत्वं तत्रानूचते । तत्र त्रिनिगमकमाह—'फलाऽश्रयणादिति । यदि परस्मिन्नैव तस्मिन्नपि मुख्यमेव कर्तृत्वं स्यात्तदा तज्ज्ञानस्याऽपि कामभोगादिकमनिलभमेव फलत्वेनोक्तं स्यात् । न त्वेवम् । तदातिरूपसाऽद्युत्तलस्यैव तत्र तत्फलत्वेनोक्तेः ।

गोस्वामिधीमुरीधरविरचित विवरणम् ।

रकामयत प्रजाः सृजेथेति पूर्वकाण्डोक्तप्रजापतिगतस्य साहच्योक्तप्रकृतिगतस्य वा कर्तृत्वस्य परे ब्रह्मण्यारोपं कृत्वाऽनुवादस्यापि सम्भव इत्याशयेनाऽऽह—तत्राऽन्यगतेति । ननु भृगुप्रपाठके 'यतो वा इमानी'त्यादिना यत्कर्तृत्वमुक्तं तस्य का वा गतिरित्यत आह—'ततश्चे'ति । गौणकर्तृत्वमेव आरोपितकर्तृत्वमेव । ननु तत्र कथमेवं ज्ञापयत इत्यत आह—'फले'ति । तथा च कार्यलक्षणं न सम्भवतीति पूर्वपक्ष्याशयः ।

केचिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

कर्तृत्वस्याऽऽरोपेणाऽनुवादः सम्भवतीति न चास्त्वकर्तृत्वसिद्धिरिति भावः । अपिशब्दो वास्त्वसमुच्चार्यक, एवकारार्थो, वा वाक्यालङ्कारे । 'एकत्र सिद्धः शास्त्रार्थः' इति न्यायादुत्तरप्रपाठकेऽपि कर्तृत्वाऽऽरोपानुवाद एवेत्याहुः—'ततश्चे'ति । स्वरूपलक्षणानिरोधादेव । 'परिचायकत्वादि'ति । कर्तृत्वनिरूपणस्य परिचयार्थत्वात् । गौणकर्तृत्वमारोपितकर्तृत्वम् । 'फलाश्रयणादि'ति । अयं भावः ।

धीशब्दभट्टकृता गुरुभेदीविका ।

स्त्रार्थोऽपरत्रापि नेय इति न्यायेनाऽन्यत्राऽपि यदुक्तं कर्तृत्वं तस्य व्यवस्थामाहुः—'ततश्च भृगुर्वै चारुणिरित्युपाख्यानेऽपी'त्यादिना । नन्वेतदनुरोधेन तत्र व्यवस्थाप्यते, तर्हि तदनुरोधेनैतदेव कुतो न व्यवस्थाप्यते, तथा सति 'भृगुर्वै' इत्युपाख्याने, आनन्दाच्छ्रोत्रेत्यादिना ब्रह्मणि कर्तृत्वलोकेत्यादनापि ज्ञेये कर्तृत्वं सादिसाशङ्क्य 'भृगुर्वै' इत्युपाख्यानाऽऽनुव्यवस्थाः—'फलाश्रयणादि'ति । तथा च तस्याऽऽनुव्यवस्थादेतदनुरोधेन तदेव व्यवस्थाप्यमित्यर्थः । एवं शुद्धे ब्रह्मणि कर्तृत्वं वस्तुतो नास्तीति पूर्वपक्षिण आशयः ।

भगवद्गीषधीमद्विच्छासामप्रणीत प्रदीपः ।

द्वाग मोक्षाद्गतयोक्तमित्यर्थः । नन्वपरब्रह्मत्वेनोपहितचैतन्यस्याऽप्युपाधिनिरासेन विशेष्यमात्रविचारे अथब्रह्मत्वात् । 'तस्माद्वा' इत्यादिवाक्ये उक्तं कर्तृत्वमसम्भाव्येवेत्यत आह—'तत्रे'त्यादि । तत्र 'तस्माद्दे'त्यादिवाक्ये । अन्यासंछिष्टा प्रकृतिस्तद्गतं यत्कर्तृत्वं तस्य यो विशेष्ये आरोपस्तेन यः श्रुतिरूपोऽनुवाद इत्यर्थः । पूर्वानुवाकोक्तप्रकारमनुवाकान्तरोक्तोपासनाख्येलेऽपि अतिदिशति—'ततश्चे'त्यादिना । ततः एकत्र शास्त्रार्थस्य सिद्धत्वतः । परिचायकत्वात् 'काकवन्तो देवदत्तगृहा' इत्यत्रेवाविद्यमानमेव कर्तृत्वं देवदत्तगृहाणां काका इव शुद्धज्ञेयब्रह्मस्वरूपबोधकं भवति । अनूच्यते ब्रह्मपरिचायनार्थं प्रकृत्यादिगतं कर्तृत्वं श्रुत्याऽनुवादरूपेणोच्यते । फलाश्रयणात् कार्यब्रह्मोपास-

सिद्धान्तस्तु—

उत्पत्तिस्थितिनाशानां जगतः कर्तृ वै बृहत् ।
वेदेन बोधितं तद्धि नान्यथा भवितुं क्षमम् ॥
नहि श्रुतिविरोधोऽस्ति कल्पोऽपि न विरुध्यते ।
सर्वभावसमर्थत्वादचिन्त्यैश्वर्यवद्बृहत् ॥

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

तस्मात्तत्र कर्तृ इतिस्थिते पूर्वपक्षेऽत्र सिद्धान्तमाहुः—‘सिद्धान्तस्त्विति । ‘उत्पत्तिरिति । यदुक्तं ज्ञेयमकर्तृ तन्नोपपद्यते । तस्याऽऽप्राये सर्वत्रैव निरूप्यमाणत्वात् । ननूक्तमनागतमेव तदारोपन्यायेन तत्राऽनूयत इत्याशंकायामाह—‘नान्यथे’ति । नहि परमातो वेदोऽक्षरमात्रमप्यन्यथा वदति । तथा सत्यन्यत्राऽपि तथात्वं व्याह्रन्ते । ‘उत्पत्ती’त्यारभ्य ‘क्षममि’त्यन्तो ग्रंथो ‘वेदेने’त्यारभ्य ‘प्रसङ्गादि’त्यन्तेन व्याख्यातः(?) । नन्वेवं नित्यत्वादिप्रतिपादिकानां कर्तृत्वादिप्रतिपादिकानां च विरोधः कस्मान्न भवतीत्यत आहुः—‘न ही’ति । विरोधो हि सहाऽनवस्थानलक्षणः, नहि सत्यत्वकर्तृत्वादीनां प्रमाणान्तरेण सिद्धः । ‘तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी’ति श्रुतेर्ब्रह्मणः श्रुत्येकस-

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता विवरणम् ।

सिद्धान्तं विवृण्वन्ति—‘सिद्धान्तस्त्विति । बृहत् ब्रह्मेत्यर्थः । ‘तद्धी’ति । कर्तृत्वं हीत्यर्थः । अन्यथा आरोपितं गौणमिति यावत् । ‘कल्पोऽपी’ति । सूत्रमपीत्यर्थः । कश्चित्कल्प्य इत्यपि पाठः ।

केशिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

फलसम्बन्धिवाक्यमेव प्रधानवाक्यम् । तद्रहितं तु गौणम् । फलं च फलार्थोभिहितप्रधानवाक्योक्तधर्मज्ञानादेव । नान्यथा । यज्ज्ञानाच्च फलोक्तिस्त एव धर्मो वास्तवा । कर्तृत्ववाक्ये च फलाऽनभिधानात्कर्तृत्वादिधर्मज्ञानस्य फलार्थत्वाऽभावेन परिचयमात्रार्थत्वादरोपातुवाद एव कर्तृत्वादिधर्माणामिति । एवंस्थिते पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाहुः—‘उत्पत्ती’त्यादि । बृहज्ज्ञेयं ब्रह्म । तत् कर्तृत्वम् । ‘अन्यथे’ति गौणम् । नन्वेव स्वरूपलक्षणविरोध इति चेन्नैलाहुः—‘न ही’ति । निरपेक्षो रवः श्रुतिः ।

श्रीलाळभट्टकृता गृह्यार्थदीपिका ।

इत्थं पूर्वपक्ष उपस्थिते, सिद्धान्ते शुद्धे ब्रह्मणि कर्तृत्वं साधयन्ति—‘उत्पत्तिस्थितिनाशानामि’त्यादिना । अर्थस्तु—जगतः उत्पत्तिस्थितिनाशानां कर्तृ वै निश्चयेन बृहत् शुद्ध ब्रह्मेत्यर्थः । इह प्राचां पुस्तके उत्पत्तिस्थितिनाशानामिति पाठो दृश्यते तत्र उत्पत्तेति साधे क्तः । तथा सत्येस्तुल्यः । नन्वेवं शुद्धे ब्रह्मणि कर्तृत्वाद्यङ्गीकारे निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयवं निरञ्जनमित्यादिश्रुतिविरोध इत्याशङ्क्य समादधते ।—‘न हि श्रुतिविरोधोऽस्ती’ति । सत्यकर्तृत्व-

भगवदीयश्रीमद्विष्णुसामप्रणीत प्रदीप ।

नाया यत्फलं सर्वकामफलभोगाश्चनरूपं तस्यैतत्पाठकेऽब्रवणादित्यर्थः । इति पूर्वपक्षः जगज्जन्मादिकर्तृत्वलक्षणस्य शुद्धे ब्रह्मण्यसम्भवरूपः पूर्वः पक्ष इत्यर्थः ।

सिद्धान्तमाहुः—‘उत्पत्ती’त्यादि । बृहत् वेदान्तवेद्यं ब्रह्म । तत् ब्रह्मणो जन्मादिकर्तृत्वम् । अन्यथा श्रुत्याऽरोप्यानुयते इत्येवरूपम् । श्रुतिविरोधः सत्यज्ञानाऽनन्तत्वकर्तृत्वादीनां गोलाश्वत्वादीनामिव सहानवस्थानरूपो विरोधो न कापि सिद्धोऽस्तीति भावः । कल्पोपि ‘सर्वभावः

वेदेनैव तावत् कर्तृत्वं बोध्यते । वेदश्च परमाप्तोऽक्षरमात्रमप्यन्यथा न वदति ।

गोस्वामिध्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

मधिगम्यत्वेनोभयवैश्लिष्टवत्याऽविरुद्धत्वात् । 'नहि श्रुतिविरोधोऽस्ति कल्पोऽपि न विरुद्ध्यत' इति । अयाऽभ्युपेत्यापि विरोधसमाधानमाहुः—'कल्पोऽपी'ति । कल्पः पक्षः । विरोधोऽस्तीति शेषः । सोऽपि ब्रह्मणि न विरुद्ध्यते । नच कर्तृत्व इत्यारभ्योपपत्तेरित्यन्तेन व्याख्यातः ।

ननु तेषां विरोधे कथं सामानाधिकरण्यमित्यत आहुः—'सर्वभावसमर्थत्वाच्चिन्त्यैश्वर्यवदि'ति । ब्रह्मादीनामप्यचिन्त्यैश्वर्यवत्त्वेन ब्रह्मणि सर्वोपपत्तेः । अत एव 'नैया तर्केण मतिरापनेये'त्यादिश्रुतिरपीममेवार्थमाह । तत्र विनिगमकमाहुः—'सर्वभावसमर्थत्वादि'ति । सर्वरूपेण

गोस्वामिध्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

'सर्वभावे'ति । सर्वभवने समर्थत्वाद्ब्रह्मकर्तृ कर्तुं भवतीत्यर्थः । ननु कथं श्रुतिविरोधो नास्तीत्यत आह—'वेदेने'ति । ब्रह्मविदामोति परमित्यनेन साधनं फलं चोक्तम् । तत्र साधनविपयीभूते ब्रह्मणि सत्यं ज्ञानमित्यादिना स्वरूपलक्षणमुक्त्वाऽकर्तृत्वं प्रतिपादितम् । फलकर्मीभूते परे ब्रह्मणि 'तस्माद्वा एतस्मादि'त्यादिवाक्येन कार्यलक्षणमुक्त्वा कर्तृत्वं प्रतिपादितम् । अथ च ब्रह्मणा विपश्चिते-त्येतद्वाक्यगततृतीयान्तेन ब्रह्मपदेन परस्यैव विवरणं क्रियते । तेन च कृत्वा किं ज्ञायते लक्षणद्वयस्यैकं ब्रह्मैव लक्ष्यमिति लक्षणयोर्विरोधाभावः । तथा चाचिन्त्यैश्वर्यवत्त्वात् वेदेनैव कर्तृत्वमकर्तृत्वं च बोध्यत

केशिधिरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ताद्यो वेदशब्द एव । वेदवाक्यमिति यावत् । ब्रह्मणः कर्तृत्वं नास्तीत्याकारकवेदवाक्याऽभावादिति भावः । ननु यथा—'यहिंदेवसदनं दामी'ति मन्त्रे लवनाल्लिङ्गादनेन मन्त्रेण वर्हीपि लुनीयादिति श्रुतिः कल्प्यते । तथाऽनापि प्रत्यक्षश्रुतिविरोधाभावेऽपि स्वरूपलक्षणविरोधभावाल्लिङ्गात्कल्पितता-द्व्यश्रुतिविरोधो भविष्यतीत्यत आहुः—'कल्पोऽपी'ति । अत्र अकार्तरि च कारके संज्ञायामिति कर्मणि घञ् । कल्पोऽपि वेदभाग-इत्यर्थः । प्रत्यक्षायाः कर्तृश्रुतेः प्रावत्यादिति भावः । अन्यथैवा कचोऽपि लिङ्गात्कल्पितश्रुत्येन्द्रोपस्थानाऽङ्गत्वमेव स्यात् । तथा च प्रत्यक्षाया तथा कल्पितायास्तस्या वाध्यत्वात् तद्विरोध इत्यर्थः । ननु सत्यत्वकर्तृत्वयोः सहाऽनवस्थानलक्षणो विरोधो भवतीत्यतो वदन्ति—'सर्वभावे'ति । भावो धर्मः । तथा च सर्वधर्माश्रयत्वात्तथा तत् । यद्वा । ननु कर्तृत्वे कारणा-ऽन्तरसापेक्षात्वादिसद्ब्रह्मश्रुतिविरोध इत्यत आहुः—'सर्वे'ति । भवनं भावः सर्वत्वेन भावः सर्व-भावः । सस्यैव सर्वभावे समर्थत्वादिभिन्ननिमित्तोपादानरूपतयाऽचिन्त्यैश्वर्यवद्ब्रह्मेति नाऽसद्ब्रह्मश्रुति-

श्रीबालभद्रकृता गृहार्थदीपिका ।

निष्क्रियत्वादीनां सहाऽनवस्थानलक्षणो विरोधो नास्ति । यतः सर्वभवनसमर्थे ब्रह्मणि विरोधो नास्त्यतस्तत्प्रतिपादिनीनां श्रुतीनामपि विरोधो नास्तीत्यर्थः । 'कल्पोऽपी'ति । कल्पसूत्रमपीत्यर्थः ।

भगवदीयध्रीमद्विद्यारामप्रणीत. मद्राष. ।

'सर्वभवन'मित्येवरूपकल्पसूत्रमपि । न विरुद्ध्यते सर्वभवनसमर्थत्वात्कर्तृपि कर्तित्यर्थसम्भवात् विरुद्ध्यते इत्यर्थः । विरोधाभावे युक्तिमाहुः—'सर्वभावे'त्यादि । सर्वरूपैर्भवनं सर्वभावस्तत्र सम-र्थत्वादित्यर्थः । सर्वभवनसामर्थ्यमुपपादयन्ति—'अचिन्त्ये'त्यादि । तच्च 'सत्यं चानृतं च सत्यममव पदिदं किञ्च तत्सत्यमाचक्षते' इति श्रुत्युक्तरूपम् । वेदेनैव 'यतो वा इमानि भूतानि' 'आनंदाद्भ्यो-

अन्यथा सर्वत्रैव तदविश्वासप्रसङ्गात् । न च कर्तृत्वे विरोधोऽस्ति । सत्यत्वादिधर्मवत्कर्तृत्व-
स्याप्युपपत्तेः । सर्वथानिर्धर्मकत्वे सामानाधिकरण्यविरोधः । सत्यज्ञानादिपदानां धर्मभे-

गोत्वामिध्रीमुरलीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

भवनं भावस्तस्मिन्समर्थं हि तत् । 'सत्यं चानृतं च सत्यमभवद्यदिदं किंच तत्सत्यमाच-
क्षत' इत्यादिश्रुतेः । तथा च यथैकरसमपि ब्रह्म 'सत्यं चिज्ञानमनन्दं ब्रह्मे'त्यादौ सत्यादिपदप्रवृ-
त्तिनिमित्तधर्मवद्भवति । तथा च कर्तृत्वादिप्रतिषिष्टमप्यस्तीति न काचिदनुपपत्तिः । ननु नास्त्येव
ब्रह्म सत्यादिपदप्रवृत्तिनिमित्तधर्मवत्तस्य निषेधमात्रपर्यवसितत्वेन सर्वथा निर्धर्मकत्वादित्यत आहुः—

गोत्वामिध्रीमद्विरेधरविरचित विवरणम् ।

इति भावः । ननु कचिद्वेदस्याप्यारोपितार्थघोषकत्वं सादित्यत आह—'वेदश्चे'ति । अन्यथा
आरोपितमर्थम् । अन्यथा कचिद्व्यथे तथा स्वीकारे । 'अस्ती'ति । आरोपितार्थस्य स्वर्गकामो यजेते-
त्यत्रापि सत्येन सन्मार्गोच्छेदापत्तिः । 'न चे'ति । अस्तीत्यनेनान्वितम् । 'विरोध' इति । शुद्धब्रह्मणो
निर्धर्मकत्वेन तत्र कर्तृत्वस्वीकारे स्वरूपलक्षणविरोध इत्यर्थः । शुद्धस्य निर्धर्मकत्वमेव नास्तीत्याहुः—
'सत्यत्वादी'ति । आदिना ज्ञानत्वानन्तत्वपरिग्रहः । 'सामानाधिकरण्य' इति । एकार्थप्रति-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

विरोधः । अथवा कल्पितश्रुतिविरोधाभाव एवायं हेतुः । तथा च स्वसैव सर्वरूपेण भवनसमर्थत्वा-
च्चादृशमेव तदिति कल्प्यस्य वेदभागस्य लौकिककर्तृत्वनिषेधपरत्वात् तद्विरोध इत्यर्थः । कारिकार्थं
विशदयन्ति—'वेदेनैवे'त्यादि । ननु बोध्यते परमारोपितम् । तत्राहुः—'वेदश्चे'ति । 'अन्यथे'ति ।
वाधितार्थम् । 'अन्यथे'ति । वाधितार्थवत्कृत्वे । 'सर्वत्रे'ति । प्रतिषिद्धनिषेधांशे स्वरूपलक्षणांशे च ।
'कर्तृत्व' इति । सत्यत्वादिधर्मैरिति शेषः । यथैकरसमपि सत्यादिपदप्रवृत्तिनिमित्तधर्मवत् । तथा

श्रीलाहृमद्वक्त्रता गृहार्थदीपिका ।

यद्वा क्तपोऽपि पक्षोपि, ब्रह्म कर्तृत्वादिधर्मरहितमिति पक्षोऽपि न विरुद्धते । कर्तृत्वादिषु विद्यमानेऽप्यक-
र्तृत्वादेः स्वीकारे बाधकाऽभावात् । सर्वभवनसमर्थत्वाद्द्विरुद्धधर्माशयत्वादिभिः भावः । 'सर्वत्रैव तद-
विश्वासप्रसङ्गादि'ति । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ विध्यंशे, सत्यं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्मेत्यादिस्वरूपलक्षणांशे वेदो ह्यविश्वसनीयः स्याद्यदि काऽप्यक्षरमात्रमप्यन्यथा वेदेदिति भावः । 'न
च कर्तृत्वे विरोधोऽस्ती'ति । कर्तृत्वाऽङ्गीकारे स्वरूपलक्षणेन विरोधो नास्तीत्यर्थः । तत्र हेतुः—
'सत्यत्वादि धर्मवदि'त्यादि । ननु सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतौ सत्यं पदेनाऽसत्यं, ज्ञानं
पदेन जडो, जन्यतपदेन सान्तो व्यावर्त्यत इति त्रिभिः पैदैरेक एवार्थ उच्यत इति न तत्र ब्रह्मणि
सत्यत्वमायातीत्याशङ्काऽऽहुः—'सर्वथा निर्धर्मकत्वे' इत्यादि । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे-

भगवद्वाध्रीमद्विरेधरविरचित भर्ष्यम् ।

वेत्तादि वेदेनैवेत्यर्थः । परमासः परमसत्यवक्ता । अन्यथा वेदस्य मिथ्यावक्तृत्वे । सर्वत्रैव अग्नि-
होत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिविषयि, 'निष्कल शान्तगनवध'मित्यादिसर्वस्मिन् वेदे । तदविश्वासे-
त्यादि । वेदप्रामाण्येऽविश्वास इत्यर्थः । विरोधोऽस्ति सर्वभवनसमर्थत्वादेव विरोधो नास्तीत्यर्थः ।
ननु निर्धर्मके कर्तृत्वधर्मोऽसम्भवीत्यत आहुः—'सत्यत्वादी'त्यर्थः । ननु सत्यज्ञानानन्तादिपदानि
शुद्धपरिभाष्यस्य सत्यज्ञानानन्तस्वरूपसैव घोषकानि न तु धर्मविशिष्टम्यापीत्यत आहुः—'सर्वथे'

देनैव तदुपपत्तेः । न च कर्तृत्वं संसारिधर्मो देहाद्यध्यासकृतत्वादिति वाच्यम् । प्रापञ्चिके कर्तृत्वे तथैव, न त्वलौकिककर्तृत्वे । अत एवास्येत्याह । 'अस्ये'ति पुरोवर्ती प्रपञ्च इदमा-

गोस्वामिश्रीसुरलीधरविरचिता भणुभाष्यव्याख्या ।

'सर्वधे'ति । तथा सति मित्रेण्यो धर्मैभ्य एकरूपधर्मिनोपधकत्वलक्षणं सामानाधिकरण्यं कथमुपपद्येत । तथा च तदुपपत्त्यर्थं यथैकरसेऽपि धर्मभेदाभ्युपगमस्तथा कर्तृत्वादेरपीत्यर्थः । अचिन्त्यैश्वर्यमेव दृढीकर्तुं किञ्चिदाशङ्क्य समादधते—न चेति । ननु कर्तृत्वस्य देहाध्यासकृतत्वेन संसारित्वादसङ्गे तस्मिन्कथं तत्सम्भव इति चेन्न । प्रापञ्चिके लौकिके तस्मिन्स्तथा नियमेऽप्यलौकिके तस्याऽभावात् । अलौकिकत्वे विनिगमकमाहुः—'अत एवे'ति । अत्रेदमाऽनेकमूतभौतिकदिश्लोकाद्गृह्यतरनासुक्तकोटिब्रह्माण्डरूपोऽत

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

पादकत्वरूपसामानाधिकरण्याविरोध इत्यर्थः । तदेवोपपादयति—'सत्ये'ति । धर्मभेदेनैवेति । यथा नीलोत्पलमित्यादौ नीलत्वमुत्पलत्वमेकस्मिन्नुत्पले वर्तते इति कृत्वा नीलामिन्नमुत्पलं इत्यभेदप्रकारका-
ऽनेदसंसर्गकोऽवा शब्दबोधो जायते । तथा सत्यं ज्ञानमित्यादावपि धर्मभेदेनैवोपपत्तिर्भविष्यतीति भावः । 'संसारि'ति । जीवधर्म इत्यर्थः । 'तथैवे'ति । देहाध्यासकृतत्वमेव । अस्मिन्नर्थे सूत्रका-
रसम्भतिमाहुः—'अत एवे'ति । 'अस्ये'ति । अलौकिककर्तृत्वं भगवन्निष्ठमेवेत्यभिप्रायेणैव जन्मा-

केश्विरिचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

कर्तृत्वादिधर्मवदपीति न काप्यनुपपत्तिः । ननु 'अस्थूलं' 'निष्क्रियं निष्कलं'मित्यादिवाक्या-
ऽनुरोधाश्रित्धर्मकमेव तदिति कथं सत्यत्वादिवत्कर्तृत्वाद्युपपत्तिरित्यत आहुः—'सर्वधे'ति । तथा सति मित्रैर्धर्मैरेकधर्मिनोपधकत्वरूपसामानाधिकरण्याऽनुपपत्तिः । 'तदुपपत्तेरि'ति । सामानाधिकर-
ण्योपपत्तेः । ननु तथाप्यप्राप्तौ ब्रह्मणि कर्तृत्वं नोपपत्तिक्षममित्याशङ्क्य निषेधन्ति—'न चे'ति । 'तथैवे'ति । देहाद्यध्यासकृतत्वम् । एतेन कारिकाक्ताऽचिन्त्यैश्वर्यवत्त्वं विवृतं ज्ञेयम् । तत्र विनि-

श्रीलालभट्टकृता गृह्यार्थदीपिका ।

त्यादिपदानां यानि प्रतिपाद्यानि तेषां सत्यत्वचिद्रूपत्वाऽनन्तत्वादीनां सामानाधिकरण्यविरोधः । मित्रेण्यो धर्मैभ्य एकरूपधर्मिनोपधकत्वलक्षणं सामानाधिकरण्यं नोपपद्येत्यर्थः । अयमर्थः । यद्यसत्यजड-
सान्तध्यावृत्तमेकमेव वस्तु ग्राह्यं स्यात्तदा सत्यादिपदत्रयोक्तिर्व्यर्था स्यात् । पौनरुक्त्यापत्तेः । स्वार्थ-
त्यागरूपदोषाऽऽपत्तिस्तु वर्तते एवेति तथा व्याख्यानमनुत्तममिति भावः । अतः सत्यत्वचिद्रूपत्वा-
ऽनन्तत्वानां सामानाधिकरण्यमादत्तव्यम् । 'धर्मभेदेनैव तदुपपत्तेरि'ति । सुन्दरसुस्पृशा-
ऽरूपोत्पलमित्यादौ सुन्दरत्वादीनां धर्माणां भेदेनैव सामानाधिकरण्योपपत्तेः । एकाधिकरणवृत्तित्व

भगवदीयश्रीमद्विष्णुरामप्रणीतः ब्रह्मिणः ।

त्यादि । सामानाधिकरण्यविरोधः नानापदार्थतावच्छेदकविशिष्टानामभेदेन बोधस्यैव सामाना-
धिकरण्यपदार्थत्वात्पदार्थतावच्छेदकधर्माणां धर्मिण्यनङ्गीकारे च तादृशबोधस्यानुपपत्तिरूपो विरोध इति भावः । तदुपपत्तेः सामानाधिकरण्येन बोधोपपत्तेः । 'नचे'त्यादि । संसारिधर्मः 'अदृक्कारविमृष्टात्मा कर्ता'इमिति मन्यते' इति भगवद्वाक्यात्संसारिधर्म इत्यर्थः । 'देहे'त्यादि । आत्मत्वेन देहे ज्ञाते तत्र कर्तृत्वस्यातोपादिस्यर्थः । प्रापञ्चिके अविद्याकृतदेहाद्यध्यासवन्निष्ठे । तथैव संसारिधर्मत्वमेव । अलौ-
किककर्तृत्वे वेदबोधितव्रह्मनिष्ठकर्तृत्वे । अत एव उक्तलक्षणरूपवत्तृत्वस्वालौकिकत्वादेव । अस्ये-

निर्दिश्यते । अनेकभूतभौतिकदेवतियञ्चानुप्याऽनेकलोकाद्भुतरचनायुक्तब्रह्माण्डकोटिरूपस्य मनसाप्याकलयितुमशक्यरचनस्याऽनायासेनोत्पत्तिस्थितिभङ्गकरणं न लौकिकम् । प्रतीतञ्च निषेधं नाऽप्रतीतं, न श्रुतिप्रतीतम् । सत्यत्वादयश्च लौकिकाः । ततः सर्वनिषेधे

गोस्वामिधीमन्पुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

एव तदतिरिक्तेन मनसाऽप्याकल्पयितुमशक्यः प्रपञ्चो निर्दिश्यते । तस्याऽप्यनायासेन वीक्षणमात्रेणोत्पत्त्यादिकरणं न लौकिकम् । तथा च तस्याऽलौकिकत्वाच्च देहाद्यध्याससम्भावचेति भावः । ननु लोके देहाद्यध्यासं विना कर्तृत्वस्याऽदृष्टत्वात्तत्प्रत्यक्षस्य ज्येष्ठप्रमाणत्वात्तद्विरुद्धं तत्रेण निषेध्यमित्यत आहुः— प्रतीतं चेति । यद्धि प्रतीतं तन्निषेध्यम् । नाऽप्रतीतम् । निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात् । अप्रतीतनिषेधेऽसतोऽपि निषेधप्रसङ्गः । नहीदमा निर्दिष्टस्य कार्यस्य कर्तृत्वं लोके प्रतीतम् । येन प्रत्यक्षादिना तन्निषिध्येत । ननु लोके तस्याऽप्रतीतावापि श्रुती प्रतीतत्वान्नाऽप्रतीतत्वमित्याशङ्क्याऽऽहुः—‘न श्रुतिप्रतीतमि’ति ।

गोस्वामिधीमन्दिधरविरचितं विवरणम् ।

यस्येतस्मिन् सूत्रेऽस्येत्युक्तमित्यर्थः—‘इदमे’ति । इदंशब्देनेत्यर्थः । अलौकिककर्तृत्वमेवाऽऽहुः—‘अनेके’ति । नन्वस्थूलमनषिवत्यादिवान्यानां निर्धर्मकब्रह्मप्रतिपादकत्वात्स्थूलत्वादीनां निषेध इव कर्तृत्वनिषेधोऽपि सम्भवतीत्यत आहुः—‘प्रतीतमि’ति । अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य कारणत्वादेनेकब्रह्माण्डकर्तृत्वस्य लोके प्रतीत्यभावादप्रतीतकर्तृत्वस्य निषेधो न सम्भवतीत्याशयेनाऽऽहुः—‘नाऽप्रतीतमि’ति । ननु तस्माद्वा एतस्मादित्यादिश्रुतिप्रतीतकर्तृत्वस्य निषेधः स्यादित्यत आहुः—‘न श्रुतिप्रतीतमिति । अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यनेन षोडशिग्रहस्य ब्रह्मणं विहितं तदङ्गत्वेन समयाध्युषिते सूपे षोडशिनस्तोत्रगुणाद्गुर्वादिद्वयेन स्तोत्रोपाकरणमपि विहितम् । कुत्रचित् । नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यनेन वाच्येनातिरात्रे षोडशिग्रहस्य निषेधोऽपि बोध्यते । तेन च कृत्वा विकल्पः प्रतीयते यथा, तथात्रापि श्रुतिप्रतीतकर्तृत्वस्य निषेधे तुल्यफलत्वा-
कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

गमकमाहुः—‘अत एवे’त्यादिना । ‘अनायासेने’ति । वीक्षणमात्रेणेत्यर्थः । ‘न लौकिकमि’ति । एतादृशस्याऽस्यैतादृशकर्तृत्वं न लोकसिद्धमित्यर्थः । लौकिकदृष्ट्या लोकैः प्रतीतं यदेहाद्यध्यासकृतं कर्तृत्वं तदेव श्रुत्या निषेध्यं ब्रह्मणोऽप्राकृतत्वज्ञानाय च लोकाऽप्रतीतमलौकिककर्तृत्वमित्याहुः—‘प्रतीतमि’त्यादिना । नापि श्रुतिप्रतीतं श्रुत्या निषेद्धं शक्यम् । सम्यक्त्वेन वाच्य-
वापकत्वाऽभावात् । तदेतदुक्तं ‘न श्रुतिप्रतीतमि’ति । नन्वसद्वा इदमत्र आसीदित्या-
शीलव्यसद्वृत्ता गृहार्थदीपिका ।

सुन्दरत्वसुस्पर्शत्वाद्युत्पादनामेकस्मिन्नुत्पले वृत्तिर्धर्मभेदेनैव दृष्टा । तथाऽपि सत्यत्वज्ञानत्वाऽनन्तत्वादीनामेकस्मिन् ब्रह्मणि वर्तनम् । यथा सत्यत्वादयो पर्ना ब्रह्मणि विद्यन्ते तथैव श्रुत्युक्ताः कर्तृत्वादय इति न सर्वोत्तमा निर्द्धर्मकत्वमिति तात्पर्यम् ।

नन्वस्थूलादिवान्यानां काऽवकाश इत्याकाङ्क्षायामाहुः—प्रतीतं च निषेध्यमिति । लोक-
प्रतीतानामेव स्थूलत्वादीनां निषेधः । न तु श्रौतानामित्यर्थः । अत एवाऽस्थूलमनषवहस्वमि-
मन्वदीयधीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

त्याह ‘जन्माद्यस्य यत’ इत्यनेन सूत्रकार आह्वेत्यर्थः । अलौकिककर्तृत्वमेवोपपादयन्ति—‘अस्ये’त्यादिना, नाविदाकृताध्यासवन्निष्ठम् । फलितमाहुः—‘प्रतीतमित्यादि । तथा च निषेधस्य प्रतियोगि-

गोस्वामिध्रीमुरलीधरविरचिता अशुभाप्यध्याप्या ।

नहि लौकिकैः प्रमाणैस्तन्निषेधं शक्यम् । तस्याः सर्वतोऽभ्यर्हितत्वेन तेषां तत्रासामर्थ्यात् । समानविषय-
त्वाऽभावाच्च । अन्यथा समस्तोपाध्यन्वच्छिन्नाऽनन्ताऽऽनन्दचैतन्यैकरसमुदासीनमेकमद्वितीयमात्मतत्त्वं
श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणसिद्धमहामित्यनुभवेन प्रादेशिकाऽनेकविधशोकदुःखादिप्रपञ्चोपप्लुतमात्मतत्त्वं दर्श-
यता द्वाध्यन्ते । न च ज्येष्ठप्रमाणप्रत्यक्षविरोधादास्मायस्यैव तदपेक्षस्याऽप्रामाण्यमुपघरितार्थत्वं वेति
साम्प्रतम् । तस्याऽपौरुषेयत्वेन निरस्तसमस्तदोषाशङ्कस्य स्वतःसिद्धप्रमाणभावस्य स्वकार्ये प्रमितौ प्रमाणा-
न्तराऽनपेक्षत्वात् । ननु प्रमितावनपेक्षत्वेऽपि स्योत्पत्तौ प्रत्यक्षाऽपेक्षत्वात्तद्विरोधादनुत्पत्तिलक्षणप्रामाण्यं
स्यादिति चेन्न । उत्पादकाऽप्रतिद्वन्द्वित्वात् । न ह्यज्ञायजन्यं ज्ञानं न्यावहारिकं प्रत्यक्षस्य प्रामाण्य-
मुपहन्ति, येन कारणभावात्स्वयं न भवेदपि तु पारमार्थिकम् । न चैवमतात्त्विकप्रमाणभावेभ्यः
कथं तात्त्विकप्रमाणोत्पत्तिरिति वाच्यम् । अतात्त्विकप्रमाणभावेभ्योऽपि सांन्यावहारिकेभ्यस्तत्त्व-
ज्ञानोत्पत्तिदर्शनात् । यथा वर्णे ह्रस्वस्वदीर्घत्वादयोऽन्यधर्मा अपि समारोपितास्तत्त्वप्रतिपत्तिहेतवः ।

गोस्वामिध्रीमद्विरचयविरचितं चित्ररम् ।

द्विकल्पः स्यान्ननु निषेधः सादित्यतो न श्रुतिप्रतीतं निषेध्यमिति भावः । ननु मास्तु कर्तृत्वनिषेधः ।
श्रुत्युक्तं सत्यत्वादिकं तु लोकप्रसिद्धमपि तस्यैव निषेधोऽस्त्वित्यत आह—‘सत्यत्वे’ति । लौकिकालौ-
किकत्वेनादृताः । ‘तत्’ इति । तदनन्तरमित्यर्थः । सर्वनिषेधे लोकश्रुतिप्रतीतसाधारण्येन सर्व-
कैश्चिद्विरचिता चेदन्तचन्द्रिका ।

दिशुत्या सदेव सौम्येदमिति श्रुतिप्रतिपादिता अपि सत्यत्वादयोऽलौकिका एवेति निषिध्यन्ते
एवेत्याशङ्काऽऽहुः—‘सत्यत्वादय’ इति । यदि तेऽपि लौकिकसिद्धा भवेयुस्तत्त्वेनैव च निषे-
ध्याभेदस्तु सदा लौकिकाऽलौकिकसर्वधर्मनिषेधे ब्रह्मणोऽज्ञानमेव भवेत् । लक्षणाऽधीननिरूपणत्वा-
लक्ष्यस्य । तथा च तमेव चिदिन्वेत्यादिश्रुतिविरोधः । अथवा ‘असदेवेति श्रुत्या, निष्क-
लादिश्रुत्या वा ये निषेध्याः सत्यत्वादयस्ते लौकिका एव । अन्यथा ततोऽलौकिकानामपि तेषां निषे-
धीत्याहभट्टकृता गृहार्थदीपिका ।

त्यनेनाऽणुत्वनिषेधोऽणोरणीयान् महतो महीयानित्यनेनाऽणुत्वविधानं च संगच्छते । निषे-
धविध्योभिन्नविषयत्वात् । दोषविशेषवशाद्धोक्तुसारि यदणुत्वं प्रतीतं, तस्य निषेधात् । प्रमाणान्तरा-
ऽवेद्यगुणनिषेदेकवेद्यस्याऽणुत्वस्य विधानात् । ‘नाऽप्रतीतमि’ति । प्रसन्नयितुमशक्यत्वेन निषेधा-
ऽविषयत्वादप्रतीतं न निषिध्यत इत्यर्थः । ननु तर्ह्येकया श्रुत्या प्राप्तस्याऽपरया श्रुत्या निषेध इत्येव
कृतो नोच्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुः—‘न श्रुतिप्रतीतमि’ति । समानबलत्वेन निषेधाऽनर्हत्वात् ।
विधानवैयर्थ्यापातात्सर्वत्र तथातुपलम्भाच्च न श्रुतिप्राप्तस्य निषेध इत्यर्थः । अत एवाऽऽजरममरमभ-
यमित्यादिश्रुतिषु मरणनिषेधः । भ्रमात्प्रतीतस्यैव मरणस्य निषेधः । न हि कापि श्रुतिभरणं वि-
धत्ते । अत एकत्र निर्गीतः शास्त्रार्थोऽपरत्रापि नेय इति न्यायात् सर्वत्रैव श्रुतौ ये धर्मा निषिध्यन्ते
ते दोषवशात्प्रतीता एव । ये तु विधीयन्ते ते त्वलौकिकाः श्रुत्येकसमधिगम्या इति निर्दुष्टो निर्णयः ।

भगवदीयश्रीमद्विद्यारामप्रणीत. प्रदीपः ।

ब्रह्मसापेक्षत्वादप्रतीतनिषेधो न भवतीत्यर्थः । न श्रुतिप्रतीतं श्रुत्या प्रतीतस्य श्रुत्या निषेधे विकल्प
एव भवेन्ननु निषेध इत्यर्थः । नन्व‘सदेवेदम आसीत्’ ‘नासदासीन्नो सदासीदि’त्यादिश्रुतिभिः
‘सत्यं ज्ञानमि’त्यादिश्रुतिप्रतीतस्य सत्यत्वादेरपि निषेधात्कथं श्रुतिप्रतीतं निषेद्धुगमन्यमित्यत आहुः—

तदज्ञानमेव भवेत् । न च सत्यत्वादिकं लोके नास्त्येव । व्यवहारमात्रत्वात् । कारणगत-
सत्यत्वं प्रपञ्चे भासत इति वाच्यम् । तर्हि कर्तृत्वं तथा कुतो नाङ्गीक्रियते ? । स्मृतिश्च स्वी-

• गोस्वामिश्रीनुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

इदं शाब्दानुभवस्य ज्येष्ठप्रमाणजन्यत्वमङ्गीकृत्योक्तम् । वस्तुतस्तु यत्र लौकिके शब्द इयं रीतिस्त-
त्राऽपौरुषेये तस्मिन्का शङ्का प्रत्यक्षजन्यस्य वाधस्य । ननु लौकिकप्रमाणैर्निषेधाऽसंभवेऽपि 'निष्क्रि-
यमि'त्यादिश्रुत्यैव तन्निषेधमिति चेत्—सोक्तनिषेधे प्रतारकत्वप्रसङ्गेन परमातत्वं श्रुतेर्व्याहृत्येव । उभ-
योरपि श्रुतित्वाऽविज्ञेयाद्वाध्यवाधकभावाऽनुपपत्तेश्च । नन्वसदेवेदनम आसीत्तासदासीन्नो
सदासीदि'त्यादिन्यः सत्यत्वादेर्निषेधात्तस्य च श्रुत्येकसमधिगम्यत्वात्कथं श्रुतिप्रतीतं श्रुत्या न वा-
ध्यत इत्याशङ्क्याऽऽहुः—'सत्यत्वाद्यश्च लौकिका' इति । निषिध्यन्त इति शेषः । सर्वेषां निषेधे
वाधकमाह—'तत' इति । ब्रह्मणः सर्वेषां निषेधे तस्य ब्रह्मणोऽज्ञानमेव भवेत् । लक्षणनिरूपणाधी-
ननिरूपणत्वाल्लक्ष्यस्य । तथा च 'तमेव चिद्विद्वे'त्यादिश्रुतयो वाधिता एव भवेयुरित्यर्थः । ननु
सांख्यावहारिकं तन्नास्त्येव । अस्तिभातिप्रियत्वेन तदन्वयस्यैव समन्वयसूत्रे वक्ष्यमाणत्वात् । तथा

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

निषेधे । तदज्ञानमेव ब्रह्मज्ञानमेव । केनचिद्रूपेण निरूपणं कर्तव्यं, सर्वनिषेधे निरूपणं कर्त-
व्यमन्यत्वाच्छास्त्रवैयर्थ्यं स्वरूपलक्षणवैयर्थ्यं च स्यादिति भावः । 'न चे'ति । ब्रह्माऽज्ञानाऽभावाय
श्रुतिप्रतीतमेव सत्यत्वं न लोकप्रतीतमिति न तस्य निषेध इति भावः । समाधानमाहुः—'तर्हि'ति ।
तर्हि श्रुतिप्रतीतनिषेधाऽस्तीकारे । तथा श्रुतिप्रतीतत्वादेर्निषेध्यम् । कर्तृत्वस्य स्मृतिप्रतीतत्वमप्याहुः—
'कर्ते'ति ।

केचिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

धातुदुभयनिषेधे तदज्ञानापत्तिरित्यर्थः । फलं च पूर्वोक्तमेव । ननु लोके तत्सत्यत्वादिकं नास्त्येव ।
नानं तु कारणगतस्यैव तस्यैवलौकिका एव त इति तत्राहुः—'न चे'ति । 'तर्हि'ति ब्रह्मण्यलौकि-
कतदङ्गीकारे । तथाऽलौकिकं कर्तृत्वम् । सत्यत्वसमानयोगक्षेपत्वात्कर्तृत्वस्येति हृदयम् । किञ्च
ताद्यकर्तृत्वाऽङ्गीकारे स्मृतिसङ्गतिस्वीकाररूपो गुणोऽपीत्याहुः—'स्मृतिश्चे'ति । ननु वस्तुस्वभाव-

शीलालम्बदृष्टता गूढार्थदीपिका ।

एवमेव सर्वत्र निर्वाहात् । 'सत्यत्वाद्यश्च लौकिका' इति । यदि यतो वा इमानि भूता-
नीत्यादिश्रुतिसिद्धमपि कर्तृत्वं लौकिकं मत्वा ब्रह्मणि नाऽऽद्रियते, तदा तु सत्यं ज्ञानमिति
श्रुतिसिद्धाः सत्यत्वादयोऽपि लौकिका इति मत्वा नाऽऽदरणीया इत्यर्थः । ननु तर्ह्यसिद्धत्वा-
दीनामप्यनादरणीयतेत्याशङ्क्याऽऽहुः—'ततः सर्वनिषेधे तदज्ञानमेव भवेदि'ति । परमात्र-

भगवद्गीयधीमदिच्छारामप्रणीत. मदीयः ।

सत्यत्वाद्य इति । तथा च लौकिकसत्त्वादेरेवोक्तश्रुत्या निषेधः श्रुतो ननु श्रुतिप्रतीतसत्त्वादेरित्यर्थः ।
नन्वस्तिभातिप्रियमित्प्रसन्नस्वरूपान्तःपात्यस्तिस्वमेव सत्यत्वं लोके प्रतीयते तत्र सर्वत्र व्यापकप्रसन्न-
रूपान्येनैव प्रतीयते तत्र न लौकिकमित्याहुः—'न च सत्यत्वे'त्यादिना । व्यचक्षरेत्यादि । प्रपञ्चस्य
निष्पात्वेन सत्यत्वव्यवहारनिर्वाहायम् । कारणगतमेव विवर्तोपदानगतमेव । तथा ब्रह्मगतम् । लोके

कृता भवति 'कर्ता कारयिता हरि'रिति । न चाऽऽरोपन्यायेन वक्तुं शक्यम् । तथा सत्यन्यस्य स्यात् । तत्र न प्रकृतेः । अग्रे स्वयमेव निधिधमानत्वात् । न जीवानाम् । अस्वातन्त्र्यात् ।

गोस्वामिश्रीमद्भिरपरिवरचितः अणुभाष्यव्याख्या ।

च तदेव पारमार्थिकं कारणगतं कार्यं भासत इत्याशङ्क्य प्रतिबन्दिदानेन समादधते—'न च सत्य-
न्यादी'ति ! प्रतिबन्दिनामाह—'तर्ही'ति । तत्समानयोगक्षेमत्वात्कर्तृत्वस्य । अधिकं तत्रानुप्रविष्टं
न तु तद्भानिरितिन्यायेनाऽऽह—'स्मृतिश्चे'ति । अत एव चशब्दः ।

ननु नित्यशुद्धमुक्तसमावे ब्रह्मणि अन्यगतकर्तृत्वारोपाऽनुवादनेन सर्वोपपत्तौ कस्मात्पारमार्थिकं
तदनुपगम्यत इत्यत आहुः—'न चे'ति । आरोपो ह्यसन्निरहितविषयः परत्र पूर्वदृष्टावभासः । स चाऽव
न संभवति । अन्यपदार्थे तस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् । कथमशक्यत्व'मजामेकामि'त्यादिना
प्रकृतौ तस्य विद्यमानत्वादित्यत आहुः—'तत्र न प्रकृतेरि'ति । अत्रेदमनिर्देशेन पूर्वोक्त-
विशेषणद्वयविशिष्टस्य नामरूपाभ्यां व्याकृतस्य जगतः कर्तृत्वमचेतने न सम्भवति । यत्खलु नाम्ना
रूपेण च व्याकृतं तथैतनकर्तृकं दृष्टं, यथा घटादि । चेतनो हि संकल्पात्मना दुद्धौ घट इति नाम्ना
रूपेण च कम्बुग्रीवादिनाऽऽलित्य घटं निष्पादयतीति नाऽचेतने तथाकृतिः सम्भवतीति न प्रधा-
नस्य कर्तृत्वं सम्भावयितुमपि शक्यमित्यादियुक्तिभिः सूत्रकारेणैव निराकरिष्यमाणत्वादित्यर्थः । ननु
चेतना इन्द्रादयो, ब्रह्मा वा जगज्जगयिष्यन्ति कृतं नित्यशुद्धमुक्तसमावेन ब्रह्मणेत्यत आह—'न जी-
वानामि'ति । तत्र हेतुमाहुः—'अस्वातन्त्र्यादि'ति । कानिचिद्भूतान्याकाशादीनि, कानिचिद्भू-
तिकाणि देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपाण्यनेकलोकरूपाणि च । तेषामप्यद्भुताऽपरिमितज्ञानक्रियाशक्तीनां वि-

गोस्वामिश्रीमद्भिरपरिवरचितं विवरणम् ।

ननु स्वरूपलक्षणमङ्गान्यथानुपपत्त्या सत्यत्वं ब्रह्मणि वक्तव्यं, कर्तृत्वं तु न वक्तव्यम् । तस्मा-
द्वेत्यादिश्रुत्युक्तकर्तृत्वोपपत्तिस्वारोपादेवैत्याशङ्कते—'नचे'ति । शक्यमित्यनेनाऽन्वितम् । तथा
सति अन्यगतकर्तृत्वस्य ब्रह्मण्यारोपे क्रियमाणे सति । कर्तृत्वस्याऽन्यगतत्वमेव नास्तीत्याहुः—'न
प्रकृतेरि'ति । अग्रे ईक्षत्यधिकरणे । 'अस्वातन्त्र्यादि'ति । प्रपञ्चमध्यपातिलेनोत्वतिष्ठिति-
केशिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

विरुद्धत्वाद्ब्रह्मणि पारिमाथिकं कर्तृत्वं न वक्तुं शक्यम् । श्रुत्यादिसङ्गतिस्त्वन्यगतकर्तृत्वारोपादेवे-
त्याशङ्क्य समादधते—'न चे'त्यादि । तथा सती'ति । कर्तृत्वाऽऽरोपे सति । पारिमाथिकं तदन्यस्य
स्यात् । जडजीवनेव द्वावन्यपदार्थाविति पूर्वं जडे तन्निषेधन्ति—'तत्र ने'ति । अत्र ईक्षत्य-
धिकरणादौ । जीवानां निषेधन्ति—'ने'ति । 'अस्वातन्त्र्यादि'ति । कारणान्तरसापेक्षत्वात् ।

भागवदीयश्रीमद्विष्णुराममणीतः प्रदीपः ।

ब्रह्मगतकर्तृत्वसत्तासाधिकां स्मृतिमाहुः—'कर्ते'त्यादि । ननु नित्यशुद्धेत्याद्युक्तब्रह्मण्यन्यगतकर्तृ-
त्वारोपेण श्रुत्यानुवादेभिः कर्तृत्वव्यवहारोपपत्तेर्वास्तवकर्तृत्वस्वीकारे प्रयोजनाभाव इत्यत आहुः—
'नचारोपे'त्यादि । यत्तु शक्यं ब्रह्मणि कर्तृत्वमित्यर्थः । तथा सति अन्यगतजगत्कर्तृत्वस्य ब्रह्मणि
आरोपे वक्तव्ये सति । तत्र ब्रह्मान्यपदार्थे अगत्कर्तृत्वं न सम्भवतीत्युपपादयन्ति—'तत्रे'त्यादिना ।
अग्रे भानन्दमथाधिकरणे द्वितीयाध्याये चेत्यर्थः । स्वयमेव व्यासचरणैरेव । नन्विन्द्रादिजीवगतमेव
कर्तृत्वं ब्रह्मणि असौप्यत इत्यत आहुः—'न जीवाना'मिति । अस्वातन्त्र्यात् 'स्वतः कर्ते'ति-

नचाऽन्येषाम् । उभयनिषेधादेव । तस्मात् ब्रह्मगतमेव कर्तृत्वम् । एवं भोक्तृत्वमपि ।

गोत्रामित्रीसुरकीपरनिरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

स्वयजनिका या रचना, तद्युक्तानि ब्रह्माण्डानि, तेषां कोट्यस्तद्रूपस्याऽत एव तैर्मनसापि विचारयितु-
मशक्यस्योत्पत्त्यादिकरणं ब्रह्मणः सर्वज्ञात्सर्वशक्तेरन्यस्मिन्न सम्भवति । केचिदिन्द्रादयो देवाः परमै-
श्वर्यवन्तः केचित्तदायताः । केचित्तिर्यश्चो भयजनकाः केचिन्नेति । तथा मनुष्येषु केचित्सूदात्विगादयः
कर्तार एव न भोक्तारः । केचित्तु पित्रादयः श्राद्धे भोक्तार एव न कर्तारः । तथा 'वैश्वानरं द्राद-
शकपालं निर्वपेत्पुत्रे जात' इत्युपक्रम्य 'यस्मिञ्जाते एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव स
तेजस्व्यन्नाद् इन्द्रियादिपशुमान्भवती'त्यादौ चतुर्थाध्याये विचारितम् । तत्र पूतत्वादि किं
पितुः फलमुत पुत्रत्वेति । तत्र फलस्य कर्तृगामित्वनियमान्निर्वपेदिति प्रेरणाऽनुपपत्तेश्च पितुरेव फल-
मिति प्राप्ते राद्धान्ति 'यस्मिञ्जात एतामिष्टिं निर्वपति स पूत' इति जातगामित्वेन
फलश्रवणात्पुत्रगाम्येव फलम् । न कर्तृगामि । तथा केचिन्नियतदेशोत्पादा यथा कृष्णमृगादयः ।
केचिन्नियतकालोत्पादा यथा कोकिलादयः । केचिन्नियतनिमित्ता यथा नवान्मुदध्वानादिनिमित्ता
चडाकागर्भादयः । केचित्प्रतियनियतक्रिया यथा ब्राह्मणानां यजनादयो, नेतरेषाम् । एवं केचि-
दुःखिनः । केचित्सुखिनः । कदाचित्द्विपर्ययश्वेलाद्यद्भुतरचनासुक्तब्रह्माण्डकोटिरूपभेकसा अपि
शरीररचनायाः स्वरूपं तैर्मनसाप्याकलयितुमशक्यरचन कुतस्तरां तत्करणसामर्थ्यमिति, न चेतना
इन्द्रादयोऽस्य कर्तार इति सर्वज्ञं सर्वशक्तिनित्यशुद्धशुक्तस्वभावमलौकिकं ब्रह्मैव कारणमित्यलौकिकमेव
कर्तृत्वमिति सिद्धम् ।

गोत्रामित्रीमद्भिदिधरधिरचितं विवरणम् ।

भङ्गकरणे सामर्थ्याऽभावादिति भावः । 'न चान्येषामिति । इन्द्रादीनामित्यर्थः । उभयनिषे-
धादिति । इन्द्रादीनां जीवान्तःपातित्वाज्जडीवयोरुभयोरनिषेधादेवाऽन्येषां निषेध इत्यर्थः । उपसंह-
रन्ति—'तस्मादिति । 'कर्तृत्वमिति । श्रुतिप्रतिपाद्यमलौकिकमिति शेषः । एतावता प्रवच्येन
परब्रह्मणि फलवाक्योक्तकर्तृत्वं प्रतिपाद्य कार्यलक्षणस्वरूपलक्षणयोर्विरोधः परिहृतः । इदानीं फल-
वाक्याऽनुक्तानां सर्वज्ञत्वादिधर्मणां सकलानां-तत्तच्छ्रुतिप्रतिपाद्यानां ब्रह्मणि निरूपयितुं-भूमिकां
रचयन्ति—'एवमिति । 'भोक्तृत्वमिति । श्रुतिप्रतिपाद्यमलौकिकं भोक्तृत्वमित्यर्थः । सृष्टि-

भाष्यवद्वीपश्रीमदिच्छारामप्रणीत. प्रदीप. ।

स्यूतेः प्रपञ्चोत्पत्तिस्थितिभङ्गकरणे जीवानां प्रपञ्चमध्यपातित्वेन स्वातन्त्र्याभावादित्यर्थः । ननु जडचेतन-
भिन्नानामन्येषामेव प्रपञ्चकर्तृत्वं ब्रह्मणि शारोप्यत इत्यत आहुः—'नचान्येषामिति । उभयनिषेधात्
उभयेनैवान्येषां निषेधादित्यर्थः । ननुभयातिरिक्तस्याप्रसिद्धत्वात्कथमुभेनान्येषां निषेध इति चेदित्यम् ।
तथाहि—जडजीवोभयं वस्तु, वेदेन वस्तुत्वेन प्रतीयमाणत्वादात्मवदिति केवलान्यत्पनुमानेनोभयत्वा-
पच्छेदेन वस्तुत्वे निर्धारितेऽर्थादुभयातिरिक्तानस्तुनो निषेधादिति वोच्यम् । ननुभयोर्वस्तुत्वप्रमाणको वेदः
क इति चेदयं 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्य स आत्मा' इत्यादिरूपोपदेशः । अस्मिन् कर्तृत्वमुपसंहरन्ति-
'तस्मादित्यादिना । कर्तृत्वतुल्यतया भोक्तृत्वमुपपादयन्ति—एवमिति । तथा च यथा कर्तृत्वम-
लौकिकं तथा ब्रह्मणि भोक्तृत्वमप्यलौकिकमवसेयमित्यर्थः । ननु ब्रह्मणि कर्तृत्वं नास्त्येव 'नित्यिक्यं'
'असंगो ह्ययं पुरुष' इत्यादिश्रुतिभिर्निषेधादत आहुः—नयेत्यादि । कर्तृत्वं ब्रमासमानाधिकरणम-

न वा काचिच्छ्रुतिः कर्तृत्वं निषेधति । विरोधमानात्कल्प्या तु लौकिकपरा । फलवाक्ये-
ऽप्यश्रुतानां गुणोपसंहारः कर्तव्यः ।

गोस्वामिप्रीतुरलीधरविरचिता धनुभाष्यव्याख्या ।

ननु प्रकृतिजीवाऽतिरिक्तानामेव केषामित्कारणत्वं कस्मात् भवतीत्यत आहुः—‘न चान्ये-
पामि’ति—तत्र हेतुमाहुः—‘उभये’ति । तदतिरिक्तस्य यस्तुनोऽभावादित्यर्थः । उपसंहरन्ति—
‘तस्माद्दि’ति । अतिदिशन्ति—‘एवं भोक्तृत्वमपी’ति । यथा कर्तृत्वमलौकिकं, तथा भोक्तृत्वम-
प्यलौकिकमेवाऽभ्युपगन्तव्यमित्यर्थः । ननुक्तं ‘निष्क्रिय’मसद्भो ह्ययमि’त्यादिश्रुतिभिः कर्तृत्वा-
दिक निषेधत इति, तत्राऽऽह—‘न चे’ति । कर्तृत्वमलौकिकं कर्तृत्वम् । प्रतीतं हि निषेध्यमित्युक्त-
त्वाद्देहाद्यव्यासकृतस्यैव प्रतीतत्वेन तदेवाऽऽन निषिध्यत इति नाऽनुपपत्तिः काचित् । अलौकिकस्य
निषेधे चाधकान्तरमाह—‘विरोधमानादि’ति । ब्रह्मण औपनिषदत्वाद्द्विरुद्धपरमोश्रयत्वेन सर्वो-
पपत्तेर्विद्यमानत्वेऽपि बुद्धिदोषजन्यविरोधमानादलौकिकतन्निषेधपरत्वेन कल्प्या तु श्रुतिलौकिकपरा
लौकिकप्रमाणपादानुगा भविष्यतीति महदूषणम् । श्रौतसार्थस्य लौकिकप्रमाणाऽनुसारित्वं नास्ती-

गोस्वामिप्रीतुरलीधरविरचितं विषयम् ।

रपि—भुङ्क्ते भोजयते हरिरिति भोक्तृत्व प्रतिपादयति । अपिना सर्वज्ञत्वादीनां परिग्रहः । ननु
यद्यलौकिककर्तृत्व ब्रह्मणि स्वीक्रियते चेदकर्तृत्वप्रतिपादकानां श्रुतीनां कर्तृत्वनिषेधकत्व स्यादित्यत
आह—‘न चे’ति । ‘श्रुतिरि’ति । ‘असद्भो ह्ययं पुरुष’ इत्याद्यकर्तृत्वप्रतिपादिका श्रुतिरित्यर्थः ।
‘विरोधे’ति । श्रुतिप्रतिपाद्योः कर्तृत्वाऽकर्तृत्वयोरचिन्त्यैश्वर्यवति भगवति विरोधाऽमानादित्यर्थः ।
ननु ब्रह्मण्यकर्तृत्वप्रतिपादकश्रुत्यन्वयाऽनुपपत्त्या साक्षात्कर्तृत्वनिषेधिका श्रुतिः कल्प्यत इत्यत आह—
‘कल्पये’ति । ‘लौकिके’ति । जीवनिष्ठ यलौकिककर्तृत्व तन्निषेधपरत्वेन व्याख्येयेत्यर्थः ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

‘अन्येपामि’ति । कालकर्मस्वभावात् । तदन्तर्भावादेवेति भावः । उपसंहरन्ति—‘तस्मा-
द्दि’ति । अतिदिशन्ति—‘एवमि’ति । अलौकिककर्तृत्ववत्फलवाक्योक्तं सर्वकामभोक्तृत्वमलौकि-
कम् । अनध्यस्तमप्राकृतमिति यावत् । न हीतिकारिकार्थं विवृण्वन्ति—‘न ही’ति । ‘विरो-
धमानादि’ति निष्कलादिश्रुतिविरोधमानरूपाणिनात्कल्प्या निषेधिका श्रुतिलौकिककर्तृत्वादि-
धर्मनिषेधिका भविष्यतीत्यर्थः । तथा च कालत्रयाऽवाध्य स्वप्रकाशमपरिच्छिन्नं सर्वकर्तृत्वसर्वकाम-
भोक्तृत्वाद्यलौकिकधर्मविशिष्टं परं ब्रह्मेति सिद्धम् ।

श्रीलालब्रह्मकृता गूढार्थदीपिका ।

निषेधे तदज्ञानं, ब्रह्माऽज्ञानमेव भवेदित्यर्थः । ‘विरोधमानात्कल्प्या त्वि’ति । निरञ्जन-
त्वादिधर्मविरोधात्कल्पनीयाऽनुमेया तु श्रुतिलौकिकपरा । लौकिकधर्मनिषेधिका भविष्यतीत्यर्थः ।

भगवद्दीपश्रीमद्वेच्छारामप्रणीतं मदीपम् ।

लौकिककर्तृत्वमित्यर्थः । इत्थं च लौकिककर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्निषेधेऽप्यलौकिके ब्रह्मण्यव्याहृते एवेत्यर्थः ।
ननु निष्क्रियत्वात्सद्ब्रह्मत्वादीनां ब्रह्मणि श्रुत्या प्रतिपादनादलौकिककर्तृत्वनिषेधिका श्रुतिः कल्प्या ।

गोस्वामिश्रीमद्विभिरचित्ता अणुभाष्यस्यास्या ।

त्याशयेन श्रुतिरेवाऽऽह—'नैपा तर्केण मतिरापनेये'ति । स्मृतिश्चा'लौकिकास्तु ये भावाः' ।
'नहि विरोध उभयमि'त्यादिकमुमेवार्थमाह ।

ननु 'ब्रह्मविद्यामोती'त्यादिसन्दर्भे कर्तृत्वोक्तावपि भोक्तृत्वस्याऽनुक्तत्वादेवं भोक्तृत्वमपीति कथं संगच्छत इत्याशङ्क्य कैमुत्येन समाधानमाहुः—'फलवाक्येऽपी'ति । अत्रायमर्थः । 'तमेव विदित्वे'-
त्यादिभिर्ब्रह्मज्ञानस्यैवाऽपरोक्षस्याऽभ्युत्पत्तत्वापकत्वम् । तत्साधन, 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदि-
ध्यासितव्य' इति श्रुतेः श्रवणादिकमेव । तथा च निदिध्यासनरूपाण्युपासनानि विज्ञेयस्य पूर्वा-
परादिभेदरहितस्यैकरसस्य सैन्धवपनवदवधारितस्य ब्रह्मणः प्रतिवेदान्तंभेद्यन्ते न वेति सन्देहे
सर्ववेदान्तप्रत्ययानि विज्ञानानि तस्मिन्स्मिन्वेदान्ते तान्येव तान्येव भवन्ति । संयोगरूपचोदनां-
ख्यानां प्रतिवेदान्तं विशेषाऽभावात् । यथा मुख्यप्राणोपासनानां वाजसनेयिनां छन्दोगानां च
प्रयोजनसंयोगो विशिष्ट एव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्थानां भवतीति । तथा रूपमप्युभयत्र तदेव विज्ञानस्य ।
विज्ञेयमेव हि रूपं विज्ञानस्य । तेन हि तन्निरूप्यते । यथा द्रव्यदैवतं यागस्य । ज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्वादिविद्ये-
पाणानुभयत्रापि साम्यात् । तथा चोदनाऽपि 'यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेदे'ति समानैव । एवमा-
ख्यापि सैव प्राप्ता विद्येति । तथा च संयोगादिभिर्हेतुभिर्विज्ञानानामेकत्वे यत्रैव वेदान्तरोदितगु-
णेष्वेव न्यूना गुणास्त्रय तत एवोपसंहर्तव्या इति गुणोपसंहारपादे निरूपयिष्यते । तथा फलवा-
क्येऽपि फलं ब्रह्म तत्प्रतिपादके ब्रह्मविद्यामोतीत्यादिवाक्येऽपि, तैरेव हेतुभिस्तत्राश्रुतानां भोक्तृत्वसर्व-
गतत्वसर्वात्मत्वसर्वाधिपतित्वादीनां गुणानां गुणोपसंहारः फलसाधनीभूतविज्ञाननिष्ठगुणानामिवो-

गोस्वामिश्रीमद्विभिरचित्ता विवरणम् ।

ननु फलवाक्यविवरणरूपान्तस्माद्वा एतस्मादित्यादिवाक्याद्भोक्तृत्वसर्वज्ञत्वादीनामप्रतीतेः
कया रीत्या ब्रह्मणि तेषां धर्माणां विद्यमानत्वबोधो भवतीत्यत आह—'फलवाक्ये'ति । 'गुणोप-
संहार' इति । अत्र उक्तानां गुणानामुपासे यथोपसंहारस्तथाऽत्रे चराचराधिकरणीयविषयवाक्योक्त-
कैश्चिद्विरचित्ता वेदान्तचन्द्रिका ।

ननु फलवाक्ये तावद्धर्माऽश्रवणात्कथं तद्वैशिष्ट्यमूरीकार्यमित्यत आहुः—'फलवाक्ये-
ऽपी'ति । अश्रुतानां कर्तृत्वादिधर्माणाम् । गुणोपसंहारो गुणानामुपसंहारः संग्रहः । अपिर्वक्ष्य-
श्रीलालनदृष्टता गृह्यधर्मादिका ।

ननु ब्रह्मविद्यामोति परमिति फलवाक्यसन्दर्भे तस्माद्वा एतस्मादित्यादिना कर्तृत्व श्रुते ।
न तु भोक्तृत्वमपीति कथमेवं भोक्तृत्वमपीति भाष्यकृद्भिरुक्तमित्याशङ्क्य भाष्यकाराः समादधते—
'फलवाक्येऽप्यश्रुतानामि'त्यादिना । गुणोपसंहारन्यायस्तुतीयाध्याये स्फुटः । तथाचैको
अणुभाष्यश्रीमद्विभिरचित्तामप्रणीतः प्रदीप ।

लौकिककर्तृत्वस्याप्यसद्भाद्विश्रुतिविरुद्धत्वादित्यत आहुः—'विरोधे'त्यादि । तथा च निरु-
द्धधर्माश्रयत्वस्य ब्रह्मणि सर्वापनिषत्समन्वयानुरोधेनाङ्गीकाराद्द्विरोधाभावात्कल्प्या श्रुतेः लौकि-
कपरा लौकिकप्रमाणान्तःपातित्वेय भविष्यतीति नालौकिककर्तृत्वनिषेधनसमर्थो भविष्यतीति भावः ।
नन्वलौकिककर्तृत्वस्य साधितत्वेपि एवं भोक्तृत्वमपीत्येन प्रतिज्ञातमलौकिकभोक्तृत्वं कथं
सिद्ध्येदित्याकाङ्क्षायां कैमुतिकन्यायेन तस्मिन्निर्माहुः । 'फलवाक्य' इत्यादिना । फलवाक्येपि

तथाचायं सूत्रार्थः—जन्मादियेषामित्यवयवसमासादतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। अथवा

गोस्वामिधीमन्मुर्लीधरविरचिता भणुभाष्यव्याख्या ।

पसंहारः कर्तव्य इत्यर्थः। अत एवाऽपिशब्दोऽपि संगच्छते। तथा सति केव कथा भोक्तृत्वमात्रस्येति कैमुतिकन्यायः प्रदर्शितः। 'न च कर्तृत्वमि'त्याभ्य 'गुणोपसंहारः कर्तव्य' इत्यन्तो ग्रन्थोऽचिन्त्यैश्वर्यार्थनिरूपको ज्ञेयः।

नन्वत्र सूत्रव्याख्यानस्यैवोचितत्वेन 'श्रुतिवाक्यार्थनिरूपणं कुत्रोपयुज्यत इत्यत आहुः—'तथा चे'ति। तथा च वाक्यार्थे निश्चितेऽयमेव वाक्यार्थ एव सूत्रार्थ इत्यर्थः। अस्य भाष्यत्वेन तथोक्तिर्युक्तैव। एवं वाक्यार्थनिरूपणेन सूत्रार्थं निरूप्य तदेव दृढीकर्तुं सूत्राऽवयवान्व्याचक्षते। 'जन्म आदियेषामि'ति। तानीति शेषः। अवयवार्थकानां पदानां हि बहुव्रीहौ बहुधाऽतद्गुणसंविज्ञानत्वमेव प्रतीयते। संयोगसमवायाऽन्यसम्बन्धेन कार्याऽनन्वयितया गुणानां घृतिघटकीमत्पदाना-

गोस्वामिधीमन्दिधरविरचितं विवरणम् ।

भोक्तृत्वस्य भूमाद्यधिकरणोक्तभूमात्वत्वानोपसंहारं कृत्वा तत्तद्धर्माणां ब्रह्मणि विद्यमानत्वमनया रीत्या बोधयामिति दिक्। एतावता कार्यलक्षणस्य ब्रह्मणि समन्वयं कृत्वाऽतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिं स्वीकृत्य पुष्टिदृष्टिप्रकारेण सूत्रार्थमाहुः—'तथाचे'ति। जन्म आविर्भावो येषां प्रकाराणामित्यर्थः। 'अवयवस-
कैश्चिद्विरचिता घेदान्तचन्द्रिका ।

माणोपासनासमुच्चायकः। फलितमाहुः—'तथा चे'ति। 'अयमि'ति। उक्तप्रकारेणाऽनुपपत्त्यभावात्कर्तृत्वादिधर्मविशिष्टं ब्रह्मेत्वेवरूपो वक्ष्यमाणः, अन्ते सिद्ध्यतीति शेषः। तमेव विशदयन्तः सूत्राऽवयवान् व्याकुर्वन्ति—'जन्मादी'ति। जन्मादिः प्रयमोऽवयवो येषां जन्मस्थितिलयानां ते जन्मादि। अत्र सुपां सुलुगिति जसो लुक्। 'अवयवसमासादि'ति। अवयवत्वबोधकसमासात्। भावप्रधानोऽयं निर्देशः। तादृशसमासत्वादित्यर्थः। 'अतद्गुणसंविज्ञान' इति।

श्रीछाण्डनदृक्ता गृह्यार्थदीपिका ।

साधारणो ब्रह्मधर्मो यत्र श्रूयते तत्राऽन्येषामनुक्तानामप्युपसंहारः कर्तव्यः। एवं सति फलवाक्ये ब्रह्मश्रुतमपि भोक्तृत्वमुपसंहर्षव्यमिति बोधनीयम्। जन्म आदियेषामित्यवयवसमासा-

भगवदीयधीमन्दिच्छारामप्रणीत मदीय ।

'ब्रह्मनिदाशेति परमि'तिफलवाक्येपि। 'अश्रुताना'मित्यादि। तथाचोपसंहारपादे तत्तद्गुणानुगुणयोग्यगुणानां धर्माणामुपास्ये यथोपसंहारः क्रियते तथा फलवाक्योक्तफले परस्मिन्नपि माहात्म्यज्ञानोपयोगितया भोक्तृत्वसर्वगतत्वसर्वाधिपतित्वादिश्रुतिबोधितसर्वधर्माणामेवोपसंहारः कर्तव्यः का कथा भोक्तृत्वस्येत्यर्थः।

एव सिद्धान्तं निरूप्य सिद्धान्तस्य सूत्रतात्पर्यस्य विषयत्व ज्ञापयितुं सूत्रार्थमाहुः—'तथाचे'त्यादिना। जन्मादि प्रथमावयवरूपं येषां ते जन्मादि। 'सुपां सुलुगि'ति जसो लुक्। तथा चादिपदस्य यत्पदार्थं उत्पत्तिस्थितिभङ्गप्रतिवाचिञ्चै लक्षणम्। जन्मपदतात्पर्यग्राहक एतन्नित्वावच्छिन्नं यत इति बोधः। 'अतद्गुणे'त्यादि। तथा च यत्र समासघटकपदार्थतावच्छेदकधर्मप्रकारेण समासघटकपदार्थानां बोधस्त्रानाहलक्षणम्, यथा लम्बकर्ण इत्यत्र लम्बकर्णत्वधर्मिभ्यां लम्बकर्णयोर्बोधत्

जन्मप्रभृति सर्वे भावविकारा आदिशब्देन गृह्यन्ते । तथा च, जन्म च आदिशब्देत्येकव-

गोस्वामिधीमुरलीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

मर्थोऽन्यपदार्थे प्रधानेऽन्वेतीत्यतद्दुष्प्रसंविज्ञानत्वम् । अत एव 'सर्वादीनि सर्वनामानी'त्यत्र सर्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञाप्रयुक्तमुडागमसिद्धयर्थं तद्दुष्प्रसंविज्ञानो बहुव्रीहिर्'हृत्लि सर्वेषामि'ति ज्ञापकवलेन स्वीकृतः । तस्मादवयववाचके बहुव्रीहौ ज्ञापकं विना न तद्दुष्प्रसंविज्ञानत्वमिति भावः ।

ननु जन्म आदिर्येषामिति विग्रहवाक्ये बहुवचनमनुपपन्नं, सूत्रे प्रत्यक्षत एवैकवचनस्य घटत्वादिति चेत् । उच्यते । अयं बहुवचननिर्देशो बहुव्रीहिः कर्मधारयगर्भत्वसूचकः । अन्यया गोस्वामिधीमादितिपरविरचितं विवरणम् ।

मासादि'ति भावप्रधानो निर्देशः । अवयवसमासत्वादित्यर्थः । तथा च जन्म आविर्भावः तद्रूपं यदवयवं तत् आदिः प्रथमं येषां स्थितिप्रलयाभिसंवेशानां प्रकाराणां ते जन्मादि । ननु जन्मादय इति वक्तव्ये कथं जन्मादीति चेत् । न । अस्य सूत्रस्य वेदरूपत्वं बोधयितुं छान्दसः सुपां सुलुगिति सूत्रेण जसो लृक् । ब्रह्मण इत्यधिकारलभ्यम् । यतो ब्रह्मणः सकाशादस्य जगतो जन्मादि आविर्भावतिरोभावादिप्रकारा भवन्तीति सूत्रार्थः । तथा च श्रुतिः-सो अङ्गवेद यदि वा न वेद । किञ्चिद्वनं कञ्च स वृक्ष आसीत् यतो व्यावाप्तृथिवी निष्टतक्षुः । मनीषिणो मनसा पृच्छतेद्दुतत् पद्य तिष्ठद्भवानि धारयन् । ब्रह्म वनं ब्रह्म स वृक्ष

केश्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

एतलक्षणं तु अन्यपदार्थविशेषणीभूतस्य समस्यमानपदार्थस्य कार्याऽनन्वयितया ज्ञानविषयत्वम् । तथा च जन्मस्थितिलयरूपान्यपदार्थविशेषणीभूतस्य समस्यमानपदार्थस्य जन्मन आकाङ्क्षादिविरहेण क्रियान्वयाऽभावादस्याऽतद्दुष्प्रसंविज्ञानत्वम् । अथवाऽन्यपदार्थोः स्थितिप्रलयाभिसंवेशः । तद्विशेषणीभूत आदिपदार्थः । तद्विशेषणं चान्यन्यार्थतकतया जन्मतद्धर्मरूपप्राथम्यस्याऽपेक्षासुद्धिजन्यत्वाच्च ब्रह्मकर्तृकभवनक्रियायामन्वयः (?) । तदनन्वये द्वाराभावाच्च तत्र जन्मनोऽप्यन्वय इत्यतद्दुष्प्रसंविज्ञानत्वमस्य समासस्येति ज्ञेयम् । जन्मादिभावविकारसंग्रहार्थं पञ्चान्तरेणाऽपि विवृण्वन्ति- 'अथवे'ति । अस्मिन्पक्षे आदिशब्दः प्रभृत्यर्थकः । प्रभृतिशब्दः सजातीयान्यवाचकः । 'सर्वे' इति । जायतेऽस्ति

श्रीलालसहजका गृहार्थदीपिका ।

दत्तदुष्प्रसंविज्ञानो बहुव्रीहिरिति । 'अवयवसमासा'दिति । अवयववाचकेन आदिशब्देन समासादित्यर्थः । आदिशब्दस्वावयववाचकत्वं सर्वादीनि सर्वनामानीति सूत्रे सिद्धम् । अत एव तत्त्वबोधिन्यामुक्तमादिशब्दोऽत्रावयववाचीति । तथा च जन्म आदि अवयवमूतं येषामिति लौकिकविग्रहोऽर्थः । येषामित्यन्यपदार्थः । येषां जन्मस्थितिभङ्गानामवयवभूतानां मध्ये आदि अवयवमूतमित्युत्पत्त्यादिप्रयाणां निवेशः । एवं सति येषां जन्मस्थितिभङ्गानां मध्ये जन्म आदि अवयवमूतं

अणुभाष्यधीमदिव्याराममणोलः प्रदीपः ।

अजहलक्षणम् । अत्र तत्त्वचित्तस्थितित्वमहत्त्वसमानाधिकरणत्रित्वेन रूपेण प्रयाणां बोधादुत्पत्तित्वादिधर्मत्रयस्य च सामाधिकरण्यविशेषणतया बोधात् रूपैकत्वत्यादीनामबोधादतद्दुष्प्रसंविज्ञानबहुव्रीहिरिति परिष्कृतोर्थः । बहुव्रीह्यपेक्षया इन्द्रस्य लघुत्वादाहः—अथचेत्वादि । सर्वे भावविकाराः । जन्मप्रभृति जन्मावपीकृत्य 'जायतेस्ति विपरिणमते वर्धतेपक्षीयते नश्यतीति' सिद्धाः

गोस्वामिधीमद्वलभाचार्यविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

‘जन्म आदिः यस्य तदि’त्यमेव विग्रहः कृतः स्यात् । एवं चाऽतद्गुणसंविज्ञानपक्षे जन्मनोऽपि ब्रह्म-
हेतुत्वप्रतिपत्तये कर्मधारयो गर्भस्यो वेद्य एकशेषेण । तथा च जन्म च तदादिश्च-जन्मादिः । जन्म
आदिर्येषां तानि-जन्मादीनि । जन्मादिश्च-जन्मादीनि च जन्मादीति विग्रहो ज्ञेयः । ‘नपुंसक-
मनपुंसकेनैकवचनान्यतरस्यामि’ति सूत्रेण बहुव्रीहेः शेष एकवद्भावस्य वैकल्पिकत्वप्रदर्शनार्थं
येषामिति बहुवचननिर्देश इति भावः । अस्मिन्पक्षे गौरवभेकदेशकेशे च मनसि-निधाय-पक्षान्तर-
माहुः—अथचेत्यादिना समाहारद्वन्द्वेन । अत्रायं भावः । पूर्वस्मिन्पक्षे बहुव्रीहेः कर्मधारयगर्भस्यै-
कशेषस्य च गुरुत्वादुभयपदार्थनिष्ठसमाहारद्वन्द्वस्य लघुत्वाज्जन्म चादिश्चानयोः समाहारो-जन्मादि ।
समाहारसैकत्वादेकवचनं ‘स नपुंसकमि’ति सूत्रेण नपुंसकत्वं च । तथा चाऽस्मिन्पक्षे
गोस्वामिधीमद्वलभाचार्यविरचितं विवरणम् ।

आसीत् यतो व्यावाष्टभिधी निष्टतन्धुः।मनीपिणो मनसा विव्रवीमि वः । ब्रह्माध्यति-
ष्टद्बुवनानि धारयन् इत्यादिश्रुत्या जगतो जन्मादिप्रकाराणां तत्तद्रूपेण जगद्रूपेण च भगवानेव
कीडतीति पुष्टिप्रकारः सूत्रेण बोधित इति सर्वमनवद्यम् ।

ननु सर्वे तद्गुणसंविज्ञानत्वमत्र स्वीकुर्वन्तीति चेत् । न । अत्राऽतद्गुणसंविज्ञानत्वस्यैव स्वीका-
रात् । तथाहि-तद्गुणसंविज्ञानत्वं नाम तस्य अन्यपदार्थस्य गुणो विशेषणं तस्य संविज्ञानं विशेष-
प्यान्वयिनान्वयित्वं येन । अन्वयित्वं च संयोगसमावायान्यतरसम्बन्धेन । यथा शुक्रवाससमानय
रुम्बकर्ममानयेत्यादौ । यत्र विशेषणस्य कार्यसम्बन्धाऽभावस्तत्रातद्गुणसंविज्ञानत्वम् । यथा
चित्रमुमानय । तथा च प्रकृते जन्म आदिर्येषामित्यत्र आदिपदार्थैः प्राथम्यं, तथापेक्षावुद्धिजन्य-
मिति तस्य बुद्धिकर्तृकत्वं न ब्रह्मकर्तृकत्वमिति ब्रह्मकर्तृकभवनक्रियायां तस्य सम्बन्धाऽभावान्त-
द्वारा जन्मनोऽपि सम्बन्धाऽभावादतद्गुणसंविज्ञानत्वमिति मन्तव्यम् । अधिकं तु प्रकाशे द्रष्टव्यमिति
दिक् । प्रवाहसृष्टिप्रकारेण सूत्रार्थमाहुः—‘अथचेति’ । ‘भावविकारा’ इति जायतेऽस्ति विपरि-
णमते वर्द्धतेऽपक्षीयते नश्यतीति वेदाङ्गनिरुक्तोक्ताः पदभावविकारा इत्यर्थः । ‘शृण्वन्त’ इति ।

धीमद्वलभाचार्यविरचिता गृह्यसूत्रव्याख्या ।

ते जन्मस्थितिभङ्गा जन्मादिशब्दवाच्या इत्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहावपि जन्मनो ग्रहणं भवति । अन्य-
पदार्थे जन्मनोऽपि निवेशात् । इत्यन्यपदार्थे जन्मनो निवेशाऽभावे त्वतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहियक्षे
जन्मनो ग्रहणं न स्यात् । लौकिकविग्रहवर्ति यत्तच्छब्दवाच्यस्यैव बहुव्रीहिवच्यत्वात् । अनेकमन्य-
पदार्थे इत्यनुशासनात् । अतो जन्मनोऽप्यन्यपदार्थे निवेशं कृत्वा जन्मादिपदवाच्यत्वं साधनीयम् ।
अन्यपदार्थमात्रवाचकत्वमतद्गुणसंविज्ञानत्वमिति शाब्दिकव्यर्थैरङ्गीकारात् । अतः परं द्रष्ट-
समासमाश्रित्य पक्षान्तरमाहुः—‘अथचेत्यादि’ । ‘जन्मप्रभृति सर्व’ इति । जन्मप्रभृति आदि येषां,
अस्ति वर्द्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यतीति रूपाणां पञ्चभावविकाराणां ते जन्मप्रभृतयः पञ्चभा-
वविकाराः । अस्यां भाष्यफाकिकायामतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिनिरूपणो जन्मप्रभृतिशब्दः । जन्मप्रभृत-
यश्च ते सर्वे च जन्मप्रभृतिर्सर्वे इति तत्पुरुषसमाससम्पन्नं जन्मप्रभृतिर्सर्वे इति पदम् । तथा चास्त्या-
दयो भावविकारा आदिशब्देन सूत्रे शृण्वन्त इति भाष्यफाकिकार्थः । आदिशब्देनास्त्यादयो भावविका-

ज्ञावः । आदिशब्दश्च धर्मवाची, स च स्वसम्बन्धिनं लक्षयति । तस्योभयसापेक्षत्वादुत्पत्तेर्विद्यमानत्वादन्यानेव भावविकारानुपलक्षयतीत्यादिशब्देनान्ये भावविकाराः । अथवा

गोस्वामिधीमन्मुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

आदिशब्दः प्रभृत्यर्थकत्वेन पूर्वोत्तरोभयसापेक्षत्वाज्जन्मनः साक्षात्निर्दिष्टत्वादुत्तरानवस्थित्यादीनेव भावविकारानुपलक्षयतीति ज्ञेयम् । जन्मनः प्रधानस्य समभिव्याहारात् । नहि केवलस्य विशेषत एतदुपलक्षकत्वं सम्भवति । समाहारद्वन्द्वपक्ष एव शिष्यसुद्धिवैशद्यार्थं प्रकारान्तरमाहुः—‘अथ चे’ति । घटप्रागभावत्वंमाऽधिकरणक्षणस्यैवोत्पत्त्यधिकरणत्वेन घटसत्ताक्षणस्यैतद्वैसाधिकरणत्वात्

गोस्वामिधीमन्मुरलीधरविरचितं विवरणम् । ३३३ ११८० ३३३ ३३३

पक्षेति शेषः । जन्मपदाऽऽदिपदयोर्द्वन्द्वेन जन्मादिपदस्य पङ्काचकत्वमाहुः—‘तथा चे’ति । ‘एकचद्भाव’ इति । सर्वोऽपि द्वन्द्वो विभाषैकचद्भवतीत्येकवद्भावः । ‘धर्मवाची’ति । पूर्वोत्तरमीमांसकयोर्वृत्तिविषये सिद्धान्तसैक्याज्जातिशक्तिवादिनां मीमांसकानां मते प्राथम्यरूपधर्मवाचीत्यर्थः । स्वसम्बन्धिनं प्राथम्यरूपधर्मसम्बन्धिनम् । ननु कथं लक्षयतीत्यत आहुः—‘तस्ये’ति । ‘उभयसापेक्षत्वादि’ति । जन्मनि यत्प्राथम्यं तदस्त्वादिपञ्चनिरूपितं जन्मनश्चाश्रयत्वमित्येवरीत्या प्राथम्यस्योभयसापेक्षत्वादित्यर्थः । ‘आदिशब्देने’ति । यद्यप्यादिशब्दा-
कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

विरणमते वर्धतेऽपक्षीयते नश्यतीति पद्भावविकाराः । तद्ग्रहणे समासमाहुः—‘तथा चे’ति । ‘एकचद्भाव’ इति । धर्मोऽजादित्वम् । प्राथम्यमिति यावत् । समाहारद्वन्द्व इत्यर्थः । आदिशब्देन तद्ग्रहणे प्रकार दर्शयन्ति—‘आदिशब्दश्चे’ति । एकवद्भावो यस्मिन् । द्वन्द्वः स तथा सिद्ध इति । पूर्वोत्तरे शब्दानां धर्मवाचकत्वसिद्धेः । ‘स’ इति । प्राथम्यरूपो धर्मः । तत्र कं लक्षयतीत्याकाङ्क्षायांमाहुः—‘तस्ये’ति । प्राथम्यरूपधर्मस्य । ‘उभये’ति । स्वाधारस्वरूपकोभयसाका-

श्रीलालबहदुरा गूढार्थदीपिका ।

राः कथं गृह्यन्त इत्याकाङ्क्षायामाहुः—‘आदिशब्दश्च धर्मवाची’त्यादि । आदिशब्दः प्राथम्यधर्मवाचीत्यर्थः । ‘स च स्वसम्बन्धिनं लक्षयती’ति । प्राथम्यसम्बन्धिनं सत्तारूपं भावविकार लक्षणया वक्ति । पञ्चसु भावविकारेषु सत्तारूपस्य धर्मस्य प्राथम्यात् । ‘तस्योभयसापेक्षत्वादि’ति । किंनिष्ठत्वादिस्त्वं किं प्रतियोगिकत्वादिस्त्वंमित्यमुभयसापेक्षत्वादित्यर्थः । सत्तानिष्ठत्वादिस्त्वं वृद्धादिप्रतियोगिकमिति सत्तारूपो भावविकार आदिशब्दवाच्यः । अन्येषां वृद्धिविपरिणामापक्षयनाशानुपलक्षको भवतीत्यादिशब्देनाऽऽस्तादयः पञ्चविकाराः ग्राह्याः । नन्वस्तिरूपभावविकारपेक्षयापि जन्मनः प्राथम्याज्जन्मरूपो भावविकारः कुतो न गृह्यत इत्याशङ्क्याऽहुः—‘उत्पत्तेर्विद्यमानत्वादि’ति । उ-

अणुभाष्यधीमन्मुरलीधरविरचिता प्रदीप ।

पद्भावविकाराः जगद्जन्मोत्तरकालीनाः । एकचद्भावः समाहारद्वन्द्व इत्यर्थः । धर्मवाची पूर्वमीमांसार्यां गवादिपदानां गोत्वादिधर्मशक्तिन्यायेनादिपदस्यापि प्राथम्यरूपधर्मं शक्तिरित्यर्थः । विग्रहवाक्यमाहुः—‘तथा चेत्यादि । धर्मवाची प्राथम्यरूपधर्मवाची । स च प्राथम्यरूपधर्मश्च । स्वसम्बन्धिनं स्वाश्रयनिरूपकात्मकौ सम्बन्धिनौ बोधयतीत्यर्थः । बोधयतीति अनुमानविषया बोधयति । तथाहि प्राथम्यमाश्रयनिरूपकोभयसापेक्षं सम्बन्धियपदार्थत्वात् प्रतियोगितावदिनिरीत्या

जन्मनोऽनादित्वम् । तदाधारस्य पूर्वमविद्यमानत्वात् । अन्ये त्वादिमन्तः । तदाधारस्य पूर्व

गोस्वामिश्रीमुरलीधरनिरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

स्वास्त्यदनाधारत्वम् । स्थित्यादीनां तु तदुत्तरभाषित्वेन तदाधारत्वादादिमन्त्वम् । अस्मिन्पक्षे आदिशब्दस्याधारवाचकत्वमिति ज्ञेयम् । तथाऽऽचादिशब्दः स्थित्यादितदाधारभूतो योऽर्थस्तस्य सत्तारूपो धर्मस्तस्य तु वाची तेषामवश्यं तदुत्तरभाषिणां स्थित्यादीनां धर्माणामुपलक्षक इत्यर्थः । द्वन्द्वपक्षेऽपि समाहारस्य समासार्थत्वे बहुव्रीहौ चाऽन्यपदार्थस्येति तुल्यत्वेन तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहेः सर्वैवादिसम्मतत्वेन च पक्षान्तरमाहुः—‘अथवे’ति । इहागमनमाविर्भावः । प्रवेशस्तितोभावः । अथवा, आगमनं स्थितिः प्रवेशस्तिरोभावस्तयोरेवान्तरभेदाज्जन्म आदिर्येषामिति । विग्रहस्तु जन्म आदिर्यस्य तदिति बोध्यः । जन्मादीत्येकत्रचनात् । नन्वेवं स्थितिनाशयोरेवान्यपदार्थत्वेन द्विवचनस्यैवोचितत्वात्स एव एकवचनासङ्गतिरित्यत आहुः—‘जात्यपेक्षये’ति । तद्यानुभूतावयवत्वेनैक-

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता विवरणम् ।

र्थसोभयत्र सम्बन्धात् पङ्कभावविकारो लक्षणा वक्तुं शक्यते, तथापि जन्मपदस्य विद्यमानत्वात्सर्वैव लक्षयतीत्यर्थः । नन्वेवं चेदुभयत्रसम्बन्धेन पदस्यैव लक्षणाऽस्तु, जन्मपदं व्यर्थमित्यस्वरसादाह—‘अथवे’ति । ‘अनादित्वमि’ति । जन्मनः पूर्वं पञ्चाभावादाश्रयं विना तस्य स्थितिर्नास्तीति जन्मन अनादित्वमित्यर्थः । इदं चासत्कार्यवादिमतेन । ‘अन्ये त्वि’ति । अस्त्यादीत्यर्थः । तदा-
कैश्चिन्निरचिता वेदान्तघनिका ।

द्वत्वात् तत्र स्वाधारभूताया उत्पत्तेर्जन्मपदेनैवोक्तत्वादन्यानेव स्वरूपकांक्षांस्तथेति आदिशब्देनाऽन्येऽवस्थित्यादयः प्रयविकारा लक्ष्याः । ग्राह्या इत्यर्थः । एवमादिपदव्याख्यान आदिपदेनाऽऽदित्वधर्मवत्तया लापवेन जन्मनोऽपि गृहीतुं शक्यत्वेन जन्मपदवैयर्थ्याऽऽपत्तिरित्यरुच्याऽऽदिपदस्य जन्मातिरिक्तभावविकारोपलक्षकत्वं प्रकारान्तरेणाऽऽहुः—‘अथवे’ति । ‘तदाधारे’ति । जन्माधारस्य । जन्मनः पूर्वम् । तथात्वादिति हेतुः । अयमर्थः—घटप्रागभावध्वसाधिकरणक्षणस्योत्पत्त्यधिकरणत्वेन घटसत्ताकालस्योत्पत्तेर्व्यसाधिकरणतयोत्पत्तेस्तदनाधारत्वेनाऽनादित्वम् । ‘अन्य’ इति । स्थित्यादयः पञ्च । आदिर्येचिते येषां त आदिमन्तः । ‘तदाधारे’ति । घटसत्ताकालस्य घटस्य

श्रीठाकूरमहोपाध्यायैवोपिका ।

त्पतिवाचकस्य जन्मशब्दस्य सूत्रे विद्यमानत्वात्तेनैव ग्रहणे पुनर्नादिशब्देन जन्मनो ग्रहणमिति भावः । आदिशब्देन जन्मनो ग्रहणाऽभावे हेत्यन्तरमाहुः—‘अथवे’ति । जन्म च आदिशब्देति विग्रहोऽस्मिन्नपि पक्षे । ‘जन्मनो नादित्वमि’ति । जन्मनः न आदित्वमिति पदच्छेदः । न आदिधर्मत्वमित्यर्थः । जन्मनि घटादिपदार्थनिष्ठादिधर्मत्वाऽभाव इत्यर्थः । जायते अस्ति वर्द्धते विपरिणमते अपक्षीयते

सगवदौचश्रीमद्विद्यारामप्रणीत. प्रदीप. ।

बोधयतीत्यर्थः । तस्य प्राथम्यस्य । उभयसापेक्षत्वात् स्वाश्रयतया जन्मनो निरूपकतयेतरेषां स्थित्यादिपदार्थानामित्येवमुभयसापेक्षत्वादित्यर्थः । विद्यमानत्वात् जन्मपदेन शक्त्यैव बोधनात् । अन्यानेव प्रपञ्चोत्पत्तिभिज्ञानेन । भावविकारान् पङ्क भवविकारान् । लक्षयति लक्षणया प्राथम्यनिरूपकान् बोधयतीत्यर्थः । तथा च जन्म जन्मनिष्ठप्राथम्यनिरूपकः पङ्क भावविकाराश्च यतो भवन्तीत्यर्थः । समाहारद्वन्द्वपक्षमेव प्रकारान्तरेण प्रदर्शयन्ति—‘अथवा जन्मन’ इत्यादिना ।

विद्यमानत्वात् । अत आदिशब्दः स्वाधारसद्धर्मवाची तद्धर्माणामुपलक्षकः । अथवा गमनप्र-

गोस्वामिध्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

वचनमिति भावः । तथा लिङ्गमपि लाघवाय सामान्यतो ननुसकमेव निर्दिष्टम् । नन्वेवं सति येषामिति बहुवचनं भाष्ये कथं संगच्छत इति चेत्—अस्मिन्पक्षे तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरिति प्रदर्शनार्थमन्यपदार्थानामनेकविधत्वप्रदर्शनार्थं चेति बुध्यस्व । नन्वेवं जन्मनोऽन्यपदार्थप्रवेशेऽपि

गोस्वामिध्रीमुरलीधरविरचित विवरणम् ।

धारस्य प्रपञ्चस्येति शेषः । 'स्वाधारसद्धर्मवाची'ति । स्वं आदित्वम् । तदाधारमूतः सद्धर्मः । अस्तिपदवाच्यो धर्मः अस्तित्व तस्य वाची तद्बोधकः । अन्यापेक्षया प्राथम्यात्तद्बोधकः सन् विपरिणामादीनां लक्षक इत्यर्थः । एतेनाऽजहत्स्वार्था लक्षणा सूचिता । तथा च जन्मपदेन श्रमो विकार, आदिपदेन पञ्च विकारा बोध्या इति न जन्मपदवैधर्म्यमिति भावः ।

केशिन्द्रिवरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

वा । 'अत' इति । स्थित्वादीनामेवादिमत्त्वात् । 'स्वाधारे'ति । स्वं स्थित्वादि । तदाधारो घटादिः सत्त्वदार्थः । तद्धर्मः सत्त्वरूपो धर्मः । तद्वाची सन्नेव स्वाधारधर्माणां विपरिणामादीनामेवोपलक्षक इति न जन्मपदवैधर्म्यमित्यर्थः । जन्मनोऽपि सद्गृहार्थं तद्गुणसंविज्ञानपक्षमप्याहुः—'अथवे'ति । आगमन ह्युद्गमः । व्युत्करणमिति यावत् । 'अभिसंविशन्ती'ति श्रुत्युक्तोऽभिसंवेशः । तयोर्भेद-रूपत्वादुत्पत्त्यादिपद्भावविकारा[णां]नप्यन्यपदार्थेषु संगृह्येति शेषं पूर्यित्वा जन्मोद्गम आदियेषा-मुत्पत्त्यादिप्रवेशान्तानामिति तद्गुणसंविज्ञानोऽयं बहुव्रीहिरित्यर्थः ।

श्रीलालभट्टकृत गूढार्थदीपिका ।

नश्यति चेति यास्कोक्तेषु पदसु भावविकारेषु प्रथमस्याऽपि जन्मनः न आदित्वम् । तत्र हेतुमाहुः—'तदाधारस्य पूर्वमविद्यमानत्वादि'ति । जन्मनः पूर्वं जन्माधारस्य घटादेरविद्यमानत्वादित्यर्थः । यावदघटादेर्जन्म न जातं तावत्तस्य प्रागभावोऽस्तीति घटादेरविद्यमानत्वम् । तथा च धर्मिणोऽभावजन्मा-ख्यो भावविकारः कस्य पदार्थस्यादिधर्मः स्यात् । अतो जन्मन आदित्व नास्तीत्याशयः । ततश्चादिशब्देन जन्म न गृह्यते, किन्तु जन्मशब्देन जन्म ग्राह्यम् । आदिशब्देन सत्त्वरूपो विकारो ग्राह्यः । वृद्ध्या-दीनामप्यादिशब्दग्राह्यता नास्तीत्यत्र हेतुमाहुः—'अन्ये त्वादिमन्त' इति । अन्ये वृद्ध्यादयो भाव-विकारा आदिमन्तो न त्वादय इत्यर्थः । आदिमत्त्वे हेतुमाहुः—'तदाधारस्य पूर्वं विद्यमानत्वा-दि'ति । यद्यपि—सत्त्वाधारस्य घटस्य विद्यमानत्वात्सत्त्वरूपस्याऽपि विकारस्यादिमत्त्वमायाति, तथापि

अनादित्वं स्वाधिकरणक्षणपूर्वक्षणानुत्तिखाधारकत्वमेवानादित्वं, पारिभाषिकं तत्रजन्मनोस्तीति-भावः । तदाधारस्य उत्पत्तेराधारस्य प्रपञ्चस्य । पूर्वं उत्पत्ते. पूर्वं, अविद्यमानत्वात् यहिःप्रकृतस्य अविद्यमानत्वादित्यर्थः । तदाधारस्य स्थित्वादेराधारस्य । पूर्वं स्वाधिकरणक्षणपूर्वक्षणम् । अतः यतो विद्यमानत्वमत इत्यर्थः । स्वाधारसद्धर्मवाची । तथाचात्र कल्पे आदिशब्दः स्थित्वादिभावविकारा-श्रयस्य सतः-प्रपञ्चस्य बोधकः । तत्र स्वशब्देन स्थित्वादयो भावविकाराः तदाधारः सन् प्रपञ्चस्तस्य धर्मः सत्त्वरूपस्तस्य वाची शक्त्या तस्य बोधकः । तद्धर्माणामित्यादि । सतः प्रपञ्चस्य धर्माणां स्थित्वादिभावविकाराणां लक्षकः, लक्षणया बोधक इत्यर्थः । एतादृशजन्मादि यत इति बोधः ।

वेदशयोर्भेदाज्जन्म आदिर्येषामिति । जात्यपेक्षया एकवचनम् । जन्म तु श्रुतत्वात् सिद्धम् ।

गोस्वामिश्रीमुरलीपरविरचितं शेषुभाष्यार्थयोः ।

वृत्तिपदार्थकत्वेनाऽन्यपदार्थत्वाऽभावादतद्गुणसंविज्ञानत्वमेव कस्मान्न भवतीत्यत आहुः—‘जन्म त्वि’ति । ‘श्रुतत्वादि’ति । ब्रह्मण इति शेषः । ‘यतो वे’त्यादौ श्रुतत्वाद्ब्रह्मणः सकाशात्सिद्धम् । तथा च यथा सर्वनामसंज्ञाप्रयुक्तमुदागमलिङ्गेन ‘हृदि सर्वेषामि’त्यनेन सर्वादीनीत्यत्र तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिसंज्ञायाऽपि श्रौतेन लिङ्गेन तद्गुणसंविज्ञान इत्यर्थः ।

गोस्वामिश्रीमद्विरचितपरविरचितं विवरणम् ।

इदानीं मर्यादा सृष्टिप्रकारेण तद्गुणसंविज्ञानपक्षमाश्रित्य सूत्रार्थमाहुः—‘अथवे’ति । ‘गमनप्रवेशयोर्’ति । जन्मप्रलययोर्मध्ये यत्कार्यस्वरूपं तस्येत्यर्थः । भेदात् कारणतो भेदात् । ‘जन्मे’ति । जन्म आदिर्येषां तज्जातीयं जन्मादि न जातिसूत्रविकारत्वम् । एवं च यतो ब्रह्मणः सकाशादस्य जगतो जन्मादिपञ्चावविकारा भवन्तीत्यर्थः । तथा च ब्रह्मकर्तृकभवनक्रियायां विकाराणामन्वयात्तद्गुणसंविज्ञानचबहुव्रीहिरिति भावः । अस्मिन्नर्थे कारणमाहुः—‘श्रुतत्वादि’ति । ‘यस्मिन्निर्दं सं च विचैति सर्वं यस्मिन् देवा अभि सर्वं निपेदु’रित्युक्तेश्चिरचित्ता वेदान्तचन्द्रिका ।

नन्वेवं सूत्र एकवचनाऽऽसङ्गतिरित्यत आहुः—‘जात्यपेक्षये’ति । ‘ब्राह्मणो मामकी तनु’रित्यादिवत् । जातिश्चाऽत्र सर्वेषु क्रियात्वरूपा । अत्र भाष्ये येषामिति बहुवचनं त्वन्यपदार्थत्वाऽनेकविधत्वप्रदर्शनार्थम् । यद्वा येषामिति न विग्रहः किन्त्वर्थकथनमात्रम् । स तु जन्मादिरस्य जन्मादिजातीयस्य धर्मस्य तदेतत्सूचनार्थमेव जात्यपेक्षयेति ग्रन्थः । अत एव लिङ्गमपि सामान्याऽभिप्राय कृतनपुंसकमेव निर्दिष्टम् । ननुद्गमरूपजन्मनि किमग्रमाणित्यत आहुः—‘जन्मत्वि’ति । ‘श्रुतत्वादि’ति । व्युत्तरणश्रुतिश्रुतत्वात्सिद्धं निर्विवादम् । एतद्यथा तथा प्रपञ्चितं श्रीमद्गोस्वामिचरणैर्विद्वद्भारणे । एवं पक्षत्रयेण सूत्रं व्याख्यायर्जुमार्गेण व्याकुर्वन्ति—
श्रीलाट्टभट्टकृता गृह्यार्थदीर्घिका ।

सर्वेषु धर्मेषु सत्ताया एव प्राथम्यात्सत्तारूपो विकार आदिशब्दवाच्य इत्यर्थः । तदाहुः—‘अत आदिशब्दः स्वाधारसद्दर्मवाची’ति । स्वः घटादिः—आधारो यस्य, एतादृशो यः सद्दर्मः सत्तारूपो धर्मस्तस्य वाचकः आदिशब्द इत्यर्थः । एवं सति जन्मादिपदे जन्मपदेन जन्म ग्राह्यमादिशब्देन सत्ता ग्राह्येति, विकारद्वयवाचकं जन्मादिपदं समाहारद्वन्द्वनिर्मितमिति फलितम् । वृद्धादिभावविकाराणां चतुर्णां ग्रहण उपायमाहुः—‘तद्धर्माणामुपलक्षक’ इति । तद्धर्माणामुपलक्षकरूपमाणासुपलक्षक इत्यर्थः । उपलक्षणविधया वृद्धादयो गृह्यन्ते । इत्थं जन्मादिपदेन पक्षेण भावविकारा नृक्षीता इति निर्दुष्टमखिलम् । अतः परं तद्गुणसंविज्ञानचबहुव्रीहिसाध्यं जन्मादिपदस्यार्थं लभ्यते । ‘गमनप्रवेशयोर्भेदादि’ति । ‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते

भगवदीयश्रीमद्विष्णुसारासंग्रहोक्तं प्रदीपः ।

बहुसम्मतत्वेन तद्गुणचबहुव्रीहिसंज्ञाश्रित्याहुः—‘अथवे’त्यादि । गमनेत्यादि । गमनमाविर्भावो रूपोत्पत्तिः, प्रवेशो ब्रह्मस्योर्भेदात् । मित्रार्थयोचकं ‘जन्म’ ‘आदि’ इतिपदद्वयमुपात्तमित्यर्थः । जन्म जन्मपदार्थः । आदिः अनादिरज्ञाश्रयः । येषामिति बहुवचनं तद्गुणसंविज्ञानेन बहूनां सङ्गहा-

अथवा किमनया कुसृष्टया, जन्म आद्यस्य आकाशस्य यत् इति । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत' इत्येव, विचार्यते । फलसम्बन्धित्वात् । तेनैकत्र सिद्धः शास्त्रार्थः प्रकारा-

गोस्वामिश्रीमुरलीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

एवं पक्षत्रयेण जन्मादीत्यवयव व्याख्याय ततोऽपि लाघवप्रदर्शनार्थमृजुमार्गेण व्याख्यान-
माहुः—'अथवे'ति । कुत्सितानां गौरवलक्षणादियुक्तानां सृष्टिः कुसृष्टिः । आदौ भव आद्यः । ननु 'सोऽश्रुत' इत्यत्र प्रथमान्तेन तच्छब्देन जीवस्यैवोक्तत्वात्तस्मादित्यनेन तस्यैव सन्निहितस्य परामर्शादात्मशब्देन च सामानाधिकरण्यादैश्वर्यादिविशिष्टस्य कस्यचिद्भूतमौक्तिकादिकर्तृत्वं निःस-
न्दिग्धमेव प्रतीयत इति कथमेतस्य जन्मादिसूत्रविषयत्वं सन्देहाऽभावादित्यत आहुः—'फलसम्ब-
न्धित्वादि'ति । नहीदं वाक्यं जीवपरमेवेति वक्तुं शक्यम् । ब्रह्मपरत्वसाऽपि सम्भावयितुं

गोस्वामिश्रीमद्विरिपरविरचित विवरणम् ।

पनिपदि श्रुतत्वादित्यर्थः । 'सिद्धमि'ति । यत्सिद्धं तदन्यं सजातीयं स्मारयतीति
न्यायात्सचरस्य प्रतिसचरस्मारकत्वं युक्तमेवेति भावः । पुष्टिप्रवाहमर्यादाप्रकारेण व्याख्यायैषां
कथनस्याऽनतिप्रयोजनत्वाच्चिद्वयगौरवाच्चैत्यरूच्या प्रकारान्तरेण सूत्रार्थमाहुः—'अथवे'ति । ननु
सूत्रात्केवलाकाशस्यैवोत्पत्तिः प्रतीयते, ननु जगदुत्पत्तिः । एवं च केवलाकाशजनकत्वस्यैव
कैश्चिद्विरचिता चेदान्तचन्द्रिका ।

'अथवे'ति । 'कुसृष्ट्ये'ति । कुत्सितानां प्रतिपत्तिगौरवलक्षणादिदोषयुक्तानामर्यानां सृष्टिः कल्पना
तथा किम् । न किमपीत्यर्थः । 'आद्यस्ये'ति । आदौ भव आद्यः । तस्याऽऽकाशस्य । ननु यतो

श्रीलालभट्टकृता सूत्रार्थदीपिका ।

येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति श्रुतौ प्रयन्ति गमनं कुर्वन्ति । यद्ब्रह्म
प्रविशन्तीत्यर्थस्य विविक्षया प्रयन्ति प्रविशन्तीति गमनप्रवेशनक्रिये उक्ते । तयोर्गमनप्रवेशयो-
र्भेदाद्ब्रह्म आदिर्येषामिति बहुवचनम् । तेन पदेन लौकिको विग्रहः कर्तव्य इत्यर्थः । एवं सति
यतो वा इमानीतिश्रुतौ चत्वारः पदार्था उक्ताः । जन्मजीवनगमनप्रवेशाख्याः । तेषां
सूत्रार्थं लौकिकविग्रहवाक्ये येषामिति बहुवचनाऽऽग्रहो माप्यकाराणाम् । तथा च जन्म
आदिर्येषां यतो वा इमानीति श्रुत्युक्तजीवनगमनप्रवेशनानां, ते जीवनगमनप्रवेशनाख्या
जन्मादिपदवाच्या इत्यर्थः । अन्यथा प्रवेशनिर्भयमयोर्भेदाऽनङ्गीकारे जन्म आदिः ययोः स्थितिभङ्गयो-
रिति विग्रहः स्यात् । अस्मदुक्तरीत्या तु यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इति श्रुतौ जन्म-
जीवनगमनप्रवेशा य उक्तास्तेषां चतुर्णामपि ग्रहणार्थं जन्म आदि येषामिति विग्रहेण जन्मादीनां
चतुर्णां ब्रह्मकर्तृकत्व साध्यते । चतुर्णां ब्रह्मकर्तृकत्वबोधनाय येषामिति बहुवचन माप्ये । नन्वनेक-
मन्वपदार्थ इत्यनुशासनादन्वपदार्थबोधो बहुव्रीहिणा भवेत् । अन्यपदार्थाश्च येषामित्यनेनोक्ता
जीवनगमनप्रवेशास्तेषामेवात्र बोधो भविष्यति न जन्मन इत्याशङ्क्य समादधते—'जन्म तु श्रुत-

भगवद्गीयश्रीमद्विष्णुसामग्रौत प्रदीप ।

र्थमुक्त, ननु निग्रहपटकमपि । सूत्रे एकवचनस्यैव सत्त्वात् । विग्रहवाक्ये तु जन्म आदिर्यस्य तत् इले-
वंरूपम् । नन्वेकवचनेन सौत्रेण जन्मादिषण्णां बोधः कथमित्यत आहुः—'जात्ये'त्यादि । तथा च
विकारत्वधर्मस्यैक्यादेकवचनमिति भावः । नन्वत्राप्यादिपदस्य पदसमुदायत्वावच्छिन्ने लक्षणया सर्वेषां

न्तरेपि । 'यतो वा इमानी'त्यत्र विस्फुलिङ्गयत् सर्वोत्पत्तिः । अत्र तु क्रमेणैति विशेषः । एतेन

गोत्वामिध्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

शक्यत्वात् । तत्र हेतुः । 'फलसम्बन्धिरवादि'ति । महावाक्यप्रकरणपठितस्याऽवान्तरवाक्यस्य तेनापि सहैकार्यात्तत्सम्बन्धित्वम् । तथा च पक्षद्वयसम्भावनस्याऽत्र प्रसक्तत्वाच्छास्त्रस्याऽवकाश इति भावः । नन्वेतस्य जन्मादिसूत्रविषयत्वे यतो वेत्याद्यत्र कथं निर्णय इत्यत्र आह—'तेनैकत्रे'ति । 'तत्तेजोऽसृजत स वायुमसृजते'त्यादौ सर्व एव प्रकारा 'आकाशं वायुं च सृष्ट्वाऽऽ-

गोत्वामिध्रीमद्विरचिता विवरणम् ।

ब्रह्मलक्षणत्वमायाति, न तु जगज्जन्मादिकर्तृत्वसेति यतो वेत्यादिवाक्ये ब्रह्मभेदापत्तिः स्यादित्यत्र आह—'तेने'ति । येन यतो वेत्यादि विषयवाक्यत्वेनाऽऽहतं तेनाप्याकाशादिवाक्यसङ्गहायमेवमङ्गीकार्यम् । अन्यथाऽऽकाशादिवाक्ये ब्रह्मान्तराऽऽपत्तिः स्यादिति भावः । 'सिद्ध' इति । दिक्प्रदर्शनरीत्याऽन्यान्पि वाक्यान्वयत्र बोद्धव्यानीति ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकर्तृत्वं सिद्धमिति शास्त्रार्थः सिद्ध इत्यर्थः । 'प्रकारान्तरेऽपी'ति । बोध्य इति शेषः । ननु कुत्र प्रकारान्तर इत्यत्र आह—'यतो वे'ति । भृगुप्रपाठक इति शेषः । 'विशेष' इति । बोध्य इति शेषः ।

केचिद्विरचिता वेदान्तपत्रिका ।

वा इमानीतिवाक्यं विहायेदं किमिति विचार्यत इत्यत्र आहुः—'फले'ति । परविवरणरूपत्वात् तत्त्वम् । परस्वैव च फलत्वात् । एतेनाऽस्य प्रधानवाक्यत्वमप्युक्तं भवति । तथा च गौणमुख्ययोर्मुह्ये कार्यसम्प्रत्यय इति न्यायादेतद्विचारस्वैवमुक्तत्वादिति भावः । नन्वस्याऽस्य सूत्रस्य विषयत्वे 'यतो वा इमानी'त्यादौ कथं निर्णय इत्यत्राहुः—'तेने'ति । एकत्रोत्पत्तिप्रकारे ।

श्रीलालमद्वकृता गूढार्थदीपिका ।

स्वात्सिद्धमिति । बहुव्रीहिणाऽन्यपदार्थस्योक्तत्वाज्जीवनगमनप्रवेशानां ग्रहणम् । जन्मं तु, श्रुतत्वाज्जन्मादिपदे श्रुतत्वात्सिद्धमित्यर्थः । समासघटकीभूतत्वेऽपि तद्गुणसंविज्ञानपक्षाऽऽश्रयणात्समस्तपदान्तर्गतजन्मपदवाच्यस्याऽपि जन्मनो ग्रहणं सर्वादीनि स्वयैनामानीति पाणिनिसूत्रे सर्वादिपदान्तर्गतसर्वपदवाच्यस्यापि सर्वशब्दस्य ग्रहणवदिति ह्यर्दम् । स चासौ गुणश्च तद्गुणः । तस्य संविज्ञानगुणयोगसमये प्रव्यक्तीभावो यत्र स तद्गुणसंविज्ञान इति लक्षणत्वात् । उदाहरणं तु लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति । लम्बकर्णमानयेत्यादि । 'जात्यपेक्षयैकवचनमिति । जन्म आदिर्येपामिति विग्रहवाक्ये जन्मपद एकवचनं जात्यपेक्षेत्यर्थः । यतो वा इमानि

ममवदोवधीमद्विच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

योपेपि जन्मनो जन्मत्वेन रूपेणाबोधदत्तद्गुणसंविज्ञान एवं भवेदत आहुः—'जन्मे'त्यादि । श्रुतत्वात् जन्म तु 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिश्रुत्युपस्थापितत्वात् जन्मविशिष्टजन्मनिष्ठादितानिरूपकसमुदायत्वावच्छिन्ने आदिपदलक्षणतात्पर्यात्तद्गुणसंविज्ञान एवमिहापीत्यर्थः । ऋतुपक्षान्तेण सूत्रार्थमाहुः—'किमनये'त्यादिना । इत्येवं ब्रह्मणः सकाशात्सर्वस्योत्पत्तिबोधकमिदमेव वाक्यं विचार्यते । विषयत्वेन 'जन्माद्यस्य यत' इतिसूत्रेणेत्यर्थः । ननु बहूनां तादृशनाक्यानां मध्य इदमेव

१ मत्र का उभयत्रापि शास्त्रार्थक्षेप्यात् कुत्रैकं गमनदिच्छयोत्पत्तिप्रकारभेद इति विशेष इत्यर्थः इत्यर्थः सूचिता इति न्यायचरनेतिरिति । अत एव मवापि स्वत्वात् इत्यर्थः । इत्यत्र आहुः—उलकाऽऽश्रुदेरादसौऽयम् ।

सर्व एव प्रकाराः सूचिता वेदितव्याः । ब्रह्मविचारे ब्रह्मणोऽप्यधिकृतत्वात्तद्ब्रह्मेत्यायाति ।

गोस्वामिधर्मिगुरङ्गीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

काशं वा सृष्टे'त्यादयः सर्व एव ज्ञेयाः । तथा च सर्वेषां सृष्टिनाम्नानामविरोधः सिद्धयतीति भावः । ननु सूत्रे ब्रह्मशब्दाऽऽभावाद्दनुपपत्तिप्रतिस्नधानाऽभावेनाऽऽध्याहारस्याऽपि वक्तुमशक्यत्वाच्च कथमेतस्य फलवान्योक्ततन्निष्ठकर्तृत्वनिश्चायकत्वमित्यत आहु.—'ब्रह्मविचार' इति । यत्तदोक्तिसम्बन्धात्तच्छब्दस्य प्रतिज्ञासूत्रेऽधिकृतस्य ब्रह्मण एव सन्निहितत्वाद्भिन्नेषुपेणोपस्थापकत्वमिति नाऽऽध्याहार इत्यर्थः ।

गोस्वामिधर्मिगुरङ्गीधरविरचित विवरणम् ।

ननु सूत्रे किमर्थमयं छिष्टप्रयोग कृतः । येनानेकन्यास्यान समू(क)तमत आहु.—'पुत्रेने'ति । जन्माद्यसेति छिष्टप्रयोगेणेत्यर्थः । 'प्रकारा' इति । स्वमते साक्षात्कर्तृत्वम् । परमते तदस्यत्व, कृत्रचित् क्रमेणेति प्रकाराः ।

ननु लक्ष्ये लक्षणसमन्वयार्थं लक्ष्यबोधकं पदमवश्यं वक्तव्यमत आहु.—'ब्रह्मे'ति । 'आयाती'ति, अर्थादित्यादि । एतावता लक्षणाशो व्याख्यात । प्रमाणाश व्याख्यातु-
कश्चिद्विरचिता वेदान्तचरित्रका ।

शास्त्रार्थः कर्तृत्वरूपः । प्रकारान्तर उत्पत्तिस्थितिप्रलयनिरूपणरूपप्रकारान्तरे । अत्र ज्ञातव्य इति शेषः । वाच्यद्वयोक्तोत्पत्तिप्रकारे यो विशेषस्तमप्याहु —'घृतो वे'त्यादिना । चतुर्था सूत्रविवरण-फलमाहु.—'पुत्रेने'ति । चतुर्था सूत्रविवरणेन । सूत्रे छिष्टप्रयोगेन वेदोक्ता साक्षात्परम्पराभेदेन ये सृष्टिप्रकाराः सूचितस्ते ज्ञातया इत्यर्थः । ननु पूर्वं ब्रह्मसम्बन्धिविचारस्यैवाऽधिकृतत्वेन ब्रह्म-
णोऽनधिकृतत्वादन तद्ब्रह्मेत्यव्याहृत भविष्यतीत्याशङ्कामपाकुर्वन्ति—'ब्रह्मविचारे'ति । यत्-

श्रीबालभद्रकृता गूढार्थदीपिका ।

'भूतानि जायन्ते इति श्रुतौ यत्प्रयन्यभिसविशन्तीति गमनप्रवेशयोर्भेद उक्तस्तत्सूचनार्थं भाष्ये जन्म आदिर्येषामिति बहुवचनम् । तथाऽस्मिन्नेव विग्रहवाक्ये जात्यपेक्षया जन्मेत्येकवचनमित्यर्थः । अयमर्थः । यतो वेति श्रुतौ भूतानि जायन्ते इति बहुवचनाद्भूतप्रतियोगिकानि जन्मान्यपि बहूनीति जन्मपदे बहुवचनं प्राप्नोति अस्ति तु जन्मेत्येकवचनमित्याशङ्क्य जन्मपद एकवचनं साधयन्ति । 'जात्यपेक्षया एकवचनमिति । सकलेषु भूतप्रतियोगिकजन्मसु जन्मरूपा जातिरैकैवेति जन्मपद एकवचनमुचितमतो जन्म आदिर्येषामिति विग्रह कर्तव्य इति हार्दम् । जन्म आदिर्येषामिति विग्रहेऽन्यपदस्य बहुवचनान्तत्वाज्जन्मादिशब्देऽपि प्रथमावहुवचनरूपो जप् सुपां सुलुगिति वैदिकप्रक्रियासूत्रेण लुप्त । अतो जन्मादीति प्रयोग सूत्रे साधुः ।

'फलसंबन्धत्वादि'ति । आरम्भे ब्रह्मविदाप्नोति परमिति फलसोक्तत्वात्तस्माद्ब्रह्म एतस्मादात्मन आकाशः संबन्ध इत्येव सृष्टिवान्य मुख्यमिति तदेव विचार्यत इति भावः ।

भगवद्गीतेश्रीमद्विष्णुसारात्मप्रणेत प्रदीपः ।

विषयत्वेन विचार्यतेऽत्र किं गमकमित्यत आहु.—'फले'त्यादि । 'ब्रह्मविदाप्नोति परमिति फलबोध-
कवाक्यपठितप्रपाठकान्तर्गतत्वेन तस्य प्राधान्यादिति भावः । नन्वत्रैवमेवास्तु अन्यत्र तु 'यतो वा इमानी'त्यादिशब्देषु सर्वत्र तद्व्यादिनिष्पन्नस्य निश्चितरूपस्य वा जीवस्यैव कर्तृत्वमस्तित्यत आहु.—

न त्वध्याहारः । शास्त्रे योनिः शास्त्रयोनिः । शास्त्रोक्तकारणत्वादित्यर्थः । शास्तीति शास्त्रं

गोस्वामिश्रीसुरलोचरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

ननु ब्रह्मणोऽधिकृतत्वेऽपि नित्यशुद्धसुक्तस्वभावत्वात्कथमेतस्य कर्तृत्वमुपपद्यत इत्याशङ्क्य शिष्टेन सूत्रावयवेन तत्समाधानमाह—‘शास्त्रयोनिर्त्वादि’ति । ब्रह्मणः श्रुत्येकसमिगम्यत्वेन कारणत्वस्याऽपि तथात्वान्नानुपपत्तिरिति भावः । ननु सूत्रे शास्त्रपदोपादानात्काणान्दन्यायमायावादादीनामपि प्रसक्तेस्तत्रैव कथमुक्तेन प्रकारेण कारणत्वोक्तिरित्याशङ्क्य शास्त्रशब्दार्थमाह—‘शास्ती’ति । शासनं सन्मार्गं स्थापनम् । नहि काणादादीनां सन्मार्गं स्थापनं कार्यत्वेन वक्तुं शक्यम् । तेषां शुक्रमोहितबुद्धित्वेन च वेदविरुद्धत्वेन मोहार्थत्वात् । ननु वेदशब्दस्य काण्डद्वयवाचकत्वेनोत्तरका-

गोस्वामिश्रीमद्भिरिधरविरचितं विवरणम् ।

माहुः—‘शास्त्रे’त्यादिना । शास्त्र इति विषयसप्तमी । विषयत्वं च प्रतिपाद्यत्वमित्यभिप्रायेणाऽऽहुः—‘शास्त्रोक्ते’ति । वेदप्रतिपाद्येत्यर्थः । ‘वेद’ इति । प्रभुसम्मितः सुहृत्सम्मितः कान्तासम्मितश्चेति शब्दस्य त्रिविधत्वादयं प्रभुसम्मितः शब्द इत्यर्थः । एवं च तदाज्ञामज्ञो न कर्तव्य इति भावः । ननूपनिषद्वाक्यमेवात्र प्रमाणमिति वक्तव्ये वेदसामान्यग्रहणं किम-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

दोर्नित्यसम्बन्धादर्थदेव तद्वोचो भविष्यतीति नाऽध्याहारापेक्षापीत्याशयः । एवं लक्षणबोधकांशाऽऽद्यभूतं सूत्रांशं व्याख्याय प्रमाणवोधकं हेतुभूतं सूत्रांशं व्याकुर्वन्ति—‘शास्त्रे योनिरिति । विषयसप्तमीयम् । विषयत्वं चाऽत्र प्रतिपाद्यत्वम् । तथा च शास्त्रे हि सूत्रादिकर्तृत्वं ब्रह्मण एव प्रतिपाद्यते । अतः शास्त्रप्रतिपादितसृष्ट्यादिकर्तृत्वाद्यस्य जन्मादिकर्तृ तदेव ब्रह्मेति सूत्रार्थः पर्यवसितो ज्ञेयः । एतेन ब्रह्म श्रुत्येकसमिगम्यमिति तत्कर्तृत्वमपि तथेति नाऽनुमानगम्यं कर्तृत्वं सद्भिरादृतव्यमिति सूचितमतो नाऽनुपपत्तिरिति भावः । अन्यत्र शास्त्रत्वव्यवहारो गौण इति बोधयितुमाहुः—‘शास्ती’ति । एतदुक्तमेवाऽऽदरणीयं सद्भिरिति ज्ञापनार्थमेव वेदपदं परित्यज्य शास्त्र-

श्रीलात्सद्वक्त्रा गृह्यार्थदीपिका ।

शास्त्रे योनिः शास्त्रयोनिरिति सप्तमीतत्पुरुषः । शास्त्रे इति सप्तम्या शास्त्रस्याधिकरणत्वम् । प्रतिपाद्यत्वसम्बन्धेन तत्र वर्तमानत्वात् । तथा च शास्त्रे प्रतिपाद्यं यत्कारणं तत् शास्त्रयोनिः । तत्वं शास्त्रयोनित्वम् । फलितमाहुः—‘शास्त्रोक्तकारणत्वादि’ति । ननु ब्रह्मणः कारणत्वमुपनिषत्सुपठ्यते ततश्च जन्माद्यस्य यत् उपनिषद्योनित्वादित्येव वक्तव्यं तद्विहाय शास्त्रयोनित्वादिति किमर्थ-

भगवद्गीषधीमद्विच्छारामणीत प्रवीचः ।

‘तेने’त्यादि । तेन ब्रह्मणः कारणतायाः सिद्धत्वेन । एकत्र सिद्ध इत्यादि ‘तस्माद्वा एतस्मादात्मन’इत्यत्र ब्रह्मणः प्रपञ्चकारणत्वमिति शास्त्रार्थः सिद्धः स एव ‘यतो वा इमानि’ ‘आनन्दाद्भवे खल्विमानि’ त्यादिखले सर्वत्र बोध्य इत्यर्थः । अत्र तु ‘तस्माद्वा एतस्मादि’त्यत्रेत्यर्थः । ननु ‘जन्माद्यस्य यत्’ इति सूत्रभागेन ब्रह्मणः कारणत्वं व्यवस्थापितं तच्च नित्यशुद्धसुद्धसुक्तस्वभावत्वाद्ब्रह्मणो न सम्भवतीति पूर्वपक्षे प्राप्ते सूत्रयोपेय समाधानमाहुः—‘शास्त्रे’त्यादिना । ‘शास्त्रोक्ते’त्यादि । तथा च ब्रह्मणो यथा तौक्तिकमुत्तयगम्यत्वं वेदैकसमिगम्यत्वं तथा ब्रह्मनिष्ठकारणत्वमपीति वेदोक्तकारणतायां विप्रतिपत्तौ ब्रह्मापि विप्रतिपन्न स्वात्तस्माद्भेदोक्तमेवाहीकार्यमिति भावः ।

वेदः । सामान्यग्रहणं पूर्वकाण्डे पूर्वसृष्टिवाक्यानां सङ्ग्रहार्थम् । यथास्यैव कारणत्वं, नान्यथा तथोपरिष्ठाद्व्यामः । मतान्तरव्यञ्जनादीनां न विकारित्वम् । किन्त्याविर्भावतिरोभावाद्येन

८ गोस्वामिधीगुरखीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

पडस्थानामेव सृष्ट्यादिवाक्यानां कथं ग्रहणमित्यत आहुः—‘सामान्यग्रहणमिति । पूर्वस्मिन्नपि काण्डे सृष्ट्यादिवाक्यानां—‘प्रजापतिरकामयते’त्यादीनां सत्त्वात्तेषां सङ्ग्रहार्थं सामान्यग्रहणम् । ननु तत्र प्रजापतिप्रभृतीनामेव कर्तृत्वस्य प्रतीयमानत्वात्कथं ग्रहण एव तत्त्वं तत्राहुः—‘यथास्यैवेत्युपरिष्ठात्तनु न सर्वो वेदो ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वे मानमि’त्यारभ्येत्यर्थः । ननु ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वे प्रपञ्चस्य कार्यन्वादब्रह्मत्वापत्तिस्तथा चायं सिद्धान्तः कस्मान्न भवतीत्यत आहुः—‘मतान्तरवदि’ति । ननु जन्मादिसूत्र इदमाऽनेकभूतभौतिकदेवतित्येकानुप्याऽनेकाऽद्भुतरचनासुक्तकोटि-

९ गोस्वामिधीमद्गिरिपरविरचित विवरणम् ।

र्यमित्यत आहुः—‘सामान्ये’ति । पूर्वकाण्डे सृष्टिवाक्यानामिति । भाववृत्तसूक्ते, सो अद्भु वेद यदि चा न वेद इत्यादिवाक्यानामित्यर्थः । एतेन सकलवेदार्थरूपो भगवानिति सूचितम् ।

ननु केषांचिन्मते ब्रह्मणो निमित्तकारणत्वं योनिपदमपि निमित्तकारणवाचीति किमर्थं कारणत्वं ब्रह्मणः स्वीक्रियत इत्यत आहुः—‘यथे’ति । उपरिष्ठादग्रिमसूत्रे । ननु साहचै-

कंश्रिद्धिरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

पदम् । ‘सामान्ये’ति । सर्ववेदवाचकशास्त्रपदग्रहणम् । ‘पूर्वसृष्टी’ति । पूर्वैभ्यः प्रजापतिभ्यो या सृष्टिस्तत्प्रतिपादकव्याख्यानामित्यर्थः । तथा च पूर्वकाण्डेयैरपि वास्यैर्ब्रह्मण एव कर्तृत्व प्रतिपाद्यत इति बोधनार्थं तथेति भावः । अन्यथा मिश्रोवाक्यविरोधः स्यात् । सर्वकारणता च ब्रह्मणो भज्येत ।

ननु प्रजापतिप्रभृतीनामपि श्रुत कर्तृत्व कथं निहोतुं शक्यमित्यत आहुः—‘यथे’ति । अस्य ब्रह्मणः । ‘उपरिष्ठादि’ति । समन्वयाद्यधिकरणेषु । प्रजापत्यादिरूपेणाऽपि ब्रह्मण एव कर्तृ-

श्रीलालमहकृता गृहायदीपिका ।

सुक्तमित्याशङ्क्य समादधते—‘सामान्यग्रहणमिति’त्यादिना । शास्त्रीति शास्त्रमिति व्युत्पत्त्या वेदस्य ग्रहणात्पूर्वकाण्डेऽपि प्रजापतिरकामयतेत्यादिसृष्टिवाक्यानां विद्यमानत्वात्तैरपि ब्रह्मकारणतैव बोध्यत इति ज्ञापनाय पूर्वकाण्डोत्तरकाण्डोभयग्रहणार्थं वेदवाचकशास्त्रपदोपादानं शास्त्रयोनित्वादितिर्त्यर्थः । ननु पूर्वकाण्डे प्रजापतीनां कारणत्वोक्ते कथं ब्रह्मकारणकत्वं प्रपञ्चस्य सेत्स्यतीत्याशङ्क्य समादधते—‘यथास्यैव कारणत्वमिति’त्यादिना । ‘उपरिष्ठादि’ति । भाष्ये, ‘ननु न सर्वो

भगवदीश्रीमद्विष्णोरामप्रणीत प्रदीप ।

सामान्यग्रहणं उपनिषत्पदमनुक्त्वा ‘शास्त्रे’तिपदप्रयोगरूपम् । पूर्वसृष्टिवाक्यानां ‘प्रजापतिरकामयते’त्यादिपूर्वकाण्डेयसृष्टिवाक्यानाम् । सङ्ग्रहार्थं ब्रह्मणि कारणताप्रतिपादकत्वेन सङ्ग्रहार्थमित्यर्थः । ननु प्रजापतिप्रभृतीनां कारणताप्रतिपादकवाक्यैस्तेषामेव कारणत्व प्रतिपाद्यते, ननु ब्रह्मण इत्यत आहुः—‘यथे’त्यादि । अस्यैव ब्रह्मण एव । एवकारेण ब्रह्मभिन्नानां कारणत्वव्यवच्छेदः । उपरिष्ठात् अग्रिमसूत्रेषु । ननु प्रपञ्चस्योत्पत्तिमत्त्वे प्रपञ्चस्याब्रह्मत्वापत्तिरित्यत आहुः—‘मतान्तरे’-

वर्णयन्ति । अन्वयसिद्ध्यर्थञ्च, अतति व्याप्नोतीति अत्, शास्त्रे योनित्वं प्राप्तं तदिति ।
नैतत् सूत्रकारसम्मत्तमिति प्रतिभाति । तस्मात्सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वञ्च सिद्धं निरङ्कुश-
जगत्कर्तृत्वेन ।

गोस्वामिभ्रीमुरलीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

प्रकारान्तरेण प्रत्यवतिष्ठते । 'नन्वि'ति । शास्त्रेऽनेनेतिव्युत्पत्त्याशास्त्रं वेदः । तस्मिन्योगि-
शास्त्रयोनिः । शास्त्रोक्तकारणत्वादिति सूत्राऽन्वयवस्य व्याख्यातत्वात्सर्वोऽपि वेदो ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वे
गोस्वामिभ्रीमद्विरचिरचित्वं विवरणम् ।

सूत्रम् । तस्य विभागेनेत्यर्थः । एवं च रूपप्रपञ्चकर्तृत्वबोधकं जन्माद्यसेत्येकं सूत्रम् । नामप्र-
पञ्चकर्तृत्वबोधकं शास्त्रयोनित्वादित्यपरं सूत्रमिति विभागेन प्रतिज्ञां कृत्वेत्यर्थः । ननु सूत्रं तु
पञ्चम्यन्तं अर्थादायातं यद्ब्रह्मपदं तत्प्रथमान्तमिति समानविभक्तिकत्वाऽभावेनान्वयाभावान्कथं
तद्वोधकत्वं तस्येत्यत आहुः—'समन्वयादी'ति । तथा च समन्वयादिसूत्रादारभ्य सूत्रेषु हेतुपञ्च-
म्यन्तत्वं स्वीकुर्यन्ति । अत्र तु शास्त्रयोनित्वादिति प्रथमान्तत्वात् । 'शास्त्रे'ति । सम्यानिरूपि-
तत्वमर्थः । शास्त्रनिरूपितकारणत्वाश्रयं ब्रह्मेति सूत्रार्थः । एवं च शास्त्रस्य शब्दस्वरूपत्वाज्ञाम
प्रपञ्चकर्तृत्वं भगवतः सूत्रेण बोधितमिति भावः । एतन्मतं खण्डयन्ति—'नैतदि'ति । 'भाती'ति ।
शास्त्रयोनिरित्येतावतैव स्वदीयार्थसिद्धौ शेषवैधर्म्यम् । मात्रालाघवस्य सूत्रकाराणां हर्षजनकत्वादक्षर-
द्वयगौरवस्य दुःसहत्वादिति भावः । 'जगत्कर्तृत्वेने'ति । शास्त्रप्रतिपाद्यस्वतद्यजगत्कर्तृत्वलक्षणो-
नेत्यर्थः । प्रकृत्यादिवारणाय शास्त्रेति । केवलशास्त्रप्रतिपाद्यस्यैव लक्षणत्वे धर्मं व्यभिचार इत्यतो
जगदिति । शास्त्रप्रतिपाद्यजगत्कर्तृत्वं प्रजापतेरप्यस्तीत्यतः स्वतन्त्रेति । अत्र पूर्वकाण्डं निर्भरं

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

सम्मतिवीजं तु शास्त्रयोनीत्येतावतैव तत्तथार्थलभेऽधिकस्य वैयर्थ्यापत्तिरित्युपसंहरन्ति—'तस्मा-
दि'ति । कर्तृत्वे किञ्चिदाशङ्कते—नन्विति । अवान्तरकारणत्वमपि तेषां

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

तथा च जन्माद्यसेत्यत्रेदंशब्देन रूपनामोनयप्रपञ्चस्य ग्रहणान्न पृथक्सूत्राऽपेक्षेत्यर्थः । 'नैत-
त्सूत्रकारमतमि'त्यादि । शास्त्रयोनित्वमततीति व्युत्पत्त्या शास्त्रयोनित्वादिति प्रथमान्तं ब्रह्म-
वाचकमिति परेपामाशयस्त्वं—दूषयन्ति—'नैतत्सूत्रकारमतमि'त्यादिना । यदि सूत्रकारसाऽय-
माशयः स्यात्तदा शास्त्रयोनिरैतावदेव वदेन्न त्वधिकमतः शास्त्रयोनिरित्येतावतैव चारितार्थेऽपि त्यादि-

भगवद्गीर्वाणविरचिता रामप्रणीत. प्रदीप ।

प्रतिज्ञा । शास्त्रयोनित्वादितिसूत्रं पूर्वसूत्राद्विभज्य तन्मते पञ्चम्यर्थानन्वयात्प्रथमान्तं सूत्रमि-
त्युक्त्वा द्वितीयसूत्रेण शब्दसृष्टिप्रतिज्ञा इत्येवंरूपं तन्मतमुपन्यस्यन्ति—'पृथगि'त्यादिना । हेतुन्
वर्णयन्ति समन्वयार्थहेतून् वर्णयन्तीत्यर्थः । सूत्रस्य प्रथमान्ततामुपवर्णयन्ति । 'अन्वये'त्यादिना ।
तद्व्ययन्ति । 'नैतदि'त्यादिना । दूषणं तु शास्त्रयोनिरैतावतैव प्रतिज्ञासिद्धेस्त्वादिति भागस्य
वैयर्थ्यं नहि सर्वज्ञः सूत्रकारो व्यर्थं प्रयुक्ते इति । स्रोक्तसूत्रार्थं निगमयन्ति । 'तस्मा'दित्यादिना ।

ननु न सर्वो वेदो ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वे मानम् । तपोयज्ञादिप्रयुक्तं प्रजापतिप्रभृती-
नामेव जगत्कारणत्वस्य पूर्वकाण्डे तत्तदुपाख्यानेष्ववगम्यमानत्वात् । नचाऽवान्तरकार-
णत्वम् ? परस्याऽश्रवणात् । उत्तरकाण्डे तु द्वयप्रतिपादनाद्विरोधः । सन्देहश्च । मीमां-

गोत्वामिधीनुरलीचरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

मानमित्युक्तं भवति । तत्र घटते । 'प्रजापतिरकामयते'त्याद्युपाख्यानेषु प्रजापतिप्रभृतीनां
तपोयज्ञादियुक्तानां यज्ञानां च जगत्कारणत्वस्य श्रवणात् ।

ननु यथा घटादिप्रत्यक्षे सन्निकर्षादीनामवान्तरकारणत्वेऽपि प्रमाणानां कारणत्वं नाऽपगच्छति,
तेषामप्यवान्तरकारणत्वं कथं ब्रह्मणः कारणत्वमुपहन्यादित्यावाङ्मयाऽऽह—'नचे'ति । तत्र हेतुमाहुः—
'परस्ये'ति । यथा तत्र प्रमाणानां मुख्यत्व प्रत्यक्षसिद्धं, न तथा पूर्वकाण्डे प्रजापतिप्रभृतिभ्यः परस्य
श्रवणमस्ति, येनावान्तरकारणत्वं तेषां कल्प्येत । ननुत्तरकाण्डे परस्य श्रवणाच्छास्त्रयोनित्वमप्रतिहत-
मेव, न ह्युत्तरस्य शास्त्रत्वं नाऽस्तीति वक्तुं शक्यम् । तथा च का वाऽनुपपत्तिरित्यत आहुः—'उत्त-
गोत्वामिधीनुरलीचरविरचित विवरणम् ।

मन्यमाना ब्रह्मणि स्वातन्त्र्येण जगत्कर्तृत्वमसहमाना मीमांसकाः प्रत्यवतिष्ठन्ते—'नन्वि'ति । 'तपो-
यज्ञादियुक्ते'ति । क्वचित्सुस्तके तपोयज्ञादिप्रयुक्तेत्यपिपाठः । 'अवगम्यमानत्वादि'ति ।
प्रजापतिरकामयत, प्रजाः सृजेयेत्यादिना तपःसाहचर्येण प्रजापतेर्यज्ञसाहचर्येणान्यस्य
जगत्कारणत्वप्रतिपादनादित्यर्थः । 'नचे'ति । न हीत्यर्थः । 'अघान्तरे'ति । भूत्यादीनां यथा यत्कि-
ञ्चित्कारणत्वं तथा प्रजापतेरिति । न हीत्यर्थः । 'अश्रवणादि'ति । प्रजापत्यादिष्वतिरिक्तसाऽश्रव-
णादित्यर्थः । ननुत्तरकाण्डे श्रवणं वर्तत इत्यत आहुः—'उत्तरे'ति । 'द्वयप्रतिपादनादि'ति । कर्तृ-
कैश्चिद्विरचिता चेदान्तापदिद्रका ।

परिहरन्ति—'नचे'ति । 'परस्ये'ति । मुख्यस्येत्यर्थः । 'अयमि'ति । कर्तृत्वं तदभावश्च ।

श्रीबालभट्टकृत्या गृहाभंवीपिक्व ।

त्यधिकसुकमतो ज्ञापयति परोक्तं न व्यासाशयगोचर इति । 'उत्तरकाण्डे तु द्वये'त्यादि । यतो
वा इमानि भूतानीत्यादिना कर्तृत्वप्रतिपादनं, निष्कलं निष्क्रियमित्यादिना नित्यशु-
द्धबुद्धेत्यादिना च कर्तृत्वाऽभावप्रतिपादनमिति विरोध इत्यर्थः । तथा चोत्तरकाण्डे विरोधस-
न्देहयोः सत्त्वात्पूर्वकाण्डे ब्रह्माऽतिरिक्तस्य प्रजापतिप्रभृतेः कर्तृत्वप्रतिपादनाच्च ब्रह्मणि जगत्कर्तृत्वं
वेदसिद्धमतः शास्त्रयोनित्वं यदुक्तं तत्र सिद्धतीति पूर्वपक्षिणो हार्दम् ।

भगवद्दीक्षीसदिच्छारामप्रणीत प्रदीप ।

जगत्कर्तृत्वेन ब्रह्मणि सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वे असहमाना, प्रत्यवतिष्ठन्ते । ननु इत्यादिना ।
प्रभृतिपदेन क्षेत्रज्ञप्रकृत्यादीनां ग्रहणम् । तत्तदुपाख्यानेषु प्रजापतिक्षेत्रज्ञाद्युपाख्यानेषु ।
अवान्तरकारणत्वत्वं मुख्यं कारणत्वं परब्रह्मणः अवान्तरकारणत्वं प्रजाप्रत्यादीनाम् । 'परस्ये'-
त्यादि । तथाचेन्द्रियाणां सन्निकर्ष इव यस्यावान्तरकारणं प्रजापतिः स्यात्तादृशपरस्य प्रपाठके अश्रव-
णादित्यर्थः । ननुत्तरकाण्डेन ब्रह्मणि कर्तृत्वं व्यवस्थापनीयमत आहुः । 'उत्तरे'त्यादि । द्वयप्रति-
पादनात् 'तस्माद्वा' 'यतो वा' इत्यादिश्रुतिभिः कर्तृत्वस्य 'नित्यशुद्धबुद्धे'त्यादिभिः कर्तृत्वाभावस्ये-
तिविरोध इत्यर्थः । सन्देहश्च कर्तृत्वतदभावोभयसाधारणचेतन्यधर्मदर्शनात्सन्देहोपीत्यर्थः । मीमां-

सायाः सन्देहनिवारकत्वेऽप्येकांशस्याऽप्रामाण्यं स्यात् । उभयसमर्थने शास्त्रवैफल्यं वा । वेदप्रामाण्यादेव तत्सिद्धेः । वाधितार्थवचनं वेदे नास्तीत्यवोचाम । किञ्च, चेदान्ताः किं

गोभामिश्रीमुरलीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

रकाण्डे स्थिति । ब्रह्मवियदादिश्रेते कारणद्वयस्य समप्रधान्येन प्रतिपादनात्परस्परप्रतिबन्ध एक-
स्याऽपि कारणत्व न सम्भवतीति कारणत्वस्य विरोधो विरहः श्रौतत्वाऽविशेषात्सन्देहश्च स्यादित्यर्थः ।

ननु सत्यपि सन्देहे मीमांसया तदपगमो भविष्यतीत्याशङ्क्याह 'मीमांसाया' इति । मीमां-
सया श्रेकतरनिश्चये सन्देहाऽपगमस्तथा च द्वितीयाऽशस्याऽप्रामाण्यमेव भवेत् । ननु श्रौतत्वा-
ऽविशेषादेकतरवाधस्याऽशम्यत्वात्कालभेदेनोभयमेव कस्मान्न भवतीत्यत आहुः—'उभये'ति । तत्र
हेतुः—'वेदे'ति । निरस्तसमस्तदोषाशङ्कस्य वेदस्य वाधितानधिगताऽसन्दिग्धयोषजनकत्वरूपाऽन-
पेक्षप्रामाण्योपपत्त्यर्थं कालभेदेनोभयोपपत्तौ शास्त्रस्य मीमांसाया वैयर्थ्यमेव भवेदित्यर्थः ।

गोभामिश्रीमद्विदित्परविरचितं धिवरणम् ।

त्वाऽकर्तृत्वयोर्द्वयोः प्रतिपादनादित्यर्थः । 'सन्देह' इति । उभयप्रतिपादकवाक्ययोः प्रामाण्यादेक-
तरपक्षपातस्याऽशम्यत्वात्सन्देह इत्यर्थः ।

नन्वत एव मीमांसाया उपयोग इत्यत आह—'मीमांसे'ति । 'उभयसमर्थने'ति । कर्तृ-
त्वाऽकर्तृत्वोभयसमर्थने । 'अवोचाम' इति । वाधितार्थप्रतिपादकत्वरूपाऽप्रामाण्यं वेदे नास्ती-
त्युक्तं, प्रागित्यर्थः । एव च स्वतन्त्रजगत्कारणत्व कुत्रापि नास्तीति वीजाङ्कुरन्यायेनानादिसृष्टिवाद
एव स्वीकार्य इति यतो वेत्तादिना कार्यलक्षण न सम्भवतीति भावः । इदानीं वेदान्तविचारस्य
कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

विरोधो मिथोवाक्ययोः । सन्देहः कर्तृत्वं तदभावो वेत्येवरूपः । 'एकांशास्ये'ति । निषेधप्रति-
पादकवेदभागस्य । 'उभये'ति । कर्तृत्वतदभावयोः । शास्त्र मीमांसाशास्त्रम् । 'तत्सिद्धेरि'ति ।
उभयसिद्धेः । वेदप्रामाण्ये हेतुं स्मारयन्ति—'वाधितार्थे'ति । ननु सिद्ध तर्हि ब्रह्मणः कर्तृत्वमिति
मनसि निधाय ब्रह्मकर्तृत्वप्रतिपादकवेदान्तानामेव विकल्पेनाऽकिञ्चित्करत्वमाहुः—'किञ्चे'त्यादि ।
श्रीत्याहमहृहता गृहार्थदीपिका ।

'ननु सन्देहनिवारणमनया मीमांसया भविष्यति । तथा च कर्तृत्वकर्तृत्वाभावयोर्मध्य एक
एवार्थोऽवशिष्येत । ततश्च सर्वं निर्दुष्टमिलाशङ्क्याऽह—'एकांशास्याऽप्रामाण्यं स्यादिति ।
यदि कर्तृत्वतदभावयोर्मध्येऽन्यतरस्वीकारस्तदा स्वीकृतप्रमेयाऽतिरिक्तप्रतिपादकसैकांशस्य तच्छ्रुति-
भागस्याऽप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः । यदि च मीमांसयोर्भयमन्याद्रियते तदा मीमांसाशास्त्रवैफल्यम् । कुतो
वैफल्यमिलाकाङ्क्षायामाह—'वेदप्रामाण्यादेवे'त्यादि । अत पर पूर्वकाण्डोक्तकारणत्वानां प्रजाप-
तिप्रभृतीनामेव जगत्कारणत्व ननुत्तरकाण्डोक्तकारणताकस्य ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वमिति द्रढयितु-
मुत्तरकाण्डस्य पूर्वकाण्डापेक्षया क्षाकिञ्चित्करत्वसमर्थनाय निकल्पमाह—'किञ्चे'त्यादिना । वेदशेषत्वं
अणुपद्वीमद्वि-उत्तरमप्रणीत प्रज्ञेय ।

सायाः उत्तरमीमांसायाः । एकांशास्येत्यादि । तथा च कोटिद्वयमध्ये यत्कोटिनिर्णय. क्रियते
तदितरकोटिप्रतिपादकवेदान्तस्याप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः । उभयेत्यादि कोटिद्वयस्यापि ब्रह्मण्यङ्गीकारे
इत्यर्थः । शास्त्रवैफल्यं विरोधसैवाभावेन तन्निर्धारार्थं व्यासस्वरूपशास्त्रस्य वैफल्यमित्यर्थः ।
त्सिद्धेः विरुद्धकोटिद्वयस्य ब्रह्मणि सिद्धेरित्यर्थः । वादी वेदप्रामाण्यमेव दृढ प्रदर्शयति वाधि-

वेदशेषा, वेदा वा ? । नाद्यः । अनुपयोगात् । अनारभ्याऽधीतत्वेन तदुपयोगित्वे पूर्वका-

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

अथ पूर्वकाण्डोक्तप्रपत्तिप्रभृतीनामेव कारणत्व न ब्रह्मण इत्येव वक्तुं ब्रह्मकारणत्वप्रतिपादकानां वेदान्तानां पूर्वकाण्डोपेक्षयाऽकिञ्चित्करत्वसमर्थनार्थं विकल्पमाहुः—‘किञ्चे’ति । तत्रप्रथमं पक्षं दूषयन्ति—‘नाद्य’इति । तत्र हेतुमाहुः—‘अनुपयोगादि’ति । एकप्रकरणपठितत्वे हि तदङ्गत्वम् । यथा दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितस्याऽऽज्यावेक्षणस्य तदङ्गभूताऽऽज्यसंस्कारकत्वम् । न चेह तथा । प्रकरणभेदात् । किञ्च । शेषत्व हि द्वेषा सम्भवति । स्वरूपोपकारित्वेन फलोपकारित्वेन वा । न हि वेदान्तानां कर्मस्वरूपोपकारित्वम् । नित्यशुद्धबुद्धोदासीनाऽऽत्मतत्त्वप्रतिपादनेन कर्तृदेवताऽऽदिप्रकाशनार्थत्वाऽभावात् । नापि फलोपकारित्वम् । तत्प्रतिपादनस्य कर्मसमृद्ध्यर्थत्वाऽभावात् । नन्वनाभ्याऽधीतमपि ‘यस्य पर्णमयी जुहूर्भवती’त्यव्यभिचरितकृतसम्बन्धजुह्वद्वारेण जुहूपद कृत स्मारयद्वाभ्येन पर्णताया यथा कृतशेषभावमापादयति, तथाऽत्मनोऽप्यव्यभिचरितकृतसम्बन्धाऽऽत्मद्वारे-
गोस्वामिश्रीमद्विरचिता विवरणम् ।

निष्फलत्वात् न कर्तव्य इत्याक्षिपति—‘किञ्चे’ति । ‘वेदशेषा’ इति । वेदस्य वेदोक्तकर्मण-
शेषा अङ्गभूता इत्यर्थः । ‘वेदा’ इति । प्रयोगानुष्ठापकवाक्यरूपा इत्यर्थः । ‘अनुपयोगा-
दि’ति । वेदान्तानां ज्ञानाङ्गब्रह्मप्रतिपादकत्वेन द्रव्यदेवतादिप्रकाशकत्वाऽभावादानुपयोगादित्यर्थः ।
अनारभ्य प्रकरणमप्राप्य । अधीतत्वेन पठितत्वेन । तदुपयोगित्वे वेदोक्तकर्मोपयोगित्वे ।

किञ्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

‘अनुपयोगादि’ति । पूर्वकाण्डोपेक्षयाऽधीतत्वेन, युक्ते कर्मणि वा, तेजोवैभूतमित्यादिविनिर्णाय-
कत्वाऽभावेनाऽनुपयोगात् । नन्वष्टवर्षे ब्राह्मणमुपनयित्वा, स्वाध्यायोऽध्येतव्यो यस्य
पर्णमयी जुहूर्भवतीत्याद्यनारभ्याऽधीतमपि वाक्यजात तदुपयोगिकर्मोपयोगिसाधार्थप्रतिपादनद्वारा
यथा तच्छेषत्वभाव भजते, तथा तदुक्तकर्मकार्त्तमस्वरूपप्रतिपादनेन वेदान्ता अपि तच्छेषत्वभाव भजन्त
इत्यत आहुः—‘अनारभ्ये’ति । ‘तदि’ति । वेदवेदोक्तकर्मोपयोगित्वे । ‘गतार्थत्वमि’ति ।

श्रीलालमदकृता गृह्यसूत्रटीपिका ।

दूषयति—‘अनुपयोगादि’ति । एकप्रकरणपठितत्वे अङ्गत्व स्यात् । दर्शपूर्णमासप्रकरणपठि-
ताऽज्यावेक्षणवत् । वेदान्ते तु प्रकरणभेदाद्ब्राह्मणत्वमित्यर्थः । अन्यच्च । स्वरूपोपकारित्वेन फलो-
पकारित्वेन शेषत्व द्वेषा । तत्र वेदान्तानामसङ्गोदासीनाऽऽत्मस्वरूपप्रतिपादकतया कर्तृदेवताप्र-
काशनार्थत्वाऽभावात् स्वरूपोपकारित्वम् । नवा फलोपकारित्वम् । निर्लेपाऽऽत्मप्रतिपादनस्य कर्म-
समृद्ध्यर्थत्वाऽभावात् । ननु यस्य पर्णमयी जुहूर्भवतीत्यव्यभिचरितकृतसम्बन्धजुह्वद्वारेण कृत

भगवदधीतमदि-छारामणोत्त प्रदीप ।

तार्थत्वादि । वेदान्तप्रामाण्ये तदुक्तार्थः सिध्येदिति तत्रामाण्यमेवाक्षिपति ‘किञ्चे’त्यादिना । नाद्य
इति । तत्रहेतु अनुपयोगादिति । वेदशेषा हि द्वेषा वेदवोधितकर्मोपकारित्वेन, कर्मफलोपका-
रित्वेन वा । नहि वेदान्तानां कर्मस्वरूपोपकारित्वघटकद्रव्यदेवताप्रतिपादकरूप सम्भवति । तत्र
द्रव्यदेवते हि कर्मस्वरूपम् । तत्र नित्यशुद्धबुद्धसुखभावोदासीनस्य कर्मस्वरूपापठकत्वेन स्वरूपो-
पकारित्वाऽसम्भवात् । नापि फलोपकारित्वं तादृशब्रह्मणोऽकारणत्वेन तत्प्रतिपादनस्य फलोपकारि-
प्रतिपादनत्वाऽसम्भवात् । ‘अनारभ्ये’त्यादि । ‘यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पाप श्लोक सम-

ण्डविचारेणैव गतार्थत्वम् । विद्याप्रवेशश्च । न द्वितीयः । यज्ञाप्रतिपादनात् । मन्त्रब्राह्मण-
त्वाभावाच्च । तस्माद्देवोपरा वेदान्ता इति तेषां किं स्यादिति चेत्—

गोखामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

पाऽनारभ्याऽधीतानामपि वेदान्तवाक्यानां पूर्वकाण्डशेषत्वं कस्मान्न भवतीत्याशंक्याऽऽहुः—‘अना-
रभ्ये’ति । तथा सति तद्विचारेणैव गतार्थत्वात्कृतमुत्तरविचारेण । द्रूपणान्तरमप्याह—‘विद्ये’ति ।
‘श्रोतव्यो मन्तव्यः’ ‘तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी’त्यादिभिः सिद्धो वेदान्तानां श्रवणा-
दिद्वारकाऽपरोक्षसाक्षात्कारजनकत्वेन ब्रह्मविद्यायां प्रवेशो व्याहन्येत । शेषत्वेन स्वतन्त्रफलजनकत्वस्य
वक्तुमशक्यत्वात् । द्वितीयं दूषयति—‘न द्वितीयः’ इति । तत्र हेतुमाहुः—‘यज्ञे’ति । वेदो हि नित्य-
गोखामिश्रीमद्विद्विधरविरचितं विवरणम् ।

यथाऽनारभ्याऽधीतत्वेन सूत्राणि, अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनधीतेत्यादिवाक्येनोपनयनादावपि प्रयु-
क्तानि भवन्ति, तथा प्रकरणमप्याह विहिता वेदान्ता अपि यदेव विद्यया करोतीति वाक्येन
वेदोक्तकर्मसंप्रयोगित्वे स्वीक्रियमाणे सतीत्यर्थः । ‘पूर्वकाण्डविचारेणैवे’ति । पूर्वमीमांसायां
तृतीयाध्याये, ‘अथातः शेषशेषिभावलक्षणमित्यनेन, प्रथमाध्याये स्मृतिपादे च सूत्रादीनां प्रामा-
ण्यविचारः कृत इति तेनैव गतार्थत्वमस्या इति भावः । ‘विद्याप्रवेशश्चेति । वेदशेषत्वेन स्मृतीनां
चतुर्दशविद्यासु यथा प्रवेशस्तथाऽस्यापीत्यर्थः । चकारात्पुराणेऽपि । ‘यज्ञे’ति । यागतदङ्गप्रधान-
प्रयाजादीनामप्रतिपादनादित्यर्थः ।

केश्विद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

उत्तरमीमांसाया इति शेषः । तथा चैतद्वैष्यर्थ्यमिति भावः । द्रूपणान्तरमाहुः—‘विद्ये’ति । तर्हि
त्वदभिमतब्रह्मविद्यायां वेदान्तानां प्रवेशो न स्यात् । स्वातन्त्र्येण साधनफलनिरूपणात् । ‘यज्ञे’ति ।
वेदे हि स्वाभ्यायाध्ययनविधिना पुरुषार्थपर्यवसायित्वमुक्तम् । तत्र स्मृतिसाधनीभूतक्रियाप्रतिपादक-
तया । न हि वेदान्तास्तत्रप्रतिपादयन्ति । सिद्धार्थप्रतिपादकत्वात् ।

श्रीलालबट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

स्मारयद्वाक्येन यथा क्रतुशेषतां पर्वतायाः प्रतिपादयति । तथैवाऽव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धात्मद्वारे-
णाऽनारभ्याऽधीतानामपि वेदान्तवाक्यानां पूर्वकाण्डशेषत्वमात्मपदं कृतो नापादयेदित्याशङ्क्याऽऽह—
‘अनारभ्याधीतत्वेने’त्यादि । अथवा । अनारभ्याधीता अपि स्मृतयो गृह्यसूत्राणि च, यत्रै
किञ्च मनुरचदत्तज्ञेपजमित्यादिवाक्येन शेषतां प्राप्तास्तथा वेदान्ता अपि, यदेव विद्यया
करोतीति श्रुत्या कर्मणो वीर्यवत्तरतासम्पादनेन शेषतां लप्स्यन्त इत्याशङ्क्याऽऽह—‘अनारभ्या-
धीतत्वेने’त्यादि । यदि पूर्वकाण्डशेषत्वं तदा पूर्वमीमांसायां सर्वेषां वेदान्तानामपि निर्णये सिद्ध
उत्तरमीमांसाया गताथेतति भावः । पूर्वकाण्डशेषत्वे द्रूपणान्तरमाह—‘विद्याप्रवेशश्चे’ति ।

भगवद्गीतेश्रीमद्विष्णुसाममण्डल, प्रदीप ।

श्रुते इत्यव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धब्रह्मद्वारेण क्रतुं स्मारयद्वाक्यं यथा पर्वतायाः क्रतुशेषतां योषयति
तथाऽव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धात्मोपस्थितिद्वारेणानारभ्याधीतवेदान्तवाक्यानामपि कर्मोपयोगित्वे पूर्वमी-
मांसस्यैव गताथेता उत्तरस्याः अनुपयोग एव । विद्याप्रवेशः पूर्वोक्तरीत्या कर्मोपस्थितिकारे श्रवणा-
दिसम्पाद्यब्रह्मविद्यानुपयोगेनोपनिषदां ब्रह्मविद्यानुपयोगित्वमित्यर्थः । न द्वितीयः वेदा इति द्वितीयः ।

गोत्वामिधीगुरहीपरविरचिता अनुभाष्यव्याख्या ।

स्वाध्यायाऽध्ययनविधिविषयत्वेन पुरुषार्थपर्यवसायी । तत्र खेष्टसाधनीभूतक्रियाप्रतिपादकत्वेन । नहि वेदान्तानां तत्प्रतिपादकत्वमस्ति । सिद्ध्यर्थप्रतिपादकत्वेन तदप्रतिपादकत्वात् । तथा च पुरुषार्थपर्यवसायित्वाऽभावेन स्वाध्यायाऽध्ययनविधिविषयत्वात् वेदत्वम् । अस्मिन्नेव विषये हेत्यन्तरमभ्याहुः—‘मन्त्रे’ति । पूर्वतत्रे द्वितीये । ननु मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदत्वे ‘द्वादशशतं ददाति’ ‘अनुबन्ध्यामालभेते’त्यादिविधीनां मन्त्रत्वं ब्राह्मणत्व वेतिसन्देहे मन्त्रत्वमिति । कथमेवमवगम्यत इति चेदित्यम् । ‘न तानसन्ति न दधाति तस्करो नैना अमित्रो व्यथिरादधर्षति । देवांश्च याभिर्घजते ददाति च योगित्ताभिः स च ते गोपतिः सहे’त्यादिमन्त्रेष्वपि यजते ददातीत्यादिविधायकशब्दश्रवणात्तेषामपि विधायकत्वस्य सत्त्वाद्धिधीनां मन्त्रत्वमिति पूर्वपक्षो, ‘विधिमन्त्रयोर्कैकार्थ्यमैकशब्दादि’त्यनेन प्रपञ्चितः । एतदर्थस्तु विधिमन्त्रयोर्कैकार्थ्यप्रवर्तकत्वम् । तत्र हेतुः । ‘कैकशब्दादि’ति । एक एव हि शब्द उभयत्र । न हि स एवैकत्र प्रवर्तकोऽपरत्र नेति वक्तुं शक्यम् । तस्माद्वापि विधायक इति । ततः सूत्रकारः स्वयमेव समाधानमाह—‘अपि वा प्रयोगसामर्थ्यान्मन्त्रोऽभिधानवाची स्यादित्यनेन । मन्त्रोऽभिधानवाची केवलं धर्मप्रमितमेव जनयति गोत्वामिधीमद्भिरधरविरचितं निवरणम् ।

ननु यज्ञप्रतिपादनेऽपि ‘यदेव विद्यया करोती’त्यनेन यागोपयोगिविद्याप्रतिपादनमस्तीत्यत आहुः—‘मन्त्रे’ति । उपसंहरन्ति—‘तस्मादि’ति । ‘वेदोपरा’ इति । वेदान्तानामार्यप्रसिद्धिमात्रेण वेदत्वे त्परभूमितुल्या इत्यर्थः । ‘तेषामि’ति । विचार इति शेषः । ‘किं स्यादि’ति । फलमिति कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ननु मन्त्रादिवेदत्वमस्त्वित्याशङ्क्यामाहुः—‘मन्त्रे’ति । वेदो हि मन्त्रब्राह्मणसमुदायात्मकः । तदुभयस्वरूपमपि पूर्वतत्रे द्वितीयस्य प्रथमे ‘तच्चोदकेषु मन्त्राख्या,’ ‘शोषे ब्राह्मणशब्द’ इत्येतत्पदान्यां निर्णयितम् । तत्र चोदकत्व नाम प्रयोगकालेऽनुष्ठानौपयिकार्थप्रकाशकत्वम् । शेषोऽवशेषः । तथा च मन्त्रातिरिक्तः कर्माहभूतोऽर्थवादविधितिगदादिरूपः शब्दो ब्राह्मणशब्दवान्य इत्यर्थः । तथा च वेदान्तेषु तल्लक्षणाऽभावात् तत्त्वमिति भावः । उपसंहरन्ति—‘तस्मादि’ति । वेदशेषवेदत्वाऽभावात्तथाभूताः । तथात्वमपि वेदत्वेन शिष्टाचारमात्रात् । ईदृशानां तेषां विचारे किं फलम् । न किमपीत्यर्थः । तथा चैतादृशैतत्प्रतिपादितमन्त्रकर्तृत्व न विश्वसनीयमिति भावः ।

श्रीलालम्बडकृता गृह्यसूत्रीपिका ।

यदि पूर्वकाण्डशेषत्वमुपनिषदां, तथा तच्छेषत्वेन स्वतन्त्रफलजनकत्वाऽभावात् ब्रह्मविद्यायामप्रवेशः सादित्यर्थः । ‘तेषां किं स्यादि’ति । तेषां वेदान्तानां वेदोपरत्वात्किं स्यात् । वेदत्व वेदशेषत्वं

भगवद्गीतासु चिन्तामणौत प्रदीप ।

मन्त्रेत्यादि वेदान्तानां मन्त्रब्राह्मणत्वाभावादित्यर्थः । ता हेतुमाहुः । ‘यज्ञे’त्यादि । वेदान्तानामिष्टसाधनीभूतकर्मप्रतिपादकत्वाद्ब्राह्मणत्वाभावादित्यर्थः । मन्त्रस्तु कर्मप्रवृत्तपुरुषस्य व्यापारनिचयसम्पादकः । ‘द्वादशशतं ददाति अनुबन्ध्यामालभेते’तिविधिरूपमन्त्राणामपि तादृशनिचयसम्पादकत्वमभ्याहृतमेव । तस्मादेतदन्यतरूपत्वाभावात् वेदत्व वेदान्तानामित्यर्थः । पूर्वपक्ष निगमयन्ति ‘तस्मादि’ति । तस्मात् पूर्वोक्तरीत्या पुरुषार्थसाधनोपयोगित्वाभावेपि वेदपदप्रवृत्तिनिमित्तवेदत्वस्य

मैवम् । अस्ति तावद्देदत्वम् । अध्ययनादिभ्यः । स्मरणाच्च । प्रमाणञ्च सर्वोऽपि

गोस्वामिधीमुरलीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

न विधायकः । तत्र हेतुः—प्रयोगसामर्थ्यात् । मद्यस्तु प्रयोगे समर्थः । प्रयोगः प्रवृत्तस्य व्या-
पारनिश्चयः । विधिस्तु प्रवर्तकः पूर्वसिद्धः । तेनैव प्रवृत्तत्वात् । कृतिसमये प्रवर्तकत्वं व्यर्थम् । किन्तु
प्रमितमेव जनयति । विषया कुर्वदिति । तस्मान्मद्यस्य न विधायकत्वम् । समानशब्दश्रवणेऽपि
भेदकं रूपं यत्तु सूत्रकार एव मन्त्रलक्षणमाह—‘तत्रोदकेषु मन्त्राख्ये’ति । कर्मविधिना ह्यनुष्ठानं
बोध्यते । विधिमन्त्रस्तु साधनत्वेनेति । अग्रेऽपि कर्मणि तदनुवादकत्वात्तेषां कर्मणां चोदकत्वं मध्येषु
सिद्धम् । अतः कर्मणि यागादौ यः साधनमूलः शब्दः स मन्त्रः । कर्मकरणः शब्दो मन्त्र इत्युक्तं भवति ।
ततो विधेर्यवादादेश्च मन्त्रत्वाऽभावेऽपि वेदत्वसमर्थनार्थं ब्राह्मणलक्षणमुक्तं ‘शेषे ब्राह्मणशब्द’
इति । मंत्रातिरिक्तः कर्माङ्गभूतोऽर्थवादविधिनिगदादिरूपः शब्दो ब्राह्मणशब्दाच्च इत्यर्थः । तथा च
मद्यब्राह्मणलक्षणाऽभावात्कथं वेदान्तानां वेदत्वम् । ननु तेषामवेदत्वे कथं वेदत्वेन प्रसिद्धिरित्यत
आहुः—‘तस्मादि’ति । यस्माद्देदलक्षणाऽभावेऽपि तच्छब्दप्रवृत्तिस्मात्तदुपपत्त्यर्थं वेदान्तानां वेदो-
परत्वाद्देदशब्दाभिधेयत्वम् । यथोपरभूमेः फलोत्पत्तिसम्भावनारहितत्वेन विश्वपोषकत्वाद्यभावेऽपि
गौण्या वृत्त्या सूमिशब्दाभिधेयत्वं, तथाऽत्रापि पुरुषार्थपर्यवसानाऽभावेऽपि पाठादिधर्मसाम्याद्देदशब्द-
वाच्यत्वम् । ननु मद्यब्राह्मणवन्मुख्यं तत्त्वमित्यर्थः । तथा च पुरुषार्थपर्यवसायिवेदापेक्षया तेषां वे-
दान्तानां किं, किं सामर्थ्यं स्यात् । न किमपीति भावः । तथाच तैस्तत्पतिपादितप्रजापतिप्रभृतिकारण-
त्वस्य बाधाऽसम्भवात्तेन च तद्बाधस्याऽनयासेन सम्भवान्न ब्रह्मणः कर्तृत्वमुपपद्यत इति स्थिते—

उत्तरमाहुः—‘मैवमि’ति । यदुक्तं वेदोपरा वेदान्ता इति । एवं न वक्तव्यं भवति । पुरुषा-
र्थपर्यवसायित्वेन वेदत्वात् । कथं पुरुषार्थपर्यवसायित्वमित्यत आहुः—‘अध्ययनादिभ्यः’ इति ।

गोस्वामिधीमुरलीपरविरचितं विवरणम् ।

शेषः । तस्माद्देदान्तविचारस्य निष्फलत्वात्स न कर्तव्य इति भावः । समाधानमाहुः—‘मैवमि’ति ।
‘वेदत्वमि’ति । वेदान्तेषु वेदत्वमेव, न वेदोपरत्वमित्यर्थः । ‘अध्ययनादिभ्यः’ इति । वेदा-
कीदृशिरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

अत्र समादधते मैवमित्यादिना । ‘अध्ययनादिभ्यः’ इति । स्वाध्यायाध्ययनविधिविहि-
ताध्ययनात् । तथा चाऽध्ययनविधिरैव वेदान्तानामन्याकुलवेदत्वं बोधयतीति भावः । अध्यापन-
श्रीलाङ्गमहकृता गुडापदीयिका ।

वा न स्यादिति भावः । ‘अध्ययनादिभ्यः’ इति । स्वाध्यायोऽप्येतन्न इत्यादिविधिविप-
यत्वेन पुरुषार्थपर्यवसायित्वाद्देदत्वमित्यर्थः । ऋच्यां मूर्द्धानं यजुषामुत्तमाङ्गं साङ्गां
भटावदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः मदीयः ।

सत्त्वात् वेदोपराः वेदत्वे सति ऊपराः फलागुपयोगिनः । यथोपरभूमिर्मृमित्वे सति फलासम्पादनी
यत्वेत्यर्थः । किं स्यात् ? तेषां विचारेण किं फलं स्यात् ? तथा च तेषामतिदुर्बलत्वेन ततो ब्रह्मणः
कर्तृत्वप्रतिपत्तिः सुदूरपराहृतैवेति फलितम् ।

उक्ते पूर्वपक्षे समाधानमाहुः—‘मैवमि’ति । अस्तीत्यादि वेदान्तेषु न वेदोपरत्वं किन्तु परमदु-
स्वार्थसाधनोपयोगि वेदत्वमेव । तत्र हेतुमाहुः—‘अध्ययनादिभ्यः’ इति । अध्ययनाप्यापनविधिना

गोत्वामिध्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

स्वाध्यायाऽध्ययनविषयत्वेन वेदान्तानामपि पुरुषार्थपर्यवसायित्वात् । न च स्वाध्यायशब्दाच्च्यत्वं पूर्वकाण्डस्यैवेति वाच्यम् । 'ऋचां मूर्धानं यजुषामुत्तमाह्नं साम्नां शिरोऽथर्वणां मुण्ड-मुण्डम् । नाऽधीतेऽधीते वेदमाहुस्तमज्ञं शिरश्छित्त्वाऽसौ कुरुते कवन्धमि'त्यनेन केवलपूर्वकाण्डाऽध्ययने दोषश्रवणात् । स्वैरधीयत इति व्युत्पत्त्या तस्याऽपि ग्रहणसम्भवाच्च । पोढा विहितस्य वेदैकसमधिगम्यत्वेन शिरोभागप्रतिपादकस्य वेदत्वाऽभावे तावतो भागसोपनिषत्त्व भज्ये-तेत्यादिहेतव आदिशब्देन गृह्यन्ते । हेत्वन्तरमप्याहुः—'स्मरणाच्चे'ति । स्मरणं स्मृतिः । ब्रह्मप्रति-पादिका । तस्या इत्यर्थः ।

अयमर्थः—वेदान्तानामवेदत्वे स्मृतीनामनुमानत्वेन नित्याऽनुमेयवेदानुमापकत्वात्तन्मूल-त्वादेव भ्रामाण्यस्य सर्ववादिसम्मतत्वाद्ब्रह्मप्रतिपादिकायास्तस्या वेदमूलकत्वाऽभावेनाऽप्रामाण्यमेव भवेदित्यर्थः । यद्वा एव स्मार्त्तं ब्रह्मप्रकरणं नित्याऽनुमेयवेदमूलकमित्यस्मिन्पक्षे स्मरणाच्चेतिव्याख्याय तत्त्वाऽर्थदीपे 'पुराणमूलकं चापी'ति तस्य पुराणमूलकत्वस्याऽपि स्वीकृतत्वेन पूर्वव्याख्यानाऽसम्भवा-त्प्रकारान्तरेण तद्व्याख्यानमाहुः—'स्मरणाच्चे'ति । 'ब्रह्मसंस्थोऽस्मृतत्वमेती'ति श्रुतौ ब्रह्मसंस्थ-स्याऽस्मृतत्वप्राप्तिरुक्ता । ब्रह्मसंस्थत्वं त्वितरव्यासङ्गाऽभावपूर्वकं तत्रैव नैरन्तरेण मनोनिवेशनम् । तच्च 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'ति श्रुतिपर्यालोचने वेदान्तवाङ्मयानां गुरुमुखाच्छ्रवणाऽनन्तरं मननादौ क्रियमाणे भवतीति मननादिविषयत्वेन वेदान्तवाङ्मयानामेवोपादानात्तेषां वेदत्व गमयतीति बोध्यम् । श्रौतेनैव ब्रह्मज्ञानेनाऽस्मृतत्वम् । न स्मार्त्तं । किन्तु चित्तशुद्धिमात्रम् । साऽपि सवासनैव । न तद्ब्रह्मिणेति ज्ञेयम् । स्मार्त्तं ब्रह्मप्रकरणं नित्याऽनुमेयवेदमूलकमिति पक्षस्य गौणत्वप्रदर्शनार्थकारो-ऽऽनादरार्थो ज्ञेयः । मुख्यपक्षे तु तस्य पुराणमेव मूलमिति तत्त्वार्थदीपे निरूपितत्वात् । नन्वेव वेदान्तानां साधितेऽपि वेदत्वे किं जातमित्यत आहुः—'प्रमाणं चे'ति । अपौरुषेयत्वेन निरस्तसमस्त-

गोत्वामिध्रीमद्विरधरविरचित विवरणम् ।

न्तेव्याधारपरम्परया शूद्राश्रवणादिनिचमेनाऽऽर्यकर्तृकस्वरपूर्वकाऽध्ययनाऽध्यापनादिसत्त्वादित्यर्थः । नन्वाधारपरम्परया अन्धपरम्परातुल्यत्व स्वीक्रियत इत्यत आह—'स्मरणादि'ति । स्वय-म्भूरेण भगवन् वेदो गीतस्त्वया पुरा । शिवाद्या ऋषिपर्यन्ताः स्मर्तारोऽस्य न कारका इति पुराणवाक्याद्वेदान्तानामपि स्मरणं प्रतीयते । नतु कर्तृजन्मत्वमित्यर्थः । सर्वोऽपि कश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

श्रवणपाठा आदिशब्दार्थः । नचेद सर्वं पूर्वकाण्डमात्रविषय । ऋचां मूर्धानमिति निन्दोप-लम्भे । 'स्मरणाच्चे'ति । ब्रह्मप्रतिपादिकायां स्मृतेरित्यर्थः । वेदमूलकत्वेनैव तासां प्रामाण्याऽङ्गी-श्रीशारदाभट्टकृता गुरुार्थदीपिका ।

शिरोऽथर्वणां मुण्डमुण्डम् । नाधीतेऽधीते वेदमाहुस्तमज्ञं शिरः छित्त्वाऽसौ कुरुते कवन्धमित्यनेन वेदान्ताऽध्ययनं विना केवलवेदाध्ययने दोषश्रवणादुपनिषदध्ययनस्य भगवद्गीतवर्गीयमद्वैतारामप्रणीतं प्रदीप ।

वेदत्वेनानध्यायवर्जं शूद्रादिश्रवणवर्जं वेदाध्ययनार्थमुक्तनियमपुरं सर वेदान्तानामध्ययनादित्यर्थः । वेदान्तानां वेदत्वे हेत्वन्तरमाहुः—'स्मरणाच्चे'ति । 'साङ्गोपनिषदो वेदानधीत्याध्याय्यं विश्वरात् ।

वेदः स्वार्थे । स च न यज्ञश्चेद्ब्रह्म भवतु । न चैतावता अवेदत्वम् । अतिप्रसङ्गात् । शक्यते

गोस्वामिधीमुरलीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

दोषाङ्गत्वान्मुख्ययैव वृत्त्या स्वार्थं प्रत्यायतीति सिद्धम् । ननुक्तं यज्ञाऽप्रतिपादनात् स्वार्थं प्रामाण्य-
मित्यत आहुः— स चेति । न हि क्रियाप्रतिपादकस्यैव वेदत्वमिति वक्तुं शक्यम् । तथा सति तदति-
रिक्तस्य सर्वस्याऽप्यर्थवादाऽदिरूपस्याऽपि वेदस्याऽवेदत्वप्रसङ्गेनाऽवेदत्वस्याऽतिप्रसङ्गः स्यादित्यर्थः ।
नन्वस्त्वतिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह—‘शक्यते ही’ति । अग्निहोत्रादीनां कर्मणामन्यतरस्याऽन्तर्भावमङ्ग-

गोस्वामिधीमद्विरिधरविरचित विवरणम् ।

पूर्वोत्तरकाण्डद्वयात्मकोऽपि । स्वार्थं अलौकिकेऽर्थे । स च अलौकिकार्थश्च । ‘न यज्ञश्चेद्’ति ।
उत्तरकाण्ड इति शेषः । ‘न चैतावते’ति । यज्ञातिरिक्तब्रह्मप्रतिपादकत्वेनाऽवेदत्वं न हीत्यर्थः ।
‘अतिप्रसङ्गाद्’ति । अग्निहोत्रादिप्रतिपादकवाक्यानां यावद्यज्ञाऽप्रतिपादकत्वादवेदत्वप्रसङ्गादि-
त्यर्थः । नन्वेवं चेत्तर्ह्यग्निहोत्रप्रतिपादकवाक्येषु वेदत्वमेव न वक्तव्यमित्यत आहुः—‘शक्यते

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

कारात्तेषामवेदत्वे तत्रामाण्यं भज्येतेति भावः । यद्वा साङ्गोपनिषदो वेदानधीत्याऽध्याप्य
विस्तरात् । ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चस्वी लभते ब्रह्मणः पदमित्यादित्येतमित्यर्थः । ननु वेद-
त्वमस्त्वैव, किं तत इत्यत आहुः—‘प्रमाणमि’ति । अनेन तेषां किं स्यादित्युक्तमुत्तरतत्रवैयर्थ्यं
निरस्तमिति भावः । ननु तथापि किमर्थत्वात्, तस्य तदभावे कथं तेषां तत्त्वमित्यत आहुः—‘स-
चे’ति । सोऽर्थः । ‘एतावते’ति । अयज्ञब्रह्मार्थत्वेन । ‘अतिप्रसङ्गाद्’ति । अवेदत्वाऽप्रस-
ङ्गात् । तमेव-व्युत्पादयन्ति—‘शक्यते ही’ति । आदिशब्देन सत्रेष्टी । एषां-मध्ये एकमपि यज्ञे-

श्रीलालप्रहृता गुणार्थदीपिका ।

नित्यत्वमुपनिषदां वेदशिरस्त्वेन वेदावयवत्वमतोऽस्ति वेदत्वमित्यर्थः । तदेतदाहुः—‘अध्यय-
नादिभ्य इति । अर्थोच्छ्रित्युक्तेभ्यो वेदान्ताऽध्ययनादिभ्यो हेतुभ्यो वेदत्वमस्तीत्यर्थः । आदिश-
ब्देन स्वरपूर्वकपाठश्राद्धश्रवणानध्यायपरिपालनप्रभृतयो नियमां ग्राह्याः । ‘स्मरणाचे’ति ।
स्वयम्भूरेष भगवन् वेदो गीतस्त्वया पुरा । शिवाद्या ऋषिपर्यन्ताः स्मर्तारोऽस्य
न कारका इति पुराणवाक्येन यथा पूर्वकाण्डविषयकस्मरणमेव शिवादीनां, न पूर्वकाण्डकर्तृत्वम् ।
एवमुत्तरकाण्डस्याऽपि स्मरणमेव । कर्मलाभात् शिवादीनां कर्तृत्वमिति स्मरणस्यापि तौल्या-
द्वेदत्वमेवेत्यर्थः । वेदान्तानां वेदत्वे साधिते यत्सिद्धं तदाहुः—‘प्रमाणं चे’त्यादि । अपौरुषत्वेन
निखिलदोषराहित्याल्लक्षणप्रभृतिहीनमुख्ययाभिधास्यवृत्त्या स्वार्थं बोधयतीति ह्यर्हम् ।

ननु साम्यप्रतिपादकत्वाऽभावाद्बिध्यभावेन धर्मनिरूपणाभावात् कथं वेदत्वमित्याशङ्क्य समा-
दपते—‘स च न यज्ञश्चेद्ब्रह्म भवत्विति । न हि क्रियाप्रतिपादकता वेदत्वमिति नियमोऽस्ति

अणुभाष्यधीमद्विरिधरविरचित विवरणम् ।

ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चस्वी लभते ब्रह्मणः पदमित्यस्मरणादित्यर्थः । प्रमाणं मुख्यया वृत्त्या स्वार्थप्रमाणनकः ।
स्वार्थं शक्यार्थं । स च स्वार्थं । एतावता यज्ञाप्रतिपादकताऽवेदत्वाद्गीकारे । अतिप्रसङ्गात्
अवेदत्वस्यार्थवादादावापत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । शक्यते हीत्यादि । तथा च यावद्यज्ञाप्रतिपादकत्वमेव-

अग्निहोत्रादीनामन्यतरदनन्तर्भाव्य तथा वक्तुम् । तस्मात् ब्रह्मापि प्रतिपादयन्तो वेदान्ता

गोस्वामिधीसुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

त्वाऽपि वेदत्वमर्थवादादौ वक्तुं शक्यम् । अध्ययनविधिविषयत्वादि[ति] युक्तमेव । उक्तमर्थमुपसंहरति—
'तस्माद्'ति । यस्मात्क्रियाऽतिरिक्ताऽर्थप्रतिपादका अपि अर्थवादा उक्तहेतोर्वेदत्वं न व्यभिचरन्ति
तन्वायेन ब्रह्माऽपि प्रतिपादयन्तो वेदान्ता अपीति सिद्धम् ।

गोस्वामिधीनद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

ही'ति । वक्तुमित्यनेनान्वयः । अग्निहोत्रादिप्रतिपादकवाक्यानामित्यर्थः । 'अन्यतरद्'ति ।
अत्राऽन्यतममिति प्रयोक्तव्यत्वेऽन्यतरदिति प्रयोगस्तु महाभाष्ये प्रत्ययः परश्वेत्त्र निमित्तविचारं
प्रकृत्य तदुदाहरणे 'तद्यथा बहुध्वासीनेषु कश्चित्कश्चित्पृच्छति कतरो देवदत्त' इत्यत्रोपाध्यनङ्गीका-
राद्बोध्यः । यावद्यज्ञप्रतिपादकत्वं यत्किञ्चिद्यज्ञप्रतिपादकत्वं चेत्सुभयोर्मध्य एकमित्यर्थः । 'अन-
न्तर्भाष्ये'ति । यावत्त्वं यत्किञ्चित्त्वमनिवेश्येत्यर्थः । तथा वक्तुं यथाकथञ्चिद्यज्ञप्रतिपादकत्वं
वेदत्वमिति वक्तुं शक्यत इत्यर्थः । केवलहोमप्रतिपादकानां वाक्यानां साक्षाद्यज्ञाऽप्रतिपादकत्वा-
द्यत्किञ्चिद्यज्ञप्रतिपादकत्वं यावद्यज्ञप्रतिपादकत्वं वा नास्तीत्यन्यतस्तदनन्तर्भाव्य यथाकथञ्चिद्यज्ञप्र-
तिपादकत्वं वेदत्वमिति वक्तव्यं तच्चाऽग्निहोत्रादिप्रतिपादकवाक्येषु होमं विना यज्ञादिसिद्धिर्न
भवतीति होमद्वारा यथाकथञ्चिद्यज्ञप्रतिपादकत्वं वक्तुं शक्येतेति भावः । 'तस्माद्'ति ।
एतादृशवेदलक्षणदित्यर्थः । 'ब्रह्मापी'ति । यदेव विद्यया करोतीतिवाक्येन ब्रह्मज्ञानस्याऽपि

केचिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ऽनन्तर्भाष्य तत्प्रतिपादके भागे । तथाऽवेदत्वम् । होमवाग्नादीनां मिथो भेदात् । अग्निहोत्रादीनां
कर्मणांकेकमप्यन्तर्भाव्य, अनु पुत्रेभ्यो दायं व्यमजदित्यावर्थावादेषु तथेति वाऽर्थः । अध्य-
यनविधिविषयत्वादेव । उपसंहरति—'तस्माद्'ति । अक्रियार्थानामप्युक्तार्थवादानां वेदत्वात् ।

श्रीलाक्ष्मणभट्टकृता गृहार्थटीका ।

किन्तु यज्ञब्रह्माऽन्यतरप्रतिपादकत्वमपेक्षितम् । तदुत्तरकाण्डे ब्रह्मप्रतिपादकत्वमस्येवेत्यर्थः ।
अन्यथा अयद्गारो वै गायत्रियै शिरोऽञ्चिनत्स्यै रसः परापतत्स पृथिवीं प्राविशत्स
स्वद्विरोऽभयदित्यावर्थावादानामवेदत्वं स्यात् । तदाहुः—'न च ताद्यथा अवेदत्वमतिप्रसङ्गा-
दि'ति । अवेदत्वस्याऽर्थवादादिष्वतिप्रसङ्गादित्यर्थः । क्रियाप्रतिपादकाऽतिरिक्तेष्वपि वेदत्व-
माहुः—'शक्यते अग्निहोत्रादीनामि'त्यादिना । अग्निहोत्रादीनां कर्मणां मध्येऽन्यतरदपि
कर्म-अर्थवादादिष्वनन्तर्भाष्याऽपि अर्थवादप्रतिपादितानां पदार्थानां अग्निहोत्रादिरूपक्रियात्वाऽभा-
वेऽपि वेदत्वमस्तीत्यर्थः । 'तस्माद् ब्रह्मापी'त्यादि । यस्मात्कर्मातिरिक्तनिरूपकेष्वर्थवादेषु वेदत्व-
मस्ति, तस्मात्कर्माऽतिरिक्तब्रह्मनिरूपकेषु वेदान्तेष्वप्यस्ति वेदत्वमित्यर्थः । ननु ब्रह्मज्ञानाऽति-

भगवतीयधीमद्विरिधरविरचितं प्रदीपः ।

दत्वमापकमुत यत्किञ्चिद्यज्ञप्रतिपादकत्वं ? । तत्र नाद्यः । ज्योतिष्टोमादियज्ञप्रतिपादकेपि यावद्यज्ञप्रतिपा-
दकत्वाभावेन अवेदत्वापातात् । नान्यः । तस्मिन्नेव वाक्ये ज्योतिष्टोमेतरयत्किञ्चिद्यज्ञप्रतिपादकत्वे-
नावेदत्वापत्तेः । अपवा, शक्यते हीत्यादि । तथा च होमयज्ञान्यतरदनन्तर्भाष्य अप्रतिपाद्यापि

वेदत्वं न व्यभिचरन्तीति । मन्त्रब्राह्मणरूपत्वं चोत्पश्यामः । ऋगेव मन्त्रः । ब्रह्मप्रति-

गोस्वामिधीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

ननु मन्त्रब्राह्मणत्वाऽभावे कथं तेषां वेदत्वमित्यत आहुः—‘मन्त्रब्राह्मणे’ति । एकेनैव चारि-
तार्थ्येऽपि ‘अधिकं तत्राऽनुप्रविष्टमि’तिन्यायेन ब्राह्मणरूपत्वमप्युक्तमिति ज्ञेयम् । पूर्वतश्च एव
द्वितीये मन्त्रलक्षणमुक्त्वा ‘ऋचः सामानि यजूंषि सा हि श्रीरमृता सतामि’ति मन्त्रे मन्त्राणां
त्रैविध्यमुक्तम् । तत्र भेदकाण्डे त्रैविध्यं नोपपद्यत इत्याशङ्क्य क्रमेण तेषां लक्षणं भेदसिद्धयर्थमुक्तम् ।
‘तेषां ऋग् यत्रार्थवशेन पादव्यवस्थे’त्यादिना । तदर्थस्तु यत्राऽर्थवाचकपदानुरोधेन

गोस्वामिधीमद्विदिधरविरचितं विवरणम् ।

यज्ञोपकारकत्वादमिहोत्रवाक्यानामिव ब्रह्मप्रतिपादकवेदान्तवाक्यानामपि यथाकथञ्चिद्यज्ञप्रतिपादकत्वं
वेदत्वमस्तीति भावः । ननु कथं वेदत्वं वक्तव्यं, मन्त्रब्राह्मणरूपत्वं तु नास्तीत्युक्तमेवेत्यत आह—
‘मन्त्रे’ति । यद्यपि पूर्वकाण्डे मन्त्रलक्षणं बहुधा कथितं तथाऽपि ब्रह्मवादिभिर्वैत्रं मन्त्र इति समाख्या
क्रियते स मन्त्रः । यत्र ब्राह्मण इति समाख्या तद्ब्राह्मणम् । तदुभयं वेदत्रयं प्रसिद्धमत्राप्युत्पश्याम
इत्यर्थः ।

केशिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

स्वरूपतोऽपि वेदत्वं समर्थयन्ति—‘मन्त्रे’त्यादि । यत्राऽर्थवशेनेत्याद्युगादिलक्षणोऽक्रान्तत्वान्म-
न्त्रत्वेन । अभियुक्तप्रसिद्धेश्च । ऋगादय एव मन्त्रा इत्याहुः—‘ऋगेवे’ति । गायत्रीमन्त्रवत् । अत
एव मान्नवर्णिकमेवेत्यग्रे वक्ष्यति भगवान् सूत्रकारः । ऋगित्युपलक्षणम् । तेन तत्त्वमसीत्या-
दीनां यजुष्टं हाबुहाबु इत्यादीनां सामत्वं च सिध्यतीति हृदयम् । शोषे ब्राह्मणशब्द इति
लक्षणसङ्गत्या च ब्राह्मणत्वमपीत्याहुः—‘ब्रह्मे’ति । सृष्ट्यादिवाक्यानां ब्रह्माऽप्रतिपादिकत्वेऽपि
श्रीरालम्बहृत्ता गृहार्थदीपिका ।

रिक्तानुपनिषत्सु कथं वेदत्वमित्याशङ्क्याऽऽहुः—‘मन्त्रब्राह्मणरूपत्वं चोत्पश्याम’ इति । मन्त्र-
ब्राह्मणरूपत्वमुपनिषत्सुपादयन्ति—‘ऋगेवे’त्यादिना । मन्त्रलक्षणं निरूप्य, ऋचः सामानि
यजूंषि सा हि श्रीरमृता सतामिति मन्त्राणां त्रैविध्यमुक्तं तत्रैविध्यसमर्थनाय भेदसाधकं त्रयाणां
लक्षणमुक्तम् । ऋग् यत्रार्थवशेन पादव्यवस्थेत्यादिना । अर्थवाचकपदानुरोधेन यत्र
पादव्यवस्था न छन्दोनुरोधेन सा । एवं सत्येतस्य लक्षणस्य वेदान्तेष्वपि सत्त्वादुपनिषदां भवत्युक्तवम् ।
ऋक्तवे च सिद्धा मन्त्रता । ऋचः सामानि यजूंषीति श्रुतेः । सिद्धे मन्त्रत्वे वेदत्वं सिद्धमि-
त्याशयः । ब्राह्मणत्वमप्युपपादयन्ति—‘ब्रह्मप्रतिपादकमिती’ति । मन्त्राऽतिरिक्तस्य सर्वस्याऽपि

भगवदीयश्रीमद्विचारामप्रणीतः प्रदीपः ।

तथा वेदान्ता वेदा इति वक्तुं शक्यत एवेत्यर्थः । सिद्धान्तमुपसंहरन्ति—‘तस्मादि’त्यादि । न व्य-
भिचरन्ति न वेदत्वशून्या भवन्ति । ननु मन्त्रब्राह्मणत्वाभावे कथं वेदान्तानां वेदत्वमित्यत आहुः—
मन्त्रेत्यादि । तथा च यत्रार्थवाचकपदानुरोधेन पादव्यवस्था न छन्दोनुरोधेन सा ऋगिति पूर्वमीमांसायां
लक्षणकरणदेतल्लक्षणस्य च वेदान्तेष्वपि सत्त्वात् ऋग्मन्त्रत्वमप्याहृतमेवेति भावः । ब्राह्मणरूपत्वं
व्यवसापयन्ति—‘ब्रह्मे’त्यादिना । एतदपि पूर्वतश्च एवोक्तं ‘शोषे ब्राह्मणशब्द’ इत्यत्र शोषे मन्त्रा-

पादकं ब्राह्मणम् । तच्छेषाः सृष्ट्यादिप्रतिपादकाः । यद्यपि न विधीयते तथापि तादृशमेव

गोस्वामिश्रीसुरलीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

पादव्यवस्था, न छन्दोऽनुरोधेन सा ऋणिति । तथा चैतस्य लक्षणस्य वेदान्तेष्वपि सत्त्वादस्ति मन्त्रत्वमित्यर्थः । ब्राह्मणरूपत्वमणुपादायन्ति—‘ब्रह्मप्रतिपादकमि’ति । ‘शेषे ब्राह्मण’ इत्यत्र मन्त्राऽतिरिक्तस्य सर्वस्यैव शेषशब्देनोक्तेर्वेदान्तानामपि ब्राह्मणलक्षणाऽऽक्रान्तत्वेन ब्रह्मप्रतिपादकत्वेन च ब्राह्मणत्वमपि सिद्धयतीति सर्वस्यैव वेदत्व न व्यभिचरन्तीति भावः । नन्वेव सृष्ट्यादिवाक्यानां का गतिर्ब्रह्मप्रतिपादकत्वाऽऽभावादित्यत आहुः—‘तच्छेषा’ इति । तेषां ब्रह्मप्रतिपादकानां वाक्यानां शेषभूता इति । तेषामपि माहात्म्यप्रतिपादनद्वारा ब्रह्मनिरूपकत्वमेवेति भावः ।

ननु ब्रह्मप्रतिपादकत्वाद्ब्राह्मणत्वं वेदान्तानामिति यदुक्तं तन्न सम्भवति । यतः सर्वस्यैवाऽऽ-
म्नायस्याऽप्ययनविधिविषयत्वेन क्रियार्थत्वाद्देवान्तानामतदर्शानामणुरूपार्थानां भूतार्थत्वेन च पक्षा-
दिभिः समानविषयाणां लौकिकवाक्यवत्तदर्थोऽनुपादकानां कथमिव प्रामाण्यसम्भवः । अवाधिताऽ-

गोस्वामिश्रीमद्विरेधरविरचित विवरणम् ।

नन्वत्र कथं प्रतीयत इत्यत आहुः—‘ऋगेवे’ति । सत्त्वं ज्ञानमिति ऋगेवेत्यर्थः । ‘ब्रह्मे’ति । ब्रह्मप्रतिपादकं यद्यद्वाक्यं तत्सर्वं ब्राह्मणमित्यर्थः । ‘तच्छेषा’ इति ब्रह्मप्रतिपादकवाक्यशेषा इत्यर्थः । ‘सृष्ट्यादी’ति । आदिनोपासनाप्रतिपादकवाक्यपरिग्रहः । ‘तस्माद्वा एतस्मा’दित्यादि-
भागा इत्यर्थः । प्रतिपादका इत्येव पाठः । न तु प्रतिपादिका इति पाठः । ननु तथाप्यस्तु नाम वेदत्व, निष्कलत्वरूपवेदोपरत्वनिवारणं तु न जातमित्यत आहुः—‘यद्यपी’ति । ‘न विधीयत’
कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

तच्छेषत्वेन सङ्गतिमाहुः—‘तच्छेषा’इति । ब्रह्मप्रतिपादकवाक्यानां शेषाः । एतेनैव ब्रह्मस्वरूप-
ज्ञानाद् सृष्ट्यादिवाक्यप्रतिपादितमाहात्म्यज्ञानमित्युक्तं भवति । ननु ज्ञानस्याऽविधेयत्वात्कथमस्य

श्रीबालकृष्णसृष्ट्या गृह्यार्थदीपिका ।

शेषे ब्राह्मण इत्यत्र ब्राह्मणत्वोक्तेरुपनिषदापि ब्राह्मणलक्षणाऽऽक्रान्तत्वादस्ति ब्राह्मणत्वम् । ब्रह्म-
प्रतिपादकं ब्राह्मणमिति शब्दसिद्ध्यापि ब्राह्मणत्वं सिद्धयतीत्याहुः—‘ब्रह्मप्रतिपादकमि’ति । ब्रह्म-
साम्यन्वि ब्राह्मणम् । प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धः । सिद्धे ब्राह्मणत्वे वेदत्वमस्तीति हार्दम् ।
अत्रैवं ज्ञेयम् । व्याख्यातृणां पुरुषत्वावदुक्तानां परस्परं कलहग्रस्तत्वात्पुरुषोक्तिमनादित्य ऋषिवाक्यरूपं
सूत्रमानमादित्य ब्रह्मप्रतिपादकं ब्राह्मणमिति भगवता भाष्यकारेणोक्तम् । एवं ऋचां सूक्तानां यजु-
पायुक्तमाह्नमिति श्रुत्युक्तं वेदान्तानां वेदशिरस्त्वं सिद्धं भवतीति महाशंभुः । आपो वा इद-
मग्ने सत्तिलमासीदित्यादिसृष्टिनिरूपकाणां गतिमाहुः—‘तच्छेषा’ इत्यादिना । सृष्ट्यादि-

भाष्यार्थीयश्रीमद्विरेधरसम्प्रणीतं प्रदीप ।

तिरिक्तसर्ववेदभागे ब्राह्मणशब्दः ब्राह्मणपदवाच्यत्वमित्यर्थः । एव ब्रह्मप्रतिपादकत्वेनानपि ब्राह्म-
णत्वमुक्तं षोडशम् । ननु सृष्ट्युपासनाप्रकारफलप्रशंसनादिवेदभागानां ब्रह्मप्रतिपादकत्वाभावाद्ब्राह्म-
णत्वं न म्यादित्यत आहुः—‘तच्छेषा’ इत्यादि । तथा च माहात्म्यज्ञानद्वारा तेषामपि ब्रह्मप्रतिपाद-

गोस्वामिश्रीमन्मुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

नागताऽसन्दिग्धबोधजनकत्वस्य तत्राऽसत्त्वात् । अतएवाऽऽघ्रायस्य क्रियार्थत्वादि'त्यनेन शास्त्रस्य सर्वस्यापि क्रियापरत्वमङ्गीकृत्य 'सोरोदीदि'त्यादीनां 'विधिना त्वेकवाक्यत्वादि'-त्यनेन स्तुत्याद्यर्थतया मन्त्राणां 'चेपेत्वे'त्यादीनां क्रियातत्साधनाऽभिधायित्वेन विधेयकवाक्यतां सन्पाद्य प्रामाण्यं समर्थितम् । न तु साक्षात्कारार्थप्रत्यायनेन । नहि परिनिष्ठितवस्तुप्रतिपादकानां विधेयकवाक्यतां विनाऽर्थवत्त्वं क्वचिद्दृष्टमुपपन्नं वा । तस्मात्पूर्वकाण्डोक्तक्रियासमवायिकर्तृदेवतादि-प्रकाशनार्थत्वेन स्वप्रकरणोक्तोपासनादिक्रियार्थत्वेन वा प्रामाण्यस्य वक्तुं शक्यत्वात् अत्र प्रतिपादकत्व वेदान्तानामुपपद्यत इति कथं ब्रह्मप्रतिपादकं ब्राह्मणमिति सङ्गच्छते । नन्वक्रियार्थत्वेऽपि ब्रह्मस्वरूप-विधिपरत्वं वेदान्तानां भविष्यति । न खल्वप्रवृत्तप्रवर्तनमेव विधिः । उत्पत्तिविधेरज्ञातज्ञापनाऽर्थ-त्वेन वेदान्तानामज्ञातं ब्रह्म ज्ञापयतां विधायकत्वात्स्वार्थ एव प्रामाण्यमिति चेत् । अनागतोत्पाद्यभा-वविषयत्वाद्धिधामात्रस्य । नन्वन्येषां तथात्वेऽप्युत्पत्तिविधेर्न तथात्वमिति वाच्यम् । उत्पत्त्यधिकार-प्रयोगविनियोगरूपाणां चतुर्णामपि परस्परऽविनाभावाद्दुत्पत्तिविधेरपि तथा नियमस्याऽवश्यकत्वात् । विधिमात्रस्य भावनाविषयत्वात् ।

उच्यते । अस्ति तावद्देदान्तानां ब्रह्मस्वरूपमात्रपरत्वम् । ननु क्रियासमवायिकर्तृदेवतादि-प्रकाशनाऽर्थत्वमेव कुतो नेतिचेत् त्वेन कं पश्येदि'त्यादिवेदान्तवाक्येभ्यः क्रियाकारकफलनि-राकरणस्याऽवगतत्वात् । ननु सर्वत्र क्रियातत्साधनान्यतराऽभिधायित्वे पुरुषार्थपर्यवसायित्वं दृष्ट-मिति वेदान्तानां तदन्यतराऽनभिधायित्वे कथं तत्त्वमिति चेत् । 'ब्राह्मणो न हन्तव्य' इत्यादी निवृत्तिरूपदिश्यते । न च सा क्रिया तत्साधनं वेति तदुपदेशस्य निष्प्रयोजनत्वं प्रसज्येत । स्वया-वप्राप्तहननविषयत्वबोधनेन भवति । ननु क्रियाकारित्वेन । नञः स्वसम्बन्धिनाऽभावबोधकत्वस्यैव प्रतीयमानत्वात् । अभावबुद्धिश्चोदासीन्यकारणं दग्धेन्धनाऽग्निवत्स्वयमेवोपशाम्यति । तथा च क्रिया-तत्साधनाऽभिधायित्वेऽपि पुरुषार्थपर्यवसानस्य तत्र दृष्टत्वादनपि तथात्वे न किमिदमुपपन्नम् । ननु वेदान्तानां सिद्धवस्तुपरत्वे प्रत्यक्षादिभिः समानविषयत्वेन प्रमाणलक्षणाऽसङ्गतिरिति चेत् । 'तत्त्वमसी'ति ब्रह्मात्मभावस्य वेदान्तव्यतिरेकेणाऽनधिगतत्वात् । न च सिद्धवस्तुनो हेयोपादेय-रहितत्वात्तत्प्रतिपादकानां तेषां परमपुरुषार्थत्वं स्यादितिवाच्यम् । 'त्वं हि नः पिता योऽस्माक-मविद्यायाः परं पारं तारयति' 'श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मवि-दि'ति । 'सोहं भगवः शोचामि तं मां भवांच्छोकस्य पारं तारयतु, तस्मै सृदित-कपायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमार' इत्येवमाद्याः श्रुतयो भोक्षप्रतिपन्ध-निवृत्तिमात्रमेवात्मज्ञानस्य फलं दर्शयन्ति । पुरुषार्थपर्यवसायित्वं न व्यभिचरन्ति ।

ननु पूर्वकाण्डोक्तकर्मसमवायिकर्तृदेवतादिप्रकाशनाऽर्थत्वाऽभावेऽपि हुक्तवान्यगतोपा-म-नार्थत्वे किं बाधकमिति चेत् । एकत्वविज्ञानेन द्वैतविज्ञानस्योन्मथितत्वेनोपास्योपासकोपासनाभि-द-पटितोपासनाया निरस्तसमस्तमेदप्रपञ्चे ब्रह्मणि वक्तुमशक्यत्वात्तोपासनाविधिपुण्यत्वमपि वेदान्तानां सम्भवति । ननु ज्ञानं नाम मानसी क्रिया । तथा च यथा स्वर्गकामसाऽभिद्वेषादिज्ञापनं निधीयते तथाऽऽतत्त्वकामस्य ब्रह्मज्ञानमिति कथं न विधिपुण्यत्वं तस्येति चेत् । क्रिया हि नाम सा, या

गोत्वामिश्रीमद्विरचिता भगुभाष्यव्याख्या ।

वस्तुस्वरूपनिरपेक्षैव चोद्यते । पुरुषचित्तव्यापारायत्ता च यथा घस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात् तां मनसा ध्यायेद्ब्रह्म पदं करिष्यन् 'सन्ध्यां मनसा ध्यायेदित्यादिषु ध्यातं चिन्तनं यथा मानसी क्रिया । पुरुषेण कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थत्वात् । न तथा ज्ञानं प्रमाणजन्यं भूतवस्तु विषयम् । प्रमाणवस्तुपरतत्रत्वे कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुमशक्यत्वेन नोदनाऽविषयत्वात् । यथा 'वाचं धेनुमुपासीत' 'मनो ब्रह्मेत्युपासीत' 'आदित्यो वै देवमध्व'त्यादौ वागादिषु धेन्वादि- बुद्धिर्मानसी क्रिया । नोदकवाक्यमात्रजन्यत्वात्पुरुषतत्रत्वाच्च । न तथा वागादिषु वागादिवुद्धिः पूर्वोक्तहेतुद्वयाऽभावात् ।

नन्वेवं सति 'द्रष्टव्य' इत्यादीनि कथं सङ्गतानि भविष्यन्तीति विधिरूपत्वस्य प्रतीयमान- त्वादिति चेत् । अत्र ब्रूमः । तद्विषये श्रूयमाणा अपि लिङ्गादयोऽनियोज्यविषयत्वाद्ब्रह्मणिप्रयुक्त- वासादितैश्च्यवत्कुंठीमन्तो दर्शनादीनामर्हत्वादिबोधनेन बहिर्मुखपुरुषस्वामाविकप्रवृत्तिविषयविमुखी- करणेन सार्थका भवन्ति । यद्यपि बहिर्मुखोऽपीष्टं मे भूयादनिष्टं मे मा भूदित्यनुसन्धाय प्रवर्तते । इष्टतत्साधनताज्ञानस्य प्रवृत्तिमात्रहेतुत्वात् । तथापि तदभिमतसोष्टस्याऽनिष्टत्वात्स्वामाविकेष्टप्रदर्शनार्थं तदुपयोगात् । ततस्तत्कारणापेक्षया 'श्रोतव्यो मन्तव्य' इत्यादिभिः फलोपकार्यज्ञाभ्यां सह श्रवणमेव साधनत्वेन विधीयते । चोदनाविषयत्वादिति । तदेतदनुसन्धायोक्त ब्रह्मप्रतिपादक-

गोत्वामिश्रीमद्विरचिता विवरणम् ।

इति । ब्रह्मज्ञानमिति शेषः । यथा 'स्वर्गकामो यजेते'तिवाक्यस्य विधित्वात् स्वर्गरूपफलजनकयाग- प्रतिपादकत्वं - तथात्र - - गोक्षरूपफलजनकब्रह्मज्ञानविधायकविध्यभावाद्ब्रह्मोपरत्वमिति - भावः । वेदो- परत्वं खण्डयन्ति- 'तथापी'ति । तादृशविध्यभावेऽपीत्यर्थः । 'ज्ञानमि'ति । तस्मादेत्यादि- कैश्चिद्विरचिता वेदागतचन्द्रिका ।

शेषत्वमित्यत आहुः—'यद्यपी'ति । 'तादृशमि'ति । कर्तृत्वादिधर्मविशिष्टं ब्रह्मज्ञानम् । ननु

श्रीलालबहदूरुता गृहार्थदीपिका ।

प्रतिपादका अपि सृष्ट्यादिद्वारा ब्रह्मबहिर्मानं वर्णयन्तो ब्रह्मप्रतिपादका एवेति भावः । ननु सृष्ट्या- द्यर्थवादानां शेषत्वमनुपपन्नम् । स्तुत्यर्थेन विधीनां स्फुरित्वेन विधिशेषतयैव तेषां सार्थक्य- कथनादित्याशङ्क्याऽऽहुः—'यद्यपि न विधीयत' इत्यादि । यद्यपि ब्रह्म न विधीयते । स्वतः सर्वदा विद्यमानत्वेनाऽऽविधेयत्वात् । तथात्र सृष्ट्याद्यर्थवादानामनुपयोग इवामाति, तथापि ब्रह्म- विदामोति परमित्यादौ फलप्राप्त्यर्थं ब्रह्मज्ञानाऽपेक्षोक्ता । ब्रह्मज्ञानं तु द्वेषास्ति । स्वरूपज्ञानं, लीलाविशिष्टज्ञानं च । तत्र सर्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति स्वरूपज्ञानमुक्त्वा, तस्माद्वा एतस्मादि- त्यनेन सर्गलीला निरूपिता । इत्थं स्वरूपज्ञानं लीलाज्ञानं च परमासिद्धाधिकमिति तन्निरूपकाः सृष्ट्यादिप्रतिपादका वेदान्ता ज्ञानशेषभावं भजन्तोऽत्यन्तमुपयुक्ता भवन्तीत्याहुः—'तादृशमेव

भगवदीयधोमदिच्छतरत्नप्रणीत. ३३५ ।

कत्वात् ब्रह्मप्रतिपादकवाक्यशेषतया तेषामपि ब्राह्मणत्वमव्याहृतमित्यर्थः । यद्यपीत्यादि । न विधीयते सृष्ट्यादिवाक्यैर्माहात्म्यज्ञानं ब्रह्मणि न विधीयते । तथापि विधानामावेपि । तादृशमेव ब्रह्मवोधक-

ज्ञानं फलायेति युक्तमुत्पश्यामः । पूर्ववैलक्षण्यन्तु भूषणाय । काण्डद्वयस्याऽन्योन्योप-

गोस्वामिध्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

मित्यारभ्य उत्पश्याम इत्यन्तमित्यलं विस्तरेण । नन्वेवं ब्रह्मज्ञानस्य धर्मवैलक्षण्यं भवेत्तदेव तु वाचकमितिचेत्तनाह—‘पूर्ववैलक्षण्यमिति । अलंकारो ह्ययमस्माकं यत्पूर्ववैलक्षण्यम् । धर्मस्य त्रिवर्गसाधकत्वाद्ब्रह्मज्ञानस्य च तद्विरोधिकृतकृत्यतासाधकत्वान्महदेव वैलक्षण्यम् । तथाच श्रुतिः—‘आत्मानं चेद्विजानीयादहमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन् कंस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेदि’ति । स्मृतिश्च ‘एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च भारते’ति । ननुतरस्य पूर्वोपेक्षयाऽभ्यहितत्वे शास्त्रयोनित्वादिति सामान्यग्रहणं निःप्रयोजनम् । उपनिषद्योनित्वादित्यस्यैव सप्रयोजनत्वादित्यत आह—‘काण्डद्वयस्ये’ति । अध्ययनविधिविषयत्वेन सर्वोऽपि वेदराशिः पुरुषार्थश्च नाऽमृतत्वव्यतिरेकेणाऽन्यो भवितुमर्हति । तथा च ‘स्वर्गकामस्वाराज्यकामा’दिशब्दश्रवणा-

गोस्वामिध्रीमद्विरचयविरचित विवरणम् ।

वाक्यादेव ब्रह्मणि जगत्कर्तृत्वज्ञानमित्यर्थः । ‘फलाये’ति । परप्राप्तिरूपफलायेत्यर्थः । ‘युक्तमिति । फलयुक्तमित्यर्थः । तथा च कुनापि वेदोपरत्वं नास्तीति भावः । ननु पूर्वकाण्डे विधिवाक्यादेव फलप्रतीयतेऽन तु तथा नास्तीति वैलक्षण्यमित्यत आह—‘पूर्वं’ति । ‘भूषणाय’ति । विधिवाक्याभावेऽपि केवलवाक्यार्थज्ञानादेव फलं जायत इत्याधिक्यमेव भूषणार्थं भवतीत्यर्थः ।

पूर्वरीत्या भीमासकमत निराकृत्य शास्त्रयोनित्वादित्यत्र शास्त्रपरिस्वारसमाहुः—‘काण्डे’ति । ‘अन्योन्ये’ति । उभयोरैकवाक्यत्वबोधनायेत्यर्थः । ‘साधारणे’ति । सूत्र उभयसाधारणकैश्चद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

पूर्वतन्त्रे विहितस्यैव फलदत्वमुक्तं, कथमविहितस्य तथात्वमित्यत आहुः—‘पूर्वं’ति । वैयर्थ्यनिरासत्वादिति भावः । एतेन पूर्वोक्तोपरत्वमपि निरस्तं ज्ञेयम् । शास्त्रपदाऽऽदानस्य प्रयोजनान्तरमधीलाह्यदृष्टकृत गृहार्थदीपिका ।

ज्ञानमित्यादि । ‘तादृशमेवे’ति । सृष्ट्यादिकर्तृत्वविशिष्टज्ञानभेदेत्यर्थः । ‘फलाये’ति । परप्राप्तिरूपाय फलायेत्यर्थः । तथा च तादृग्ज्ञानविषयीभूतलीलाप्रतिपादकत्वेन ज्ञानशेषभूताः सृष्ट्याद्यर्थवादा इति फलितम् । ननु पूर्वकाण्डेऽर्थवादा विध्युक्तत्वावकत्वेन शेषभावं भजन्तोऽनुपयोगित्वमप्युदन्तः सार्थका भवन्त्यन तु सिद्धपदार्थमहिमानं वर्णयन्तो ज्ञानशेषभाव स्फोरयन्तः सार्थकत्वात्मापद्यन्त इत्युक्तं, तथा च धर्मनिरूपकपूर्वकाण्डवलक्षण्यमेव महद्दूषणमित्याशङ्क्याऽऽहुः—‘पूर्ववैलक्षण्यं त्वित्यादि । पूर्वकाण्डस्य नक्षरस्वर्गादिसाधकत्वमुत्तरस्य त्वक्षयरूपब्रह्मासिसाधकत्वमगवदीपधीमद्विच्छारामप्रणीत प्रदीप ।

वाक्यार्थज्ञानविषयब्रह्माहात्म्यविषयकमेव । फलाय भक्तिरूपफलसम्पादनायेत्यर्थः । नन्वेव ब्रह्मज्ञानस्य धर्मवैलक्षण्यं स्यादत आहुः—‘पूर्वं’त्यादि । भूषणाय धर्मस्य त्रिवर्गसाधकत्वात् ब्रह्मज्ञानस्य च तद्विरोधिभोक्षरूपपरमफलसाधकत्वात् धर्मवैलक्षण्य इष्टमेवेत्यर्थः । ‘आत्मानं चेद्विजानीयादहमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेदि’तिश्रुतेः । ननुतरकाण्डस्य पुरुषार्थपर्यवसाने पूर्वस्य च त्रिवर्गोपेक्षणीत्वे काण्डद्वयोपसंहारक शास्त्रयोनित्वादितिसामान्योपादानमनुचित उपनिषद्योनित्वादित्येव चोचितमित्यत आहुः—‘काण्डद्वयस्ये’त्यादि । तथा चाध्ययनाप्यापनविधिविषयत्वेन

कारित्वाय साधारणग्रहणम् । 'यदेव विद्यया करोती' त्यादिना पूर्वशेषत्वं सर्वस्य । 'तमेवं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिपन्ती'त्यादिना सर्वस्योत्तरशेषत्वम् । कर्मब्रह्मणोः क्रियाज्ञानयोर्धर्मिपरत्वेनैक्यात्कर्तृवाक्येषु सर्वत्र न विरोधः । तस्माच्छास्त्रयोनित्वं सिद्धम् ।

गोस्वामिधीमुराहीपरविरचिता श्रुमाग्यव्याख्या ।

पूर्वस्य पुरुषार्थत्वमस्ति नवेति सन्देहनिराकरणाय 'यदेव विद्यया करोती'त्यादिना ज्ञानपूर्वं कृतस्य धीर्यवत्तरत्वनिरूपणेन पुरुषार्थत्वमवाधितमेव सिध्यति । न चैवमुत्तरस्य पूर्वशेषत्वे गौणत्वापत्तिरिति वाच्यम् । 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिपन्ती'त्यादिना पूर्वस्याऽप्युत्तरशेषत्वश्रवणात् । सर्वस्य कृत्वस्त्वैत्यर्थः । नन्वेवं साम्यापत्तिरेव स्यादिति चेदिष्टापत्तिः । 'वेदो नारायणः साक्षादि'त्यादिना साम्यस्य निष्प्रत्यहृत्वात् ।

ननु वेदस्य सर्वस्याऽप्यपौरुषेयत्वेन निरस्तसमस्तदोषाशङ्कत्वे कथं प्रजापत्यश्रिद्धोवश्रवणां कर्तृत्वोक्तिरुपपन्ना भविष्यतीत्याशङ्काह—'कर्मब्रह्मणोरिति । क्रियायां प्रविष्टत्वात्क्रियारूपत्वेन गोस्वामिधीमद्विधिरविरचितं विवरणम् ।

शास्त्रपदग्रहणमित्यर्थः । एकवाक्यत्वमेवाऽऽहुः—'यदेवे'ति । चतुर्धाभ्याये, यदेव विद्ययेति हीति सूत्रे वक्ष्यते । पूर्वशेषत्वं प्रथमतो ब्रह्मज्ञानं सम्पाद्यानन्तरं कर्मकरणे कर्मणः पौकृत्यं जायत इति वेदान्तस्य पूर्वकाण्डाहत्वमित्यर्थः । एवं पूर्वस्योत्तराहत्वमाहुः—'तमेवे'ति । कर्मणा च मगवत्प्रसादेन चित्तशुद्धौ ज्ञानमुत्पद्यत इति परस्पररक्षितत्वेन साकाहत्वादेकार्थप्रतिपादकत्वाच्चैकवाक्यत्वमिति भावः । ननु कथमुभयोरेकार्थत्वमत आहुः—'कर्मब्रह्मणोरिति । कर्मणः कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

प्याहुः—'काण्डद्वयस्ये'ति । तत्र प्रमाणमाहुः—'यदेवे'त्यादिना । 'सर्वस्ये'ति । उत्तरस्येति शेषः । नन्वेवमन्योन्याश्रय इति वाच्यम् । ग्रामाणिकेऽर्थे तदनभ्युपगमात् । 'ननु न सर्वोर्षा'त्युक्तं विरोधं परिहरन्ति—'कर्मब्रह्मणोरिति । कर्मज्ञानकाण्डयोः । 'क्रियाज्ञानयोरिति । स्वस्वप्रतिपाद- श्रीलाट्टभट्टकृता गृदार्यदीपिका ।

मतस्त्रैलोक्यमत्र भूषणार्थैवेत्यर्थः । 'काण्डद्वयस्ये'त्यादि । यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा वा तदेव धीर्यवत्तरं भवतीति श्रुतेः पूर्वकाण्डस्योत्तरकाण्डमुपकरोति । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिपन्तीति श्रुतेरुत्तरकाण्डस्य पूर्वकाण्डमुपकरोत्येवं यः भगवदोयधीमद्विच्छारान्नप्रणीतः प्रदीपः ।

सर्वोषि वेदराशिः पुरुषार्थपर्यवसायी पुरुषार्थस्य परब्रह्मप्राप्तिरेव नान्यो भवितुमर्हति । इत्थं च पूर्वकाण्डे स्वर्गकामस्वाराज्यादिकामनाश्रवणात् परमपुरुषार्थपर्यवसाने च सन्देहः प्रायः । तन्निरासाय उक्तपुरुषार्थपर्यवसानाय च 'यदेव विद्यये'त्यादिना धीर्यवत्तरत्वनिरूपणेन कर्मणां पुरुषार्थपर्यवसानमुक्तम् । इत्थं च सर्वस्यापि वेदराशेः पूर्वकाण्डोक्तकर्मशेषत्वमागतम् । एवमुत्तरस्य पूर्वशेषत्वे गौणत्वं स्यादत आहुः—'तमेतमि'त्यादि । तथा च वेदानुवचनयज्ञदानतपःप्रभृतिभिर्ब्रह्मज्ञानेच्छापूर्तैः श्रवणात्सर्वस्य वेदराशेरुत्तरशेषत्वमिति न गौणता । सर्वस्य वेदस्य ब्रह्मत्वेन साम्ये त्विष्टापत्तिः । ननु सर्वस्य वेदस्य समग्रामाण्ये प्रजापत्यश्रिद्धोत्रादीनामपि कर्तृत्वप्रतिपादनाद्ब्रह्ममात्रपर्यवसित कर्तृत्वं कथं सिद्धोदित्यत आहुः—'कर्मब्रह्मणोरिति । क्रियाज्ञानयोः क्रियाज्ञानस्वरूपयोः धर्मिपरत्वेनेत्यादि । क्रियायाः

गोस्वामिध्रीमुखीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

प्रतीयमानत्वेऽपि कर्मणो 'यज्ञो वै विष्णुरि'तिश्रुतेर्धर्मिरूपत्वाज्ज्ञाने प्रविष्टत्वाज्ज्ञानरूपत्वेन प्रतीयमानत्वेऽपि ज्ञानस्य 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'ति धर्मिरूपत्वाद्भयकारणत्वनिरूपकयोरपि वान्ययोरैकवान्यत्वार्थं विशिष्टैकधर्मिनिरूपकत्वस्याऽवश्यंऽभ्युपेयत्वात् । कर्तृवाक्येषु कर्म-
ब्रह्मकर्तृत्वप्रतिपादकवाक्येषु पूर्वोत्तरकाण्डस्थेषु सर्वत्र विरोधो नास्तीत्यर्थः । धर्मरूपेण भेदेऽपि धर्मिण एकत्वात् । नन्वेवं कर्मकर्तृत्वयोधकानां तेषां परिहृतेऽपि विरोधे प्रजाप्रत्यादिकर्तृत्वबोधकानां कथं सङ्गतिरिति चेत् । तेषामन्तरकारणत्वेन विरोधस्याऽनवसरपराहतत्वात् । ननूक्तं तस्मात्प-
रस्याऽश्रवणादिति । नैष दोषः । तेषामपि यज्ञतपःप्रभृतिसाधनकरणाऽनन्तरमेव कारणत्वोक्तेः ।
उत्तरकाण्डे ततोऽपि परस्य ब्रह्मणः श्रवणात् । न च प्रकरणमेवादकथं तस्य प्रयोजकत्वमिति
वाच्यम् । सर्वस्याऽपि वेदस्यैकार्यप्रतिपादकत्वेनैकवाक्यत्वात्प्रकरणभेदस्य युद्धिसौकर्यार्थं कल्पितत्वात् ।
अधुनोक्तमर्थगुणसंहरन्ति—'तस्मादि'ति । पूर्वोत्तरकारणकलाप्राद्वहण एव शास्त्रोक्तं कारणत्व सिद्ध-

गोस्वामिध्रीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

क्रियारूपत्वेन ब्रह्मणो ज्ञानरूपत्वेन, धर्मां यस्यामित्येकादशस्कन्धोक्तेर्ब्रह्मणोऽपि धर्मरूपत्वेन धर्मिणोः क्रियाज्ञानयोरैक्यात्पूर्वोत्तरमीमांसयोरपि क्रियाज्ञानरूपधर्मिणो विचारात्मकत्वेनैक्यादेव पूर्वो-
त्तरकाण्डगतं कर्तृत्व ब्रह्मण्येव पर्यवस्यतीति न विरोध इति भावः । 'सिद्धमि'ति । ब्रह्मणि
वेदप्रतिपाद्यं जगत्कर्तृत्वं सिद्धमित्यर्थः ।

कैश्विद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

भगवत्क्रियाज्ञानशक्तिरूपयोर्धर्मस्तत्परत्वेन भगवद्दर्शनां भगवदभिन्नत्वाद्यज्ञो वै विष्णु-
र्विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादिश्रुतेषु धर्मनिरूपणेनानेन धर्मिप्रतिपत्तिसम्पत्तिवद्विशिष्टधर्मनिरूपकत्वेनै-
क्यादेकार्थप्रतिपादकत्वेनैकवाक्यत्वाद्धेतोः कर्तृवाक्येषु सर्वत्र पूर्वोत्तरकाण्डस्थितेषु मिथो न विरोध

श्रीकान्दभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

परस्परोपकारकत्वलक्षणो गुणत्वेन चैकहृदित्वसूचनाय शास्त्रयोनित्वादित्यत्र काण्डद्वयसाधारणस्य
शास्त्रपदस्य ग्रहणम् । अन्यथा वेदान्तयोनित्वादित्येव वदेत् । नन्वेवमेकहृदित्वं उत्तरकाण्डे ब्रह्मणः
कारणत्वोक्तिवत्पूर्वकाण्डेऽपि ब्रह्मकारणत्वोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽहुः—'कर्मब्रह्मणोरि'त्यादि । पूर्व-
काण्डे प्रतिपाद्या या यज्ञात्मकभगवतो धर्मरूपा, तस्यां प्रविष्टस्य भगवतः क्रियारूपत्वम् । उत्तर-
स्मिन् काण्डे प्रतिपाद्य यज्ज्ञान ब्रह्मात्मक भगवतो धर्मरूप, तस्मिन् धर्मरूपे ज्ञाने प्रविष्टस्य भगवतो
ज्ञानरूपत्वम् । एवं क्रियाज्ञानरूपयोः कर्मब्रह्मणोर्धर्मिपरत्वेन धर्मां यो भगवान् तत्परत्वेन तद्रूपत्वे-
नैक्यात्कर्तृवाक्येषु कर्मनिष्ठकर्तृत्वनिरूपकवाक्येषु न विरोधः । अमिहोऽरूपे कर्मणि यत्कर्तृत्वं
निरूपितं ब्रह्मनिष्ठमेव, कर्मब्रह्मणोर्भगवद्रूपत्वेनाऽविरोधादिति भावः । एकदेशियतद्रूपार्थमनु-

भगवदीयध्रीमद्विष्णोरामयणोतः प्रदीपः ।

धर्मिरूपत्वं 'यज्ञो वै विष्णुरि'तिश्रुत्या, ज्ञानस्य धर्मिरूपत्वं 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'तिश्रुत्यावसेयम् ।
न विरोधः वेदे यत्र कापि प्रतिपादितं कर्तृत्वं ब्रह्मण्येव पर्यवस्यतीति न विरोध इत्यर्थः । तस्मात्
पूर्वोक्तीत्याऽविरोधप्रतिपादनात् । शास्त्रयोनित्वं शास्त्रोक्तकर्तृत्ववत्त्वं ब्रह्मणि सिद्धमित्यर्थः ।

केचिदत्र जन्मादिसूत्रं लक्षणत्वादनुमानमिति वर्णयन्ति । अन्ये पुनः श्रुत्यनुवाद्-

गोस्वामिधीमुरलीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

मित्यर्थः । एकदेशमेतद्वयमनूद्य दूषयति—‘केचिदि’त्याऽऽरभ्यो‘पेक्ष्यमि’त्यन्तेन । जन्माद्यस्य-
पत इत्यस्य संसारिव्यतिरिक्तेश्चराऽस्तित्वसाधकाऽनुमाननिरूपकत्वमिति वदन्ति । अनुमानप्र-
कारस्तु—संसारिव्यतिरिक्त आत्माऽस्ति । जगज्जन्मादिकारणत्वादिति । अत्र हेतुनिरूपकत्वादनु-
मानरूपत्वं सूत्रस्य । अन्ये पुनर्यथा ब्रह्मणि श्रुतिः प्रमाणं तथा ‘यतो ये’त्यादिश्रुत्यनुवादकमि-

गोस्वामिधीमद्विरपरविरचितं विवरणम् ।

नैयायिकमतमनूद्य दूषयन्ति—‘केचिदत्रे’ति । अत्र ईश्वरस्य जगत्कर्तृत्वविषये । ‘लक्षण-
त्वादि’ति । लक्षणबोधकत्वादित्यर्थः । ‘अनुमानमि’ति । तेषां मते लक्षणस्येतरभेदसाधकत्वात्
गन्धवत्त्वस्य पृथिव्या लक्षणकरणेन पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वात् । यत्रैवं तत्रैवं यथा जलमिति
व्यतिरेक्यनुमानेन यथा पृथिव्यां जलादिभेदः सिद्ध्यति, तथाऽनुमानद्वयेन जगत्कर्तृत्वस्येश्वरस्य च
सिद्धौ सूत्रैर्जगज्जन्मादिकर्तृत्वरूपलक्षणकरणेन ‘ब्रह्मस्वरूपं जीवजडव्यतिरिक्तं भवितुमर्हति । जग-
ज्जन्मादिकर्तृत्वात् । यत्रैवं तत्रैवम् । यथा जीव’ इति जीवमिन्नत्वसाधकं व्यतिरेक्यनुमानमित्यर्थः ।
ननु कीदृशानुमानद्वयमिति चेदुच्यते—प्रथमं जगति कार्यत्वसाधकमेकमतनुमानम् । तथा हि—जगत्
कार्यम् । सावयवत्वात् । महत्त्वे सति क्रियावत्त्वात् । महत्त्वे सति भूतत्वाच्च । घटादिवदित्यनुमानेन
जगतः कार्यत्वसिद्धौ सत्यामनन्तरं कार्यहेतुकमपरमतनुमानम् । तदित्यम् । जगत् बुद्धिमत्कारण-
पूर्वकम् । कार्यत्वात् । घटादिवदित्यनुमानेन जगति बुद्धिमत्कारणपूर्वकत्वसिद्धिः । अथ च जगत्का-
रणीभूतः चतुर्दशभुवनात्मकविचित्रप्रपञ्चरचनासमर्थो बुद्धिमान् को वेत्याकाङ्क्षायामीदृशजगद्गुपादानो-
पकरणसम्प्रदानप्रयोजनाभिन्नः कश्चिन्मन्तव्य इति जीवस्य तादृशाभिन्नत्वाभावात्प्रकृतेश्च जडत्वाद्-
भयमिन्नो भगवानेवैतादृश इत्यनुमानमेव ब्रह्मणि जगत्कर्तृत्वे प्रमाणं, न तु श्रुतिरिति सूत्रकाराऽऽश्रयो
लक्षणकरणेन ज्ञायत इति नैयायिका वर्णयन्ति । अधिकं प्रकाशेऽनुसन्धेयमिति दिक् ।

विज्ञानेन्द्रमिक्षुमतमाहुः—‘अन्ये पुनरि’ति । ‘श्रुत्यनुवादकमि’ति । सूत्रमिति शेषः ।
सूत्रमनुमानोपष्टम्भकश्रुत्यनुवादकमित्यर्थः । तथा चास्मिन्सूत्रे यतो वा इमानि भूतानि
केचिद्विरचिता वेदान्तचरित्रका ।

इत्यर्थः । तत्तद्वैकदेशिनोः प्रत्येकमतमनूद्य दूषयन्ति—‘केचिदि’त्यारभ्य ‘प्रमाणमित्यन्तेन । अनु-
मानमि’ति । केवलव्यतिरेक्यनुमानमस्मिन् पक्षे । लिङ्गस्यैव करणत्वाऽभ्युपगमात् । ‘श्रुती’ति ।

श्रीलालभट्टकृता गुडार्थदीपिका ।

वदन्ति—‘केचिदत्रे’त्यादिना । जन्मादिसूत्रस्य हेतुनिरूपकत्वादनुमानत्वमित्यर्थः । ‘लक्षण-
त्वादि’ति । जगज्जन्मादिकारणत्वलक्षणादित्यर्थः । लक्षणं ह्यसाधारणो धर्मः । गोः सात्त्वादिवत् ।
सचेतरभेदसाधकः । तथा च संसारिव्यतिरिक्तः परमात्मा । जगज्जन्मादिकारणत्वादित्यनुमानम् ।
‘अनुमानमिती’ति अनुमाननिरूपकवाक्यस्याप्यनुमानत्वव्यवहारादस्य सूत्रस्यानुमानत्वमित्यर्थः ।

भगवदीयश्रीमद्विद्यासामप्रणीतः प्रदीपः ।

अनुमानं केवलव्यतिरेक्यनुमानम् । तथा हि ‘जन्माद्यस्य यत’ इत्यनेन हेतुसाध्यप्रदर्शनात्
ब्रह्म इतरभिन्नासित्ववत् जगज्जन्मादिकर्तृत्वात् यत्रैवं तत्रैवमिति बोध्यम् । श्रुत्यनुवादकं ‘यतो

कमाहुः । सर्वज्ञत्वाय श्रुत्यनुसार्थनुमानश्च ब्रह्मणि प्रमाणमिति । तच्च 'तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'ति केवलौपनिषद्वेद्यत्वादुपेक्ष्यम् । अनधिगतार्थगन्तृत्वात्प्रमाणस्य ।

गोखामिश्रीसुरलीधरविरचिता अणुभाष्यग्याख्या ।

दमनुमानमपीत्याहुः । अनुवादप्रयोजनमाहुः—'सर्वज्ञत्वाये'ति । ननु श्रुतिसत्त्वेऽनुमानस्य किं प्रयोजनमित्यत आहुः—'श्रुत्यनुसारी'ति । यथा श्रुत्या जगज्जन्मादिकारणत्वप्रदर्शनेन तस्य सर्वज्ञत्वादिकं सिध्यति तथा तदनुसार्थनुमानेनापि तत्सिद्धौ दाढ्यमेव भवेदिति भावः । एवं मतद्वयमुक्त्वा निराकुर्वन्ति—तत्त्विति । तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति श्रुतेस्तस्य केवलौपनिषदे-

गोखामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

जायन्त इति विषयवाक्यम् । तेन च केवलं कर्तृत्वमेव बोध्यते, न तु जगदुपादानादिकारणज्ञानत्वम् । तदभाव ईश्वरस्य सर्वज्ञता न स्यादित्येतदर्थं श्रुतिशोधितकर्तृत्वहेतुना जगदुपादानाऽभिज्ञत्वं साधनीयम् । तच्चेत्यम् । ब्रह्म पक्षीकृत्य जगदुपादानादिगोचरापरोक्षज्ञानेच्छाकृतमितत्वं साध्यते । जगत्कर्तृत्वाद्हेतुः । कुलालवत् । कुलालस्य घटकर्तृत्वमस्ति घटाद्युपादानमृत्तिसाधकधी-वरादिज्ञानमध्यस्तीति तस्य यथा तद्विषयकज्ञानवत्त्वं तथेश्वरस्यापि जगदुपादानविषयकज्ञानेच्छाकृतमित्वस्य सत्त्वात्सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वं च सिद्ध्यतीति भावः । सर्वज्ञत्वायेति । ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । श्रुत्यनुसार्थनुमानमिति । यथाऽऽदौ घृणप्रत्यक्षे जातेऽनन्तरं वह्मधनुमितिः कर्तुं शक्यते । एवं श्रुत्या कर्तृत्वशाब्दबोधे जातेऽनन्तरं सर्वज्ञत्वानुमितिः कर्तुं शक्यत इति श्रुत्यनुसारीत्वमनुमानस्येत्यर्थः । 'अनुमानं चे'ति । सर्वज्ञत्वे सर्वशक्तिमत्त्वे चानुमानं प्रमाणम् । कर्तृत्वे च श्रुतिः प्रमाणमिति चकारार्थः ।

एवं च नैयायिकमते सूत्रे विषयवाक्यमेव नास्ति केवललक्षणमुक्तम् । तेन च ब्रह्मण्यनुमानमेव प्रमाणं श्रुतिस्पर्शोऽपि नास्ति । भिक्षुमते तु यतो वेति विषयवाक्यं वर्तते, परन्तु तेन विना कर्तृत्वरूपहेतुज्ञानाऽभावेऽनुमितिनं भविष्यतीत्यनुमानोपष्टम्भकमेव सूत्रमिति रहस्यम् । तन्मतद्वयमेको-क्तैव दूषयन्ति—'तत्त्विति' । 'औपनिषदमिति' । बृहदारण्यके शाकल्यशास्त्रण इदं वाक्यम् ।

कैश्विद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

यतो वा इमानि भूतानीत्यादिश्रुत्यनुवादकमप्रलक्ष्म । हीत्याद्यनुपपज्यते । अनुमानस्य ब्रह्म-प्रमाणत्वाऽभावमाशङ्क्याहुः—'श्रुत्यनुसारी'ति । 'तत्त्विति' । पूर्वोक्तं द्वयमप्यनुमानम् । श्रुत्यनुसारित्वात्तस्योपेक्षानर्हत्वमाशङ्क्याहुः—'अनधिगते'ति । श्रुत्यनुसारिणस्तस्य तथात्वाभावात् तत्त्व-श्रीलालम्बहृता गूढार्थदीपिका ।

'अन्ये पुनरिति'त्यादि । यथा ब्रह्मणि श्रुतिः प्रमाणं तथा श्रुत्यनुवादकमनुमानमपि प्रमाणमित्याहुः । प्रयोजनमाहुः—'सर्वज्ञत्वाये'ति । श्रुतिर्हि जगज्जन्मादिकारणत्वं प्रदर्श्य ब्रह्मणः सर्वज्ञतां साधयति । तथा तदनुसार्थनुमानमपि जगज्जन्मादिकारणत्वं साधयत्सर्वज्ञत्वं साधयतीत्यर्थः । एवमनूय दूषयन्ति—'तस्य तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'त्यादिना । औपनिषदमिति विशेषणेनोपनिष-

अणुभाष्यग्याख्या तद्विरचिता मदीयम् ।

वा' इतिश्रुत्यनुवादकम् । सर्वज्ञत्वाय सर्वकर्तृत्वस्य सर्वज्ञतां विनाऽसम्भवेन सर्वज्ञत्वमिद्वये इत्यर्थः । तन्मतद्वयं दूषयन्ति—'तत्त्विति'त्यादिना । केचलेति तुशाब्देनोपनिषदनिर्दिशकेपत्वनिरासान्

मनननिदिध्यासनयोः श्रवणाद्भवत् । सन्देहवारकत्याच्छास्त्रस्याऽपि तदङ्गत्वमिति ॥ २ ॥

॥ इति प्रथमाध्याये प्रथमे पादे द्वितीयं जन्माद्यधिकरणम् ॥

गोस्वामिभूमुरलीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

द्यत्वेनाऽनुमानस्याऽनवसरपराहृतत्वात् । यथाकथंचित्तदवगतिसाधनत्वाऽभ्युपगमेऽपि न तस्य प्रामा-
ण्यम् । श्रुत्येकसमधिगतत्वेन प्रमाणलक्षणाऽभ्यासात् । तदेवाऽऽहुः—‘अनधिगते’ति । ननुपनि-
पन्मात्रवेद्यत्वे श्रवणस्यैव तत्साधनत्व नान्यस्येति पर्यवस्यति । तथा च मनननिदिध्यासनयोरपि
श्रुतौ तदवगतिसाधकत्वोक्तैस्त्राऽपि प्रामाण्याऽनुपपत्तिरित्यत आहुः—‘मनने’ति । नहि तयो-

गोस्वामिभूमिर्द्विरिपरविरचितं विवरणम् ।

‘पुरुषमि’ति । उपनिपन्सूलप्रमाणक पुरुषमित्यर्थः । ‘केचले’ति । ब्रह्मणो यावद्यमाणाऽगोचर-
त्वेऽपि प्रतिप्रसवेनोपनिपदेद्यत्वात् केवलपदम् । तेन च विश्वरूपदर्शनं, धातुः प्रसादादिति-
श्रुत्या मननादिद्वारा दर्शनमपि आत्मा चारे द्रष्टव्य इतिश्रुत्या प्रतिपाद्यत इति नानुमानवेद्य-
त्वमिति भावः । ‘उपेक्ष्यमि’ति । एकेन श्रुतिं विहायाऽनुमानवेद्यत्वमपरेण च श्रुतिसरकारेणाऽनु-
मानवेद्यत्वमुक्तमिति मतद्वयमपि दूरतस्त्याज्यमित्यर्थः ।

अथैवं येन श्रुतिप्रामाण्यमेव न स्वीक्रियते तत्राद्यथा प्रति किं वक्तव्यमिति चेत् । मैवम् ।
नानाशुक्तिप्रसारणीयानां धाद्यानां निराकरणार्थमेव त्वदीयं मतम् । न तु ब्रह्मणि प्रामाण्यसिद्धयर्थम् ।
एव च वेदप्रामाण्यमभ्युपगच्छता त्वयाप्युपनिपदेद्यत्वं स्वीकर्तव्यम् । तथा च ब्रह्मणः प्रामाणांतरापेय-
त्वादनुमानप्रसर एव नास्तीत्यलमधिकेन । ‘अनधिगतार्थे’ति । न अधिगतः अनधिगतः
अज्ञातः । एतादृशो योऽर्थस्तत्र गन्तुत्वात्तद्विषयकयोधजनकत्वादित्यर्थः । प्रमाणस्य अनुमानादि-
प्रमाणस्येत्यर्थः । तथा च श्रुतिसिद्धेऽर्थे नानुमान प्रमाणमिति भावः । नचैवं सर्वज्ञत्वसिद्धिर्न
स्याच्छ्रुत्या कर्तृत्वस्यैव बोधितत्वादिति वाच्यम् । ब्रह्मणा विपश्चिता, यः सर्वज्ञः सर्वविदि-
त्यादिना सर्वज्ञतायोधनात् । ननु युक्तिभिरनुचिन्तन मनन, युक्तयथातुमानरूपा इति मननोपयोगित्वाच्च

कैश्चिद्विरचिता वेदादन्तर्गमिन्द्रका ।

मिति भावः । ननु मन्तव्य इत्यादिश्रुतौ मननस्याऽपि ब्रह्माऽवगतिसाधकत्वोक्तेः कथमनु-
मानाऽप्रामाण्यमित्यत आहुः—‘मनने’ति । न हि ते स्वातन्त्र्येण तदन्तर्गमिन् किन्तु श्रवणस्यैव
फलोपकार्यहमूले इति नोक्तदोषाऽवसरः ।

धीशालम्बकृता गूढार्थदीपिका ।

प्रतिपाद्यत्वं, यतो वाचो निवर्तन्त इत्यनेन मनोवागगम्यत्वमुक्तमत उभयोरवैयर्थ्याय प्रामाणा-
न्तराऽगम्यत्वमुपनिपद्व्यत्वं साधनीयम् । तथा चोपनिपदमित्यस्योपनिपदेकप्रतिपाद्यत्वमिति
सिध्यति स्म । एव सत्यनुमानस्य प्रामाण्यं वदन्तोऽनायासेन प्रत्युक्ताः । ननु केवलानुमानात्प्रामा-
ण्येऽपि श्रुत्यनुसारिणोऽनुमानस्य कुतो न प्रामाण्यमित्याकाङ्क्षायामाहुः—‘अनधिगतार्थगन्तृत्वा-
भयवदीयधीमदिच्छारामप्रणीतं प्रदीप ।

केवलोपनिपदेद्यत्वमुक्तमित्यर्थः । ‘अनधिगते’त्यादि । तथा चानधिगतार्थगन्तृत्वरूपं प्रामाण्यं वेद
एवास्ति ननु अनुमाने इत्यर्थः । ननु ब्रह्मण उपनिपदतिरिक्तावेद्यत्वे मनननिदिध्यासनयोर्ब्रह्मवाग-

१ इति कथावित्साह । २ ‘आत्माचारे’ इति श्रुत्या मननं विधीयते । तत्र ‘यत्तु प्रसादा’दिति श्रुत्युक्तभगवत्स-
हादसङ्घटनेन मननेन दर्शनमुच्यते चेत्तदाऽनुमानं ब्रह्मणि न प्रामाण्यमिति भावः ।

गोस्वामिभ्रीमुरतीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

स्वातन्त्र्येण तद्गन्तृत्वमस्ति किन्तु श्रवणस्यैव फलोपकार्यङ्ग इति न किञ्चिद्भूषणमित्यर्थः । एवं मनन-
निदिध्यासनयोः श्रवणाङ्गत्वेन, स्वातन्त्र्येण फलसाधकत्वं निराकृत्य शास्त्रस्याऽपि सूत्रकारकृतस्य
तथैव तन्निराकरणायाह—‘सन्देहवारकत्वादि’ति ।

इति द्वितीय जन्माद्यधिकरणम् सम्पूर्णम् ।

गोस्वामिभ्रीमद्विरधरविरचित विवरणम् ।

कथमनुमानस्य निरास इत्यत आह—‘मनने’ति । ‘श्रवणाङ्गत्वमिति । श्रवणेन कृत्वात्मदर्शने
जननीये मननादीनां सहकारित्वमित्यर्थः । एवञ्च मननोपयोगित्वेनाऽनुमानस्यावश्यकत्वमिति भावः ।
नन्वेवं चेदनुमानेनैव मननसिद्धौ वेदान्तमीमांसाशास्त्रं व्यर्थमित्यत आह—‘सन्देहे’ति । श्रवणान-
न्तरं सन्देहे सति मनन न सम्भवति । शास्त्रस्य सन्देहवारकत्वादित्यर्थः । ‘तद्गन्तृत्वमिति । मनना-
ङ्गत्वमित्यर्थः । शास्त्रस्यापीत्यपिकारेणाऽनुमानस्य सङ्ग्रहः । एवं च मनने सहकारिकारणत्वमेवाऽनु-
मानस्य बोद्धव्यमिति सर्वमनवधम् । इति द्वितीयाधिकरणम् ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ननु शास्तीति शास्त्रमिति व्युत्पत्त्या तद्गन्तृत्वात्कथं केवलोपनिषदेऽतस्त्वत आहुः—‘शास्त्र-
स्ये’ति । तन्मननश्रवणमेव वा ।

इति द्वितीय जन्माद्यधिकरणम् ।

श्रीलालकृष्णदास गृहार्थदीपिका ।

त्प्रमाणस्ये’ति । श्रुत्यनुसारिणेऽनुमानस्य श्रुत्यधिगतार्थगन्तृत्वादप्रामाण्यमित्यर्थः । ननु केवलोप-
निषदेऽयं ब्रह्म । मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति श्रुतौ ब्रह्मप्रमितौ मननस्य विहितत्वात् । मनन
हि युक्तिभिरनुचिन्तनम् । युक्तयस्तु पूर्वोक्तानुमानरूपाः । अतोऽनुमानमपि ब्रह्मणि प्रमाणं कुतो
न भवतीत्याकाङ्क्षायामाहुः—‘मनननिदिध्यासनयोः श्रवणाङ्गत्वमिति । ब्रह्मप्रमितौ ह्युप-
निषन्श्रवणमेव साधनत्वेनोक्तम् । मनननिदिध्यासनयोस्तु श्रवणाङ्गत्वोपकारकत्वमतौ ब्रह्म तूपनि-
षदेकवेद्यमित्यर्थः । ननुपनिषदेकवेद्यत्वे मीमांसायाः किंप्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाहुः—‘सन्देह-
वारकत्वादि’त्यादि ।

इति द्वितीय जन्माद्यधिकरणम् ।

भगवद्दीपधोमद्विरचारात्मप्रणीत प्रदीप ।

तिसाधनत्वोक्तिर्व्यर्था स्वादत आहुः—मननेत्यादि । श्रवणाङ्गत्वं श्रवणेन ब्रह्मप्रमितौ जननीयायां
सहकारिकारणत्वमित्यर्थः । शास्त्रस्य व्याससूत्ररूपशास्त्रस्य । तद्गन्तृत्वं श्रवणाङ्गत्वम् ॥ २ ॥

॥ इति प्रथमाध्याये प्रथमपादे द्वितीय जन्माद्यधिकरणम् ॥

अयमर्थः—ये केचन मननव्याप्तीकृत्यानुमानमपि ब्रह्मणि ब्रह्मधर्मं वा सर्वहृत्वे प्रमाणत्वेनाभ्युपगच्छन्ति ते
स्वान्तरेण वेदस्यैवाप्रामाण्यं स्वीकुर्वन्ति । कथमिति चेत्—तथावाची प्रष्टव्यं श्रुत्या ब्रह्म नि वेदेह हात न वा । हात
चेदधिगतार्थोपनिषत्त्वादप्रमाणमेव निष्प्रयोजनं च त्वदभिमतमनुमानं तस्मिन् । अप न हात नि सदिग्धं वा हात
चदहापकत्वादस्य दिग्भासापकत्वाद्वा श्रुतेः प्रामाण्यम् । ननु श्रुतिमात्रस्यैव मननविधेरेवं प्रामाण्यापहतिर्भवति
इति चेत् । न । मननं हि जीयस्य मनोदोषमपाकृत्य ध्वजस्योपकरोति न ब्रह्मणो ब्रह्महातस्य वा । तस्मात् ध्वजकृत्ये-
नत करणदोषापाकरणेन ध्वजस्यैवाहातं मननस्य । न तु ब्रह्मणि प्रमाणम् । ब्रह्म तु वेदेनैव नि सदिग्धं हातम् ।
वदन्त्यनुमाने क्षमनोमात्रिण्यनपनीयवे मन्त्रेण मन्त्रमन्मगाधिकारिणे । एतोडा ।

तृतीयं समन्वयाऽधिकरणम् ।

तत्रैतत् स्यात् । तत्र किं समवायि, निमित्तं, कर्तृ, वा ? किमतो यद्येवम् ? । एवमेतत् स्यात् । यद्येकमेव स्यात्तदा क्रियाज्ञानशक्त्योर्निरतिशयत्वं भङ्ग्येत । मृदादिसाधारण्यं

गोस्वामिधीगुरतीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

एवं जन्मादिसूत्रं व्याख्यायैकदेशिमतद्वयं निराकृत्य सूत्रान्तरभवतारयितुमाह—‘तत्रे’ति । शास्त्रस्य ब्रह्मकारणत्वनिश्चायकत्वे सति । एतदग्रे । उच्यमानं संशयरूपमेव ज्ञानं स्यात् । तथा च कुतो निश्चय इति भावः । कथमित्याकांक्षायां तत्स्वरूपमाहुः—‘तत्र किं समवायि निमित्तं कर्तृ वे’ति । तत्र शास्त्रे । उक्तमिति शेषस्तिष्वपि सम्यङ्ग्यते । ननु विरूपत्वे किं बाधकमित्याहुः—

गोस्वामिधीमद्गिरिपरविरचितं विवरणम् ।

पूर्वाधिकरणे कार्यलक्षणेन ब्रह्मणि सामान्यतो जगत्कारणत्वं प्रतिपादितमिदानीं विशेषरूपेण समवायि कारणत्वप्रतिपादकं समन्वयाधिकरणमवतारयन्ति—‘तत्रैत’त्सादित्यादिना । तत्र शास्त्रे । एतत् वक्ष्यमाणम् । स्यात् विचार्यं स्यात् । वक्ष्यमाणमेवाऽऽहुः—‘तत्र किमि’ति । तत्र यतो वेति श्रुतौ । ‘कर्तृ वे’ति । कुलालवत्कारणं वेत्यर्थः । तथा च श्रुतौ ब्रह्म जगतः समवायि-कारणं निमित्तकारणं कर्तृकारणं वा प्रतिपादितमिति विचार्यं स्यादिति पूर्वोक्तान्वयः । तदिति प्रथमान्तपाठे तद्ब्रह्म समवायिकारणं वेति विचार्यं स्यादित्यर्थः । अस्मिन्पाठे ब्रह्मेति प्रतिपादितमिति पदद्वय—

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

एवं सप्रमाणं ब्रह्मणो लक्षणं निर्णायोक्ताकारविधौ निर्विकुमग्रिमाधिकरणमवतारयन्ति—‘तत्रैतदिति’ । तत्र कारणत्वाद्ब्रह्मकृतौ एतद्विनियमनाविरहाद्वक्ष्यमाणसंशयफलपर्यवसानात्मकं दूषणं स्यादित्यर्थः । तमेव संशयं प्रदर्शयन्ति—‘तत्रे’ति । अत्र ब्रह्मेतिशेषः । अत्रोद्ब्रह्मन्ते—‘किमि’ति । यद्येवंविधः संशयस्तर्ह्यत ईदृशसंशयात्किमनिष्टमित्यर्थः । नह्यसु विधासु कयाप्येकविधया कारणत्वं हियते, अत एका काऽपि ग्राह्येति भावः । अत्रोत्तरमाहुः—‘एवमिति’ । वक्ष्यमाणप्रकारेण वक्ष्यमाणमनिष्टं स्यादित्यर्थः । तदेवोद्घाटयन्ति—‘यद्येकमिति’ । समवायि निमित्तं वा कर्तृत्वं वा ।

श्रीबालमुद्रहृता मृदापेदीपिका ।

‘यद्येकमेव स्यादिति’ । समवायेव, निमित्तमेव, कर्त्रेव, वा स्यादित्यर्थः । ‘क्रियाज्ञान-शक्त्योर्निर’त्सादि । यद्येकमेव स्यात्तदा तु मृदादावप्येकस्य समवायिकारणत्वादेः साधिका भगवद्वेद्यश्रीमद्विच्छारात्मप्रणीत. प्रदीप. ।

पूर्वोक्तरीत्या जन्माधिकरणं निर्णायि सूत्रान्तरभवतारयन्ति—तत्रेत्यादि । तत्र जगत्प्रतिब्रह्मणः कारणत्वे । एतत् स्यात् वक्ष्यमाणसंशयविषयत्वं स्यादित्यर्थः । तत्र संशयविषयकोटीनां मध्ये संशयकोटिगणनामाहुः—‘समवायी’त्यादि । उक्तसंशये किं दूषणमित्याहुः—‘किमत’ इति । यथेवं संशयोऽतः को दोष इत्यर्थः । ‘एवमिति’त्यादि । वक्ष्यमाणप्रकारो दोषः स्यादित्यर्थः । दूषणमेवाहुः—‘यद्येकमित्यादिना । एकं कुलालवत्कर्तृ दण्डवन्नमित्तं मृत्पिण्डवत्समवायि एतेषां अन्य-

१ समन्वयो नाम ब्रह्मण सर्वत्र जगति अस्तिभातिप्रियरूपेण सम्बन्धमुत्पत्तयम् । ननु वेदान्तानां ब्रह्मण्यन्वय इति । तस्य द्वितीयमभिप्रेत्येवैव विद्मःवाद्य ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

‘किमत’इति । यद्येवमेकस्यैव त्रिरूपत्वम् । अतः किं किं दूषणमित्यर्थः । तत्रोत्तरमाहुः—‘एवमे-
तत्स्यादिति । एवमुच्यमाने एतद्वाक्यं सादित्यर्थः । किं वापकमित्याकांक्षायां गूढामिसन्धि-
मुदाट्यति—‘यद्येकमेव’इति । यदि समवायि निमित्तं कर्तृ वैकमेव ब्रह्म सात्तदा ब्रह्मणः क्रिया-
ज्ञानशक्तयोर्निरतिशयत्वं व्यापकत्वं भज्येतेत्यर्थः ।

अयमर्थः—ब्रह्मणः सैन्धवधनवदेकरसत्वेन क्रियाज्ञानशक्तयोः सर्वत्रैव व्याप्तत्वेन समवायित्वांशे
तदनङ्गीकारेऽस्मदादिवत्सादेशिकत्वाऽऽपत्या निरतिशयत्वं सर्वस्मिन्नपि व्याप्तत्वं भज्येतेत्यर्थः ।
दूषणान्तरमप्याहुः—‘मृदादी’ति । मृदादिसाधारण्यं, कृतकत्वेन-सावयवत्वेन चाऽनित्यत्वं भवेदित्य-

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता विवरणम् ।

साऽध्याहारो नास्तीति लापवम् । अत एव प्रकारेण श्रीपुरुषोत्तमैः प्रथमान्तपाठ एवाऽऽदृतः । शङ्कते-
‘किमतो यद्येवमिति । यद्येव संशयः सात्तर्हि । अतः अस्मात् संशयात् किं भविष्यति न
किमपीत्यर्थः । तथा च श्रुत्या ब्रह्मणि सामान्यतो जगत्कारणताज्ञाने जाते ऋक्षणं प्रमाणं च ज्ञात-
मेवातःपरं संशयेन किं कर्तव्यं विचारेण तन्निरासे च किं फलं भविष्यति न किमपीति भावः ।
उत्तरयन्ति—‘एवमेतत्स्यादिति । एवमनेन प्रकारेण वक्ष्यमाणविचारेणेत्यर्थः । एतत् दोष-
निवृत्तिरूपं फलं सादित्यर्थः । विचारमेवोपपादयन्ति—‘यद्येकमिति । सर्वेषु समवायिनिमित्तादिषु
कारणेषु मध्ये एकं वक्तव्यम् । तत्र दण्डादिवन्निमित्तं वा प्रयोज्यवत्कर्तृ वा समवायि वेति त्रयाणां
मध्ये एकं सादित्यर्थः । तदा निमित्तत्वकर्तृत्वयोः स्वीक्रियमाणे—‘क्रियाज्ञानशक्तयोर्नि-
ब्रह्मणि निमित्तत्वे स्वीक्रियमाणे क्रियाशक्तेः, प्रयोज्यकर्तृत्वस्वीकारे ज्ञानशक्तेश्चेतरनैरपेक्ष्यरूपं निरति-
शयत्वं भज्येतेत्यर्थः । तथा च यथा निमित्तकारणीभूतदण्डे स्वतन्त्रा क्रिया नास्ति, यथा वा प्रयोज्य-
कर्तारि कुलाले प्रयोजककुलालपितृनिष्ठं कर्तृत्वज्ञानमादायैव कर्तृत्वज्ञानं तथेतरसापेक्षज्ञानं ब्रह्म-
केन्द्रिविरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

अत्रायं भावः—यदि मृत्सुवर्णादिवत्समवायित्वं यदि वा दण्डचक्रादिवन्निमित्तत्वं, यदि वा कुला-
लादिवत्कर्तृत्व, तदा तयोर्निरतिशयत्वं सर्वत्र सदैकरसत्वेन यत्सर्वव्याप्तत्वं, तद्वीयेत । समवा-
यित्वांशे ज्ञानाऽऽस्मभवात् । क्रियाया अपि परायत्त्वात्कर्तृत्वांशेऽपि ज्ञानकर्मोन्द्रियैरेव तत्प्राप्तव्यात् ।
तयोः प्रादेशिकत्वं सात् । दूषणान्तरमाहुः—‘मृदादी’ति । साधारण्यं सावयवत्वं निवृत्तत्व-

श्रीलालमहर्षेण गूढामिदीपिका ।

शक्तिरस्त्येवेति तत्साधारण्यं ब्रह्मणोऽपि सादिति निरतिशयत्वं ब्रह्मनिष्ठक्रियाज्ञानशक्त्योरप-
गच्छेदित्यर्थः । तथा च परास्य शक्तिर्विचिधैव श्रूयत, इति श्रुत्युक्तं ब्रह्मशक्तिषु परत्वं निरि-
सगपदीयधीमदिष्टारामप्रणीत. प्रदीप. ।

तरदेव सादित्यर्थः । तथा सति दूषणमाहुः—‘क्रियाज्ञाने’त्यादि । तथा शोक्तिप्रियकारणानां
मध्ये यद्येकं कारणं ब्रह्म भवेत्तदा तेषामिधेतरकारणसमवधानं विना कार्यजनकत्वं न म्याद्ब्रह्मणोपि ।
इत्थं च क्रियाज्ञानशक्तिमत्त्वेन यन्निरतिशयत्वमितरनैरपेक्ष्येण कार्यजननगामर्ष्यं तद्ब्रह्मणेत्यर्थः ।
ब्रह्मणः समवायिकारणत्वे दूषणान्तरमाहुः—‘मृदादी’त्यादि । साधारण्यं ब्रह्मणो मृत्युत्वतपाऽनि-

च स्यात् । मतान्तरवत् । कथमेवं सन्देहः यावता 'यतो वा इमानी' त्यादिभ्यो निःसन्देहश्रवणात् ? । एवं हि सः, पञ्चमी श्रूयते यत इति । पञ्चम्यास्तसिरिति । 'आत्मन'

गोन्वामिधोमन्तुरलीपरविरचिता अणुभावव्याख्या ।

र्थः । ननु समवायित्वेऽभ्युपगम्यमानेऽनित्यत्वप्रसक्तौ किं विनिगमकमित्यतो दृष्टान्तेन तत्साधयन्ति—
'मतान्तरवदि'ति । यथा सांख्यभते प्रधानस्यैव समवायित्वं न पुरुषस्य । यत्परिणामि तद्विकृत-
रनास्तावयवत्वाच्चाऽनित्यमिति श्रुत्यादौ दृष्टम् । तत्रयायेन ब्रह्मणोऽप्यनित्यत्वप्रसक्तौ दुर्निवारः स्यादि-
त्यर्थः । अधुना सूत्रान्तरमवतारयितुं तत्स्रष्टृत्तजनकं सन्देहमेव दृढीकर्तुमुपश्लिषन्ति—'कथमेवमिति ।
'एवमेवंप्रकारकः सन्देहः । कथं कथमुपपद्यत इत्यर्थः । तत्र हेतुमाहुः—'यावते'ति । यतो वेत्यादा-
वुत्पत्त्यादिव्रयाऽधिष्ठानत्वनिरूपणेन निःसन्देहमेव समवायित्वस्य श्रवणादित्यर्थः । संशयबीजो-
द्घातेन तं समर्थयन्ति—'एवं हि स' इत्यारभ्य 'सुतरां सन्देह' इत्यन्तेन । सः संशयः । 'एवं
वक्ष्यमाणप्रकारेण । तमेवाऽऽहुः—'पञ्चमीति' । ननु पञ्चम्यां सामान्यतः कारणमानवोधनात्सम-
वायित्वं को निवारयेदित्यत आहुः—'पञ्चम्यास्तसिरिति' । तसेरपादानाऽर्थकपञ्चमीनिपय एव

गोन्वामिधोमन्त्रिरिपरविरचितं विवरणम् ।

प्यपि स्वादिति भावः । ननु समवायिकारणत्वमेवास्तु इत्यत आहुः—'श्रुत्यादिवदि'ति । 'मतान-
न्तरवदि'ति । यथा साङ्ख्यभते श्रुतिकारणत्वं घटे, श्रुतिकार्या विकारित्वम् । तथा ब्रह्मण्यपि विकारित्वं
स्यादित्यर्थः । एवं चैतद्वोपनिवारणार्थं विचारः कर्तव्य इति भावः । एवंहीत्या विचारे प्रसक्तेऽधि-
करणान्नासंशयमाहुः—'कथमिति'लादिना । 'एवमिति' । समवायि निमित्तकारणं कर्तुं वेत्वेवंरूपः
सन्देहः कथमित्यर्थः । ननु कुतो न भवतीत्यत आहुः—'यावते'ति । यावत्पर्यन्तमित्यर्थः । वाक्य-
श्रवणानन्तरमपि सन्देहतादयस्थं प्रतिपादयन्ति—'एवं ही'ति । सः सन्देहः । भवतीत्यव्याहारः ।

केश्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

मनित्यत्वमनासकामत्वं परस्परसापेक्षत्वं कार्योत्पादने नैष्याधिकारिमतवद्भवेत् । अत्र नोदकमाहुः—
'कथमिति' । एवं पूर्वोक्तविषया । 'निःसन्देहे'ति । यतो वेत्यादिसम्पूर्णवाक्यार्थपर्यालो-
चनया समवायित्वस्य निःसन्देहश्रवणात् । उत्तरमाहुः—'एवं ही'ति । सः संशयः ।

श्रीलालभद्रकृता शूबाधेदीपिका ।

धत्वं च न संगच्छेत । दूषणान्तरमाहुः—'श्रुत्यादि साधारण्यं च स्यान्मतान्तरवदि'ति ।
यथा-श्रुतिकारणत्वस्य समवायिकारणमेव । दण्डो निमित्तमेव । कुलालः कर्तव्य । तथा ब्रह्मण्येकमेव
सात्तदा श्रुतादितुल्यता स्यात् । तत्र दृष्टान्तः—'मतान्तरवदि'ति । मतान्तरे ब्रह्मणः कर्तु-
मवाक्येयश्रीमद्विच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

सत्य सावयवत्वं च स्वादित्यर्थः । तत्रोपश्लिष्यमाहुः—'मतान्तरवदि'ति । यथा च सांख्यैः पुरुषस्य
परिणामित्वमेतद्वोपादेव न स्वीक्रियते प्रकृतेश्च सावयवत्वात्स्वीक्रियते । नैयायिकमतमादाय तु कपाल-
तुल्यतया द्रव्यसमवायिकारणतायां ब्रह्मणोऽनित्यत्वमपि स्वादित्यर्थः । अग्निमाधिकरणपटकं सशयं
दृढीकुर्वन्ति—'कथमिति'लादिना । एवं प्रश्नकारणं न वेत्याकारकः । यावता निश्चयेन । 'निःसन्दे-
'त्यादि—कारणतासन्देहनिर्गमनं येन स्यात्तादृशकारणतायाः शुक्तिनाक्येभ्यो नियमादित्यर्थः । एवं

इत्यपि पञ्चमी । निमित्तत्वे न सन्देहः । पञ्चम्या निमित्तत्वकथनात् । उपादानत्वे कर्तृत्वे च सन्देहः । तद्वाचकाश्रयणात् । कल्पनायां प्रमाणाभावात् । समवायित्वे पुनः सुतरा सन्देहः । एवं प्राप्त आह—

गोस्वामिश्रीमुरलीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

विहितत्वेन विश्लेषविशिष्टस्यैव तस्य प्रतीतेर्न समवायित्वं किन्तु निमित्तत्वमेवेत्यर्थः । नन्वत्र तसि-
श्रवणेऽपि 'आत्मन आकाशः सम्भूत' इत्यत्र साधारण्येनैव पञ्चमीश्रवणात्कारणत्वमानमेव
प्रतीयतामित्यत आहुः—'आत्मन इत्यपी'ति । अपादानार्थ इत्यर्थः । सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभे-
दस्याज्जुचितत्वेनैकवाक्यत्वार्थं तत्राऽपि तथा कल्पनीयमित्यर्थः । तदेतत्सर्वमसिन्धुदायोक्तं—'निमित्त-
त्वे न सन्देहः । पञ्चम्यां निमित्तत्वकथनादि'ति । ननु तर्हि कुत्र सन्देह इत्यत आहुः—

गोस्वामिश्रीमद्विद्विधरविरचित विवरणम् ।

कथं भवतीत्यत आह—'पञ्चमी'ति । यतो वेति वाक्ये पञ्चम्युक्ता । तस्माद्वा एतस्मादिति
वाक्ये साक्षाद्ब्रह्मवाचकादात्मपदादपि पञ्चमी । 'आत्मन' इति । निमित्तत्वे पञ्चम्या निमि-
त्तत्वरूपार्थवाचकत्वे 'न सन्देह' इति । सन्देह एव नास्तीत्यर्थः । 'कथनादि'ति । घण्टाघोषा

केन्द्रविरचिता वेदा-तचन्द्रिका ।

ननु पञ्चम्या सामान्यतः कारणतामानवोधनाद्भवति सम्भावना समवायित्वस्यापीत्यत आहु —
'पञ्चम्या' इति । तसेरपादानार्थकपञ्चमीविषय एव विधानाद्विश्लेषविशिष्टस्यैव कारणत्वस्य प्रती-
तेर्न समवायित्वमपि तु निमित्तत्वमेवेति भावः । नन्वत्र तसिश्रवणेऽप्यात्मन आकाशः सम्भूत
इत्यत्र साधारण्येनैव पञ्चम्यभिधानादस्तु कारणत्वमात्र [विमानेस्तु तथात्वं] मित्यत आहुः—
'आत्मन इती'ति । हेतवित्यर्थः । 'निमित्तत्व' इति । गूढासिन्धुदाटयन्ति—'उपा-

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

त्वमानमवगच्छन्ति नैयायिकादयस्तद्वत्स्यात् । साहचर्यमते प्रकृतेः समवायित्वमेव तद्वत्स्यादित्यर्थः ।
प्रकृते ब्रह्ममीमांसाशास्त्रे तु समवायिकारणत्व, निमित्तकारणत्व, कर्तृत्व च, ब्रह्मण्येवेति बोद्धव्यम् ।
'कल्पनायामि'ति । अद्वैतश्रुत्युरोधेनोपादानत्वरूपकल्पनायाम् । यतो वा इमानीत्यादौ
निमित्तत्वव्याप्योपादानत्वकल्पनायामित्यर्थः । तथा च पञ्चम्या निमित्तत्वकथनेऽप्यद्वैतश्रुत्येकवाक्य-
ताकरणे यतो वा इमानीत्यादाहुपादानरूपात् यतो निमित्ताद्भूतानि जायन्त इत्यर्थो लभ्यत इत्यर्थः ।

भगवद्गीतेश्रीमद्विष्णुसारासंग्रहोक्त प्रदीपः ।

वक्ष्यमाणप्रकारेण । सः सन्देहः । नत्सि र्तितीति । तथाचाश्वत्-पतितः स्वर्गतः पतितः दण्डाद्भूत इत्यादौ
पञ्चम्या अपादानत्वशुद्धनिमित्तकारणत्वयोरेव बोधनादितिभावः । ननु 'यतो वे'तिश्रुतौ तसे- सत्तेपि
'तस्माद्वा एतस्मादि'त्यत्र तस्याश्रवणात् कारणत्वान्तरमेव पञ्चम्या बोध्यतामित्याक्षेप एकवाक्यतया
तत्रापि निमित्तकारणताबोधकतां व्यवस्थापयन्ति—'आत्मन' इत्यादिना । निमित्तत्वेनेति । निमित्त-
त्वेन रूपेण निमित्तकारण बोधयतीत्यर्थः । निमित्तत्वकथनात् ब्रह्मणो निमित्तकारणत्वबोधनादि-

गोस्वामिश्रीसुरलीभरविरचिता अणुभाव्यज्याप्या ।

‘उपादानत्वे कर्तृत्वे चे’ति । तत्र हेतुमाहुः—‘तद्वाचके’ति । नहि यतो वेत्यादावुपादानत्वस्य कर्तृत्वस्य वा वाचकं किञ्चिदस्ति । पञ्चम्या सामान्यतः कारणभास्य प्रतिपादनात् । ननु निर्विशेषं न सामान्यमिति नियमात्सामान्ये विशेषस्याऽपि सत्वात्सामान्यवाचकस्याऽपि विशेषवाचकत्वे न कश्चिद्विरोध इत्याशङ्क्याहुः—कल्पनायामिति । सामान्यपरस्य विशेषपरत्वकल्पनायामित्यर्थः । ‘प्रमाणाऽभावादि’ति । विनिगमकाऽभावादित्यर्थः । ननु ‘यतो वे’त्यादावुत्पत्त्यादिनयकारणत्वे कर्तृत्वमेव तस्येति विनिगमनाऽस्तीत्यत आहुः—‘समवायित्व’इति । कदाचित्तत्र यथाकथञ्चिद्द्विनिगमनायामपि समवायित्वे तदभावात्पूर्वोक्तदूषणप्रसक्तेश्च सुतरामेव सन्देह इत्यर्थः । ननु तर्हि व्यतिरेकनिश्चय एव स्यान्न सशय इति चेत् । न । निर्विशेषं न सामान्यमिति व्याप्ते सामान्ये विशेषमात्रस्य सम्भाव्यमानत्वेन सन्देहसम्भवात् । तथा चैवमेवप्रकारेण सन्देहे प्राप्ते शास्त्रस्य सन्देहप्रकरत्वात्तन्निराकरणाऽर्थं सूत्रकार आह—

गोस्वामिश्रीमद्विरिभरविरचित विवरणम् ।

दित्यर्थः । एव पञ्चम्या निमित्तत्वे सन्देहो नास्ति, परन्तु ब्रह्मणि निमित्तकारणत्वस्वीकारे क्रियाशक्तिनिरतिशयित्वमङ्ग रूपदूषणस्य प्रागुक्तत्वात्कारणतासन्देहतादवस्थमिति भावः । ननु मास्तु निमित्तत्वमन्यकारणत्वमस्त्वित्यत आहुः—‘उपादानत्व’इति । ‘अश्रवणादि’ति । विभक्तिपदयोर्मध्य एकस्याश्रवणादित्यर्थः । ननु कल्प्यत इत्यत आहुः—‘प्रमाणे’ति । ‘सुतरामि’ति । साहचर्यमतीत्या विकारित्वदूषणमस्तत्वात्कारणतासन्देहत्वपर्यवसानमित्यर्थः । ‘एवं प्राप्त’ इति । श्रुतौ तु कारणतोक्ता । परन्तु एतासा कारणताना मध्य एकापि कारणता वक्तु न शक्यत इति । ब्रह्म कारणमवति न वेत्तेव सशये प्राप्त इत्यर्थः । ‘आहे’ति सिद्धान्तमाहेत्यर्थः । सूत्रमाहुः—

केचिद्विरचित्वा वेदान्तचन्द्रिका ।

दानत्व’ इति । तत्र हेतुः—‘तद्वाचके’ति । ‘कल्पनायामि’ति । उपादानत्वकल्पनायाम् । ननु तदभावनिश्चय- एव कुतो न स्यात्कथं सशय इति चेन्न—निर्विशेषं न सामान्यमिति । व्याप्तिविशेषस्यापि सम्भवात्स इति निर्वय । तथा चैव समवायित्व एव सशयपर्यवसाने तमपाकर्तुं सूत्रकार आह—

श्रीलालभट्टकृता गृहार्थदीपिका ।

‘प्रमाणाऽभावादि’ति । अन्यथानुपपत्तिरूपप्रमाणाऽभावात् । अद्वैतश्रुतेः प्रपञ्चमिथ्यात्वेन यतो वेत्यादौ निमित्तत्वस्य दण्डादिनिष्ठनिमित्तस्वीकारेणाऽप्युपपत्तेरिति भावः ।

अरावदीयश्रीमद्विरिभरविरचित प्रदीप ।

त्यर्थः । तद्वाचकेत्यादि । कर्तृत्वसमवायिकारणत्वयोर्वाचकपदाश्रवणादित्यर्थः । ननु तन्नुभ्यः पठ इति-प्रयोगस्यापि वाधकाभावेन सम्भवाद्ब्रह्मणः ‘तस्माद्वा’ इतिपञ्चमीत’ समवायिकारणत्वमपि कल्प्यमित्यत आहुः—‘कल्पनायामित्यादि । सुतरां सन्देहः । सावयवत्वानित्यत्वयोरुपपत्त्या सुतरा सन्देह इत्यर्थः । एवं प्राप्ते ब्रह्मणि कर्तृत्वसमवायिकारणत्वयोरभाव इति पूर्वपक्षे प्राप्ते इत्यर्थः । आह सनाधानरूप सूत्रमाहेत्यर्थः ।

तच्च समन्वयात् ॥ ३ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । निमित्तत्वस्य श्रुतिसिद्धत्वान्मतान्तरनिराकरणत्वेनाग्रे वक्ष्यते । तत् ब्रह्मैव समवायिकारणम् । कुतः ? । समन्वयात् । सम्यगनुवृत्तत्वात् । अस्ति-

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

तच्च समन्वयात् । ननु तत्र सामान्यरूपेणैव कारणत्वस्य प्रतीयमानत्वान्निमित्तत्वमपि विचारणी-
यमेवेति कथमुपादानत्वमेव विचार्यते इत्यत आहुः—‘निमित्तत्वस्ये’ति । अपादानपञ्चम्या विश्लेषस्योप-
स्थितत्वान्निमित्तत्वं तु व्यक्तमेव श्रुतिसिद्धनितिनाऽऽ विचार्यते । अत एवात्र द्वितीयाऽध्याये ब्रह्मणो
निमित्तत्वमभ्युपेत्य काणादादिमतानां जीवाऽऽद्यऽऽदिनिमित्तत्वप्रतिपादकानां निराकरणं करिष्यति
सूत्रकारः । सूत्राऽवयवान्याचक्षते—‘तदि’ति । समवायिकारणमिति शेषः । हेतुं पृच्छति—‘कुत’ इति ।
तदेवोपपादयन्ति—‘समन्वयादि’ति । नामरूपऽऽत्मके सर्वस्मिन्कार्यजातेऽस्तित्वादीनि प्रतीयन्ते ।

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता विवरणम् ।

तच्च समन्वयादि । नन्वसिद्धधिकरणे पूर्वपक्षो न दृश्यत इत्यत आहुः—‘तुशब्द’
इति । ‘पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थ’ इति । पूर्वपक्षस्याऽवसर एव नास्तीति तन्निरूप्यर्थं तुशब्द इत्यर्थः ।
तेन कारणताविचारो विषयः । तत्संशयः । पूर्वपक्षस्तु न । अस्त्येवेति सिद्धान्तः । उपोद्घातः
सङ्गतिरिति चतुष्टयाङ्गमिदमधिकरणं सूचितम् । ननु ब्रह्मैव निमित्तकारणमिति पूर्वपक्षः कुतो न
स्वीक्रियते इत्यत आहुः—‘निमित्तत्वे’ति । ‘श्रुतिसिद्धत्वादि’ति । तथा च तत्र निराकर्तुं
शक्यत इति भावः । नन्वेव चेत्तर्हि तस्य स्वीकारः किमर्थमित्यत आहुः—‘मतान्तरे’ति । तदस्थ-
निमित्तकारणता यैः स्वीक्रियते तन्मतनिराकरणत्वेनेत्यर्थः । वक्ष्यते द्वितीयाध्याय इति शेषः । सूत्रा-
र्थमाहुः—‘तदि’ति । ब्रह्मणोऽधिकारत्वमप्यस्यात्सूत्रस्थतत्पदस्य कारणपरत्वमाहुः—‘ब्रह्मैव सम-
वैद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

‘तच्च समन्वयादि’ति । ‘पूर्वपक्षे’ति । संशयानपायादकारणत्वपक्षम् । ननु निमि-
त्त्वस्यापि सिद्धत्वात्कथं केवल समवायित्वमेवोच्यत इत्यत आहुः—‘निमित्तत्वस्ये’ति । अग्रे
श्रीलालसदृशता गृहार्थदीपिका ।

तच्च समन्वयात् । तद्ब्रह्मैव समवायिकारणम् । तत्र हेतुः समन्वयात् । ‘सम्यगनुवृत्त-
त्वादि’ति । अस्तिभातिप्रियत्वेन सर्वं प्रतीयते । तत्राऽस्तीति सदंशः । भातीति चिदंशः । प्रिय
भगवदीयधर्मोद्वेगकारणमणीत प्रदीप ।

तच्च समन्वयात् ॥ ३ ॥ पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः अकर्तृत्वासमवायिकारणत्वरूपपक्षव्यावृ-
त्त्यर्थः । ननु तुशब्दो विशेषानुपादानपञ्चम्यावृत्तिपादपूरणाप्यर्थहेतुषु दृष्ट इति कथं व्यावृत्त्यर्थ- एवात्र
गृह्यत-इत्यत आहुः—‘मतान्तरे’त्यादि । मतान्तरं व्यावृत्तिरिक्तार्थोपादानरूप मतान्तरम् ।
निराकरणत्वेन निराकरणं यथा स्यात्तेन प्रकारेण अग्रे ‘शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्’ इत्यन-
‘तु’ शब्दस्थेतरार्थेनिरासो वक्ष्यत इत्यर्थः । ब्रह्मैव ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मै’ति श्रुतिप्रतिपादितं
ब्रह्मैव । समवायिकारणं नामरूपात्मकप्रपञ्चस्य समवायिकारणम् । सम्यगित्यादि कार्यमाने
सम्यक्सम्बद्धत्वादित्यर्थः । एतदेवोपपादयन्ति—‘अस्ती’त्यादीनां । ननु ब्रह्मधर्मास्तित्वादीनां कार्य-

भातिप्रियत्वेन सच्चिदानन्दरूपेणाऽन्वयात् । नामरूपयोः कार्यरूपत्वात् । प्रकृतेरपि स्वमते

गोस्वामिश्रीमद्विरचित भगुभाष्यव्याख्या ।

तानि च तत्कारणनिष्ठाऽस्तित्वादिनारब्धा(?) इति मन्तव्यम् । उपादानगुणानां कार्यगुणाऽऽरम्भकत्वस्य सर्वसम्मतत्वात् । तत्र 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'त्यादिभिर्ब्रह्मैव भवतीति तदेवोपादानमित्यर्थः । नन्वस्तित्वादिवच्चैगुण्यस्याऽपि कार्ये प्रतीयमानत्वात्त्रिगुणं प्रधानमेव कथं नोपादानकारणमित्यत आहुः—'प्रकृतेरपी'ति । ब्रह्मणः सर्वकारणकारणरूपत्वेन प्रधानमपि तत्कार्यम् । भगवतः सदृशदाविभूतत्वात् । अत एव 'सदशेन जडा अपी'ति । एवं च यथा षटादौ सृदादिवर्माणं प्रतीयमानत्वेऽपि न ब्रह्मण उपादानत्वे काचित्क्षतिः । तेषामवान्तरकारणत्वेन मूलकारणनिराकरणाऽसम्भवात् । तथा प्रधानस्यापि कारणत्वेऽपि ब्रह्मकारणत्वं न काचिदनुपपत्तिरित्यर्थः । ननु कार्येऽस्तित्वादिवत्परिगोस्वामिश्रीमद्विरचित विवरणम् ।

वापिकारणमि'ति । एवकारेण प्रकृतेर्व्यवच्छेदः । 'सम्यगनुवृत्तत्वादि'ति । जगति ब्रह्मण सम्यगनारोपिताऽनागन्तुकरूपेण, पटे, तन्तुवदनुस्यूतत्वादित्यर्थः ।

ननु पटे तु तन्तोरेभिव्याप्तिर्दृश्यते, ब्रह्मणस्तु प्रपञ्चे केन रूपेणाभिव्याप्तिरित्यत आहुः—'अस्ती'ति । प्रपञ्चे यदस्तित्वादित्रय मासते तत्सच्चिदानन्दरूपब्रह्माऽन्वयादेवेत्यर्थः । ननु नामरूपयोरप्यन्वयो दृश्यत इति मायाया अप्यन्वयोऽस्तीत्यत आहुः—'नामरूपयोरि'ति । एतयोः कर्मणोरप्युपलक्षकत्वं बोध्यम् । अयं वा इदं नामरूपं कर्म चेति श्रुतेः । कार्यरूपत्वात् जगदुत्पत्त्यनन्तरं प्रतीयमानत्वेन जन्यत्वात् । तथा आऽनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीतिश्रुत्या, लोके च पटो रसन तमेव रूपं नाम कथम्(?) इत्यत इति भावः ननु सत्त्वस्वस्वमसामनुवृत्तिदर्शनेन प्रकृतेरेव समन्वयः कुतो न स्वीक्रियत इत्यत आहुः—'प्रकृते-

कैस्त्रिविरचिता वेदान्तचिन्त्रिका ।

द्वितीयेध्याये । सूत्रं व्याकुर्वन्ति—'तदि'ति । इतरव्यवच्छेदकोऽयमेवकारः । तद्वेतुः—'समन्वयादि'ति । हेत्वर्थं विशदयन्ति—'सम्यगि'ति । तत्त्वं चाऽनारोपिताऽनागन्तुकरूपेण सर्वत्र विद्यमानत्वम् । तदेव दर्शयन्ति—'अस्ती'त्यादि । अस्तित्वादिरूपं यत्सच्चिदानन्दत्वं तेन रूपेण सर्वत्र कार्यजतिऽन्वयात् । नहि ब्रह्मव्यतिरेकेण कसचिदप्यस्तित्वं स्वतोस्ति । नन्वेव नामरूपयोरपि सर्वसमन्वयात्तयोरेपि स्वादुपादानत्वमित्याशङ्क्याहुः—'नामरूपयोरि'ति । जीवरूपेण सर्वस्य व्याकरणात् । ननु प्रकृत्वात्मकानां सत्त्वादिगुणानां सर्वाणुवृत्तेस्तदुपादानकमेवेदं सादित्यत आहुः—

श्रीबालकृष्णकृष्ण गृह्यार्थदीपिका ।

इत्यानन्दांश इति सर्वं सच्चिदानन्दात्मकमेवेति ज्ञेयम् । नन्विदं ब्रह्मेति प्रत्ययाऽभावात् षट्पटादौ पटोऽस्ति पटोऽस्तीति प्रत्ययाद्वट्पटादयः पृथगेव सन्त इति न ब्रह्मणः समन्वय इत्याशङ्क्याऽऽहुः—'नामरूपयोः कार्यरूपत्वादि'ति । नामरूपालोकं जगत्कार्यं जन्यम् । स्वकारणजनितसत्तारूपत्वात् । न पृथक् सार्धदिकसत्तावत् । प्रतीयते तु सत्तामात्रम् । न तु जन्यसत्ता । अतः सत्तामात्रं पद्यतीयते तत्कारणनिष्ठमेवेति ब्रह्मणः समन्वयो ह्यवाधितः । 'स आत्मानं स्वयमकुर्वन् स सर्वं

भगवद्गीषधीनदिष्टारामप्रणीतं प्रदीप ।

न्ययवत् प्रकृतिगुणसत्त्वादीनामपि कार्येन्वयात्तस्या एव प्रयोपादानत्वमस्त्वत आहुः—'प्रकृते'रिति

तदंशत्वात् । अज्ञानात्परिच्छेदाप्रियत्वे । ज्ञानेन बाधदर्शनात् । नानात्वं त्वैच्छिकमेव ।

गोस्वामिधीनुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

च्छेदाऽप्रियत्वयोरपि प्रतीतेस्तादृशधर्मवदेव कारणं कस्मान्न भवतीत्यत आहुः—‘अज्ञानादि’ति । ‘ऐतदात्म्यमिदं सर्वं’ ‘स आत्मानं स्वयमकुरुने’त्यादिभिः सर्वस्याऽपि कार्यजातस्य ब्रह्मरूपत्वेनाऽवान्तरकारणेष्वपि तयोरशून्यवचनत्वादज्ञानकार्यं एवेति मन्तव्यम् । न च तयोर्मूलकारणधर्मत्वमेवाङ्गीकर्तव्यमिति वाच्यम् । तस्याऽनित्यत्वप्रसङ्गेन तत्कारणापेक्षायामनवस्थापत्तेर्दुःपरिहृत्वात् । अज्ञानकृतत्वे विनिगमकमाहुः—‘ज्ञानेने’ति । गर्भस्थित एव हि वामदेवः सिद्धज्ञानत्वेन गोस्वामिधीनुरित्तिपरिवरचित विवरणम् ।

रपी’ति । ‘तदंशत्वादि’ति । बाह्यमनोचरातीतं द्विधा समभवद्बृहत् । तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोभयारिभक्ता । ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयत’ इत्येकादशस्कन्धीयभागवद्वचनैरशब्दे सिद्धे कार्यत्वे नाऽऽगन्तुकत्वानुवृत्तत्वं नास्तीति भावः ।

ननु प्रपञ्चे कस्यचिदुःखं कस्यचित्सुखमिति देशत, एकस्यैव कदाचिदुःख कदाचित्सुखमिति कालतः, परिच्छेदो दुःखं च दृश्यते, परिपूर्णस्य ब्रह्मणः समन्वये सति तदुभय न स्यादित्यत आहुः—‘अज्ञानादि’ति । परिच्छेदोऽप्रियत्वं चाऽज्ञानेनानुभूयत इत्यर्थः । ननु कथमिदं ज्ञायत इत्यत आहुः—

कैश्रिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

‘प्रकृतेरपी’ति । स्वमते व्यासमते । तदंशत्वाद्ब्रह्मांशत्वात् । बाह्यमनोचरातीतं द्विधा समभवद्बृहत् । तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोभयारिभक्तेत्येकादशीवाक्यात् । ननु न यदि कार्येऽन्वयः प्रकृतेस्तर्हि कथं परिच्छेदाप्रियत्वे तत्राहुः—‘अज्ञानादि’ति । प्रतीयेते इति शेषः । ब्रह्मत्वेन ज्ञानाभावात् । ‘ज्ञानेने’ति । ब्रह्मत्वेन ‘ज्ञानेन परिच्छेदाऽप्रियत्वयोर्बाधदर्शनात्’ इति शेषः ।

श्रीबालभद्रकृता गूढार्थदीपिका ।

भवति पुरुष एवेदं सर्वं’मित्यादिश्रुतेः । तथा च नामरूपरूपकस्य जगतो ब्रह्माऽभिन्नत्वेन न पृथक्सत्ता किन्तु ब्रह्मरूपत्वाद्ब्रह्मण एव सर्वत्र समन्वय इति भावः । ननु जगति त्रैगुण्यप्रतीतेः प्रकृतिसमवायिकारणकस्वमेवास्त्वित्याशङ्क्याऽऽहुः—‘प्रकृतेरपि स्वमते तदंशत्वादि’ति । प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः । सतोऽभिन्वयञ्चकः कालो ब्रह्म तन्नित्यं त्वहमित्येकादशवाक्यात्प्रकृतैर्ब्रह्मांशत्वम् । तथा च प्रकृतिसमवायिकारणकत्वस्वीकारेऽपि ब्रह्मसमवायिकारणकत्व न हीयत इत्यर्थः । ननु सर्वत्र व्यापकत्वाभावात् प्रतीयते । अतो न सर्वस्य ब्रह्मतेत्याशङ्क्याऽऽहुः—‘अज्ञानात्परिच्छेदाप्रियत्वे’ इति । अविद्यामोहितबुद्धेरविदुषो व्यापकत्वाऽभावः । किन्तु व्यापकत्वतिरोधानम् । ततश्च न ब्रह्मत्वहानिरिति भावः ।

भगवद्गीयश्रीमद्विच्छारामप्रणीत प्रदीप ।

तथा च चैत्रादिकर्तृके कार्ये ब्रह्मणः कर्तृत्वनिर्वापादानत्वेपि बाधकामावः । इत्थं चेतरोपादानकेपि ब्रह्मोपादानकत्वमव्याहृतमेवेति भावः । तदंशत्वात् ब्रह्मांशत्वात् । ‘सदशेन जडा अपी’त्यनेन सदशान् प्रकृतेरप्युत्पत्तेरित्यर्थः । ननु प्रपञ्चे परिच्छेदाप्रियत्वयोरपि भानात् तयोरप्युपादानब्रह्मधर्मता स्यादत आहुः—‘अज्ञानादि’त्यादि । अन्यथा गर्भस्यो वामदेवो ‘अहं मनुभयं सूर्यश्चे’ति न वदेत् । ‘सर्वं सत्त्विदं ब्रह्म’ ‘ऐतदात्म्यमिदं सर्वमि’तिश्रुतिश्च न वदेत् । ज्ञानेन ब्रह्मत्वेन सकल्पपदार्थानां

जडजीवान्तर्यामिष्वैकैकांशप्राकट्यात् । कथमेवमिति चेत् । न । सद्वृत्ते घटरूपक्रियास्विव

नोत्पत्तिधीशुरहीधरविरचिता ऋणुभाष्यव्याख्या ।

परिच्छेदाऽभावं पश्यन् 'अहं मनुरभवं सूर्यश्चे'त्यादिना सर्वरूपत्वं स्वस्यैव ब्रुवन् परिच्छेदं निराकरोति । तथाऽप्रियत्वमप्यज्ञानकृतमेव 'न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाऽप्रिययोरपह-
तिरस्ती'ति देहाऽप्याससहितस्य प्रियाऽप्रियसंस्पर्शमुक्त्वा 'अशरीरं शरीरे वा वसन्तं न
प्रियाप्रिये स्पृशत'इति तस्यैव पश्चात्प्रहितस्य प्रियाऽप्रियत्वस्यैव दर्शयन्ती तयोर्ज्ञानकार्यत्व-
मेव श्रुतिनिरूपयति । यतो ब्रह्माश्रित्वेन नित्यशुद्धमुक्तस्वभावस्याऽप्यासमन्तरेण सशरीरत्वं तच्छ्रुते
प्रियाऽप्रियत्वे ततोज्ञानमन्तोणाऽशरीरत्वं च वक्तुं शक्यम् । यतोऽज्ञानं ज्ञानस्यैव निवर्तकमिति
व्याप्तेः सर्वसम्मतत्वात् । तस्मान्न कारणधर्मता तयोर्वक्तुं शक्येति भावः । ननु परिच्छेदस्याऽब्रह्म-
धर्मत्वे 'एकोऽहंमि'त्यादिना ब्रह्मणो नानात्वं कथमुच्यत इति चेत्प्राऽऽहुः—'नानात्वमि'ति ।
तत्र नानात्वं तु 'एकोऽहं बहु स्यामि'त्यादिना रमणार्थत्वादैच्छिकमेव । तेन विना तदसम्भवात् ।
कथं तदित्याकांक्षायामाहुः—'जडजीवान्तर्यामिष्वि'ति । जडे सदंशः प्रकटः । इतरयोरनुद्-

भोत्पत्तिधीमद्विरचिता ऋणुभाष्यव्याख्या ।

'ज्ञानेने'ति । आत्मानन्दज्ञानेनेत्यर्थः । ननु प्राकृतिकं नानात्वमपि नादरणीयमित्यत आहुः—'ऐ-
च्छिकमि'ति । बहु सामिति श्रुतेरिति शेषः । ननु प्रपञ्चे कया रीत्याऽऽन्वय इत्यत आहुः—'जडेति ।
कैवलिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

नात् । नन्वेवं प्रकृत्यन्वयाऽभावे नानात्वानुपपत्तिरित्यत आहुः—'नानात्वमि'ति । 'एकोऽहं
बहुस्या'मिति श्रुतेः । तत्र हेतुः—'जडे'ति । सच्चिदानन्दरूपस्य सदैकरसस्य । ननु ब्रह्मण एकैकांशेन
श्रीलालशङ्करना गङ्गाधरपीठिका ।

ननु घटपटाद्यनेकमदार्थरूपस्य नानात्वं प्रतीयते न ब्रह्मत्वम् । ब्रह्मणस्त्वेकत्वादेकमेवा-
द्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चनेति नानात्वनिषेधादित्याशङ्क्याऽऽहुः—'नानात्वं त्वैच्छि-
कमेवे'ति । 'एकोऽहं बहु स्यामि'ति श्रुतेर्वहुभवेच्छया प्रादुर्भूतं यन्नानात्वं तत्त्वन्वोन्व्याऽभाव-
रहितव्यक्तियहुत्वरूपम् । न ह्येकस्य नानात्वन्वोन्व्याऽभावमवगाहते । अत एकस्य नानात्वमैच्छिकं,
स्वेच्छया जातं न त्वन्वोन्व्याभावावगाहीत्यर्थः । अत एव श्रुते 'एकोऽहं बहु स्या'मित्येकस्य बहु-
मवनमुक्तं नत्वेकोऽहं बहु कुर्यामिति कारणमुक्तम् । एकस्य केन प्रकारेणैच्छिकं नानात्वमित्याकांक्षा-
यामाहुः—'जडजीवान्तर्यामिष्वि'त्यादि । जड एकस्य सदंशस्य प्राकट्यम् । जीवे चिदंशस्य

भगवदीश्रीमद्विष्णुरामवर्णितः प्रदीपः ।

ज्ञानेन । याधदर्शनात् परिच्छेदाप्रियत्वयोर्वाधदर्शनादित्यर्थः । ननु 'तस्मादेकाकी न रमते द्वितीय-
मैच्छदि'त्यादिश्रुतिभिः रमणार्थं 'एकोहं बहु सामि'त्यादिश्रुत्युक्तं नानात्वं भगवता स्वीकृतं तत्र
परिच्छिन्नत्वं विना सकलपदार्थानां प्रलेकं व्यापकत्वे न सम्भवत्यत आहुः—'नानात्वमिति ।
परिच्छिन्नत्वात् नानातत्त्वज्ञानित्वैरेकसिन् ब्रह्मण्यनुभूयमानं नानात्वम् । ऐच्छिकं स्वस्य रमणार्थमभेदांशे
व्यापकत्वांशे च जीवानां दृष्ट्यावरणसम्पादनं स्वेच्छया तत् कृतमित्यर्थः । ऐच्छिकत्वमेवोपपादयन्ति—
'जडे'त्यादिना । तथा च जडजीवान्तर्यामिषु प्रलेकं सच्चिदानन्देन त्रिरूपत्वमत्त्वेपि जडे सदंशस्य
शास्त्रं चिदानंदांश इच्छयाऽऽवरणम् । एवं जीवे चैतन्यांशसाधिक्यात् सदानन्दांश ऐच्छिकावरणम् ।

गोस्वामिधीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

तत्वम् । तस्माज्जडपदवाच्यत्वम् । जीवे चिदंश उद्भूतः । सदानन्दयोरनुद्भूतत्वम् । यद्यपि सदंशोऽप्युद्भूत एव तथापि चिदंशस्य तदपेक्षयाऽप्युद्भूतत्वाजीवपदप्रयोगः । तथाऽन्तर्यामिण्यपि त्रयाणामुद्भूतत्वेऽप्यानन्दांशस्येतराऽपेक्षयोद्भूतत्वादन्तर्यामित्यमित्यनुसन्धायोक्तं—जडजीवान्तर्यामिण्येकैकांशप्राकट्यादिति । अन्यथा जड एकांशस्य प्राकट्येऽपि जीवाऽन्तर्यामिणोर्द्वयोस्त्रयाणां च प्राकट्यात्तयोक्तानुपपन्नैव स्यात् । ननु ब्रह्मण एकरूपत्वेन कथमेकरूपत्वापादकैकैकांशप्राकट्यकरणं सम्भवतीत्याशङ्क्य कैमुतिकन्यायेन निराकुर्वन्ति—‘कथमेवमिति चेत्ने’ति । यथा घटे तद्रूपे तरिक्रियायां च सदंशस्योद्भूतत्वेऽपि यथा घटे घटः सन्निति सत्ता प्रतीयते न तथा रूपे । यथा न रूपे तत्प्रतीतिर्न तथा क्रियायामिति तारतम्येन सदंशस्यैकस्याऽन्विर्भावः प्रत्यक्षसिद्धः । तथा जड एव गोस्वामिधीमुरलीधरविरचित विवरणम् ।

जडे सदंशो जीवे चिदंशोऽन्तर्यामिण्यानन्दांशोऽनुभूयत इत्यर्थः । शङ्कते—‘कथमिति । जडजीवान्तर्यामिण्युपपन्नैव सच्चिदानन्दरूपब्रह्मणोऽन्वयसत्त्व एकांशस्य प्राकट्यमन्यांशस्य तिरोहितत्व कथा रीत्यैवमङ्गीक्रियत इत्यर्थः । अत्र समाधानमाहुः—‘ने’ति । सद्रूप अस्तीतिप्रत्ययविषय एकस्मिन्नर्थे । घटरूपक्रियास्तु द्रव्यगुणकर्मसु । ‘तारतम्येने’ति । त्रिष्वेकैकांशप्राकट्यरूपतारतम्येन । सदंशस्येति शेषः । ‘जडेऽपी’ति । नानत्वादीत्यादिपदेन प्रियत्वपरिग्रहः । यथा घटः सन्, रूप सदित्यादिप्रतीत्याऽस्तीति विषयीभूतेषु विद्यमानस्य सदंशस्य द्रव्यगुणकर्मस्वाविर्भावः स्वीक्रियते, कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

प्राकट्यमसम्भावितम् । तेन वा कथं नानात्वमित्याशयेनाहुः—‘कथमिति । आशङ्क्य निराकुर्वन्ते—‘ने’ति । तद्विशदयन्ति—‘सद्रूप’इति । घटः सन् घटोऽस्तीति प्रत्ययात्सद्रूपे ब्रह्मणि घट इति नाम, कम्बुग्रीवाद्यवयवादिविशिष्टत्वरूपमाकारो वाय्वादिवशात्सपन्दादिक्रिया । एतेष्विव सद्रूपस्य ब्रह्मणस्तारतम्येन तत्तत्त्वेन गुणित्वादिना च गुणप्रधानभावेन चाविर्भाव इव सद्रूपेऽपि जडे, घटो भाति घटो भात इति भातत्वप्रतीतेर्हेतोः सच्चिदानन्दांशानां तारतम्येन गुणप्रधानभावेन सच्चिदानन्दात्मकस्य ब्रह्मणः सदाद्येकैकांशेन प्रतीत्याऽप्यनुपपत्तिवलादाविर्भावोऽङ्गीकर्तव्य इत्यर्थः । अत्राऽऽदिपदेन प्रियत्व बोध्यम् । श्रीलाङ्कसङ्कता गूढार्थदीपिका ।

प्राधान्येन प्राकट्यम् । अन्तर्यामिण्यानन्दांशस्य प्राधान्येन प्रादुर्भाव इत्य वैचिभ्यान्नानात्वमिति हार्दम् । परस्मै ब्रह्मणि नानात्वप्रयोजकोऽसौ तारतम्येनाऽऽविर्भावो न युज्यत इत्याशङ्क्य निराकुर्वन्ति—‘कथमेवमिति’त्यादिना । दृष्टान्तेन तारतम्यस्य युक्तत्वं साधयन्ति—‘सद्रूप’ इत्यादि । ब्रह्मणः सदंशरूपे घटपदार्थे घटे तद्रूपे, तरिक्रियासु, सदंशस्य प्राकट्येऽपि, घटे यथा घटः सन्निति सत्ता प्रतीयते तथा घटरूपे सत्ताप्रत्ययो न भवति । यथा घटरूपे यादृक् सत्त्वं प्रतीयते, न तथा घटक्रियायां भगवद्गीताश्रीमद्विष्णुसारभाषणीत प्रदीप ।

एवमन्तर्यामिण्यानन्दांशस्योद्भूतत्वेनानन्दतुल्यत्वाभावात्सच्चिदंश ऐच्छिकावरणमित्येवं बोध्यमित्यर्थः । ननु सदैकरसस्य ब्रह्मणः कथं पूर्वोक्तरीत्या वैचित्र्येणानुभव इत्याशङ्क्य कैमुतिकन्यायेन समाधानमाहुः—कथमित्यादि । एवं उक्तरीत्या वैलक्षण्येन । सद्रूपे इत्यादि । तथाचैक एव सदंशो घटरूपक्रियेति निधिः प्रकारैः प्रकटो जातस्तत्रैकस्यैव सदंशस्य घटस्वरूपत्वमित्यात्वधर्माणां परस्परं विरुद्धत्वेनैव भाव

तारतम्येनाविर्भाववज्जडेऽपि भानत्वादिप्रतीतेस्तारतम्येनाऽऽविर्भावोद्गीकर्तव्यः । भगवदिच्छाया नियामकत्वात् । नच साधारण्येन सर्वजगत्प्रति परमाण्वादीनामन्वयः सम्भवति ।

गोस्वामिश्रीगुरुलीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

भानत्वादिप्रतीतेरपि कदाचित्सत्त्वाधिदाविर्भावोऽपि तारतम्येनाऽऽवश्यमभ्युपेयः । तथा चैकस्मिन्नैव पदार्थे यत्रैव व्यवस्था तत्र त्रिष्वपि तथाऽऽविर्भावे किं वक्तव्यमिति कैमुतिकन्यायो ज्ञेयः । ननु जडे चिदाविर्भावः कथमिव स्यादिति चेत्तत्राऽऽहुः—‘भगवदिच्छाया’ इति । अत एवाऽऽस्पन्दनं गतिमतां पुलकस्तस्मान्मित्यादिकं सगच्छते । ‘ता आप ऐक्षन्ते’त्याद्यपि । अत्राऽप्येवकारार्थो ज्ञेयः ।

गोस्वामिश्रीमद्भिरचरविरचितं विवरणम् ।

तथा जडेऽपि ब्रह्मांशयोः चिदानन्दयोरप्याविर्भावोऽङ्गीकार्य इति भावः । नन्वेवं चेत्तर्हि घटः सन्निति सामानाधिकरण्यप्रतीतिवत् ज्ञानं घट इति प्रतीतिः कुतो न जायत इत्यत आह—‘भगवदिच्छाया’ इति । जडे ज्ञानांशस्य त्रीडार्थमिच्छया तिरोहितत्वान्न तादृशप्रतीतिरिति भावः । उच्यनीचमावादीनामाविर्भावोऽपि त्रीडार्थमिच्छयेत्येकादशस्कन्धे स्पष्टमिति सर्वमनवधम् ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

एवं च सति सदात्मके जडे संदशः प्रधानं चिदानन्दांशौ गुणभूतौ तिरोभूतावाच्छन्नाविति यावत् । अनुभवाऽपिपयत्वं तिरोभावः । एव चिदात्मके जीवेऽपि चिदंशप्रधानमितरौ गुणभूतौ । यद्यपि सदशोऽपि प्रधानं तथापि चित्प्राधान्येन तत्प्रतीतेस्तथा । आनन्दांशस्तु तिरोहितः । अन्तर्यामिणि तु त्रयमपि प्रकृतम् । तथाप्यानन्दप्राधान्येनैव तयोः प्रतीतिविषयत्वं बोध्यम् । आनन्दः प्रीतिरेव । ननु जडे नातत्वेन ज्ञानविषयतास्ति । ननु ज्ञानम् । तत्कथं गुणभावेनापि तद्वत्त्वमिति चेत् । न । पुत्रेति तन्मपयतया तरवोऽभिनेदुरिति, त्रैलोक्यसौभगमित्त्वं च निरीक्ष्य रूपं यद्गोद्विजद्रुममृगाः पुलकान्यविभ्रन्नित्यादिवाक्यैरभिनन्दनादेरुक्तत्वात् । नह्यभिनन्दनं, विना ज्ञानं भवति । ता आप ऐक्षन्तेतिशुभेत् । जडादिषु सदादीनां तारतम्येनाऽऽविर्भावे कारणत्वेन भगवदिच्छैरेत्याहुः—‘भगवदिच्छाया’ इति । सा चैकोऽहं महु स्यामित्याकारिका ज्ञेया । परमाण्वां

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

सत्त्वप्रतीतिः । तथा चैकस्मिन् संदश एव प्रतीतितारतम्यं, तदा सचिदानन्दांशेषु तारतम्येनाऽऽविर्भावे

भगवद्व्यधीमदिरटारामप्रणीत. प्रदीप ।

ननु सामानाधिकरण्येन । तथा सति सचिदानन्देतित्रयाणां परस्व वैलक्षण्ये भावे किं चित्रमिति कैमुतिको बोध्यः । भानत्वादीनि । ‘ता आप ऐक्षन्ते’ ‘चक्षुरग्रधीत्’ ‘अस्पन्दनं गतिमतां पुलकन्तरूपानि’ त्यादादिनेत्यर्थः । ‘तारतम्येने’त्यादि । सदादिषु एकेकांशप्राकट्यरूपतारतम्येन । आविर्भावः प्रलक्षणेयता । नियामकत्वात् तारतम्याय नियामकत्वात् । प्रलक्षणः सर्वजगत्प्रति समयाधिकारणत्वं अस्मिन्नास्मिन्पत्त्यादिरूपज्ञगति प्रलक्षण मन्वयं चोपपाद्येतरस जगत्सुखादानत्वं न सम्भवतीत्याहुः—‘नने’ त्यादिना । साधारण्येन सन्नल्लयाद्यन्वयिकारणधर्मेण । सर्वजगत्प्रति कार्यद्रव्यगुणक्रियामगुदायरूपजगत्प्रतीत्यर्थः । अन्ययः; शृसुर्गकार्येषु शृसुवर्णानामिव मानमित्यर्थः ।

प्रहणेपि न ब्रह्मणि व्यभिचारः । अलीकप्रतीतेऽस्तित्वादिप्रतीतावपि सम्यगन्वयाऽभा-

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

निराकरिष्यमाणत्वात् । ननु घटादीं मृदादीनामुपादानत्वं प्रत्यक्षतो दृष्टम् । न ब्रह्मणः । तथाच कथं तस्य सम्यगनुवृत्तत्वमित्याशङ्क्य निदर्शनेन समाधानमाहुः—लोके कर्तृविशेषवदिति । यथा प्रत्यक्षतो दृष्टमपि कुलालादिकर्तृत्वं न ब्रह्मकर्तृत्वोपधातकम् । तथोपादानविशेषस्य मृदादेरिन्द्रियेण ग्रहणेऽपि ब्रह्मणि-न व्यभिचारः । उपादानत्वस्यैति शेषः ।

ननु शुक्तिरजतादावप्यस्तित्वादिप्रतीतेस्तत्रापि ब्रह्मणः समन्वयः कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्याह—‘अलीकप्रतीत’इति । यदलीकं सत्सत्त्वेन प्रतीतं तस्मिन्नित्यर्थः । तत्राऽस्तित्वादिप्रतीतेस्तदव्यवहितोत्तरक्षण एव ‘नेदं रजतमि’ति बुद्ध्या बाधदर्शनेन प्रातिभासिकत्वात् । तद्व्यतिरिक्ताया एव तस्यास्तत्तापकत्वात् ब्रह्मकार्यत्वम् । अस्तित्वादिप्रतीतेः समन्वयस्य व्यभिचारः साहचर्यनियमाऽभावश्च

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

विशेषवदित्यर्थः । ‘उपादाने’ति । तन्नुपरमाणादीनां प्रकृत्यन्तानां ग्रहणेऽपीत्यर्थः । ‘न ब्रह्मणि व्यभिचार’ इति । ब्रह्मणः सर्वनियन्तृत्वेन समवायित्वेन च कारणत्वव्यभिचारो नास्तीत्यर्थः । ननु अत्रे स्वाभिकप्रतीतौ चास्तित्वप्रतीतिर्जायत इति ब्रह्मणोऽन्वयस्तत्रापि स्यादित्यत आहुः—‘अलीके’ति । ‘प्रतीते’ति । रजतादाविति शेषः । ‘सम्यगिति’ति । अन्वये सम्यक्त्वं नाम, अनारोपितानागन्तुरूपेणान्वयत्वम् । जागरणोत्तरं विशेषदर्शनेोत्तरं स्वाभिकराज्यस्य भ्रमीयजतस्य च बाधदर्शनात् । स्वाभिके भ्रमीयजतादौ च सत्ताऽऽरोपितेति तत्र न ब्रह्मकार्यत्वम् । अथ च तादृश-कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

न ब्रह्मणः कर्तृत्वव्यभिचारस्तथा मृत्तन्वाद्युपादानग्रहणेपि नोपादानत्वव्यभिचारः । ननु यद्यस्तीति प्रत्ययलाद्ब्रह्माऽन्वयाङ्गीकारेण ब्रह्मकार्यत्वं तदा शुक्तिरजतादावस्तित्वादिप्रतीतिष्वलात् तदन्वयेन तत्कार्यत्वं वक्तुं शक्यम् । न वा तत्र भगवन्नोस्तित्वव्यभिचारः । तथाङ्गने स्वस्यैव बाधात् । स्वेच्छया स्वस्यैव बहुरूपेण भवमानन्तरं स्वप्नेशामावादित्यर्थः । तथाच तत्र रजतत्वाऽऽरोपादस्तित्वसारोपः ।

श्रीलालसङ्कटा गूढार्थदीपिका ।

कारणत्वाऽभाव इति हार्दम् । तदाहुः—‘उपादानविशेषग्रहणेऽपि न व्यभिचार’ इति । उपादानत्वस्य न व्यभिचार इत्यर्थः । नन्वस्तिप्रत्ययो रज्जुमुज्ज्वलादावप्यस्ति, ततस्तत्रापि ब्रह्मसमन्वयः कुतो नाङ्गीक्रियत इत्याशङ्क्याऽऽहुः—‘अलीकप्रतीत’इत्यादि । अलीकं यत्सत्त्वेन प्रतीतं तस्मिन्-भगवदीयश्रीमद्विरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

विशेषकर्तृत्वत्वेपि यथा ब्रह्मणः कर्तृत्वसुरीक्रियते तथा तत्तद्वटादिकार्येषु कपालादिविशेषोपादानसत्त्वेपि ब्रह्मोपादानकत्वस्य सत्त्वान्न व्यभिचार इत्यर्थः । ब्रह्मणि ब्रह्मोपादानकत्वस्य । ननु यत्रवास्तित्व-प्रियत्वाद्यन्वयस्तत्र ब्रह्मोपादानकत्वरूपं ब्रह्मकार्यत्वमिति नियमाङ्गीकारेऽलीकप्रतीतस्वाभिकारथ-योगपथादौ मायाकार्येऽस्तित्वप्रियत्वयोः सत्त्वात्तत्र ब्रह्मोपादानकत्वरूपब्रह्मकार्यत्वसात्त्वान्न व्यभिचार इत्यत आहुः—‘अलीकेत्यादि । सम्यगित्यादि । जागरणोत्तरं तत्रास्तित्वादिप्रतीतेर्बाधादाधिता-

वाच्य कार्यत्वव्यभिचारौ । तस्माद्ब्रह्मण एव समवायित्वम् । एतत्सर्वं श्रुतिरेवाह—‘स आत्मानः स्वयमकुरुते’ति । निमित्तत्वं तु स्पष्टमेव सर्ववादिसम्मतम् ।

गोस्वामिधीमद्विरिधरविरचिते अणुभाष्यव्याख्या ।

नास्तीत्यर्थः । उक्तमर्थमुपसहरति—‘तस्मादि’ति । नन्वेतस्याः प्रतिभासिकत्वमेव कुतो नेत्याशक्य तन्निरासाय श्रुतिसवादमाहुः—‘एतत्सर्वमि’ति । तथा चोक्तश्रुत्यनुरोधोपात्सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वेनाऽस्ति-
त्वादिप्रतीतिः प्रामाणिकी । विकल्पप्रतीतिस्तु वाचारम्भणमात्रत्वादभ्रमाणम् । या पुनः श्रुतिसिद्धा,
सा तु प्रमाणमेवेति तत्त्वम् । ननु यथोपादानत्व सोपपत्तिकं प्रतिपादितं तथा तिमित्तत्वमपि कुतो नेत्यत
आहुः—‘निमित्तत्वमि’ति । सांख्यादीनां काणादादीनां च सर्वेषां वादिनां सम्मतम् । सांख्यानां
मते प्रकृतेर्जडत्वाच्चैतन्योपरागेणैव प्रकृतेः कायोत्पत्तेरभ्युपगमात् । काणादानामपि मते परमाण्वादिसघट्टने
तस्य कारणत्वात् । तथा च विप्रतिपत्त्यभावात् भिन्नतया सोपपत्तिकं निरूपणीयमित्यर्थः ।

गोस्वामिधीमद्विरिधरविरचिते विवरणम् ।

कार्यतानिरूपिता कारणता, ब्रह्मणि नास्तीति, कार्यलक्षणस्य व्यभिचारोऽपि नास्तीत्यर्थः । उप-
सहरन्ति—‘तस्मादि’ति । अप्ये प्रकटानां सच्चिदानन्दानामेवाऽभिर्भागादित्यर्थः । अत्र प्रमाण-
माहुः—‘एतदि’ति । ‘आहे’ति । एकस्यैव कर्तृत्व कर्मत्वमाहेत्यर्थः । ‘स आत्मानमि’ति । अत्र
श्रुतावात्मपदस्वारस्यादविकृतपरिणामवाद एव सम्मतः । आत्मनो विकाराभावादिति भावः । ननु
समवायिकारणत्वं ब्रह्मणः प्रतिपादितं परन्तु निमित्तकारणत्व श्रुतिर्वदतीत्यत्र किं कर्तव्यमत आहुः—
‘निमित्तमि’ति । ‘संमतमि’ति । केषाञ्चिन्मते केवलं निमित्तकारणं नञ्च । अस्माभिस्तु श्रुति-
र्वदतीत्येतदर्थं निमित्तबहुपादानकारणत्व ब्रह्मणः स्वीक्रियत इति सर्वसम्मतमिति भावः । एतेन
सर्वविधा कारणता ब्रह्मण्यस्तीति क्रियान्नानशक्त्योर्निरतिशयित्वमद्भो नास्तीति सूचितम् ।

केचिद्विरचिते वेदान्तचन्द्रिका ।

ननु वास्तव तदिति भावः । उपसहरन्ति—‘तस्मादि’ति । उक्तयुक्तिभ्यः । अन्यत्र समवायित्वस्य
चकृतमशक्यत्वादेवकारोऽन्यव्यवच्छेदकः । ननु प्रयोजकत्वादिरूपेण कर्तृबहुत्वसम्भवेऽपि प्रत्यक्षनिरुद्ध-
त्वात् समवायिवहुत्वसम्भव इत्यत आहुः—‘एतदि’ति । ब्रह्मातिमित्तस्य समवायित्वनिषेधः ।
ब्रह्मण एव समवायित्वम् । नानात्वमितरनिरपेक्षत्व कार्यस्य सच्चिद्रूपत्व चात्र सर्वपदार्थः ।
तामेव श्रुतिं दर्शयन्ति—स आत्मानमिति । उक्तार्थान्तरदात्मस्वयपदैर्ज्ञेयाः । ननु कारणत्वविचारे
निमित्तत्वस्यापि विचारः कुतो न कृत इत्यत आहुः—‘निमित्तत्वं त्वि’ति । तथा च तत्र विप्रतिपत्त्यभा-

धीश्लाघ्यमदृष्टत्वा गूढार्थेर्दीमिका ।

नित्यर्थः । ‘सम्पगन्वयाभावादि’ति । अथाप्यप्रत्ययजनकान्वयाऽऽमानादित्यर्थः । ‘न कार्यत्व-
व्यभिचारादि’ति । कार्यत्व नास्ति, व्यभिचारश्च नास्तीत्यर्थः । अतीरुप्रतीतिं शुक्तिरजतदा

अणुभाष्यमीमद्विरिधरविरचिते अणुभाष्ये ।

नव्याभावादित्यर्थः । न कार्यत्वेत्यादि । तथा च तत्रान्वित्वरूपहेतोरेवाभावात् प्रत्यकार्यत्वमपि न
प्रत्यकार्यत्वस्यान्वित्वे व्यभिचारोपि भेदार्थः । ब्रह्मणः समवायिकारणत्व निगमयन्ति—‘तस्मादि’त्यादि ।
निमित्तत्वं ब्रह्मणः कार्यमात्रं प्रति निमित्तकारणत्वमित्यर्थः ।

केचिदत्र शास्त्रयोनित्वपूर्वप्रक्षनिराकरणाय तच्च समन्वयादिति योजयन्ति । तत्पूर्व-

गोस्वामिश्रीगुरुरीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

एवं समन्वयसूत्रं सोपपत्तिकं व्याख्याय तत्र विनिगमनार्थं मतान्तरीयं व्याख्यानमनूय दूषयति-
केचिदित्यारभ्य 'समन्वयसूत्रं वक्तव्यमि' सन्तेन । अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति ब्रह्मजिज्ञासां
प्रतिज्ञाय किं तदित्याकांक्षायां जन्मादिसूत्रे तल्लक्षणमुक्त्वा सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च समर्थितं-तदेव
दृढीकर्तुं पुनः शास्त्रयोनित्वादिति प्रयुक्तवान् । शास्त्रस्य ऋग्वेदादिलक्षणस्य योनिः कारणम् । शास्त्रे
वा योनिः कारणमिति प्रतिपादितमिति शेषः । तथा च शास्त्रप्रमाणकत्वात्सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च
दृढीकृतमित्यर्थः । ननु शास्त्रस्य तत्रप्रतिपादकत्वे सर्वमेतद्भवेत्तदेव तु कथमिव वक्तुं शक्यते । यतः
क्रियार्थस्यैवाऽऽवधितानधिगतासन्दिग्धार्थप्रतिपादकत्वेन स्वार्थे प्रामाण्यस्य वक्तुं शक्यत्वादिक्रिया-
र्थानां स्वार्थेऽप्रामाण्यसन्मवात्तदुपपत्त्यर्थं क्रियासमवायिकर्तृदेवतादिप्रकाशकत्वेन विधिनैकवाक्यतां
सम्पाद्य प्रामाण्यस्य पूर्वकाण्डेऽयुपगतत्वात्तत्रयायेन वेदान्तानामपि भूतार्थोपदेशिनामक्रियार्थत्वा-
त्पूर्वकाण्डोक्तकर्मसमवायिकर्तृदेवतादिप्रकाशकत्वेन स्वप्रकरणतोपासनाविषयसमर्थकत्वेन वा प्रामा-
ण्यस्योपपत्तेरं स्वार्थे तद्वक्तुं शक्यमिति कथं शास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मणो वक्तुं शक्यमित्यतः शास्त्रयोनि-
त्वादिति स्वरूपाऽसिद्धो हेतुरित्याशंकां भनस्यभिसन्धाय तदेव समर्थयितुं सूत्रकारस्तु-समन्वया-
दिति सूत्रं प्रयुक्तवान् । शास्त्रयोनित्वं तु अन्यत्रसिद्धवस्तुप्रतिपादकानां स्वार्थपरत्वाऽभावेऽपि वेदा-
न्तानामक्रियार्थानामपि स्वार्थे सम्पगन्वयस्य वक्तुं शक्यत्वात् । तरति शोकनात्मविद्वित्यादौ

गोस्वामिश्रीगुरुरीधरविरचितं विवरणम् ।

ननु समवायिकारणत्वं नाम समवायसम्बन्धाऽवच्छिन्नकारणत्वम् । एवं च समवायस्याऽभेद-
सम्बन्धातिरिक्तत्वात्सम्बन्धस्य च द्विनिष्ठत्वात्प्रपञ्चब्रह्मणोरभेद इदं न संगच्छत इति चेत् ॥ न ॥
अस्मन्मते समवायस्य समन्वयरूपत्वेनाऽभेदस्वरूपत्वमेव वक्तव्यम् । तस्य बहु स्थानित्येच्छोत्तरं
द्विनिष्ठत्वं संगच्छते । यथा हिरण्यं कुण्डलमित्यत्र हिरण्याऽभिन्नं कुण्डलमित्यर्थेऽभेदस्य द्विनिष्ठत्वं
तद्वदप्रापि सन्त्ययम् । अत एवोक्तमभिसुक्तैः—कार्यरूपेण नानात्वमभेदः कारणतात्मना ।
हेमात्मना यथाऽभेदः कुण्डलाद्यात्मना भिदेति, सर्वमनवद्यम् । अत्र सर्वेषां मतानामनुवा-
दनं खण्डनं च प्रकाशेनुसन्धेयम् ।

अथ सूत्रे रामानुजाचार्यादीनां मतमनूय खण्डयन्ति—'केचिदि'त्यादिना 'ब्रह्मणः समवा-
यैश्चिद्विरचिता वेदान्तव्यभिचारा ।

वाच्यं तद्विचारविषय इति भावः । अत्र मतान्तरीयपूर्वप्रक्षसिद्धान्तादर्शाननूप, ससिद्धांतदार्ढ्याय दूषयितु-
शुभमन्ते—'केचिदि'त्यादि । अत्र शास्त्रयोनित्वादिति सूत्रे 'पूर्वप्रक्षे'ति । दृष्टो हि तस्यार्थः—
भीष्मात्समदृष्टता गृहार्थेदीपिका ।

ब्रह्मत्वपर्यन्तं नास्ति । ब्रह्मसमन्वयस्य व्यभिचारः साहचर्यनिपमाभायः । यत्र यथास्तित्वप्रतीतिसात्र
तत्र ब्रह्मसमन्वय इत्याकारकस्य नियमस्याऽभाषो नास्ति । अतीकप्रतीतस्य शुक्तिरजतदेवाम्बवत्वेन
उदयस्यापामाशासीत्यर्थः । मतान्तरीयं व्याख्यानमनूय दूषयन्ति—'केचिदि'त्यादिना ।

भगवद्दीपभीष्मादिष्टात्मवर्णीकः । नदीपः ।

सोक्तसिद्धान्तं रीतिकुं मतान्तरव्याख्यानान्यनूप दूषयितुमाहुः—'केचिदि'त्यादि । समन्व-

गोस्वामिश्रीमद्भिरिधरिचितं विवरणम् ।

यित्वाय समन्वयसूत्रं वक्तव्यमित्यन्तेन । 'पूर्वपक्षनिराकरणायै'ति । शास्त्रयोनित्वसूत्रे यः पूर्वपक्षस्तन्निराकरणायैत्यर्थः ।

पूर्वपक्षस्तु पूर्वोत्तरकाण्डरूपो वेदः सर्वोऽपि क्रियापर एव । तत्र विधिपठितं वाक्यं मुख्यं क्रियापरम् । अन्यानि वाक्यानि कानिचिदद्ब्रह्मबोधकानि कानिचिदर्थवादवाक्यानि क्रियाप्राशस्त्यबोधकानि । एवंच सर्वोऽपि वेदः क्रियाप्रतिपादक एव, न ब्रह्मप्रतिपादक इति कथं सूत्रे ब्रह्मणि जगत्कर्तृत्वं शास्त्रप्रमाणत्वप्रतिपादकमिति । ननु आत्मा चारे इष्टव्यः आत्मेत्येवोपासीतित्वादि-विधिवाक्यानां ब्रह्मोपासनाद्ब्रह्मज्ञानप्रतिपादकानामन्येषामपि वाक्यानामुत्तरकाण्डेऽपि सत्त्वाद्ब्रह्म-प्रतिपादकत्वमपि वेदस्य सम्भवतीति चेत् । न । तथापि विधिना उपासनानुकूला क्रिया विधीयते, अन्येषां च वाक्यानां तदङ्गध्यानार्थं ब्रह्मज्ञानप्रतिपादनपरत्वेनैव निर्वाहे, कारणताया न प्रमाणत्वम् । यतो वेति वाक्यं ध्यानविधौ प्राशस्त्यबोधकमिति ।

श्रीलालमहर्षता गूढार्थशेखरिका ।

इदमत्र ज्ञेयम् । शास्त्रयोनित्वादित्यन्तेन ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वं निरूपितम् । तत्र सम्भवति । वेदान्तानां प्रामाण्यस्यैव दुरुपपादत्वात् । स्वार्थे प्रामाण्यं हि क्रियार्थस्यैव । अवाधितानधिगताऽसन्दि-ग्यार्थप्रतिपादकत्वात् । अत एव क्रियासमवायिकर्तृदेवतादिप्रकाशकत्वेनाऽक्रियार्थानां विधिनेक-वाक्यतां समाधाय, प्रामाण्यं पूर्वकाण्डे प्रतिपादितम् । एवमक्रियार्थानां वेदान्तानामपि स्वप्रकरण-गतोपासनाविषयसमर्पकत्वेन प्रामाण्यात् स्वार्थे प्रामाण्यमिति, तत्रोक्तस्य ब्रह्मणः कथं शास्त्रयोनित्व-मित्युत्सूत्रपूर्वपक्षः । एवं पूर्वपक्षे, तत्तु समन्वयादिति सूत्रकार आह-शास्त्रयोनित्वं अस्ति ब्रह्मणः ।

मगवनीयश्रीमद्विष्णुरामप्रणीतः मदीयः ।

यसूत्रं वक्तव्यमित्यन्तेन अन्येन । प्रथमसूत्रे ब्रह्मजिज्ञासाप्रतिज्ञाकरणे किं ब्रह्मपदवाच्यमिति जिज्ञा-सोत्पत्तौ जातायां जन्मादिसूत्रेण ब्रह्मलक्षणमुक्त्वा ब्रह्मणि सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वयोः समर्थनं कृतम् । एतद्ब्रह्महीकरणार्थमेव पुनः शास्त्रयोनित्वादित्युक्तवान् सूत्रकारः । शास्त्रस्य वेदरूपस्य योनित्वात् कार-णत्वादित्यर्थः । शास्त्रे वेदे प्रतिपादकतासम्बन्धेन योनित्वं कारणत्वं वा यस्येत्यर्थः । शास्त्रोक्तसर्व-कारणतावदिति सिद्धम् । एतच्चोक्तं सर्वं तदा सिद्ध्येद्यदि क्रियाप्रतिपादकभिन्नानां सिद्धार्थानां वेदान्तवा-क्यानां स्वार्थे प्रामाण्यं स्यात् । तदेव तु न । तेषां क्रियाप्रतिपादकत्वाभावात् । तस्मात्पूर्वकाण्डे क्रियार्थानां कर्मसम्बन्धप्राशस्त्यकर्तृदेवतादिप्रकाशनद्वारा विधिनेकवाक्यतया प्रामाण्यं यथोरीकृतं तथा सिद्धार्थानां वेदान्तवाक्यानामपि कर्मसम्बन्धकर्तृदेवतादिप्रकाशनद्वारा क्रियावाक्यैकवाक्यतयैव प्रामाण्यमुपासनाविष्येकवाक्यतया प्रामाण्यं न तु स्वातन्त्र्येण स्वार्थेपि प्रामाण्यम् । इत्थं च 'यतो वा इमानो'त्यादिशास्त्रोक्तकारणत्वेन सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वयोरसिद्ध्या शास्त्रयोनित्वादित्यत्रोपपत्त्यमको हेतुर-सिद्ध इति पूर्वपक्षे प्राप्ते मतान्तरीयाणां समाधानसूत्रम्-तत्तु समन्वयादिति । तेषां मते सूत्रार्थस्तु तत्तु ब्रह्मणो वेदान्तोक्तकारणत्वन्तु समन्वयात् सिद्धार्थे योग्यत्वेन सम्बन्धवात् 'वरति शोकमा-त्मवित्' 'ज्ञानादेव हि कैवल्यं' 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती'त्यादी ब्रह्मणो वेदान्तैरुसमधिगम्यत्वेन तत्वाप-कमाधनफलादिप्रतिपादकतया पुरुषार्थपर्यवसानेन वेदान्तानां स्वार्थे प्रामाण्याभ्युपगमात् क्रियात्वा-काहा तेषां प्रामाण्यार्थमिति समाधानमाहः ।

केचिदत्र शास्त्रयोनित्वपूर्वप्रक्षनिराकरणाय तच्च समन्वयादिति योजयन्ति । तत्पूर्व-

गोस्वामिश्रीसुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

एव समन्वयसूत्रं सोपपत्तिकं व्याख्याय तत्र विनिगमनार्थं मतान्तरीय व्याख्यानमनूय दूषयति—
केचिदित्यारभ्य 'समन्वयसूत्रं वक्तव्यमि' लन्तेन । अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति ब्रह्मजिज्ञासां
प्रतिज्ञाय किं तदित्याकांक्षायां जन्मादिसूत्रे तल्लक्षणमुक्त्वा सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च समर्थितं तदेव
दृढीकर्तुं पुनः शास्त्रयोनित्वादिति प्रयुक्तवान् । शास्त्रस्य ऋग्वेदादिलक्षणस्य योनिः कारणम् । शास्त्रे
वा योनिः कारणमिति प्रतिपादितमिति शेषः । तथा च शास्त्रप्रमाणकत्वात्सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च
दृढीकृतमित्यर्थः । ननु शास्त्रस्य तत्प्रतिपादकत्वे सर्वमेतद्भवेत्तदेव तु कथमिव वक्तुं शक्यते । यतः
क्रियार्थस्यैवाऽऽपचितानधिगतसन्दिग्धार्थप्रतिपादकत्वेन स्वार्थे प्रामाण्यस्य वक्तुं शक्यत्वादक्रिया-
रथां स्वार्थेऽप्रामाण्यसम्भवात्तदुपपत्त्यर्थं क्रियासमवायिकर्तृदेवतादिप्रकाशकत्वेन विधिनैकत्वाक्यतां
सम्पाद्य प्रामाण्यस्य पूर्वकाण्डेऽभ्युपगतत्वात्तत्रयायेन वेदान्तात्तामपि भूतार्थोपदेशिनामक्रियार्थत्वा-
त्पूर्वकाण्डोक्तकर्मसमवायिकर्तृदेवतादिप्रकाशकत्वेन स्वप्रकरणगतोपासनाविषयसमर्थकत्वेन वा प्रामा-
ण्यस्योपपत्तेर्न स्वार्थे तद्वक्तुं शक्यमिति कथं शास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मणो वक्तुं शक्यमित्यतः शास्त्रयोनि-
त्वादिति स्वरूपाऽसिद्धो हेतुरित्याशङ्कामनस्यभिसन्धाय तदेव समर्थयितुं सूत्रकारस्तच्च समन्वया-
दिति सूत्रं प्रयुक्तवान् । शास्त्रयोनित्वं तु अन्यत्रसिद्धवस्तुप्रतिपादकानां स्वार्थपरत्वाऽभावेऽपि ज्ञेदा-
न्ताज्ञातक्रियार्थानामपि स्वार्थे सम्पगन्वयस्य वक्तुं शक्यत्वात् । तरति श्लोकमात्मविदित्वादि

गोस्वामिश्रीमद्विद्विधरविरचित विवरणम् ।

ननु समवायिकारणत्वं नाम समवायसम्बन्धाऽवच्छिन्नकारणत्वम् । एवं च समवायसाऽभेद-
सम्बन्धातिरिक्तत्वात्सम्बन्धस्य च द्विनिष्ठत्वात्प्रब्रजणपोरभेद इदं न सगच्छत इति चेत् । न ।
अस्मन्मते समवायस्य समन्वयरूपत्वेनाऽभेदस्वरूपत्वमेव वक्तव्यम् । तस्य बहु स्यामितीच्छोत्तरं
द्विनिष्ठत्वं संगच्छते । यथा 'हिरण्यं कुण्डलमित्यत्र हिरण्याऽभिन्नं कुण्डलमित्यर्थेऽभेदस्य द्विनिष्ठत्व
तद्दधापि मन्तव्यम् । अत एवोक्तमभिसुक्तैः—कार्यरूपेण नानात्वमभेदः कारणात्मना ।
हेमात्मना यथाऽभेदः कुण्डलाद्यात्मना भिदेति, सर्वभवनवद्यम् । अत्र सर्वेषां मतानामनुवा-
दनं खण्डनं च प्रकाशेनुसन्धेयम् ।

अत्र सूत्रे रामानुजाचार्यादीनां मतमनूयः खण्डयन्ति—'केचिदि'त्यादिना 'ब्रह्मणः समवा-
यैः' इति विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

वान्न तद्विचारविषय इति भासः । अत्र मतान्तरीयपूर्वप्रक्षेपसिद्धान्तादर्शवन्मूय, स्वसिद्धांतदाढ्याय दूषयितु-
मुपक्रमन्ते—'केचिदि'त्यादि । अत्र शास्त्रयोनित्वादिति सूत्रे । 'पूर्वपक्षे'ति । दृष्टो हि तस्यार्थः—
धीःकाण्डवद्दृष्टता गूढार्थेऽपि च ।

प्रसकार्यत्वं नास्ति । ब्रह्मसमन्वयस्य व्यभिचारः साहचर्यनिगमाभावः । यत्र यत्रास्तित्वप्रतीतित्वात्
तत्र प्रसक्तसमन्वय इत्याकारकस्य 'निगमत्वाऽभावो नास्ति । अतीकप्रतीतस्य शुक्तिरजतादेवत्वात्सवत्वेन
रक्ष्यत्वामात्राज्ञासीत्यर्थः । मतान्तरीय व्याख्यानमनूय दूषयन्ति—'केचिदि'त्यादिना ।

भगवद्गीताधीनद्विःखण्डसमन्वयः मदीयः ।

श्लोकसिद्धान्तं दृढीकर्तुं मतान्तरव्याख्यानान्यनूय दूषयितुमाहुः—'केचिदि'त्यादिः । समन्व-

तिपादकस्य. पूर्वकाण्डस्य समन्वयमाह । अवान्तरवाक्यानां प्रकारशेषत्वात् । नच सर्व-

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

‘जैमिनिरि’त्यारभ्य ‘मूर्खा एवे’त्यन्तेन । पूर्वपक्षस्योत्तरवादिनोऽपि’त्यारभ्य ‘सूत्रेण सिद्ध-
मित्यन्तेन सिद्धान्तस्य चासङ्गतत्वप्रदर्शनेन भाष्ये ज्ञेयम् । यदुक्तमाम्नायस्य सर्वस्यैव पुरुषार्थत्वेन
क्रियार्थत्वात्क्रियार्थानां कर्मसमवायिपदार्थप्रकाशनेन द्वारेण ग्रामाण्यस्य पूर्वतन्त्रे सिद्धत्वात्तत्रायेनाऽत्रापि
वेदान्तानामप्यक्रियार्थानां प्रकरणान्तरोक्तक्रियासमवाय्यर्थप्रतिपादकत्वेन स्वप्रकरणोक्तोपासनार्थत्वेन
वा पुरुषार्थपर्यवसायित्वेन ग्रामाण्यस्य वक्तव्यत्वात्कथं ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वं सिद्धतीत्युत्सृज्य पूर्व-
पक्षरचनम् । तत्रोपपद्यते । यतो जैमिनिरयतो धर्मजिज्ञासेति धर्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय द्वितीयेन धर्म-
लक्षणमुक्त्वा तत्रतिपादके पूर्वकाण्डे तदतिरिक्तपदार्थनिरूपणस्य दृढत्वात्कथं तस्य सर्वांशेन तत्रति-

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

तत्रतिपादकस्य धर्मप्रतिपादकस्य । समन्वयं धर्मे प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसम्बन्धम् । अवान्तरवा-
क्यानां धर्मवादमन्त्रादिरूपाणाम् । ‘प्रकारशेषत्वादि’ति । धर्मप्रकाराद्गत्वादित्यर्थः । तथा च
धर्मे प्रकारीभूतं यत्कर्मस्त्वयं, तत्प्रकाशकानामर्थवादवाक्यानामथ च धर्मे प्रकारीभूतं यद्रव्यदेवतादि,
तत्प्रकाशकानां मन्त्रादीनां च धर्माङ्गत्वमेवेति सर्वस्य पूर्वकाण्डस्य धर्म एव समन्वय इति भावः ।
शङ्कते—‘नचे’ति । नहीत्यर्थः ।

केशिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

जनम् । तामेवाऽसङ्गतिं दर्शयन्ति—‘तथाही’त्यादिना । ‘पूर्वकाण्ड’सेति । अत्र धर्म इति शेषः । ‘अ-
वान्तरे’ति । स्वप्रकरणगतानामक्रियार्थानामपि मन्त्रार्थवादादीनां प्रकारेति कर्तव्यतात्तच्छेषत्वद्रव्यदेव-
तादिप्रकाशनेन द्वारा । अतः पूर्वस्य सर्वस्याऽपि धर्म एव समन्वयः । ननु चायुर्वा इत्याद्यर्थवादवत्कर्तृस-
रूपोपासनोपास्यप्रतिपादकतयोत्तरस्याऽपि धर्म एव समन्वय इति सर्वस्याऽप्याम्नायस्य क्रियापरत्वम-
क्षुण्णमेवेत्यत आहुः—‘नचे’ति । अत्र यतस्तथा स्यादिति शेषः । अन्यथा वेदार्थजिज्ञासेलेवमेवोक्तं
स्यात् । तत्र हेतुनन्याहः—‘यत’इति । अन्यथा जिज्ञासान्तरे न वदेदित्याशयः ।

श्रीलाङ्कभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

पादके पूर्वकाण्डे तदतिरिक्तनिरूपणस्य प्रतीयमानत्वात्सर्वांशेन धर्मप्रतिपादकत्वं न सम्भवतीति
तदुपपत्त्ये स्वप्रकरणस्यानामेव सिद्धार्थप्रतिपादकानामवान्तरवाक्यानां प्रयोगविधिशेषत्वेन धर्मे सम-
न्वयमुपपादितवान् । तदाहुः—‘अवान्तरवाक्यानामि’त्यादि । अतः पूर्वकाण्डे धर्मप्रतिपादको
यो न्यायः स प्रकरणान्तरेणाऽऽपादयितुं शक्यः । प्रकरणान्तरे धर्मेतरस्यैवाऽर्थस्य ब्रह्मणः प्रतिपादित-

अणुवर्षीव श्रीमद्विरिधरविरचितं प्रदीपः ।

गन्विधिशेषतया सर्वेषां पूर्वकाण्डीयवाक्यानां कर्मणि समन्वयमाहेत्यर्थः । कथं प्रयोगविधिशेषतया सर्वेषां
कर्मणि समन्वय इत्यत आहुः—अवान्तरेत्यादि । अवान्तरवाक्यानां मन्त्रार्थवादरूपमान्याना-
मित्यर्थः । प्रकारशेषत्वात् यज्ञसाधकमाधनसमुदायमध्यपातादित्यर्थः । तथा च पूर्वकाण्डीय-
वाक्यानां धर्मे समन्वयप्रतिपादनेनैव धर्मजिज्ञासाया निषयनिन्देर्देशनात्ताप्राकरणिकवेदान्तसंस्थानां
सिद्धार्थप्रतिपादनोपक्षीयानां धर्मे समन्वयाकाङ्क्षागन्धोपीति भावः । नन्वाप्तायस्य क्रियार्थत्वा-

पक्षसिद्धान्तयोर्द्वयोरप्यसङ्गतत्वाद्दुष्येक्ष्यम् । तथाहि—जैमिनिर्धर्मजिज्ञासांमेव प्रतिज्ञाय तत्प्र-

गोस्वामिश्रीमद्विरचितं अणुभाष्यव्याख्या ।

सुतार्थज्ञानस्यैव पुरुषार्थसाधकत्वस्य प्रतीयमानत्वात् । ब्रह्मणः श्रुत्येकसमधिगम्यत्वेन प्रामा-
ण्यस्याऽपि वक्तुं शक्यत्वाच्च । नाऽपि कर्मसमवायिकर्तृदेवतादिप्रकाशनार्थत्वं स्वप्रकरणगतोपास-
नार्थत्वं वा वक्तुं शक्यम् । एकत्वविज्ञानस्य द्वैतविज्ञाननाशकत्वात्स्वातन्त्र्येण फलसाधकत्वाच्चेत्यादि-
सिद्धान्तितं कैश्चित् । तच्च पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्द्वयोरप्यसङ्गतत्वाद्दुष्येक्ष्यमित्यर्थः । तदेतदाहुः—‘तथा ही’ति ।

गोस्वामिश्रीमद्विरचितं विवरणम् ।

अत्र समाधानं समन्वयसूत्रम् । तत्र समन्वय इत्यस्य सम्यक्प्रतिपाद्यतयान्वयः समन्वयः ।
तथा च सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिवाक्येषु निरतिशयानन्दरूपं ब्रह्मैव प्रतिपाद्यत इति शास्त्र-
प्रमाणकत्वं ब्रह्मणः सिद्धम् । एवं चैतादृश निरतिशयानन्दरूपब्रह्मप्राप्त्युपायभूतब्रह्मज्ञानप्रतिपादनपरं
ब्रह्मचिदाप्नोति परमिति वाक्यम् । ब्रह्मज्ञानार्थमात्मानमेव लोकमुपासीतेत्यादिनोपासना
विधीयत इति सर्ववेदान्तवाक्यानां मोक्षोपायप्रतिपादकत्वं निरवद्यमिति ।

ननु कथं पूर्वपक्षसिद्धान्तयोसङ्गतत्वमित्यतः प्रथमं पूर्वपक्षासङ्गतिमाहुः—‘तथा ही’त्यादिना ।

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

कर्मावबोधमिति, आम्नायस्य क्रियार्थत्वादित्यादिसूत्रैः शास्त्रस्य धर्मप्रमाणत्वे सिद्धे कथं शास्त्र-
प्रमाणकं ब्रह्मेति पूर्वपक्षनिराकरणाय योजयन्ति—सिद्धान्तत्वेनेति शेषः । ‘तदि’ति । तत्सूत्रस्य तथायो-
धीकाद्व्याख्या गूढार्थदीपिका ।

सिद्धवस्तुप्रतिपादकानामपि वेदान्तानां स्वार्थे समन्वयात् । ‘तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति
तरति शोकमात्मवि’दित्यादौ सिद्धवस्तुज्ञानस्य पुमर्थसाधकताप्रत्ययात् । पुरुषार्थसाधकत्वाक्यस्य
स्वार्थे प्रामाण्याङ्गीकारात् । श्रुत्येकसमधिगम्यस्य ब्रह्मणोऽधिगतार्थत्वाऽभावात् तदन्वृत्तानां वेदान्तानां
प्रामाण्यस्य मेरीचोपेण सिद्धत्वात् । न चोपनिषदां कर्मसमवायिकर्तृदेवताप्रकाशनार्थत्वम् । न वा
स्वप्रकरणगतोपासनार्थत्वम् । अपि तु ‘तरति शोकमात्मवि’दित्यादिभिर्ब्रह्मज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण
फलसाधकत्वाच्चिररूपकामसिद्धे स्वार्थे प्रामाण्यमिति सिद्धान्तितं कैश्चित् । तच्च पूर्वपक्षसिद्धान्तयो-
र्द्वयोरप्यसङ्गतत्वाद्दुष्येक्ष्यमित्यर्थः । तदुपपादयन्ति—‘तथाही’त्यादिना । यदुक्तमाज्ञायस्य सर्वस्य
क्रियार्थत्वेन पुरुषार्थसाधकत्वादक्रियार्थानां कर्मसमवायिपदार्थप्रकाशनद्वारा प्रामाण्यस्य पूर्वतन्त्रे
सिद्धत्वात्तत्रत्यायेनाऽऽप्यक्रियार्थानां वेदान्तानां प्रकारणान्तरोक्तक्रियासमवाय्यर्थनिरूपकतया स्व-
करणोत्तेपोपासनार्थत्वेन वा पुमर्थपर्यवसायित्वेन प्रामाण्याऽभावस्तथासति तदुक्तब्रह्मणो न शास्त्र-
योनित्वमित्युत्सृज्यपूर्वपक्षरचनम् । तच्च न युक्तम् । अक्रियार्थानां स्वार्थे प्रामाण्याऽभावो, निषेक-
वाक्यत्वेन प्रामाण्यमित्यादिनिर्णय पूर्वकाण्डे पूर्वाऽङ्गीकारात् । उत्तरकाण्डे तु नार्थं निर्णय इत्याहुः—
‘जैमिनिर्हि धर्मजिज्ञासांमेव’त्यादिना । जैमिनिर्धर्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय धर्मलक्षणमुक्त्वा धर्मप्रति-
भाष्यदीवधीमद्विरचारात्मप्रणीतं प्रदीप ।

तद्व्यपन्ति—‘तत्पूर्वपक्षे’त्यादिना । बाहुकं पूर्वपक्षसिद्धान्तनिर्वचनम् । उपेक्षाभीजाणाहुः—
‘तथाही’त्यादि । धर्मजिज्ञासांमेवत्वेवकारेण ब्रह्मजिज्ञासासिद्धिप्रमाणमुक्तम् । तत् यज्ञादिरूपां
कर्म । तथा ‘आम्नायस्य क्रियार्थत्वात् आनर्थक्यमतदर्शानामि’तिव्याप्राक्तमप्रतिपादकस्य पूर्वकाण्डस्य प्रयो-

तिपादकस्य. पूर्वकाण्डस्य समन्वयमाह । अवान्तरवाक्यानां प्रकारशेषत्वात् । नच सर्व-

गोस्वामिध्रीमुरलीधरविरचित अणुभाष्यव्याख्या ।

‘जैमिनिरि’त्यारम्य ‘सूत्रा एवै’त्यन्तेन । पूर्वपक्षस्योत्तरवादिनोऽपि ‘सूत्रेण सिद्ध-
मित्यन्तेन सिद्धान्तस्य चासङ्गतत्वप्रदर्शने भाष्ये ज्ञेयम् । यदुक्तमाम्नायस्य सर्वस्यैव पुरुषार्थत्वेन
क्रियार्थत्वादक्रियार्थानां कर्मसमवायिपदार्थप्रकाशनद्वारेण प्रामाण्यस्य पूर्वतन्त्रे सिद्धत्वाच्चयायेनाऽत्रापि
वेदान्तानामप्यक्रियार्थानां प्रकरणान्तरेत्तक्रियासमवाय्यर्थप्रतिपादकत्वेन स्वप्रकरणोत्तेपासनार्थत्वेन
वा पुरुषार्थैर्पयवसायित्वेन प्रामाण्यस्य त्वक्तव्यत्वात्कथं ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वं सिद्धतीत्युत्सृज्य पूर्व-
पक्षरचनम् । तन्नोपपद्यते । यतो जैमिनिर्यातो धर्मजिज्ञासेति धर्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय द्वितीयेन धर्म-
उक्षणमुक्त्वा तत्रतिपादके पूर्वकाण्डे तदतिरिक्तपदार्थनिरूपणस्य दृढत्वात्कथं तस्य सर्वशेन तत्रति-

गोस्वामिध्रीमद्विरचित विवरणम् ।

तत्रतिपादकस्य धर्मप्रतिपादकस्य । समन्वयं धर्मे प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसम्बन्धम् । अवान्तरवा-
क्यानां द्वैतवादमन्त्रादिरूपाणाम् । ‘प्रकारशेषत्वादि’ति । धर्मप्रकाराङ्गत्वादित्यर्थः । तथा च
धर्मे प्रकारीभूतं यत्कर्मस्त्वन्नं, तत्रकाशकानामर्थवादवाक्यानामथ च धर्मे प्रकारीभूतं यद्रव्यदेवतादि,
तत्रकाशकानां मन्त्रादीनां च धर्माङ्गत्वमेवेति सर्वस्य पूर्वकाण्डस्य धर्म एव समन्वय इति भावः ।
शङ्कते—‘नचे’ति । नहीत्यर्थः ।

केशिद्विरचित वेदान्तचन्द्रिका ।

जन्म । तामेवाऽसङ्गतिं दर्शयन्ति—‘तथाही’त्यादिना । ‘पूर्वकाण्ड’स्येति । अत्र धर्म इति शेषः । ‘अ-
वान्तरे’ति । स्वप्रकरणमतानामक्रियार्थानामपि मन्त्रार्थवादादीनां प्रकारतिकर्तव्यतातच्छेषत्वद्रव्यदेव-
तादिप्रकाशनद्वारा । अतः पूर्वस्य सर्वस्याऽपि धर्म एव समन्वयः । ननु वायुर्वा इत्यायर्थवादवत्कर्तृस्व-
रूपोपासनोपास्यप्रतिपादकतयोत्तरस्याऽपि धर्म एव समन्वय इति सर्वस्याऽप्याम्नायस्य क्रियापरत्वम-
क्षुण्णमेवेत्येत आहुः—‘नचे’ति । अत्र यतस्तथा स्यादिति शेषः । अन्यथा वेदार्थजिज्ञासेत्येवमेवोक्तं
स्यात् । तत्र हेतुमप्याहुः—‘यत’इति । अन्यथा जिज्ञासान्तरं न वदेदित्याशयः ।

श्रीलालब्रह्मशुक्ता गृहार्थदीपिका ।

पादके पूर्वकाण्डे तदतिरिक्तनिरूपणस्य प्रतीयमानत्वात्सर्वशेन धर्मप्रतिपादकत्वं न सम्भवतीति
तदुपपत्तये स्वप्रकरणस्थानामेव सिद्धार्थप्रतिपादकानामवान्तरवाक्यानां प्रयोगविधिशेषत्वेन धर्मे सम-
न्वयमुपपादितवान् । तदाहुः—‘अवान्तरवाक्यानामि’त्यादि । अतः पूर्वकाण्डे धर्मप्रतिपादको
यो न्यायः स प्रकरणान्तरेणाऽऽपादयितुं शक्यः । प्रकरणान्तरे धर्मतरस्यैवाऽर्थस्य ब्रह्मणः प्रतिपादित-

भगवद्दीपश्रीमद्विष्णुरामप्रणीतः प्रदीपः ।

गन्विधिशेषतया सर्वेषां पूर्वकाण्डीयवाक्यानां कर्मणि समन्वयमाहेत्यर्थः । कथं प्रयोगविधिशेषतया सर्वेषां
कर्मणि समन्वय इत्यत आहुः—अवान्तरेत्यादि । अवान्तरवाक्यानां मन्त्रार्थवाद्रूपवाक्याना-
मित्यर्थः । प्रकारशेषत्वात् यज्ञसाधकसाधनसमुदायमध्यपातादित्यर्थः । तथा च पूर्वकाण्डीय-
वाक्यानां धर्मे समन्वयप्रतिपादनेनैव धर्मजिज्ञासाया विषयसिद्धेर्देशनात्प्राकारणिकवेदान्तवाक्यानां
सिद्धार्थप्रतिपादनोपक्षीणानां धर्मे समन्वयाकाहागन्धोपीति भावः । नन्वाम्नायस्य क्रियार्थत्वा-

स्मिन् वेदे धर्म एव जिज्ञास्यः । तद्गुरुणैव व्यासेन ब्रह्मजिज्ञासायाः प्रतिज्ञातत्वात् । सन्देहमात्रवारकत्वाजिज्ञासयोः । न त्वलौकिकार्थसाधकत्वम् । तथा सति वेदानामन्याधीनत्वेनाऽप्रामाण्यं स्यात् । वेदजिज्ञासेत्येवोक्तं स्यात् । किञ्च—

गोस्वामिधीनश्रुतिपरिवरिचिता ऋणुमात्पव्याख्या ।

पादकं सम्भवतीति तदुत्पत्त्यर्थं स्वप्रकरणस्थानामेव सिद्धार्थानामवान्तरवाक्यानां प्रयोगविधिशेषत्वेन समन्ययशुपपादितवान् । न चैतावता प्रकरणान्तरे तदापादनं वक्तुं शक्यम् । तत्र भिन्नस्यैवाऽर्थस्य प्रतिपादितत्वेन तन्नयायसाऽत्रापादयितुमशक्यत्वात् । ननुत्तरस्मिन्नपि स एवास्ति नार्थान्तरमित्याशङ्क्याहुः—‘न च सर्वस्मिन्नि’ति । तत्र हेतुमाहुः—‘यत्’ इति । जैमिनेः कदाचिद्ब्रह्मसम्भावनायामपि ततोऽप्यधिकतरविज्ञानस्य तदुपदेष्टव्यसि स तत्सम्भावयितुमशक्यम् । तथा च तेन सर्वज्ञेन भिन्नतयैव ब्रह्मजिज्ञासायाः प्रतिज्ञातत्वात्तेनैव गतार्थत्वे पृथक्कटुक्तिरनुपपन्ना स्यात्तस्मादत्राऽर्थान्तरमेवेति निश्चीयते ।

गोस्वामिधीनश्रुतिपरिवरिचितं विवरणम् ।

उत्तरयन्ति—‘तद्गुरुणे’ति । यदि उत्तरकाण्डं धर्मप्रतिपादकं स्यात्तदा व्यासो ब्रह्मविचारप्रतिज्ञां न कुर्यादित्यर्थः । ‘सन्देहे’ति । मन्दमध्यमयोरित्यादि । ‘जिज्ञासयो’रिति । धर्मब्रह्मजिज्ञासयोरित्यर्थः । ‘अलौकिकार्थे’ति । धर्मब्रह्मप्रमितिसाधकत्वमित्यर्थः । ‘तथा सती’ति । धर्म-ब्रह्मणि च वेदस्य प्रामाण्ये मीमांसाधीने सतीत्यर्थः । ननु कर्मणामग्निहोत्रादिरूपाणां केशिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

नन्वेवं पूर्वोत्तरकाण्डयोरैव पार्थक्येन तदुभयप्रतिपादकत्वे जिज्ञासादयवैयर्थ्यम् । यदि च पूर्वोत्तरमीमांसयोरैव धर्मब्रह्मरूपाऽऽलौकिकार्थसाधकता तर्हि वैशेषिकादिवत्खतत्रतया वैदिकाऽनादरणीयत्वं स्यादित्यत आहुः—‘सन्देहे’ति । नन्वेव जिज्ञासासहकृतस्यैव वेदसाऽलौकिकार्थसाधकत्वे प्रोक्षणावहननादिसंस्कारवदलौकिकार्थसाधकत्वं स्यादिति तन्निरवृत्तये मात्रपदम् । तदेवाहुः—

श्रीबालभद्रकृता गृहार्थवैदिका ।

त्वात् । तदेवाऽऽहुः—न च सर्वस्मिन्वेद इत्यादिना । सर्वस्मिन्वेद उत्तरकाण्डेऽपि धर्म एव कुतो न जिज्ञास इत्याकाङ्क्षायामाहुः—‘तद्गुरुणैव व्यासेने’त्यादि । यद्युत्तरकाण्डेऽपि धर्म एव जिज्ञास्यः स्यात्तदा सर्वज्ञो जैमिनिगुरुर्मगवान् व्यासो ब्रह्मजिज्ञासां न प्रतिजानीत । अतो ज्ञायते सर्वस्मिन्वेदे धर्मो न जिज्ञास्यः । किन्तु पूर्वकाण्डे धर्म-उत्तरकाण्डे ब्रह्म-जिज्ञासमित्यर्थभेदात् प्रकरणभेदात्पूर्वकाण्डव्यवसाया, नोत्तरकाण्डे नेतव्येति हार्दम् । ननु सर्वस्मिन्वेदे धर्म एव जिज्ञास्यः । मीमांसा तु संस्काररूपत्वाद्गीर्वादादौ प्रोक्षणवदलौकिकार्थसाधिकेति पृथक्प्रतिज्ञापूर्विका कृतिरित्याशङ्क्यत्वात्—सन्देहमात्रवारकत्वाजिज्ञासयोर्नैतवलौकिकार्थसाधकत्वमिति । एते सम्भव-

भगवदधीनगदिच्छाराममणीता ब्रह्मिण ।

सर्वस्मिन्नेव वेदे धर्मो विचाणीय इत्यत आहुः—नचेत्यादि । सर्वस्मिन् उत्तरकाण्डेऽपि । धर्मपृथक्लेखकारेण ब्रह्मविचारनिरासः । नचेत्यत्र हेतुः—तद्गुरुणेत्यादि । तथा च सिध्यस्य कदाचिद्ब्रह्मोपि सम्मान्येत ननु तादृशसंवेज्ञगुरोरिति तादृशेन व्यासेन ब्रह्मविचारप्रतिज्ञायाः पृथक्कृतत्वाद्दुत्तरकाण्डस्य ब्रह्मण्येव समन्ययो ननु कर्मणि । उत्तरकाण्डस्यापि कर्मणि समन्ययाद्गीकारे तु व्यासीयपृथग्जि-

गोस्वामिश्रीमद्विपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

ननु जिज्ञासयोः संस्काररूपत्वेन व्रीह्यादौ प्रोक्षणादिवदलौकिकार्थसाधकत्वात्पार्थक्येन प्रतिज्ञेत्याशङ्क्य निराकुर्वन्ति—‘सन्देहमात्रे’ति । जिज्ञासापदस्य विचारार्थकत्वेऽपि सामान्य-
रूपत्वेन सन्देहप्रयोजनसूचकत्वेन सन्देहमात्रवारकत्वं तस्य फलम् । तस्य शब्दशेषत्वेन फलान्तरा-
साधकत्वमिति ज्ञापनाय मात्रपदम् । दृष्टे सम्भवलघटकल्पनाया अन्याप्यत्वात् । विपक्षे बाधक-
माहुः—‘तथा सती’ति । अलौकिकार्थसाधकत्वे सति तत्संस्कृतस्यैव वेदस्य पुरुषार्थपर्यवसा-
यित्वाद्ब्रह्मपक्षत्वलक्षणं प्रामाण्यं व्याह्रन्ते । एकार्थप्रतिपादकत्वे दूषणान्तरमाहुः—‘वेदजिज्ञा-
से’ति । जिज्ञासासंस्कृतस्यैव तस्य पुरुषार्थत्वात्प्रोक्षणादिवत्संकृतस्यैतत्साधनत्वाद्देदजिज्ञासेत्येतावतैव

गोस्वामिश्रीमद्विपरविरचितं विवरणम् ।

मिन्नत्वात्तत्रप्रक्रियापरत्वं वेदस्य कुतो नोच्यत इत्यत आहुः—‘वेदे’ति । जैमिनेरिदं यद्यभिप्रेतं
सात्तदेदं प्रतिज्ञावाक्यं श्रूयादित्यर्थः । तथा च पूर्वकाण्डे धर्मपरमिति भावः । नन्वात्राद्यस्य
क्रियार्थत्वादिति जैमिनिसूत्रे प्रवृत्तिरूपक्रियापरविधवाक्यस्य वेदत्वमुक्तम् । मन्त्रार्थवादानामपि
विविशेषत्वम् । उच्यतेऽपि धर्मरूपोपासनाविधिरस्ति । तच्छेषत्वं ब्रह्मप्रतिपादकानां धान्यानाम् ।
एवं च सर्वेऽपि वेदः प्रवर्तनारूपक्रियापर इत्यत आहुः—‘किञ्चे’ति । सर्वस्याऽभिहोत्रादिकर्मण
केन्द्रविरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

‘न त्वि’ति । विपक्षे बाधकमाहुः—‘अन्यथे’ति । अप्रामाण्यं सापेक्षत्वरूप ज्ञेयम् । नापि सर्वस्मि-
न्नपि वेदे ब्रह्मार्थ इति व्यासाशयः । तथा सति वेदजिज्ञासेत्येव श्रूयादिति हृदि कृत्याऽऽहुः—
‘वेदे’ति । यद्यपि ‘सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति, वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्ये’ति श्रुत्या स्मृत्या
तथा वक्तुं शक्यमेव तथापि पूर्वकाण्डे ब्रह्मण एव धर्मत्वेन प्रतिपायता । न तु तत्त्वेनेति, न सर्वस्य
ब्रह्मत्वेन ब्रह्मप्रतिपादकत्वम् । स्मृत्याशयस्तु धर्मो न वस्तुन्तरं किन्तु मदात्मक एवेति । अतःपरं
प्रकारान्तरेणाऽपि तयोर्द्वयोरप्यसङ्गत्वगुणपादयन्ति—‘किञ्चे’त्यादि ‘न कोपि दोष’इत्यन्तेन ।
अत्र तन्मते-पूर्वपक्षस्त्वित्यम्—

श्रीलाङ्कभट्टवरा गृह्यायं दीपिका ।

लघटकल्पनाया अन्याप्यत्वात् । कुतो नालौकिकार्थसाधकत्वमित्याकाङ्क्षायामाहुः—‘तथा सती’त्यादि ।
‘अन्याधीनत्वेने’त्यादि । अन्याधीनत्वेनेति, मीमांसाधीनत्वेनेत्यर्थः । मीमांसान्यां संस्कृता एव
वेदाः फलदातार इत्यङ्गीकारे वेदानामन्याधीनत्वापत्तावन्यनिरपेक्षं प्रामाण्यं न स्यादित्याशयः । मीमां-
सायाः संस्कारकत्वाङ्गीकारे दूषणान्तरमाहुः—‘वेदजिज्ञासेत्येवोक्तं स्यादिति’ति । संस्कारार्थं मीमांसाकृ-
त्संगीकार एकस्यैव मीमांसया चारितार्थ्ये । अथातो वेदजिज्ञासेत्येकमेव प्रतिज्ञां कुर्यादित्यर्थः ।

भगवद्दीपश्रीमद्विपरविरचितं विवरणम् ।

ज्ञासाप्रतिज्ञाया वैयर्थ्यमेव भवेदिति भावः । ननु प्रोक्षणादिसंस्कारसंस्कृतश्रीहीणामिव जिज्ञासापदाप्य-
विचारसंस्कृतानां वेदानामलौकिकार्थसाधकत्वमिति संस्कारार्थमेव वेदान्तानां व्यासजिज्ञासा जैमिनि-
विज्ञासायाः पूर्वकाण्डसंस्कारार्थत्वादित्यत आहुः—‘सन्देहमात्रे’ति । तथा च पूर्वोत्तरजिज्ञासाद्वयस्यापि
वेदार्थसन्देहनिरसनमेव प्रयोजनं ननु वेदसंस्कारसम्पादनमपि । इदमेवाहुः—‘नत्त्यित्यादिना ।
अलौकिकार्थसाधकत्वं वेदसालौकिकार्थसाधकत्वोपयोगिसंस्कारसम्पादकत्वमित्यर्थः । तथा

साधनं च फलं चैव सर्वस्याऽऽह श्रुतिः स्फुटम् ।
न प्रवर्तयितुं शक्नोति तथा चेन्नरको न हि ॥

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता भणुभाष्यव्याख्या ।

चारितार्थ्ये पार्थक्येन तद्व्यकरणमनर्थकमेव भवेदित्यर्थः । यदुक्तं प्रवर्तनापराणामेव वाक्यानां पुरुषार्थत्वात्प्रमाकरणत्वाच्चाऽतस्तराणां तदेकवाक्यतया प्रामाण्यमिति तदसङ्गतमित्याहुः—'किं चे'ति । प्रवर्तकत्वे वाक्यानां तथा वक्तुं शक्यम् । नत्वेतदस्ति तदाहुः—'साधनं च फलं चे'ति । ब्रह्मवादाऽतिरिक्तेषु मतेषु शब्दश्रवणाऽनन्तरभाविन्यां प्रवृत्तौ शब्दस्य करणत्व-
मभ्युपगम्यते । काकतालीयतया पूर्वभावो न हेतुत्वसाधकः । ननु हृदयते ममेष्टं ममेदं कार्यमिति ज्ञानानन्तरमेव प्रवृत्तिरिति तज्ज्ञानजनने वाक्यस्यैव हेतुत्वात्कथं न शब्दस्य प्रवर्तक-
त्वमित्यत आहुः—'साधनं च फलं चे'ति । श्रुतिर्विधिवाक्यं, सर्वस्याऽपि स्वर्गादेर्यागादेश्च,
केश्विद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ननु प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनपरत्वाच्छास्त्रप्रमाणकमपि ब्रह्म योऽपहृतपाप्मा, सोन्वेष्टव्यः
सं विजिज्ञासितव्य आत्माचारे द्रष्टव्यः श्रोतव्य इत्यादिप्रतिपत्तिविधिविषयतयैव समर्प्येते
शास्त्रेण । वाक्यं श्वेतमालभेतेत्यादिविशेषतयैव, वायुर्वै क्षेपिष्टेत्याद्यथेवादा अर्थवन्त
एवं ज्ञानविशेषतयैव सर्वे वेदान्ताः 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'त्यादयोऽर्थवन्तो भवेयुः ।
इतरथा कर्तव्यविष्यन्ननुप्रवेशे वस्तुमात्रकथने, हानोपादानासम्भवात्ससद्गीषा वस्तुमतीतिवाक्यव-
दानर्थक्यं साद्वेदान्तानाम् । यथा स्वर्गादेः साधनमग्निहोत्राद्येवममृतत्वसाधनं ब्रह्मज्ञानमिति । अत्र
समाधिप्रकारस्त्वेवम् । कर्मब्रह्मविद्याफलयोर्वैलक्षण्यान्नैवं वक्तुं शक्यम् । तथाहि—मनुष्यत्वादारभ्य
ब्रह्मन्तेषु शरीरवाक्सनोजन्यधर्माधर्मफले शरीरोद्ब्रह्मणपूर्वकं प्रियाप्रियरूपे विषयेन्द्रियसंयोगजन्ये
श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धे एव । 'न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ती'ति श्रुतेः ।
अशरीरं वाच सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत । इति श्रुत्या प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधान्मोक्षाख्य-
साध्याशरीरत्वस्य न चोदनालक्षणधर्मकार्यत्वं वक्तुं शक्यम् । न चाशरीरत्वमेव धर्मकार्यम् । तस्य साभा-
विकत्वात् । अशरीरं शरीरेष्वनवस्येष्वेव स्थिरमिति श्रुतेः । अन्यत्र यदि कर्तव्यशेषत्वेनोपदि-
भयवदीयश्रीमद्विद्यारामणीतः प्रदीपः ।

सति वेदानां संस्काराधीनतया लौकिकार्थबोधकत्वाङ्गीकारे सति । अन्याधीनत्वेन संस्काराधी-
नप्रमाणनकत्वेन । अप्रामाण्यमितरानधीनप्रमापकत्वरूपानधिगतार्थगन्तुत्वरूपं प्रामाण्यं वेदानां न
स्यादिति भावः । जिज्ञासाद्वयस्यापि संस्काराधेत्वे दूषणमाहुः—'चिदे'त्यादिना । तथा च ग्रीष्वादिषु
सकृत्संस्कारस्य यथा लौकिकार्थसिद्धयुपयोगित्वं तथायातो वेदजिज्ञासेलेकजिज्ञासयैव पूर्वोत्तरकाण्डयो-
लौकिकार्थसाधनोपयोगिसंस्कारसम्भवेन जिज्ञासाद्वयश्रुतेर्वैयर्थ्यादिति भावः । अथ प्रवर्तकविधिवा-
क्यानामेव प्रवर्तकत्वं पुरुषार्थोपयोगित्वं प्रमापकत्वं च वेदितरवाक्यानां च तदेकवाक्यतयोक्तार्थ-
पूरणयोगित्वमिति सिद्धान्तात्कथं सिद्धार्थप्रतिपादकवेदान्तवाक्यानां स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यमित्येतदुपयन्ति—
'किञ्चे'त्यादिना । साधनं चेत्यादि । सर्वस्य पूर्वकाण्डे कर्मण उत्तरकाण्डे ज्ञानस्येत्यर्थः । तथा
चेष्टसाधनताधीसाध्या प्रवृत्तिः फलं च सर्वत्रैवोपपन्नं न कोपि विधेर्विशेष इत्यर्थः । ननु विधेः प्रवर्त-

प्रवर्तकस्तु सर्वत्र सर्वात्मा, हरिरेव हि ।
यज्ञ एव हि पूर्वत्र वोध्यते स्वर्गसिद्धये ॥

गोस्वामिधीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

साधन यागादिः, फल स्वर्गादिरिति बोधयति, न तु प्रवर्तयति । तथा सत्यनिष्टसाधने विपभक्षणे
शुद्धे द्रुपतेन पापण्डमते, मिथ्यात्वेनाऽसाध्येऽपि मोक्षे च प्रवृत्तिर्न स्यात् । प्रवर्तकत्वे दूषणान्तरमाहुः—
'तथा चेद्दि'ति । प्रवर्तकत्वे शब्दस्य सर्वानिष्टसाधनेऽविशेषेण प्रवर्तयेदिति न कस्याऽपि नरको
भवेत् । अतो दृष्टादृष्टदर्शनात् प्रवर्तकत्वं शब्दस्य । ननु तर्हि कस्य प्रवर्तकत्वं ज्ञानाहुः—'प्रवर्त-
कस्तु सर्वत्रे'ति । ननु भगवत्प्रवर्तनायां भगवतो वैषम्यनैर्घृण्यादिदोषप्रसक्तिः । न हि परमकृपालु-
र्भगवांस्तथा करोतीति तथा न वक्तुं शक्यमित्यत आहुः—'सर्वात्मे'ति । ऐतदान्मयमिदं सर्वं
स आत्मेत्यादिभिर्भगवतः सर्वरूपत्वाद्ययासुख सर्वप्रेरणेऽपि न वैषम्यादिप्रसक्तिः । ननु तर्हि भग-
वान्स्वात्मानमपि कथमेव प्रेरयति । समतयापि प्रेरणे समर्थस्तत्राहुः—'हरिरि'ति । सर्वासु योनिषु
सर्वेषु जीवेषु सुखदुःखयोः समता । पुरुषः स्वप्नमादेव तारतम्यं पश्यति । अन्यथा ततो विचि-
कित्सैव भवेत् । तथा च राजवान्ते नरकं ध्रुवमित्यादीनि कथं सद्गतानि भवेयुः । राजदण्डादेरप्य-
विषयत्वाऽऽपत्तिश्च । फलस्य स्वरूपस्य च सर्वत्र समत्वेऽस्वप्नं कृष्णवत्सर्वमित्याद्युपपत्तिर्हि-
शब्देन द्योत्यते ।

ननु भगवत एव प्रवर्तकत्वेऽर्थादादीनां वैयर्थ्यमेव भवेदित्यत आहुः—'यज्ञ एव ही'ति ।

गोस्वामिधीमद्वितेरधरविरचित विवरणम् ।

एव । 'नरके'ति । वेदे प्रवर्तकनिवर्तकवाक्यश्रवणानन्तरं शुभकर्मण्येव प्रवृत्त्या नरको न सादि-
त्यर्थः । सर्वत्र काण्डद्वये । 'सर्वात्मे'ति । एष त आत्माऽन्तर्यामीतिश्रुत्या, सर्वान्तर्यामी
एष एव साधु कर्म कारयतीतिश्रुत्या, प्रवर्तको हरिरित्यर्थः । 'यज्ञ एवे'ति । सिद्धाव-

कैत्रिदिरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

श्येत, तेन च कर्तव्येन साध्यश्चेन्मोक्षोभ्युपगम्येत तदा मोक्षस्याऽनित्यताऽऽपत्तिर्भजन्यस्वर्गादिवदेव
स्यात् । नित्यश्च मोक्ष इति श्रुतिसिद्धम् । अतोऽनुष्ठेयफलनिलक्षणं ब्रह्मविद्याफलं मोक्षाख्यं
नित्यसिद्धमेवेति सिद्धम् । तस्मान्न कर्तव्यशेषत्वेन ब्रह्मोपदेशो युक्त इति । तत्र पूर्वपक्षस्यैवाऽयुक्तत्वे-
नाऽसङ्गतत्वात्तदुत्तरस्य त्वसङ्गतत्वं सुतरां भवतीतिपूर्वपक्षस्यैवाऽयुक्ततयाऽसङ्गतत्वं प्रदर्शयन्ति-
'साधनं चेति' । 'सर्वस्ये'ति । साधनस्य फलस्य चेत्यर्थः । तथाच सर्वस्य फलस्य पशुपुत्रादिमोक्षा-
न्तस्य साधनं यागज्ञानादिकमाह । सर्वस्य साधनस्य यागज्ञानादेः फलं स्वर्गादिमोक्षं चाऽऽहेति
साम्बन्धः । अथवा सर्वस्य फलस्य कामितस्य पूर्वोक्तस्यैव साधनं पूर्वोक्तमाहेति । फलं त्वनुद्योदेश्यतयै-
वाऽऽहेत्यर्थः । श्रुतिरिन्द्रोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामो, ब्रह्मविदामोति परिमित्यादि ।

ननु शब्दश्रवणानन्तरमेव प्रवृत्तिदर्शनात्कथं न श्रुतेः प्रवर्तकत्वमित्यत आहुः—'तथा चेद्दि'ति ।
प्रवर्तकत्वे । दिहेतो । सादितिशेषः । ननु श्रुतिमन्तरा कोऽवापरः प्रवर्तक इत्यत आहुः—'प्रवर्त-

भगवदीयधीमदिष्टारामप्रणीत प्रथमः ।

कत्वमेव विशेष इत्यत आहुः—न प्रवर्तयितुमिति । तथा चेत् 'न निषिद्धमाचरे'दित्यादिविधीनां
प्रवर्तकत्वे । ननु विधेरप्रवर्तकत्वे कः प्रवर्तक इत्यत आहुः—प्रवर्तकस्त्वित्यादि । ननु हरेः प्रवर्तकत्वे

सिद्ध एव हि सर्वत्र वेदार्थो वेदवादिनाम् ।
मन्त्राणां कर्मणां चैव दर्शनश्चवर्णाच्छ्रुतौ ॥

गोस्वामिश्रीमन्नुरलीधरविरचिता ऋणुभाष्यव्याख्या ।

पूर्वतन्ने स्वर्गसाधनत्वेन यज्ञ एव बोध्यते । स च यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेर्भगवद्रूप इति तद्वोधकत्वाऽपि सिद्धार्थबोधकत्वमस्तीति का कथाऽर्थवादानां सिद्धार्थबोधकत्वे । नह्यर्थवादानां रोचनार्थत्वेन तत्प्रवर्तकत्वम् । तथा सत्यनासत्त्वं स्यात् । ननु-सिद्धवस्तुप्रतिपादने-निष्प्रयोजनत्वमेव भवेदिति चेत् । न । कर्मसमवायिपदार्थयाथात्म्यज्ञानजननेन सप्रयोजनत्वात् । स्वरूपज्ञानपूर्वकमेव कृतस्य कर्मणः फलसाधकत्वात् । अत एव वायुवै क्षेपिष्ठेत्यादिना क्षिप्रकारित्वविशिष्टज्ञानपूर्वकं षपट्कारो विधेय इत्युक्तं भवति । तथा षपट्कारो वै गायत्रियै शिरोच्छिन्नस्तस्य रसः परापतत्स पृथिवीं प्राविशत्स खदिरोऽभवदित्यादिना खदिस्वरूपं तादृशमेव ज्ञात्वा यूपे पशुबन्धनं फलाय नाऽन्यथेति स्वरूपमात्रप्रतिपादकत्वेऽपि न निष्प्रयोजनत्वमिति भावः । तावतैव प्रवर्तकत्वाम्युपगमे वादमिति व्रमः ।

ननु न कलञ्जं भक्षयैदित्यादौ लिङ्ग भक्षणस्येष्टसाधनत्वाऽबोधनात् नरकादेरनुपपत्तिः । निषेधस्य प्राप्त्यपूर्वकत्वादिति चेत् । न । तस्य रागत एव प्राप्तत्वेन लिङ्गाद्यर्थत्वाऽभावात् । ननु यागो नाम देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मिका मानसी क्रिया । तथा च कथं तस्य भगवद्रूपत्वमित्यत आहुः— 'सिद्ध एव ही'ति । कैव कथा यज्ञस्य वेदवादिनां वेदाभिज्ञानां वेदार्थः सर्वोऽपि सिद्ध एवाऽस्ति । सर्वस्य भगवद्रूपत्वात् । ननु प्रत्यक्षतः कृतिसाध्ये कर्मणि कथं सिद्धत्वमित्याशङ्क्य तत्र विनिगमकमाहुः—मन्त्राणामिति । श्रुतौ तत्तदुपाख्यानेषु ऋषीणां मन्त्राणां वैदिकानां कर्मणां च कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

कस्त्वि'ति । 'सर्वत्रे'ति विहितनिषिद्धयोः । नन्वेवं वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातां भगवति । तत्राहुः— 'सर्वात्मे'ति । अत्रोपपादयन्ति-वैषम्यनैर्घृण्येनेति सूत्रे । नन्वेवं विधिवाक्यवैषम्यं तत्राहुः— 'यज्ञ एवे'ति । स्वर्गादिकामनायां यज्ञादिरिवातुष्टेयस्तत्साधनत्वेनेति बोध्यम् । न तु यागादौ प्रवृत्तिर्वाक्येन सम्पाद्यते । तथा च यागादौ भगवदिच्छाविषयत्वेऽसाधनत्वबोधनार्थमेव वेदे प्रवृत्तेर्न वेद-वैषम्यमिति भावः । इदानीं प्रसङ्गात् पूर्वकाण्डार्थयागादिकर्मणां ब्रह्मात्मकतया नित्यत्वं वदन्तो वेदस्य साप्यार्थपरतां दूषयन्ति—'सिद्ध एवे'त्यादिना । सर्वत्र पूर्वोत्तरकाण्डयोर्वेदार्थे कर्मज्ञाने । वेदवादिनां वेदकनिष्ठानाम् । तत्र हेतुमाहुः—'मन्त्राणामिति । कृतिश्चेति चकारः सिद्धतुल्यत्वमित्य-
भगवदीयश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रथीयः ।

वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातामत आहुः—सर्वात्मेति । पूर्वत्र पूर्वकाण्डे । सिद्ध एवेति । तथा च 'यज्ञो वै विष्णु'रिति श्रुतेर्भगवत्सिद्धत्वम् । का कथेतरेषाम् । नन्वेवं चेदर्थवादानां प्रागस्त्यज्ञानसम्पादनद्वारा प्रवर्तकत्वव्याघात इति चेत् । न । स्वर्गवादेः सिद्धार्थयोर्दृश्यं यस्य स्वरूपमुक्तं तादृशं तत्स्वरूपज्ञानपूर्वककर्मकरण एव फलं नान्यथेति स्वरूपबोधन एवार्थवादानामुपयोगात् । मया 'षपट्कारो वै गायत्रियै शिरोच्छिन्नस्तस्य रसः परापतत् स पृथिवीं प्राविशत् स खदिरो भवदित्याद्युक्तखदिस्वरूपज्ञानपूर्वकं मूनिमोषेन पशु-निवोजनानुष्ठान एव यज्ञात् फलमित्येवं नियमात् । सिद्धत्वमेवोपपादयन्ति—'मन्त्राणां'मित्यादिना । मन्त्राणां दर्शने 'स एतं कस्यर्णः काद्रवेयो मधमपश्यत्, एतं दीक्षितवाद्मपश्यत्'इत्यादौ बोध्यम् । तथा

कृतिश्च सिद्धतुल्यत्वं वेदः स्वार्थं च सम्मतः ॥

गोत्वामिधीमुरहीपरविरचितः अणुभाष्यव्याख्या ।

सर्वत्र दर्शनं श्रूयते । यदि तेषां सिद्धत्वं न स्यात्तदा दर्शनस्य श्रवणं कथमुपपद्येत । तस्मात्साध्यत्वेन प्रतीतावपि न कश्चिद्दोष इति भावः । ननु तस्य सिद्धत्वे कथं तिडादिभिः कृतिप्रतीतिरत आहुः— 'कृतिश्चे'ति । यागस्य भगवद्रूपत्वात्सिद्धत्वेऽपि ध्यानादिभिर्भगवन्मूर्तेराविर्भाववदाधानादिक्रियामिस्तदाभिर्भावान्निर्द्दस्य घटादेस्तुल्यत्वं कृत्वा ज्ञायते । यत्किञ्चिद्देदसत्त्वं एव तुल्यत्वस्य वक्तव्यत्वात् । निर्गलितमर्थमाहुः—'वेद'इति । सर्वोऽपि वेदो विध्यर्थवादारिरूपः । स्वार्थ एव वाचकत्वेन । सतां दैत्यावेशरहितानां मतः सम्मत इत्यर्थः । कर्मणां ऋषिकर्तृकदर्शनप्रतिपादकान्शुपाख्यानानि गोत्वामिधीमुरहीपरविरचितं विवरणम् ।

स्याप्रज्ञानामर्थो यन्नरूपो विष्णुरेव पूर्वकाण्डे बोध्यत इत्यर्थः । सिद्ध एवेत्येवकारेण यजेतेति तिङन्ता-र्थभावनारूपक्रियाव्यवच्छेदः । 'मन्त्राणामि'ति । स एतं सकर्णारः काद्रवेयो मन्त्रमपश्यदिति श्रुतौ मन्त्राणां अपश्यन्पुरोडाशं कर्मभूतं संपन्नमिति श्रुतौ द्रव्याणां दर्शनश्रवणादित्यर्थः । 'कृतिश्चे'ति । भावनापरपर्याया विधियोध्याकृतिरित्यर्थः ।

ननु सर्वस्य सिद्धार्थत्वे यज्ञप्रवृत्तिरूपफलबोधकवाक्यानां तिडादिप्रतिदानां निरर्थकत्वमत आहुः—'सिद्धतुल्यत्वमि'ति । सिद्धितुल्यत्वमित्यपपाठः । यजेत स्वर्गकाम इत्यादिवाक्यानां तिङ्शोध्यकृतेरपि यज्ञरूपसिद्धवदर्थसम्पादकत्वेन क्रीडेच्छाव्यापारत्वेन च सार्थकत्वमिति भावः । इदं च सर्वं कृतप्रयत्नापेक्षस्त्विति सूत्रे वक्ष्यते । वेदः वाक्यरूपो वेदः । स्वार्थं शक्त्या लक्षणया वा तत्तद्रथार्थं । सम्मतः प्रमाणीभूतः । सम्मत इत्यपिपाठः । चकारेणार्थवाक्यानां लक्ष-
केश्विरचितः वेदागतचन्द्रिका ।

साग्रेऽन्वेति । 'सिद्धतुल्यत्वमि'ति । अत्र श्रूयत इति शेषः । तथा च यागविधियिणी कृतिः सिद्धतु-
ल्यत्वञ्चोभयमपि श्रूयत इत्यर्थः । ननु सिद्धत्वे कर्मणां सुहुयात्स्वर्गकामो ज्योतिष्टोमेन स्वर्ग-
कामो यजेतेत्यादिकृतिश्रवणं विरुध्येतेत्यत आहुः—'श्रुतौ कृतिश्चेत्यादि' । होमयागादिविप-
यणी-कृतिर्होमादीनां, सिद्धस्य घटादेस्तुल्यत्वम् । ज्ञापयतीत्यत्र शेषः । तथा च ब्रह्मात्मकत्वेन सिद्ध-
साऽपि घटादेर्यथा कर्तृकरणव्यापारेणैवाऽऽविर्भावो यथा वा सिद्धस्यैव भगवद्रूपसाऽपि ध्यानादिभिर-
मिब्यक्तिसाद्वदाधानादिक्रियादिभिरेव भगवद्रूपस्य यागहोमादेरप्याविर्भाव इति । कृतिः कृतिशोधकं
भागवदीयधीमदिक्रारामत्रगीच प्रदीपः ।

च प्रजापतेरग्निहोत्रादिकर्मणां मन्त्राणां च श्रुतौ दर्शनं श्रूयते निरूप्य चाग्रेऽतः सिद्धत्वमुक्तमन्यथा प्रजापतेर्दर्शनोक्तिरनुपपन्नैव स्यादिति भावः । ननु यद्वादिकर्मणां सिद्धत्वे विधिवार्थैर्यज्ञादौ प्रवृत्तिरनु-
पपन्ना स्यादत आहुः—'कृतिश्चेति । तथा च यथा ध्यानादिक्रियया भगवत्प्राकृत्यं तथाधानादिक्रि-
यया-यज्ञात्मनो भगवतः प्राकृत्यमिति न क्रियागोचरकृतिवैयर्थ्यमिति भावः । सिद्धतुल्यत्वं सिद्ध-
घटादितुल्यत्वं, यज्ञस्य-कृतिः सम्पादयतीत्यर्थः । निर्गलितसिद्धान्तमाहुः—'वेद इति । स्वार्थं वेदघ-
टकृततत्त्वदवाच्यैर् । सम्मतः सतां दैत्यावेशरहितानां मतः प्रमाणत्वेन सम्मत इत्यर्थः । कर्मणां

‘प्रजापतिरकामयत् प्रजायेयेति’ ‘स एतदग्निहोत्रं मिथुनमपश्यत्’ ‘प्रजापतिर्यज्ञानसृजताग्निहोत्रञ्चाग्निष्टोमं च पौर्णमासीं चोक्थ्यञ्चामावास्याञ्चातिरात्रञ्च तानुदमिमीत यावदग्निहोत्रमासीत्तावानग्निष्टोम’ इत्यादि । न ह्युपाख्यानानां मिथ्यार्थत्वं बुद्धजन्मनः पुरोक्तं युक्तं वा । तथा सति वेदानामप्रामाण्यमेव स्यात्, मिथ्योपाख्यानप्रतिपादकलोकवत् । तस्मात् पूर्वमीमांसानभिज्ञाः क्रियापरत्वं सर्वस्यापि वेदस्य वदन्तो मूर्खा एव ।

गोस्वामिश्रीसुरलीविरचिता अग्रभाष्यव्याख्या ।

दर्शयन्ति—‘प्रजापतिरकामयत्’ इत्यारभ्य ‘तावानग्निष्टोम’ इत्यन्तम् । ननु विरुद्धार्थप्रतिपादकानां तेषां मिथ्यात्वमेवास्तित्वत आहुः—‘नही’ति । वेदो हि भगवद्रूपस्तस्य मिथ्यात्वं को वा वदेत् । ननु भगवत्तैवोक्तं नवमावतारोपेति चेत् । न भगवान्हि सर्वकर्ता । भोक्ता च । तथा चाऽऽसुरव्यामोहनमपि तत्कार्यमेव । एकं भगवतः कार्यमिति न्यायात् । नहि तथोक्तौ भगवतः किञ्चिद्वाधकमस्ति । अमोक्तत्वात् । तथा च बुद्धजन्मतो नवमावतारप्रादुर्भावसुरा केनापि वेदेऽक्षरमात्रस्याऽपि मिथ्यात्वं नोक्तमिति न मिथ्यात्वमस्तीति वक्तव्यम् । ननु यद्यदाचरतीति न्यायात्तदुक्तौ किं वाधकमिति चेत्नेत्याहुः—‘युक्तं चे’ति । भगवतः सर्वसमर्थत्वेन सर्वकर्तृत्वेन च तथाकृतौ न किञ्चिद्वाधकम् ।

गोस्वामिश्रीमद्विरिधरविरचित विवरणम् ।

पया प्राशस्वार्थे प्रमाणीभूतत्वं वेदस्य बोध्यम् । तेन च पूर्वकाण्डे यज्ञे ब्रह्मणि तात्पर्यात् सिद्ध एव हि सर्वत्र वेदार्थ इति सिद्धम् । यस्यां श्रुतौ दर्शनश्रवणं तादृशश्रुतिमाहुः—‘प्रजापतिरिति । ‘अपश्यदिति । सिद्धस्यैव दर्शनं द्वितीयश्रुतौ । ‘उदमिमीते’ति । कर्मणः सिद्धत्वं एवोन्मानसम्भव इति बोध्यम् ।

पूर्ववदुपाख्यानस्य मिथ्यात्वं खण्डयन्ति—‘नही’ति । बुद्धजन्मनः बौद्धावतारस्य । सम्मतमिति शेषः । पुरोक्तं पुराणेष्वसुरव्यामोहार्थं कृतमित्युक्तम् । ‘युक्तं चे’ति । नहीति पूर्वेणान्वयः । सिद्धार्थे किञ्चिद्विरचिता वेदान्तचरित्रका ।

वाक्यं ज्ञापयतीति वार्यो ज्ञेयः । नन्वेवं प्रत्यक्षविरोधाद्देवार्थो लक्षणयान्यथा ज्ञेय इत्यत आहुः—‘वेद’इति । स्वार्थो मुख्यवृत्त्या प्रतिपादोऽर्थः । कर्मणां दर्शनप्रतिपादकानि वाक्यानि प्रदर्शयन्ति—‘प्रजापतिरिति’त्यादि । ननु दर्शनभावेण कर्मणां न सिद्धत्वं सिध्यतीत्यत आहुः—‘प्रजापतिर्यज्ञानिति । सिद्धस्यैव वस्तुनो मानकरणसम्भवात् । ननुपाख्यानानां सत्यार्थकत्वे वेदार्थस्य सिद्धरूपत्वं सिध्येत्तदेव तु नास्तीति कथं तथेत्याशङ्क्याऽऽहुः—‘न ही’ति । विपक्षे वाधकमाहुः—‘तथा सती’ति ।

श्रीसाहचर्यकृता गूढार्थदीपिका ।

दर्शनप्रतिपादकान्याख्यानानि प्रदर्शयन्ति—‘प्रजापतिरिति’त्यादिना । ननु सिद्धार्थप्रतिपादकतया पूर्वकाण्डार्थविरुद्धतयोपाख्यानानां मिथ्यार्थप्रतिपादकत्वेन मिथ्यार्थत्वमेवास्त्वामतो न वेदस्य सिद्धार्थत्वसिद्धिरत—आहुः—‘नही’त्यादि । ननु बुद्धावतारेण भगवत्तैव वेदार्थस्य मिथ्यात्वमुक्तमत आहुः—‘बुद्धेत्यादि । पुरोक्तं भगवदतिरिक्तेन केनापि पूर्वं वेदार्थमिथ्यात्वं नोक्तमिति भावः । ननु ‘यद्यदाचरति श्रेष्ठ’ इतिवाक्यादस्मात्परिपि तथोच्यते इत्यत आहुः—‘युक्तं चेति । तथा च शिवे गरलस्य श्रीवामपणत्वयदासुरव्यामोहाय भगवतस्तथावचनमपि मूषणमेव पुष्पपापफलोत्तृत्वाभावात् । धीवानां तु तथाचरण उभयलोकनाश एव स्यादिति भावः । तथा सति एकांशेपि वेदानां मिथ्या-

गोस्वामिधीनुरलीचरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

स्मरारातेर्गैरलप्रैवेयकत्ववत् । नखेतावता जीवस्य तद्युक्तमिति । सर्वनाशजनकत्वात् । नन्वेकत्र विरुद्धांशस्य दृष्टत्वेन तत्र तयोक्तौ न क्रियिद्वाधकमित्यत आहुः—‘तथा सती’ति । एकनाशनासत्वेऽन्यत्र को वा निवारयेत् । तत्र दृष्टांतमाहुः—‘मिथ्योपाख्यान’ति । उपसंहरति—‘तस्मादि’ति । जैमिनिर्हि कर्मतत्त्वज्ञो व्यासशिष्यः कथमपि न तद्विरुद्धं वक्तुमर्हति । परन्त्वाधुनिकाः पूर्वमीनांसाया जैमिनिःकृतायास्तात्पर्याऽनभिज्ञाः सन्तः क्रियापरत्वं साक्षात्परम्परया वा सर्वस्य विध्यर्थवादमन्नादिरूपस्य वेदस्य वदन्तो बुद्धिहीना एव । सर्वस्यापि वेदस्य तत्तत्स्वरूपमात्रप्रतिपादकत्वात् । तथा गोस्वामिधीनत्रिरिपरविरचितं विवरणम् ।

उपसंहारमाहुः—‘तस्मादि’ति । अयं भावः । क्रिया द्वित्रिधा सिद्धा साध्या च । तत्र नामगन्था पुरुषाजनपेक्षा सिद्धावस्थापन्ना क्रिया । यथा पाकपदवाच्या । तिडन्तनाच्या पुरुषापेक्षा क्रिया साध्यावस्थापन्ना । यथा पचतीतिपदवाच्या । उक्तं च वैयाकरणभूषणे—साध्यत्वेन क्रिया यत्र धातुरूपनिबन्धना । सिद्धभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धतः । लक्षणमपि तत्रैवोक्तम् । क्रियान्तराकाङ्क्षोत्थापकतावच्छेदकत्वं सिद्धत्वम् । क्रियान्तराकाङ्क्षोत्थापकतानवच्छेदकत्वं साध्यत्वम् । एवं च प्रकृते सर्वस्य पूर्वकाण्डस्य सिद्ध एव यज्ञरूपोर्थः । सिद्धस्यैव दर्शनं श्रुतौ प्रतिपादित्वात् । मन्त्राणां कर्मणां च तदङ्गत्वमर्थवादवाक्यानामपि स्थावकत्वेन तदङ्गत्वम् । तथा च पूर्वकाण्डं यज्ञपरमुत्तरकाण्डं च ब्रह्मपरमितिरीत्या पूर्वपक्षाऽसङ्गतिर्गोच्या । पूर्वपक्ष्याशयस्तु सर्वस्य वेदस्य लिङ्ग्यप्रेरणापरत्वं प्रेरकत्वं चेति । उभयत्रापि यजेत आत्मेत्येवोपासीतिति लिङ्ग्यटितवाक्यश्रवणात् । अर्थवादमन्नादिवाक्यानां विष्येकवाक्यतया प्रामाण्यम् । एवं च यज्ञ उपासनायां च प्रवृत्तिरूपक्रियाया एव मुख्यतया प्रतिपादकत्वं सर्वस्य, न तु ब्रह्मप्रतिपादकत्वमिति ।

कैश्विरिचिता वेदान्तार्थिकम् ।

तत्र दृष्टान्तः—‘मिथ्ये’ति । उपसंहरन्ति—‘तस्मादि’ति । यस्माद्धर्मस्यैव जिज्ञास्यतया, तत्प्रतिपादकपूर्वकाण्डसमन्वयस्य सिद्धरूपस्यैव धर्मस्य च जैमिनेरभिप्रेतत्वम् । तस्मात्त्वाचार्यसिद्धान्तविरुद्धत्वादित्येन तत्तात्पर्याऽनभिज्ञास्तथा वदन्तस्तथाभूता एव । एतेन पूर्वपक्षाऽसङ्गतिः प्रदर्शिता भवति । श्रीलालमदकृता गुडार्थदीपिका ।

एतावता क्रियार्थानामेव पुमर्थपर्यवसायित्वेन स्वार्थं प्रामाण्यमाक्रियार्थानां विधिशेषतया प्रामाण्यमित्यादिव्यवस्था पूर्वकाण्ड एव नोत्तरकाण्ड इति शास्त्रयोनित्वपूर्वपक्षोऽसङ्गत इत्यर्थः । यदुक्तं प्रवर्तकानामेव वाक्यानां पुमर्थपर्यवसायित्वात् । ‘नचैवं किमनेने’त्यादिना । ‘अनेन कर्मणा किमुक्तुष्टवं ज्ञानिनो, भगवदीवधीमविच्छारामणीत प्रदीप ।

र्थत्वे वक्तव्ये सति । वेदानां वेदत्वावच्छेदेन वेदानां । लोकवत् कदाचिन्मिथ्यावक्तृत्वेन लोकैः प्रतीतः कश्चित्सर्वदा मिथ्यावाद्येवायमिति तदुक्तौ न कोपि प्रामाण्यसुरीकरोति तथा भगवदुक्तवेदेष्येकत्राप्रामाण्यनिश्चये सर्वत्रैव तथा स्यादित्यर्थः । सिद्धान्तमुपसंहरन्ति—‘तस्मादि’त्यादिना । पूर्वमीनांसाऽनभिज्ञाः व्यासशिष्यतत्त्वविजैमिनितात्पर्याऽनभिज्ञाः । क्रियापरत्वं कर्मविषयाकृतान्यैर्यथाकथञ्चिदेकवाक्यतया सर्वस्य वेदस्य प्रामाण्यम् ।

१—इत प्रवृत्ति पदद्वयात्मको भागच्छटित । पुस्तक वेदमेव मिलितम् । तत्र महर्षीवत्समदशमीनां सम्प्रदाये निरतिशयश्रीतिनाजाम् । अन्येस्तु सम्प्रदायनामभारिनिरपि शोधनकर्मणि पुस्तकदानमात्रेणापि नोपकृतम् । इति ।।।

उत्तरवादिनोपि पूर्वाज्ञानमङ्गीकृत्य पूर्वानुपयोगित्वं ब्रह्मज्ञानस्य वदन्तो वेदानभिज्ञाः । 'यदेव विद्यया करोति अद्भ्योपनिपदा वा तदेव वीर्यवत्तरं भवती'तित्युपनिपदज्ञानस्य श्रुतिसिद्धैव कारणता । नच बाधितत्वात् त्यज्यत इति बाध्यन् । ब्रह्मात्मज्ञानवत एव

गोस्वामिश्रीमुत्तरीपरविरचिता धनुभाष्यव्याख्या ।

च तत्रायायेन वेदान्तानामपि क्रियापरत्वं समर्थ्य ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वं कथं वक्तुं शक्यमिति पूर्वपक्षोऽप्यसङ्गत एवेत्यर्थः । अधुना सिद्धान्तस्याप्यसङ्गतत्वं प्रतिपादयन्ति—'उत्तरवादिनोपी'-ति । उत्तरस्मिन्ब्रह्मकाण्डे 'ये वादिनो-वादमात्रकर्तारो ननु तत्कार्योभिज्ञास्तोऽपि-ब्रह्मज्ञानस्य पूर्वस्मिन्कर्मण्यनुपयोगित्वं वदन्ति । ज्ञानदशायां द्वैतविज्ञानस्योन्मथितत्वेन सकलक्रियाकारकावकाशस्य वक्तुमशक्यत्वात् । ते हि न केवलमुत्तरत्वात्पर्याजनभिज्ञाः, किन्तु सर्वस्यापि वेदस्याऽनभिज्ञा इत्यर्थः । तत्र हेतुमाहुः—'यदेवे'ति । तथाच नास्ति वचनस्याऽतिभार इति कथं तत्रेति वक्तुं शक्यमिति भावः । ननु कमेकत्वविज्ञानेन द्वैतविज्ञानोन्मथनात्कथं क्रियाकारकावकाश इत्यत आहुः—'नचे'ति ।

गोस्वामिश्रीमद्विरचिरचितं विवरणम् ।

प्रकृतमनुसरामः—एतादृशपूर्वपक्ष्याशयं स्वीकृत्यैव यैः सिद्धान्तितं तदसङ्गतिमाहुः—'उत्तरे'ति । 'पूर्वानुपयोगित्वमि'ति । यज्ञानुपयोगित्वमित्यर्थः । 'ब्रह्मज्ञानस्य वदन्त' इति । वेदान्तभागस्य धर्मप्रतिपादकत्वमस्तु वा गा या, परन्तु ततः शुद्धबुद्धमुक्तत्वमात्रव्याप्ताभावगतौ सत्यामविद्याजनितक्लेशनिवृत्तौ तस्य साधक्यमिति वदन्त इत्यर्थः । छान्दोग्यश्रुत्युपपादनेन वेदानभिज्ञत्वं साधयन्ति—'यदेवे'त्यादि 'प्रवृत्तिरि'त्यन्तम् । कारणता सहकारिकारणता । उपनिपदर्थज्ञानेनाविद्यानिवृत्तौ यज्ञे प्रवृत्त्यभावात्सहकारिकारणताया बाध इत्याशयेनाऽऽशङ्कते—'न चे'ति । उत्तरयन्ति-
कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

इदानीं स्वतन्त्रतसिद्धान्ताऽसङ्गतिं प्रदर्शयन्ति—'उत्तरवादिन' इति । उत्तरमीमांसायां वादकर्तारः । 'पूर्वाज्ञानमि'ति । पूर्वस्मिन् कर्माधिकारे । अज्ञानं ज्ञानाभावम् । अत्र हेतुत्वेनेति शेषः । 'पूर्वं'ति । पूर्वस्मिन् कर्मणि । 'वेदे'ति । पूर्वोत्तरकाण्डयोस्तात्पर्योज्ञानात्तवेत्यर्थः । अत्र हेतुमाहुः—'यदेवे'ति । 'सिद्धेवे'ति । एकारेण ज्ञानस्य कर्मण्यपि हेतुत्वाऽङ्गीकारोऽन्योन्याश्रयप्रसक्तिसंभवाऽकारणत्वक-
श्रीलालभट्टकृता गृहार्थदीपिका ।

न किमपीत्यर्थः । समाधिमाहुः—'इत्थंभूतत्वाद्यज्ञस्येति । यदेव विद्यया करोति अद्भ्योपनिपदा वा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति श्रुतेर्जातत्वाज्ञात्वा च कर्माणि जनोऽप्यमनुतिष्ठति । विदुषः कर्मसिद्धिः स्यात्तथा नाविदुषो भवेदिति श्रीभागवतवाक्याच्च वीर्यवत्तरत्वादिरूपोत्कृष्टत्वं ज्ञानसहितकर्मण इति भावः । ननु कर्मणः स्वर्गादिरूपपशुपुत्रादिरूप-
भगवद्दीपश्रीमद्विद्यारामप्रणीतः प्रदीपः ।

उत्तरवादिन इति । ब्रह्मकाण्डे वादिन एव न तु तत्रविद इत्यर्थः । पूर्वाज्ञानमिति कर्मस्वरूपाज्ञानमङ्गीकृत्येत्यर्थः । पूर्वानुपेत्यादि । कर्मानुपयोगित्वमित्यर्थः । वेदानभिज्ञा इति । ते हि न केवलमुत्तरकाण्डार्थानभिज्ञाः किन्तु सर्वस्यैव वेदस्यानभिज्ञा इत्यर्थः । वेदानाज्ञाने हेतुमाहुः—'यदेवे'त्यादिना । कारणता कर्मानुष्ठाने कारणता । बाधितत्वात् ब्रह्मज्ञानवतां देहाद्यप्यासाभावेन कर्मानुष्ठानस्य साधितत्वात् । त्यज्यते कर्माधिकारित्वं ब्रह्मज्ञेय नोरीक्रियत इत्यर्थः । न च वाच्यमित्युक्तं तत्र हेतुमाहुः—'ब्रह्मात्मैत्यादि । ब्रह्मात्मज्ञानयतः स्वात्मनि प्रथमैदज्ञानवतः । न

वसिष्ठादेर्यज्ञाधिकारात् । नचैवं किमनेनेति वाच्यम् । इत्थम्भूतत्वात् यज्ञस्य । किञ्च, कर्म-
फलवत् ब्रह्मफलस्यापि लौकिकत्वात् । 'य एवं वेद प्रतितिष्ठति अन्नयानन्नादो भवति महान्
भवति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन महान् कीर्त्येति' । अत्यन्ताविद्यावतो यज्ञानधिकारात्तन्नि-

गोस्वामिध्रीगुरलीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

तत्र हेतुमाहुः—'ब्रह्मज्ञानवत् एवे'ति । आदिपदेन जनकद्रयोऽपि संगृह्यन्ते । ननु ब्रह्मज्ञान-
वतः कर्माधिकारेण तत्कृतौ कर्मणि कथमुत्कर्षाऽऽधायकत्वमित्यत आहुः—न चैवमिति । तत्र हेतु-
माहुः—'इत्थमिति' । यथा ब्रह्म तथा यज्ञोऽपि भगवद्रूपत्वादितिज्ञापनार्थं परस्परोपयोगित्वेन
तथादर्शनमिति भावः । ननु तमेव विदित्वेत्यादिभिर्ब्रह्मज्ञानस्याऽभूतत्वमेव फलम् । कर्मणस्तु
स्वर्गादिकमिति कथं तुल्यत्वमित्यत आहुः—'किञ्च कर्मफलवदि'ति । न हि कर्मणो लौकिकमेव
फलम् । ज्ञानिकृतस्य तस्य देवयानमार्गेण मुक्तिफलकत्वात् । निष्कामकृतस्याऽऽत्मानन्दसाधकत्वाच्च ।
तस्य भगवद्रूपत्वात्सर्वसामर्थ्यवत्त्वेन फलमत उपपत्तेरिति न्यायेन च सर्वफलदातृत्वमिति
ज्ञापनार्थं लौकिकमपि फलं दर्शितम् । तथा ब्रह्मज्ञानस्याऽपि-य एवं वेदेत्यादौ लौकिकफलसाध-
कत्वोक्तेर्दृश्यमानत्वेन न साम्याऽनुपपत्तिरित्यर्थः ।

गोस्वामिध्रीमद्विरिधरविरचितं विवरणम् ।

ब्रह्मेति । शब्दते-न चेति । किमनेनेति । ब्रह्मज्ञानेनैव सर्वसिद्धौ यज्ञकरणरूपान्नद्वेष-किमित्यर्थः ।
उत्तरयन्ति-इत्थंभूतत्वादिति । 'यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुत्या विष्णुरूपयज्ञस्येत्यंभूतत्वं नाम एतादृश-

कैश्चिद्विरचिता वेदान्तचन्द्रिका ।

ल्पनापक्षः परिहृतो वेदितव्यः । अत्र कारणतापदं ज्ञानं सहकारिकारणताबोधकम् । अत्र श्रुतौ विद्याप-
देनाऽऽत्मनि भिदावाधकं ज्ञानम् । ब्रह्मपदेन वेदोक्ता भास्तिन्यबुद्धिः । उपनिषत्पदेन परमात्मस्वरू-
पविषयकरहस्यज्ञानम् । द्वीयवत्तरमनश्चरफलदम् । तत्कर्म भवतीत्यर्थः । ननु ज्ञानस्य कर्मवृत्तिकारणी-
भूतार्थित्वं

श्रीलाङ्कभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

फलस्य श्रूयमाणत्वात्तुच्छफले कर्मणि ज्ञानसाहित्यमयुक्तमित्याशङ्क्य ज्ञानस्याऽपि तुच्छफलजनकत्व-
अदर्शनेन कर्मणि ज्ञानानुपकारकर्ता खण्डयन्ति—'कर्मवद्ब्रह्मफलस्यापी'त्यादिना । नहि हीनफल-
दानमात्रेण कर्मणा हीनत्वं भवति । तथा सति हीनफलदातृत्वस्य ज्ञानेऽपि सत्त्वाज्ज्ञानस्याऽपि
तथात्वाऽऽपात इत्यत आहुः—'ब्रह्मफलस्याऽपि लौकिकत्वादि'ति । ब्रह्मज्ञानफलस्येत्यर्थः ।

भगवद्दीयध्रीमद्विरिधरामग्रणीतः प्रदीपः ।

चेत्यादि । किमनेन मोक्षफलकसिद्धब्रह्मात्मज्ञानवतो यज्ञादिकरणेन किं फल आधिक्यमित्यर्थः । तत्र
हेतुमाहुः—इत्थमित्यादि । यज्ञस्य इत्थम्भूतत्वात् 'सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुते'रितिस्वात्फलप्रतिय-
न्धकयज्ञादिकरणप्रारब्धसमापनद्वारा यज्ञादिरपि मोक्षाधिकारसम्पादकत्वेन व्यासाभिप्रेतत्वादित्यर्थः ।
ननु समुक्ष्णो यज्ञा नावश्यकाः कर्मफलस्य मनुष्यादिब्रह्मन्तेषु लौकिकस्यैव परमानन्दात्मकस्य श्रव-
णादित्यत आहुः—किञ्च कर्मेत्यादि । ब्रह्मफलस्य ब्रह्मज्ञानफलस्य । अत्यन्तेत्यादि । अत्यन्ता-

पेधार्थं ज्ञानमुपयुज्यते । नच देहाध्यासस्य कारणत्वम् । 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्महवि'रित्यादिस्मृतेः । तस्मादन्योन्योपयोगित्वे न कोपि दोषः । क्रियाज्ञानयोः स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थसिद्ध्यर्थं भिन्नतया शास्त्रप्रवृत्तिः ।

गोस्वामिश्रीमन्नुरलीचरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

ननु ब्रह्मज्ञानस्य केन प्रकारेण कर्मोपयोगित्वमित्यत आहुः—'अत्यन्ते'ति । यद्यप्यविद्यावद्विषयाण्येव शास्त्राणि तथाप्यत्यन्ताविद्यावतो यज्ञाधिकारो नास्ति । तस्य देह एवाऽत्मा । न तदतिरिक्तोऽभिमानो । तथा च देहे गते कस्येदं पारलौकिकं फलमात्मनो नष्टत्वाद्दृष्टत्वाच्चास्तीति निश्चयोऽपि न वक्तुं शक्यत इतिज्ञानवतः कुत्र यज्ञेष्वधिकारः । तस्माद्देदान्तैरापाततो देहाऽतिरिक्तात्माऽस्त्वित्वे प्रतीते यज्ञाधिकारसम्भवात्तज्ज्ञानमनोपयुज्यत इत्यर्थः । ननु वेदान्तैः सधाताद्भिन्नत्वेनाऽऽत्मप्रतीतावध्यासस्य निवृत्तत्वात्कथं कर्मकरणमित्यत आहुः—'न चे'ति । तत्र हेतुः—'ब्रह्मार्पणमि'ति । यद्यपि प्रजापयेत्यादिना, वाचासम्भण विकार इत्यादिना च वेदान्तानां द्वेषावोधनप्रकारस्य दृष्टत्वाज्ञानात्प्रतीतावपि ब्रह्मावगते, सम्भवात्कर्मकृतावप्यनुपपत्त्यभावः प्रत्यक्षत एव श्रुतिसिद्धोऽस्ति । तथाप्यधिकं तत्रानुप्रविष्टमित्यनुसन्धाय स्मृत्युपन्यास इति ज्ञेयम् । उपसहरन्ति—'तस्मादि'ति । नन्वेतयोः पुरुषार्थपर्यवसायित्वेन तुल्यत्वे 'अयातो धर्मब्रह्मजिज्ञासे'ति प्रतिज्ञाय गोस्वामिश्रीमद्विरचरविरचित विवरणम् ।

ब्रह्मज्ञानवता क्रियमाणे यज्ञे आविर्भावित्वम् । तथैव पुराणेषु श्रूयत इति भावः । ननु श्रुतौ कर्मफलश्रवणात् लौकिकफलमुद्दिश्य कर्मणि प्रवृत्तिर्ब्रह्मज्ञस्यानुचितेत्यत आहुः—किञ्चेति । ब्रह्मफलस्यापि ब्रह्मज्ञानफलस्यापीत्यर्थः । अत्र श्रुतिसम्मतमाहुः—'य एवं वेदे'ति । भृगुप्रपाठरुख्येयं श्रुतिः । इदानीं देहाध्यासवत्, पुरुषस्य यज्ञाधिकारत्व एषण्डयन्ति—अत्यन्तेति । न चेति । न हीत्यर्थः । ब्रह्मार्पणमिति । तथाच 'परं वासि सन्यज'इति श्रुतिप्रामाण्यादपि अध्यासस्य कारणता नास्तीत्यपि मन्तव्यम् ।

श्रीलाङ्कमङ्कला गूढायेदीमिना ।

'लौकिकत्वादि'ति । य एवं वेदं प्रति तिष्ठति अन्नचानिति लौकिकफलश्रवणादित्यर्थः । ननु-कर्मत्वेन देहाध्यासत्वेन कार्यकारणभावाच्चज्ञाने देहाध्यासस्य नाशात्कथं ज्ञानिनः-कर्मप्रसक्तिरित्याशङ्क्य समादधते—'न च देहाध्यासस्ये'त्यादिना । देहाध्यासस्य यज्ञ प्रति कारणत्व नास्ति । व्यतिरेकव्यभिचारदित्यर्थः । व्यतिरेकव्यभिचार प्रदर्शयन्ति—'ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविरि'त्यादि । 'स्मृतेरि'ति । अर्प्यते हनिभिः, क्षिप्यते येन तत् अर्पणं जुहादि, तत् ब्रह्म । हनिर्हियमानं ब्रह्म गृहादि, तदपि ब्रह्म । होमाधिकरणमृतोमिरपि । ब्रह्मणा ब्रह्मरूपेण यजमानेन । यजमानोऽपि अगवदीवधोमदिच्छारासम्पन्नीत प्रदीप ।

विद्यावतो देहस्थैवात्मत्वेन निर्णयात् यज्ञादिपदस्य च देहोत्तरकालीनत्वेन श्रवणात्कस्य फल भविष्यतीति बुद्ध्या तादृशस्य यज्ञादावुपेक्षासम्भवेनानधिकारादित्यर्थः । तत्रिपेधार्थं अत्यन्ताविद्यावतो यज्ञाधिकारनिषेधायेम् । कारणत्वं यज्ञादौ कारणत्वम् । ब्रह्मार्पणमित्यादि । तथा च कर्तृकर्मदिसर्पेसिमुपस्करे ब्रह्मत्वेन ज्ञानादेव ब्रह्मात्मफलस्योक्तत्वात् नाध्यासस्य कर्मणि तत्कले वा कारणतेति भावः ।

सिद्धान्तमुपसहरन्ति—तस्मादिति । तथा च ब्रह्मज्ञानस्य देहात्मनिगिरासकतया यज्ञादौ यज्ञानां चान्तं करणशुद्धिद्वारा प्रारब्धममापनद्वारा वा प्रसविषयात्प्राप्तयोगे न कोपि दोष इति फलितम् ।

किञ्च, वेदान्तवाक्यानामस्मिञ्छास्त्रे समन्वय एव प्रतिपाद्यते सन्देहनिराकरणद्वारा ।

गोस्वामिश्रीमद्विद्विधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

शास्त्रारम्भस्योचितत्वात्कथं भिन्नतया प्रतिज्ञापूर्वकं तत्प्रवृत्तिरित्यत आहुः—‘क्रियाज्ञानघोरि’ति । स्वरूपज्ञानपूर्वकं कृतस्य कर्मणोऽसम्भावनाविपरीतभावानाविवर्तकत्वात्ज्ञानस्य चान्योन्यनैरपेक्षेणोऽपि पुरुषार्थत्वमस्ति, समत्वादिति ज्ञापनार्थं भिन्नतया तत्करणमित्यर्थः । यदुक्तं—वेदान्तब्राह्मणानि तात्पर्येणैतस्यैवाऽर्थस्य प्रतिपादकत्वेन सम्यगनुगतानीति समन्वयस्य सत्त्वाच्छास्त्रयोमित्वं- ब्रह्मणः कथमिव नेति वृत्तुं शक्यमिति तत्राहुः—‘किञ्चे’ति । सिद्धवद्देतुत्वेन निर्देशात्समन्वयोऽनेनैव सिद्धश्चेदस्मिञ्छास्त्रेसमन्वयप्रतिपादके सन्देहनिराकरणपूर्वकं-समन्वयप्रतिपादनं व्यर्थमेव स्यात् ।

गोस्वामिश्रीमद्विद्विधरविरचितं विवरणम् ।

शाङ्करमतेऽप्यन्योन्योपयोगित्वं स्वीकर्तव्यमित्युपसंहरन्ति—तस्मादिति । ननु परस्परकाङ्क्षत्वेनैकवान्यत्वादेकशास्त्रत्वमेव स्यादित्यत आह—क्रियेति । स्वातन्त्र्येणेति । धर्मार्थकामरूपे त्रिवर्गे साधनीय

श्रीलालभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

ब्रह्मैव । हुतं होमोऽपि ब्रह्म । तेन प्राप्तस्य फलमपि ब्रह्मैव । इत्थं ज्ञानवता निरर्थक्येनापि यज्ञकर-पादध्यासाभावेऽपि यज्ञसत्त्वान्नाध्यासस्य यज्ञं प्रति कारणतेत्यर्थः । नन्यन्योन्योपकारकत्वं एकयैव मीमांसया कुतो न चारितार्थ्यमित्याकाङ्क्षायामाहुः—‘क्रियाज्ञानघोरि’त्यादिना । पूर्वकाण्डप्रति-पाद्यायाः क्रियाया, उत्तरकाण्डप्रतिपाद्यस्य ज्ञानस्याऽन्योन्यसाहाय्यं विनापि पुरुषार्थसाधकता वर्तते इति सूचनाय भिन्नतया मीमांसाद्वयप्रवृत्तिरित्यर्थः । शास्त्रयोमित्वं पूर्वपक्षनिराकरणाय समन्वयादिति हेतुरूप-यस्तस्तं दूषयन्ति—‘किञ्च वेदान्तवाक्यानामि’त्यादिना । समन्वयरूपस्य हेतोः साधनाय व्यासचरणानां प्रवृत्तिः । हेतोः साम्प्रतमसिद्धत्वादसिद्धहेतुना न साध्यसिद्धिरिति भावः । सिद्धव-

भगवद्दीयश्रीमद्विद्विधरामरणोत्तर. प्रदीप ।

नन्वेवं पूर्वोत्तरकाण्डयोरेकैकेन फले सम्पादनीये तदन्यस्य सहकारिकारणताकल्पन एकशास्त्रत्वमेव स्यान्न तु पूर्वोत्तरमीमांसितेशास्त्रद्वयमित्यत आहुः—क्रियेत्यादि । स्वातन्त्र्येणेति । निष्कामकर्मात्तुष्टानेन मोक्षः सकामस्य च त्रिवर्ग एव फलं निष्कामज्ञानिनो मोक्षः सकामस्य तु प्रजापश्चादिरूपमेव फलमिति तत्र काम्यफले परस्परस्योपयोगाभावो यतोतः स्वातन्त्र्येणेत्यर्थः । पुरुषार्थसिद्धयर्थं त्रैवर्गिकपुरुषार्थ-सिद्धयर्थम् । इत्थं च तादृशफल उभयोः स्वातन्त्र्यसिद्धतायान्योन्योपीति भावः ।

एवं पूर्वोक्तग्रन्थेनेतरेषां वेदानभिज्ञत्वं प्रतिपाद्य सूत्रार्थानभिज्ञत्वं प्रदर्शयितुमाहुः—किञ्च वेदान्तेत्यादि । अत्र शङ्कराचार्यैः सर्वज्ञसर्वशक्तिमदुत्तरत्यादिनितयकर्तृ ब्रह्मेति वेदान्तेरवगम्यत इति प्रतिज्ञाय समन्वयादितिहेतुस्तत्रोक्तः । समन्वयश्च सर्ववेदान्तवान्यानां तात्पर्यकल्पनया सृष्ट्यादिकर्तृ-त्वलोभेन । तत्र ब्रह्मपक्षकं सृष्ट्यादितयकर्तृत्वसाध्यकं नानावेदान्तवान्यसमन्वयहेतुकमनुमानं केवलव्यतिरेकि तेषामभिमतम् । एव मतान्तरेपि रामानुजादीनां बोध्यम् । इदं च तेषां निरूपणं, पूर्व-भीमांतकैः सर्ववेदान्तवान्यानां कर्मविध्यपेक्षितब्रह्मस्वरूपदेवतासमर्पकत्वेन कर्मविध्यकज्ञान्यतया प्रामा-ण्यरुपासनादिनिधिशेषतया वा प्रामाण्यमिति पूर्वपक्षितं तत्समाधानाय समन्वयादिनि हेतुरूपत्वस्यः सोऽनुचिततर इति सूत्राज्ञानं बोध्यम् । अनीचिलभेजोऽपादयन्ति—‘अस्मिन्नि’त्यादिना । व्यस-स्वरूपे शास्त्रे । समन्वय एव कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रतिपादकवेदान्तानां ब्रह्मणि समन्वय एव । सन्देहेनि

तत्कथं सिद्धवद्हेतुत्वेन निर्देशः । अग्रिमवैयर्थ्यं च स्यात् । नच प्रतिज्ञागर्भितहेतुत्वम् । अनुपयोगात् । गौणमुख्यभावे परं विवादः । नच येन रूपेण समन्वयो मतान्तरस्थैर्वि-

श्रीस्वामिधीमुरलीधरविरचिता धणुनाथपञ्चाख्या ।

दूषणान्तरमाहुः—‘अग्रिमे’ति । अग्रिमस्य विरोधनिराकरणस्य समन्वयार्थत्वात्तस्य पूर्वमेव तत्सिद्धौ तद्वैयर्थ्यं दुष्परिहरमेव भवेत् ।

ननु यथा ब्रह्मजिज्ञासेति प्रतिज्ञाय ततस्तस्यैव प्रपञ्चः सर्वस्मिन्नपि शास्त्रे, तथेदमपि समन्वयप्रतिज्ञाप्रतिपादकमिति कुतो वैयर्थ्यमित्याशङ्क्य निराकुर्वन्ति—‘न चे’ति । तत्र हेतुमाहुः—‘अनुपयोगादि’ति । समन्वयादीनां चतुर्णां विचारस्य ब्रह्मजिज्ञासाऽनतिरिक्तत्वात्त्वतिज्ञैव चारितार्थ्ये^१ गिनतया तस्या अनुपयोगात् । तस्मात्कर्मब्रह्मणोः परस्परोपयोगित्वादेकरूपत्वाच्च न सिद्धान्तस्याऽपि सङ्गतत्वमिति निर्बिवादमेव सर्वं पूर्वोक्तम् । उपादानत्वेऽभ्युपगम्यमाने विवादस्थलं प्रदर्शयन्ति—

श्रीस्वामिधीमद्विरधरविरचितं विवरणम् ।

उभयोः स्वातन्त्र्येणेत्यर्थः । इतःपरं सर्वेषां मते सूत्रानभिज्ञत्वमाहुः—‘किंचेति । सिद्धवद्हेतुत्वेनेति । शङ्कराचार्यैरुपत्यादित्रयकारणीभूतं ब्रह्म पक्षीकृत्य वेदान्तशास्त्रागम्यत्वं साध्यते । समन्वयादिति हेतुः । तत्र सर्वेषां वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि तात्पर्यात्समनुगतत्वादिति हेतुत्रयार्थः । तत्रैवं विचार्यते । सकलशास्त्रसमात्यनन्तरं सन्देहनिराकरणद्वारा सर्वेषां वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयः सिद्धो भविष्यति । आदौ तु तस्यासिद्धत्वात् सिद्धत्वेन हेतुनिर्देशः कथमिति । इदं च सर्वेषां मत एतादृशहेतुनिर्देशस्य सत्त्वात्पूर्वं बोध्यम् । वैयर्थ्यमिति । अग्रिमग्रन्थे वाक्यानां समन्वय एव साध्यते । सिद्धे सति वैयर्थ्यमिति भावः । ननु यथा प्रतिज्ञा बुद्धिस्वसाध्यग्रन्थविषयिणी तथाऽयं हेतुरपि बुद्धिस्वः प्रतिज्ञागर्भित एवेति सिद्धो हेतुर्न दुष्ट इत्याशयेन शङ्कन्ते—नचेति । प्रतिज्ञागर्भितहेतुत्वं समन्वयं साधयिष्य इति प्रतिज्ञाविषयीभूतहेतुत्वम् । उत्तरयन्ति—अनुपयोगादिति । मोदादि(?)मतनिराकरणं तु हेतुप्रयोगं विना

श्रीशारदाभट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

सिद्धेऽपि दूषणान्तरमाहुः—‘अग्रिमे’त्यादिना । समन्वयस्य सिद्धत्वेऽग्रिमवेदान्तसूत्राणां वैयर्थ्यमित्यर्थः । ‘न च प्रतिज्ञागर्भिते’त्यादि । समन्वयरूपो हेतुः प्रतिज्ञागर्भितः प्रतिज्ञायमानोऽस्त्यतः साध्यत्वेऽपि सिद्धवन्निरदेशदोषो न, व्यासचरणैः प्रतिज्ञातस्य सिद्धत्वादित्याशङ्क्य समादधते—‘अनुपयो-

अगमदीयश्रीमद्विद्याराममणोत. प्रदीप. ।

उक्तार्थानां ब्रह्मणि सन्देहनिरासायेत्यर्थः । तत्कथमित्यादि । तथा च ब्रह्मणि विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वेन प्रतीयमानसकलवेदान्तानां समन्वयनिश्चयार्थमेव व्यासशास्त्रस्य प्रवृत्तिरिति सन्देहः समन्वयः कथं सिद्धत्वेन निश्चयविषयत्वेन निर्दिष्टः । यादिनं प्रति पूर्वपक्षनिरासकत्वेन प्रयुक्त इत्यर्थः । दूषणान्तरमाहुः—अग्रिमेत्यादि । आदायेव समन्वयनिर्णये समन्वयनिर्णयार्थं यक्ष्यमाणाग्रिमशास्त्रस्य वैफल्यं स्यादित्यर्थः । नन्वग्रे कस्मिन्माणाग्रन्थं बुद्धिसीकृत्यायं ग्रन्थो मया कियत इतिवदत्रे समन्वयं साधयिष्य इति मनसा प्रतिज्ञाय समन्वयादिति हेतुरुपन्यस्त इत्यत आहुः—‘नच प्रती’त्यादि । प्रतिज्ञागर्भितः अग्रे समन्वय साधयिष्य इतिप्रतिज्ञाकर्माभूतः । अनुपयोगादिति । तथा च

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

‘गौणमुख्ये’ति । तदुपादानं गौणं प्रकृतिगुणसम्बन्धसहितं; मुख्यं तद्रहितं वेति विवादः कदाचित्सम्भवेत्स लीक्षतेरित्यादिभिः परिहृतो भविष्यतीति नाऽनुपपत्तिः काचिदिति भावः ।

मतान्तर्रीयसमन्वये दूषणान्तरमप्याहुः—‘न चे’ति । अत्र ईक्षतेर्नाशब्दमित्याद्यधिकरणेषु । तत्र ब्रह्मण एव सर्वत्राऽनुस्यूतत्वेनोपादानत्वं सर्वरूपत्वेन तत्तच्छब्दवाच्यत्वं चेति निर्णयः प्रतीयते । यथाऽस्य लोकस्य का गतिरिति आकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं यन्तीत्यादौ जगत्कारणं सूताकाशो ब्रह्म वेति सन्देहे सूत्रकार आह—आकाशस्तद्विद्वादिति । आकाशो जगदुत्पत्त्या-
गोस्वामिश्रीमद्विरचिरचितं विवरणम् ।

न भविष्यतीति तस्य बुद्धिस्थत्व उपयोगाभावादित्यर्थः । गौणमुख्यभावेति । अस्मागिरिव मीमांसकैर्वेदान्तानां ब्रह्मप्रतिपादकत्वं स्वीक्रियत एव । परन्तु पूर्वकाण्डे शेषत्वरूपगौणत्वेनाऽस्माभिस्तु मुख्यत्वेनेत्येवंरूपस्य गौणमुख्यभावे विवादस्य सत्त्वात्तत्र हेतुप्रयोगस्योपयुक्तत्वम् । ब्रह्मप्रतिपादकत्वे तु विवादाभावात्समन्वयरूपहेतुप्रयोगोऽनुचित इति भावः । विवाद इति । नतु ब्रह्मप्रतिपादकत्व-इति शेषः । नतु सम्यक् मुख्यत्वेन ब्रह्मप्रतिपादनं समन्वयशब्दार्थः । एवं च हेतुप्रयोगस्यौचित्यमित्यतो दूषणान्तरमाहुः—न चेति । अस्तीत्यनेनान्वितं येन रूपेण यावद्धर्मशून्यत्वेन रूपेण समन्वयः । सर्वेषां वेदान्त-
श्रीलालबट्टकृता गूढार्थदीपिका ।

गादि’ति । समन्वयादित्रिचाराणां ब्रह्मजिज्ञासाऽजन्तिरेकात् । ब्रह्मजिज्ञासाप्रतिज्ञयैव चारितार्थ्ये समन्वयप्रतिज्ञाया अनुपयोगादित्यर्थः । तस्मात्तत्तु समन्वयादिति सूत्रं; ब्रह्मण उपपादानत्वे यः सन्देहो यश्च पूर्वपक्षस्तत्रिचाराणार्थं प्रवृत्तमिति मन्तव्यम् । नतु ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं आत्मानं स्वयमकुरुत सहैतावानासेत्यादिश्रुतिभिः सिद्ध एवाऽस्ति, किमर्थं सूत्रप्रणयनमित्याकाङ्क्षायामाहुः—‘गौणमुख्यभाव’ इत्यादि । गुणसम्बन्धसुक्तं सगुणं ब्रह्म समवाधिकारणं तद्रहितं मुख्यं ब्रह्म वा समवायिकारणमिति गौणमुख्यभावे विवाद इत्यर्थः । तथा च ब्रह्मणो मुख्यस्यैवोपादानत्वसाधनार्थं सूत्रकारो भगवान् वादरायण आह—‘तत्तु समन्वयादि’ति । तद्व्रह्मैव
भगवदीयश्रीनन्दारामप्रणीतः प्रदीपः ।

मीमांसकैः कर्मविध्येष्वेक्षितकर्मसम्बन्धिव्रह्मरूपदेवताप्रकाशकत्वेन वेदान्तानां कर्मविध्यैकवाक्यतया प्रामाण्यं स्वीक्रियते, तत्र तन्मतं दूषयित्वा स्वातन्त्र्येण ब्रह्मणि वेदान्तानां प्रामाण्यं व्यवस्थापयितुमेव हेतुर्गोबद्धिरुद्गावनीयः स चासिद्धो वादि विजयाहेतुरित्यनुपयोगादित्यर्थः । तन्मतदूषणार्थं व्यासानां समन्वयरूपहेतुसाधनमित्यप्यप्रयोजकमित्याहुः—‘गौणेत्वादि’ । तथा च वेदान्तानां ब्रह्मणि समन्वयस्वरूपि स्वीक्रियत एव परं कर्मविधिशेषतया न तु स्वातन्त्र्येणेति तादृशसमन्वयसाधनमपि न व्यासाभिप्रेतमित्यपि दूषणं बोध्यमित्यर्थः । मायावाद्यमितसमन्वयस्वरूपं दूषयितुमाहुः—‘न च येने’त्यादि । तथा च सर्वविशेषशून्ये निर्धर्मके ब्रह्मण्यप्यारोपापवादान्यां सर्ववेदान्तानां समन्वयो भवदभिमतः, स च न व्यासविचारगोचरोऽय ईक्षतेर्नाशब्दमित्यारभ्यासमाप्ति सधर्मके ब्रह्मण्येव वेदान्तानां समन्वयस्य व्यासविचारगोचरत्वादित्यर्थः । ननुपादानाभिन्ननिमित्तकारणं ब्रह्मेतिवादिनां सर्वेषामेव मते ‘जन्मायस यतः’ शास्त्रयोनिव्यात् ‘तत्तु समन्वया’दिनिसूत्रद्वयेनैव सर्वत्रत्वसर्वशक्तिमत्त्वजगदुपादानत्वनिमित्तकारणत्वानां ब्रह्मणि सिद्धेरेतन्वेदान्तराम्यवैयर्थ्यं, सूत्रद्वयेनैव सर्ववेदान्तसिद्धान्तस्य निश्चया-

चारितस्तथाग्रे सूत्रेषु निर्णयोक्ति । शास्त्रारम्भस्तु प्रथमसूत्र एव समर्थितः । तस्मात् सम-
वायिकारणत्वमेवानेन सूत्रेण सिद्धम् ।

ननु कारणत्वमेवास्तु ब्रह्मणः, किं समवायिकारणत्वेन ? । विकृतत्वञ्च स्यात् । अन-
र्थरूपत्वेन कार्यस्यायुक्तता च । तस्मादनारम्भणीयमेवैतत्सूत्रमिति चेत्—

गोत्वामिश्रीसुरलीपरविरचिता अणुभाष्यग्याख्या ।

दिकारणत्वेनोक्तः परमात्मैव । तद्विज्ञातस्यैव ब्रह्मण उपादानत्वेनाऽनुस्यूतत्वादिलिङ्गादित्येवमादि-
प्रकारणैव ब्रह्मणः सर्वत्र समन्वयस्य प्रतिपादनाच्च मतान्तरीयः समन्वयः सूत्रकारसम्मतोऽस्ती-
त्यर्थः । नन्वेव सूत्रद्वयेनैव सर्वज्ञं सर्वशक्तिं जगदुपादानकारणं ब्रह्मेतिज्ञानस्य सम्भवाद्ग्रे शास्त्रारम्भो-
ऽनर्थक एव कस्मान्न भवतीत्यत आहुः—‘शास्त्रारम्भ’ इति । शास्त्रस्य सन्देहवारकत्वेन यस्मि-
न्नेव निष्ये विशयसूत्रैव शास्त्रप्रवृत्तिः सार्थिकेति प्रतिज्ञासूत्रव्याख्यान एव समर्थितमित्यर्थः ।

एवं सूत्रार्थं निरूप्योपसंहरति—‘तस्मादि’ति । यस्मान्मतान्तरीयः समन्वयो न सूत्रकार-
सम्मतस्तस्मादुपादानकारणत्वमेवानेन सूत्रेणोच्यत इति सिद्धमित्यर्थः । ननु न वयं कारणत्वं व्यासे-
धामः, किन्तुपादानंत्वम् । न ह्युपादानत्वे तत्र कश्चनोत्कर्षः सिद्धवति । प्रत्युताऽनिष्टस्यैव प्रसक्तिरि-
त्याह पूर्वपक्षी—‘ननु कारणमि’ति । यद्विपरिणामि तद्विकृतमिति व्यासेः । दूषणान्तरमाहुः—

गोत्वामिश्रीमद्विपरिपरिचित विवरणम् ।

वाक्यानामिति शेषः । मतान्तरस्यैर्थावादिभिः । तथा—तेन रूपेण निर्णयो नास्तीति पूर्वोक्तान्वयः ।
तथा चाग्रिमसूत्रेषु सर्वत्र कर्मादिरूपेणैव तत्तद्वाक्यानां ब्रह्मप्रतिपादकत्वं निःसन्दिग्धमिति नायं हेतुप्रयोग
उचित इति भावः । ननु सर्वत्र श्रुत्या सिद्धार्थ एव प्रतिपाद्यते चेत्तत्र सन्देह एव नोदेतीति शास्त्रारम्भो
व्यर्थ इत्यत आहुः—‘शान्त्रे’ति । गौणतापत्तिरिजिज्ञास्यत्वं चेत्यादिस्थले । उपसंहरन्ति—‘तस्मादि’ति ।
ननु विकाराभावार्थं केवलकारणतास्वीकार एवास्त्वित्याश्रयेनाऽऽज्ञाते—‘नन्विति । नन्वाऽमपदस्या-
रस्यादेवाविकृतत्वमिति पूर्वमेवोक्तमित्यतो दूषणान्तरमाहुः—‘अनर्थे’ति । कार्यस्थानर्थरूपत्वेन विना-
श्रीलाखभट्टकृता गृह्याद्यदीपिका ।

समवायिकारणम् । कुतः समन्वयात् । अस्ति—भाति—प्रियत्वेन सर्वत्रान्वयात् । इह सर्वत्राऽन्वयोक्त्या
शुद्ध ब्रह्मेवोक्तम् । व्यापकत्वनिर्देशात् । ततश्च शुद्धस्य निर्गुणब्रह्मण एव जगत्समवायिकारणता-
सिद्धिः । अत एव गौणश्रेयस्त्वशब्दादित्यनेन गौणत्व परिहरिष्यते । ‘अनर्थरूपत्वेने’ति ।
कार्यस्थाऽनर्थरूपत्वेनेत्यर्थः । ‘अयुक्तता चे’ति । समवायिकारणत्वस्याऽयुक्तता चेत्यर्थः । यदि
अनर्थरूपत्वमिति नन्विति

दित्यत आहुः—‘शास्त्रारम्भेत्यादि । तथा च यत्र यत्र निरुद्धवादिसम्पादितो वेदान्तानां ब्रह्मणि
समन्वये सन्देहस्तत्र सर्वत्र सन्देहनिरासार्थं सकलव्यासशास्त्रोपयोग इति प्रथमसूत्रविचार एवास्माभिः
समर्थितमिति न वैयर्थ्यशङ्कालेशोपीति भावः । सिद्धान्तप्रुपसंहरन्ति—‘तस्मा’दित्यादिना । तस्मात्
सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिमत्त्वयोर्ब्रह्मणि जगत्कारणत्वस्य च वेदसिद्धत्वं तत्र हेतुत्वेन समन्वयादित्यस्योपन्यासः
कृतस्तस्य पूर्वोक्तरीत्या दूषितत्वादित्यर्थः । अनेन सूत्रेण ‘तनु समन्वयादि’तिसूत्रेणेत्यर्थः ।

वादी शब्दे—‘नन्वित्यादि । किमित्यादि । समवायिकारणत्वे ब्रह्मणे न कोऽप्युत्कर्षः सिद्ध-
तोऽनर्थः । विकृतत्वमिति । यत्परिणामि तद्विकृतमिनिव्याप्तेरित्यर्थः । कपाल द्रष्टान्तः । दूषणान्तर-
माह—‘अनर्थे’त्यादि । ब्रह्मणः समवायिकारणत्वे समवायिकारणस्य च कार्यरूपतेतिसिद्धान्तात्

मैवम् । सर्वोपनिषत्समाधानार्थं प्रवृत्तः सूत्रकारः । तद्यदि ब्रह्मणः समवायित्वं न ब्रूयात् भूयानुपनिषद्भागो व्यर्थः स्यात् । 'इदं सर्वं यदयमात्मा' 'आत्मैवेदं सर्वं' 'स सर्वं भवति' 'ब्रह्म तं परादा'दित्यादि, 'स आत्मानं स्वयमकुरुत' 'एकमेवाद्वितीयं' 'वाचारम्भणं विकार' इत्यादि, एवमादीनि वाक्यानि स्वार्थे वाधितानि भवेयुः ।

नन्वेवं निःसन्दिग्धत्वात् कथं सूत्रप्रवृत्तिः ? ।

गोस्वामिश्रीमुरलीपरविरचित्वा अणुभाष्यव्याख्या ।

'अनर्थे'ति । कार्यस्याऽनर्थरूपत्वेनोपादानस्याऽपि तदभिन्नत्वेन तद्रूपत्वप्रसक्तेर्युक्ततैवोपादानत्वस्येति शेषः । उपसंहरन्ति—'तस्माद्'ति । यस्मात्पूर्वोक्तदूषणापत्यपरिहारान्नोपादानत्वं ब्रह्मणस्तस्मात्त्वन्मत उपादानत्वसमर्थकमिदं सूत्रमनारम्भणीयमेवेति स्थितेऽत्र सिद्धान्तमाहुः—'मैवमि'ति । शास्त्रस्य सन्देहवारकत्वेनेदं सर्वं यदयमात्मा आत्मैवेदं सर्वं भवतीत्यादौ ब्रह्मण एव सर्वरूपत्वोक्तेः समवायित्वस्य श्रुतिसम्मतत्वात्तत्र यानि कानिचिद्दूषणानि प्रतीयमानानि तानि चेत्सूत्रकारो न निवारयेत्तदा शास्त्रस्य तावत्शेऽशास्त्रत्वं, ब्रह्मणः समवायित्वाभावेन तावन्ति वाक्यानि च स्वार्थे वाधितान्येव भवेयुस्तस्मान्नारम्भणीयमेवैतदिति प्रकृषितमात्रम् । ननु तत्र यद्युपादानत्वं स्पष्टमेव प्रतीयते तदा तु तस्याऽनारम्भणीयत्वमेव प्रसज्येत । सन्देहं विना शास्त्रस्या-
गोस्वामिश्रीमुरलीपरविरचितं विवरणम् ।

शित्वेन । अयुक्ततेति । ब्रह्मणः कार्ये समन्वयेऽयुक्तता । विनाशित्वं स्यादित्यर्थः । समाधानमाहुः—'मैवमिति । समाधानार्थं विरुद्धवाक्यानामेकवाक्यतासम्पादनार्थम् । व्यर्थः स्यादिति । स्वार्थेऽप्रागण्यात् व्यर्थः स्यादित्यर्थः । ब्रह्मणः समवायित्वानावे बहूनां वाक्यानामसङ्गतत्वमुक्तं तन्मध्ये कानिचिद्दर्शयन्ति—'इदमिति । वाक्यसप्तकम् । प्रथमं मैत्रेयीब्राह्मणे । तत्र सर्वस्मिन्नात्माभेदः प्रतिपादितः । स च समवायित्वमन्तरेण न घटते । द्वितीयं छान्दोग्ये सनस्कुमारनारदसंवादे । तृतीयं पुरुषविधब्राह्मणे । चतुर्थं मैत्रेयीब्राह्मणे । तत्र सर्वमिदमात्माभिन्नमिति यो वेद तं प्रति ब्रह्म परादात् सः अस्तत्वाभावरूपं परामवं प्राप्नुयादित्यर्थः । पञ्चमं तैत्तिरीये ब्रह्मवित्प्रपाठके । तत्रैकस्यैव कर्तृकर्मभावः समवायित्वमन्तरेण न

श्रीसाहस्रहृता गूढार्थदीपिका ।

समवायिकारणं ब्रह्माङ्गीक्रियते तदा समवायिकारणकार्ययोरभेदात्कार्यधर्माः कारणेऽप्यायान्तीति ब्रह्मणोऽपि जगन्निष्ठतुच्छत्वादिधर्मवत्त्व स्यादिति भावः । 'एतत्सूत्रमि'ति । समन्वयसूत्रमित्यर्थः । 'प्रपञ्चरूपप्रतिपादकानामि'ति । समवायिकारणतानिरूपणे कार्यकारणयोरभेदात्प्रपञ्चरूपता ब्रह्मणः सिद्धयतीति समवायिकारणत्वप्रतिपादकानां, इदं सर्वं यदयमात्मा आत्मैवेदं सर्वं स सर्वं भवति आत्मानं स्वयमकुरुत बहुस्यां प्रजापेयेत्यादीनां मुख्यार्थवाचकत्वं

अणुभाष्यश्रीमद्देवकारामप्रणीतः प्रदीपः ।

ब्रह्मणः कार्यतापत्तिरूपानर्थत्वापत्तेरित्यर्थः । पूर्वपक्षगुपसंहरन्ति—तस्मादिति । अनारम्भणीयं समवायिकारणताप्रतिपादनाय नारम्भणीयमित्यर्थः ।

सिद्धान्तमाहुः—'मैव'मिति । समवायित्वं उपनिषत्सिद्धं समवायित्वम् ।

ननु ब्रह्मणः समवायिकारणतायाः श्रुतिसिद्धत्वे सन्देहमात्राभ्याससूत्रप्रवृत्तित्वात्प्राप्येत्तत् आहुः—नन्वेवमित्यादि ।

उच्यते, अस्थूलादिवाक्यान्यपि सन्ति सर्वत्र प्रपञ्चतद्धर्मवैलक्षण्यप्रतिपादकानि, ततो-
न्योन्यविरोधेनैकस्य मुख्यार्थबाधो धक्यः । तत्र स्वरूपापेक्षया कार्यस्य गौणत्वात् प्रपञ्च-
रूपप्रतिपादकानामेव कश्चित् कल्पयेत्, तन्माभूदिति जन्मादिसूत्रवत् समन्ययसूत्रमपि
सूत्रितवान् । तथा च अस्थूलादिगुणयुक्त एव अविक्रियमाण एवात्मानं करोतीति वेदा-
न्तार्थः सङ्गतो भवति । विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वं तु ब्रह्मणो भूषणाय ।

गोस्वामिश्रीमद्विभरविरचितं ज्योत्स्नापञ्चम्याख्या ।

प्रवृत्तेरित्याहुः—‘नन्वि’ति । अत्र समाधानमाहुः—‘उच्यत’इति । यद्यपि समवायित्वं नि-
स्सन्दिग्धमेव प्रतिपाद्यते तथाप्यस्थूलादिवाक्येषु कार्यतद्धर्मवैलक्षण्यस्य च प्रतीयमानत्वाद्भवति
सशयः । श्रौतत्वाऽविशेषादेकतरथावस्याऽशक्यवचनत्वात् । न च संशय एवाऽस्तु किं वाधक-
मिति वाच्यम् । वेदान्तवाक्यानां शक्तितात्पर्याऽवधारणरूपस्य श्रवणस्याऽसिद्धौ सर्वमेव नश्येत् ।
अत एकतरनिश्चयार्थं धर्मप्रतिपादकस्योपजीव्यत्वात्सर्वात्मना वाधासम्भवाद्धर्मप्रतिपादकस्यापि श्रौत-
त्वात्सर्वथा वाधाभावेऽपि परिचायकत्वाद्यभ्युपगमेन मुख्यार्थवाधे सर्वोपपत्तिरिति कश्चित्कल्पयेत्तन्नि-
षेधार्थं समन्ययसूत्रं प्रयुक्तवान्सूत्रकारः, प्रधानादीनां कारणत्वनिराकरणपूर्वकं ब्रह्मकारणत्वप्रति-
पादकजन्मादिसूत्रवत् । ततो यजात तदाहुः—‘तथा चे’ति । ननु प्रपञ्चतद्धर्मवैलक्षण्यं, तद्रूप-

गोस्वामिश्रीमद्विभरविरचितं विवरणम् ।

सम्भवति । पृष्ठ छन्दोग्ये । सप्तमं तु स्पष्टमेव समवायित्वं वदति । तस्मात् सामान्यकारणज्ञाने ज्ञाते
सामान्यधर्मप्रकारकं ज्ञानं विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकमिति न्यायात् विशेषधर्मजिज्ञासानिवर्तकत्वेनेद-
सूत्रभावस्यकमिति भावः । पुनः शङ्कते—नन्विति । प्रवृत्तिरिति । तथाच सूत्रप्रवृत्त्यन्यथातुपपत्त्योक्त-
श्रुत्या नि सन्दिग्धं समवायित्वं न प्रतीयत इति शङ्काकर्तुराशयः । समाधानमाहुः—उच्यत इति ।
‘अस्थूले’ति । अस्थूलमनण्वित्यादीनीत्यर्थः । अपिना सविशेषप्रतिपादकवाक्यसङ्ग्रहः । ननु ततः
किमित्यत आहुः—‘तत’ इति । मुख्यार्थ इति । शक्त्या प्रतिपाद्य इत्यर्थः । ‘गौणत्वादि’ति ।
इच्छोत्तरं जायमानत्वेन गौणत्वादित्यर्थः । ‘कल्पयेदि’ति । मुख्यार्थवाधकत्वमित्यादि । ‘जन्मादि-
सूत्रचदि’ति । कर्तृत्वं यथा प्रतिपादितं तथा समवायित्वमपि ब्रह्मणि प्रतिपादितं स्वमतं इति ।

श्रीलालबहादुरदा गूढार्थदीपिका ।

कश्चित्कल्पयेदित्यर्थः । ‘ततः कर्तृत्वमपी’ति । कर्मसापेक्ष ईश्वरः । फलं ददातीत्येव कर्माधीनताया-
मीश्वरत्वाङ्गीकृतायामनीश्वरताप्रसक्तौ स्वतन्त्रत्वाभावात्स्वतन्त्रः । कर्तृत्वापेक्षया प्रसक्तिरहितत्वात्कर्तृत्वं
नश्येतेत्यर्थः ।

भगवद्गीतेश्रीमदिष्टाराममणीतं प्रदीपः ।

उच्यते समवायिकारणतानिश्चयार्थं सूत्रप्रवृत्तेरावश्यकत्वमुच्यत इत्यर्थः । अन्योन्येत्यादि ।
सधर्मनिर्धर्मकप्रतिपादकनाशयानां परस्परविरोधेनेत्यर्थः । मुख्यार्थः शक्यार्थः । तत्र सधर्मनि-
र्धर्मकप्रतिपादकनाशयानामन्यतरस्य मुख्यार्थवाधकन्यनाशयः । स्वरूपापेक्षया ‘निष्कलं शान्तं
मित्यादिवान्यप्रतिपाद्यापेक्षया । कार्यस्य ‘म एतावानास ऐतदात्म्यमिदं सर्वं स आत्मानं स्वयम-
श्रुते’त्यादियाभ्यप्रतिपाद्यस्य लोकानां कार्यत्वेनाभिमतस्य । गौणत्वात् वादिनां गौणत्वाभिमानात् ।
प्रपञ्चरूपेति । प्रपञ्चात्मकब्रह्मरूपेत्यादि । कल्पयेत् मुख्यार्थवाधं कल्पयेत् । तत् कार्यमसप्रतिपाद-

निश्च, अन्यपदार्थसृष्टौ वैपम्यनैर्घृण्ये स्याताम् । कर्माधीनत्वे त्वनीशिता । ततः कर्तृत्वमपि भज्येत । ततः सर्वमाहात्म्यनाश एव स्यात् ।

गोस्वामिधर्मिमुत्तरीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

त्वं चोग्रममपि विरुद्धमिति कथमेकन तस्सम्भवः । सम्भवे वा विकृतत्वं कस्मान्न भवतीत्यत आहुः—‘विरुद्धे’ति । इदमेव हि तस्य सर्वतोऽधिकमाहात्म्यं यत्तद्रूपत्वेऽप्यविकृतत्वमिति विरुद्धधर्माश्रयत्वम् । नह्यन्यस्तादृशो दृष्टः श्रुतो वा । अत एवाऽद्वैतश्रुतिरपि संगच्छते । तस्यैव समवायित्वे साधकान्तरमाहुः—‘किञ्चे’ति । ‘अन्यपदार्थसृष्टाविति । भगवतो निमित्तत्वमात्रेऽभ्युपगते कार्यसाऽन्यत्वमापद्येत । तथा च तत्सृष्टौ कांश्चित्सुखिनः कांश्चिदुःखिनः प्रलयं च कुर्वन्कथं विपमो निर्घृणश्च न भवेत् ।

ननु कर्मसापेक्षः सत्त्वेव तथा करोतीति कथमुक्तदपणावकाश इत्यत आहुः—‘कर्माधीनत्व’ इति । यदि कर्मसापेक्ष एव फलं प्रयच्छेत्तदा तत्कर्म किमिति विचारणीयम् । ब्रह्म चेत्स दोषस्तदवस्य एव । अन्यच्च तत्सापेक्षत्वादस्वातन्त्र्याच्चद्धेतोरेवेतिन्यायेन च कर्मण एव तदुपपत्तावीशरत्वं कारणत्वं च भज्येत । हेतुव्यपदेशश्च विरुध्यते । तस्मात्सृष्टेरालम्बरूपत्वाऽभ्युपगम एव वैपम्यादिदोषपरिहारो नाऽन्यथा । अत एवैव होच साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्ननीपति । एष उ एवाऽसाधु कारयति तं यमघो निनीपते । पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा

गोस्वामिधर्मिमुत्तरीपरविरचितं विवरणम् ।

सिद्धान्तमाहुः—‘तथा चे’ति । सद्गत इति निःसन्दिग्ध इत्यर्थः । तथा च विरुद्धवाक्यैः सन्देहे चाते सूत्रप्रवृत्तिरिति भावः । ननु विरुद्धधर्माश्रयत्वे कल्पना स्यादित्यत आहुः—‘भूषणाय’ति । ‘अपाणिपादो जवनो ब्रह्मिणे’त्यादिश्रुतिप्रतिपाद्यत्वरूपभूषणत्वे काल्पनिकत्वं नास्तीति भावः । ननु पूर्वसूत्रे कर्तृत्वसिद्धौ ब्रह्मणि विरुद्धधर्माश्रयत्वं सिद्धत्वेव तावतैव स्वाभिमतसिद्धौ सत्यां पुनर्ब्रह्मणि समवायित्वस्वीकारो व्यर्थ एव, तदङ्गीकारे च विकृतत्वं गले पतति । लोके घटादिविकारिणोऽन्यो यः पदार्थस्तदुपादानिका या सृष्टिर्यथा कुलाद्ये सुदुपादानिकां घटादिसृष्टिं करोति तथा स्वीकृ-

भगवदीयधर्मिमुत्तरामप्रणीत प्रदीपः ।

कानां मुख्यार्थधाधनम् । जन्मादीत्यादि । तथा च प्रकृत्यादीनां कारणतानिरासार्थं ब्रह्मणः कारणताव्यवस्थापनाय यथा जन्मादिसुत्वं तथा ब्रह्मणः समवायिकारणताव्यवस्थापनाय समन्वयसूत्रमित्यर्थः । फलितार्थमाहुः—‘तथाचेत्यादि । वेदान्तार्थः ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्मे’त्यादिश्रुत्यर्थः । ननु प्रपञ्चतद्धर्मवैलक्षण्यं प्रपञ्चतद्धर्मरूपत्वं च ब्रह्मणो विरुद्धमत आहुः । विरुद्धेत्यादि । भूषणाय नहि एतादृशोऽन्यः कश्चित्सम्भवति इति ब्रह्मण एवासाधारणधर्मत्वाद्भूषणायेत्यर्थः ।

अविकृतत्वेव समवायिकारणत्व उपलम्भकमाहुः—‘किञ्चेत्यादि । अन्येत्यादि । ब्रह्मातिरिक्तपदार्थस्य ब्रह्मणः सृष्टिकरणे । वैपम्येत्यादि । सृष्टानां जीवानां दुःखादिकारणेन वैपम्यनैर्घृण्ये स्यातामित्यर्थः । ननु शुभाशुभकर्माधीन एव परमात्मा जीवानां सुखदुःखे प्रयच्छति न त्वनीशिता इति नोक्तदोष इत्यत आहुः—‘कर्मेत्यादि । अनीशिता स्वतःसामर्थ्याभावः । ततः अस्वातन्त्र्यात् । भज्येत स्वतः कर्तृत्वमिति तद्व्यपदेशात् भज्येत्यर्थः । ततः कर्तृत्वभङ्गतः । सर्वमाहात्म्येत्यादि । कर्तृत्वान्यथातुपपत्त्या कल्पमानं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वमपि भज्येत्यर्थः ।

नन्वेवमेवास्तु, अपदार्थत्वात् । रज्जुसर्पवदयुक्तायैक्यनेपि न दोषः । 'सर्वं समाप्नोषि ततोसि सर्वं'मिति स्मृवेश्चेति चेत्—

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता अनुभाष्यन्यायमा ।

भवति पापः पापेन कर्मणेति । वैपम्यनैर्घृण्ये इति सूत्रं तु लोकयुद्धनुसारि । अन्यथा फलमत उपपत्तेरित्यधिकरणं विरुध्येत । नन्वस्वातन्त्र्यात्कर्तृत्वं मज्येतेति यदुक्तं ततु परमात्म-
'न्यकर्ता अभोक्ते'त्यादिभिस्तदभावश्रवणादित्याशङ्काद्दुः—'तत'इति । परमात्मनोऽकर्तृत्वे कर्तृ-
त्वादिप्रतीतस्य सर्वस्यापि माहात्म्यस्य नाश एव भवेदित्यर्थः । नन्वकर्तृत्वस्यैव माहात्म्यसाधकत्वात्त-
देवाऽऽस्त्वित्यत आहुः—'नन्वि'ति । ननु तस्याऽकर्तृत्वे कार्यस्य विद्यमानत्वात्कर्त्रन्तराऽभावात्तत्प्राती-
त्यनुपपत्तिरित्यत आहुः—'अपदार्थत्वादि'ति । सर्वस्याऽपि कार्यजातस्याऽध्यासिकत्वेनाऽपदार्थ-
त्वादित्यर्थः ।

गोस्वामिश्रीमद्विरचिता विवरणम् ।

तायां स्रष्टावित्यर्थः । 'वैपम्ये'ति । वैपम्यं च नैर्घृण्यं च वैपम्यनैर्घृण्ये । एकस्य सुखवत्त्वकरणमेकस्य दुःखवत्त्वकरणं वैपम्यं, दुःखादिसम्पादनं निर्दयत्वं च ब्रह्मणि स्यातामित्यर्थः । अस्मन्मते तु 'स आत्मानं स्वयमकुर्वत्' 'एकाकी न रमते' 'बहु सामि'त्यादि, 'निर्विकारी निरञ्जन' इति श्रुत्यां निर्विकारित्वमपि स्वीकर्तव्यं, श्रुतिप्रामाण्यात् । स्वस्रष्टौ स्वयमेव जगद्रूपेण क्रीडतीति वैपम्यनैर्घृण्य-
सम्भावनापि नास्ति । समवायित्वं विना जगद्रूपत्वं च न सम्भवतीत्यतः समन्वयसूत्रं कर्तव्यमिति भावः । एतच्च द्वितीयाध्याये प्रथमे पादे वैपम्यनैर्घृण्येति सूत्रे व्युत्पादयिष्यते । ननु- कर्मापीनत्वे वैपम्यादिदोषो नास्तीत्यत आहुः—'अनीशिते'ति । पुनः शङ्कते—'नन्वि'ति । अपवादाय-
त्वादि'ति । अपदार्थत्वादित्यपपाठः । कर्तृत्वं श्रुत्या यत्प्रतिपाद्यते तदपवादायैव वस्तुतः कर्तृत्वं ब्रह्मणि नास्तीति न विरुद्धमश्रयत्वमिति भावः । नन्वेवं विद्यमानार्थैक्यनिरूपाऽप्राणायामपत्तिरत आह—'रज्जुसर्पवदि'ति । अपथगामिनि ढालके भयप्रदर्शनार्थं रज्जुं प्रदर्श्य सर्पोंऽयमित्युच्यते

श्रीलालमहकृता गृहार्थदीपिका ।

ननु श्रुत्युक्तत्वात्कर्तृत्वं यथाद्रियते तथा श्रुत्युक्तत्वात्कर्तृत्वमेव कुतो नान्नीक्रियत इत्याह—
'नन्वेवमेवास्तु' इति । अकर्तृत्वमेवास्त्वित्यर्थः । ननु तर्हि श्रुतिपठितस्य कर्तृत्वस्य का गतिरित्या-
शङ्काऽऽह—'अपवादायैवत्वादि'ति । श्रुतौ कर्तृत्वं यदुक्तं तस्याऽपवादायैवत्वात् । कर्तृत्वमपवा-
दायैमुक्तम् । प्राप्तिं विना निषेधस्य कर्तृत्वशक्यत्वादिति भावः । नन्वस्तु कर्तृत्वकथनमपवादायै
तथापि स हैतावानास स आत्मानं स्वयमकुर्वन्त्यादिवाक्यानां का गतिरित्याशङ्क्य
समादधते—'रज्जुसर्पवदयुक्तायै'त्यादिना । न ह्यत्र सूदो षट्कारणतेव ब्रह्मणो जगत्समवायि

अपवादायैवत्वादिनि पाठो गृहार्थदीपिका-विवरणमात्मनः । प्रदीपः ।

ननु निष्कलं शान्तमित्यादिवाक्यप्रतिपाद्ये ब्रह्मणि कर्तृत्वादिधर्मशून्यत्वमेव माहात्म्यमित्यं
चोक्तधर्मरूपमाहात्म्यनाशे इष्टापत्तिरित्यत आहुः—'नन्वेवमित्यादि । एवमेव शुद्धस्य परब्रह्मणः
कर्तृत्वादिधर्मशून्यत्वमेवास्त्वित्यर्थः । ननु ब्रह्मणोऽकर्तृत्वेतिरिक्तस्य च कर्तुरभावे प्रपञ्चो न भवेदत
आहुः—'अपदार्थत्वादि । तथा च नावस्तुनः खपुष्पादेः कर्माकाङ्क्षास्तीति भावः । नन्ववस्तुत्वे
प्रपञ्चस्य वस्तुत्वेन प्रतीतिर्न सादत आहुः—'रज्जुसर्पेत्यादीति । तथा चापस्तुत्वेपि विशेषादर्शनदशा-

मैवम् । तथा सति पापण्डित्वं स्यात् । एतादृशशास्त्रार्थाङ्गीकर्तुरासुरेषु भगवता गणित-
त्वात् । 'असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् । अपरस्परसम्भूतं किमन्यत् कामहेतुकमिति ।

गोस्वामिश्रीमुरलीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

एतदुक्तं भवति । तत्कर्तृत्वस्य ब्रह्मणि साक्षादनुपपत्तेरविद्यासाहचर्येण तत्कथनेऽपि न दोषो
न वा प्रतीत्यनुपपत्तिरित्यर्थः । अपवादाद्यत्वादिपिपाठे तु कर्तृत्वं त्वस्थूलादिवाक्यानुरोधादपवादाद्य-
मेवास्तीति तत्पूर्वं तत्कथनेऽपि नानासकानत्वादिदोषप्रसक्तिर्न वा प्रतीत्यनुपपत्तिः । अविद्याया एव
तदुपपत्तायास्तत्र कारणत्वस्याऽऽभ्युपेतत्वादित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाहुः—'रज्जुसर्पवदि'ति । यथा
रज्जुसर्पस्य विशेषदर्शनादयत्वेनाऽऽध्यासिकत्वेऽपि प्रतीत्युपपत्तिस्त्वथैदमपीति भावः । साधकान्तरम-
प्याहुः—'सर्व'मिति । चैतन्यस्य सर्वस्मिन्व्यापकत्वात् । अधिष्ठानत्वेन 'ऐतदात्म्यमिदं'त्यादौ
कार्यरूपत्वोक्तिर्नतूपादानत्वेनेत्यक्तैव स इति स्थिते समादधते—'मैवमि'ति । प्रपञ्चस्याऽऽध्या-

गोस्वामिश्रीमन्निघरिविरचित विषयणम् ।

तदनन्तरं विनीते तस्मिन् रज्जुरेवेयमित्युच्यते तद्वदेऽपि माहात्म्यज्ञापनेन वैराग्याद्युत्पत्त्याज्वाल-
कार्यकथनं, न तु कर्तृत्वादौ तात्पर्यमिति न दोष इति भावः । न 'न्वात्मैवेदं सर्वमि'त्यादिश्रुतिस्तु
समवायित्वं वदतीत्यत आह—'सर्वमि'ति । व्यापकत्वं वदति । न तु समवायित्वम् । अत एव
गीतायां विश्वरूपज्ञानानन्तरमेवाहुर्ननेोक्तं 'ततोऽसि सर्वमि'ति । समाधानमाहुः—'मैवमि'ति ।
पापण्डित्वासुरत्वे तु गीतावाक्यं प्रमाणमाहुः—'असत्यमि'ति । आसुराः अप्रतिष्ठं, न विद्यते ब्रह्मणि
श्रीलाङ्कमहता गृहार्थदीपिका ।

कारणतोच्यते । किन्तु रज्जवामज्ञानकल्पितसर्पकारणतावद्ब्रह्मणो जगदुपादानत्वं स्वीक्रियते । तथा च
यथा सर्पोपादानमृताऽपि रज्जुर्न सर्पगुणदोषाभ्यां संसृज्यते, तथा जगदुपादानं ब्रह्मणि जगद्गुण-
दोषाभ्यां न लिप्यते । एवं सत्युपादानकारणकार्ययोरभेदाद्ब्रह्मणि कार्याऽभेदरूपार्थस्य कार्यगुणदोष-
योजकतयाऽयुक्तस्य रज्जुसर्पवत्कथने दोषो न । रज्जुसर्पोऽभेदस्य रज्जौ सर्पनिष्ठगुणदोषाद्ययोजक-
त्वात् । अत एव सर्वत्र व्यापकतयैव सर्वरूपत्व गीतासूक्तमित्याह—'सर्वं समाप्नोपि ततोऽसि
सर्वमिति स्मृतेऽत्रेति चेदिति । ब्रह्मणो व्यापकतया सर्वविद्यमानत्वेन सर्वरूपत्वम् । न तु
सर्वस्य ब्रह्मसमवायिकारणतया ब्रह्मभेदः । एव—'सति सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वाभावान्मिथ्यात्वम् ।
ततोऽन्यदार्तमिति श्रुत्या ब्रह्मातिरेके ह्यसत्यत्वात् । एवं पूर्वपक्षिणा कर्तृत्व उपादानत्वे प्रपञ्चसत्यत्वे
च खण्डिते तत्समर्थनायाऽऽहुः—'मैवं, तथा सती'त्यादिना । सर्वस्य मिथ्यात्वाद्गीकारे सतीत्यर्थः ।

भगवद्दीपधीमदिच्छारामप्रणीत. प्रदीप. ।

यां दोषवलायथा रज्जुसर्पज्ञानं तथाऽविद्यादोषवत्सर्वस्य मिथ्यात्वज्ञानरूपविशेषदर्शनाभावकाले
प्रपञ्चस्यापि वस्तुत्वेन भावं नातुपपन्नमित्यर्थः । मिथ्यावादी समाधानान्तरमाह—'सर्वमित्यादि ।
तथा च 'सर्वं समाप्नोपि'ति सर्वं जगद्ब्रह्माप्नोपि । 'ततः' हेतोः 'सर्वमसि' सर्वपदवाच्योसी-
त्यर्थः । इत्थं च 'अथेदं सर्वं यद्यमात्मै'त्यादिश्रुतिः 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मे'त्यादिरूपा
च या श्रुतिः सा ब्रह्मणो व्यापकत्वेन सर्वस्मिन् मिथ्यामूले जगति ब्रह्मणस्य सत्यत्वाद्यारोपेण ब्रह्मत्वं
वदति नतु जगत्समवायिकारणत्वेनेति स्मृतितात्पर्यं वाद्यभिमतम् ।
तदुपपन्ति—मैवमित्यादिना । पापण्डित्वमिति । पापलिङ्गित्वं स्यादित्यर्थः । एतदेवोपादय-

शास्त्रानर्थक्यञ्च, 'सर्वं समाप्नोषी'त्यप्यसङ्गतं स्यात्, वस्तुपरिच्छेदात् । नहि वेदो निःप्र-
पञ्चरूपकथनमुक्तत्वा स्वोक्तं जगत्कर्तृत्वं निषेधति । तस्मादध्यारोपापवादपरत्वेन व्याख्यातु-

गोस्वामिधीनुरतीपरिवारिचिन्ता अणुभाष्यव्याख्या ।

सिकत्वाद्गीर्कृतुः पापण्डित्वं स्यात् । वेदविरुद्धपदार्थाभ्युपगम एव पापण्डित्वमिति हि स्थितिः । कथ-
मेतस्य वेदविरुद्धत्वमित्यत आहुः—'तादृशे'ति । शारार्यो वेदार्थः । दूषणान्तरमाहुः—'शास्त्रा-
नर्थक्यं चे'ति । शास्त्रस्य ब्रह्मकारणत्वोपपादकस्य जन्माद्यस्य यत् इत्यादेरानर्थक्यं स्यात् ।
तस्याऽकर्तृत्वादित्यर्थः । पुनर्दूषणान्तरमाहुः—'सर्वमि'ति । ब्रह्मणो निमित्तत्वे कार्यस्य तदन्यत्वा-
च्छास्त्रिसिद्धिर्ब्रह्मणो न सम्भवति । तत्र हेतुमाहुः—'वस्तिव'ति । लोके हि वस्तुना कार्येण सह कर्तुः
परिच्छेदाद्भिन्नतया स्थितेर्देशेनात्तत्रायेनाऽत्रापि तथा भविष्यतीत्यर्थः ।

गोस्वामिधीनद्विपरिवारिचिन्ता विवरणम् ।

प्रतिष्ठा यस्यैत्यप्रतिष्ठम् । न विद्यत ईश्वरो नियन्ता यस्यैतनीश्वरम् । अपरस्परं योपित्सुरूपसम्बन्धं विना
संभूतमेतादृशमेव जगत् । काम एव प्राणिनां कारणमन्यन्न किमपीत्यर्थः । इत्याहुरिति गीतावाक्यार्थः ।
अवेदमाकृतं—अध्यारोपवादिभ्यो जगत्प्रवृत्तिर्हि द्विविधा वक्तव्या । संसारभ्रमनिवारणार्थमीश्वरसत्ता-
साधनार्थं च । तत्र केवलब्रह्मस्वरूपप्रतिपादकत्वात्कार्यैरेव प्रमनियुक्तावन्त्येषां वाक्यानां वैयर्थ्यं स्यात् ।
अथ च सर्वैरेव स्वमतीत्या चेतनस्वरूपं ब्रह्मेत्यङ्गीक्रियत एव पुनस्तत्साधनार्थं प्रवृत्तिर्व्यर्थेव । क्रिय,
सर्वं समाप्नोषीत्याप्यसङ्गतं । सर्वसापवादार्थत्वेनारोपितत्वादेवस्तुत्वेनाव्याप्यत्वाद्परिच्छेदकत्वं,
षोडशकत्वाभावादिमि नन्त्यम् । ननु वेद एव तथा वदतीत्यत आहुः—'न ही'ति । निषेधतीत्ये-

धीत्वात्सङ्गता गुदाथेदीर्घिका ।

'शास्त्रानर्थक्यं चे'ति । प्रपञ्चमिथ्यात्वाद्गीकारे वेदादेः शास्त्रस्यापि मिथ्यात्वेन जीवाज्ञान-
कल्पितत्वात्कल्पितस्य मिथ्यापदार्थनिवर्तकसाधनोपदेशाऽसमर्थत्वेनाऽऽनर्थक्यं स्यादित्यर्थः । 'सर्वं
समाप्नोषीत्यप्यसङ्गतं स्यादिति । सर्वस्य मिथ्यात्वाद्गीकारे सर्वस्यैव वस्तुतोऽभावाद्वाप्याऽभावे
व्याधिकर्षणस्याऽयुक्तत्वादित्यर्थः । असङ्गतत्वे हेतुमाहुः—'वस्तुपरिच्छेदादिति । 'स्वोक्तं
जगत्कर्तृत्वमिति । प्रतीत्या प्राप्तं लोकानुसारि यज्जगत्कर्तृत्वं तदेव श्रुतिनिषेधति । यतो वा
इमानि भूतानि जायन्ते एतस्माज्जायन्ते प्राणः स आत्मान स्वयमकुर्वतेत्यादिमि-
वािकर्षयैस्त्वोक्तं जगत्कर्तृत्वं तन्ननिषेधति । तथा सति प्रक्षालनाद्धि पङ्क्तस्य दूरादरूपदर्शनं वरमिति
न्यायेन जगत्कर्तृत्वोक्तिर्वीष्येतेत्यर्थः । यचोक्तं जगत्कर्तृत्वं निषेधार्थं श्रुत्याऽनूयत इति । तदप्ययुक्तम् ।

भगवदीयश्रीमद्विच्छारामवणीत. प्रदीप. ।

न्ति—एतादृशेत्यादि—असति वापे वेदस्य मुख्यार्थवाचकत्वं । आहुरत्वस्वरूपफलेन तेषां पापण्डित्वं द्र-
वयन्ति—आहुरेण्वित्यादिना । तदेवोपपादयन्ति—'असत्यमि'त्यादिना । असत्यं मिथ्याभूतम् ।
अप्रतिष्ठं अकाल्पनिकधर्माधर्मतद्ब्रह्मवस्थापकप्रमाणशून्यम् । अनीश्वरं अकाल्पनिकेश्वरशून्यम् । अप-
रस्परसम्भूतं सर्वस्य कारणकार्यत्वाभिमतस्य मिथ्यात्वात् स्त्रीरुरुपादिरूपकारणजन्यमित्यर्थः । तथा
सति सर्वं कथं दृश्यत इत्यत आह—'कामेत्यादि । तथा चाविद्यमानाणि कामिनी यथा कामिना दृश्यते
एवं द्वेषादिनिष्ठमपि दृश्यते तथा मिथ्याभूतमपि दोषात् दृश्यत इति त आहुरित्यर्थः । शास्त्रानर्थक्यं
ब्रह्मणो जगत्कारणताप्रतिपादकश्रुतिस्त्रवैयर्थ्यम् । असङ्गतं स्यादित्युपपादयन्ति—'वस्तिव'-
त्यादिना । तथा च ब्रह्मणो व्यापकत्वं सर्वात्मन्यव्याप्यवस्तुपरतत्र, तत्र सर्वस्य मिथ्यात्वे व्याप्यवस्तु-

भिर्वेदान्तास्त्रिलापः कृता इति मन्यामहे, सर्ववाक्यार्थवाधात् । यथा निर्दोषपूर्णगुण-
विग्रहता भवति तथोपरिष्टाद्दक्ष्यामः ।

ननु पुरुषार्थार्थानि ज्ञास्त्राणि । इदं च शास्त्रं मोक्षरूपपुरुषार्थसाधकम् । मोक्षश्चाविद्या-
निवृत्तिरूप इति युक्तम् । अविद्या चाज्ञानं ज्ञानेनैव नश्यति । ततो ज्ञानोपयोगित्वेन
व्याख्यातव्ये वेदान्तेऽध्यारोपापवादादव्यतिरेकेण व्याख्यानमयुक्तम्, अतो यथाकथञ्चिद्-
व्याख्यानेपि पुरुषार्थसिद्धेर्न कोपि दोष इति चेत्—

गोस्वामिभूमिभिरपरिचित्वा अणुभाष्यव्याख्या ।

ननु कर्तृत्वादिकमुक्त्वा स्वयमेव निषेधतीत्यनुपपत्त्याऽध्यारोपापवादपरत्वेन श्रुतयो व्याख्या-
यन्त इत्यत आहुः—‘न ही’ति । ब्रह्मणो निर्विशेषत्वप्रतिपादकानां किं निर्विशेषत्वमात्रे तात्पर्यमुत
प्रपञ्चवैलक्षण्य इति सन्देह उत्तरं पूर्वसन्देहवारकमित्युक्तेर्गीतावाक्यस्यैव निर्णायकत्वम् । तत्र
चाऽवजानन्ति मामित्यादिना प्रपञ्चसाधारण्येन तज्ज्ञानं निन्दित्वा, महात्मानस्त्वित्यनेन
तद्वैलक्षण्येनैव ज्ञानं पुरुषार्थसाधकमित्युक्तम् । तथा जन्मकर्म च मे दिव्यमित्यादिना च । एवं
निर्विशेषप्रतिपादकानां लौकिकतत्त्वनिषेधमात्रपरत्वेन प्रपञ्चवैलक्षण्य एव तात्पर्यं, न तु स्रोक्तत्रि-
षेधोऽप्यभिप्रेतः । तस्य तदसाधकत्वात् । ननु तत्साधकत्वाभावेऽपि तन्निषेधे वाधकाऽभावात्सोऽप्यत्रा-
स्तीति चेत् । न । तमेव विदित्वा तिमृत्युमेतीत्यत्र तच्छब्देन पूर्वोक्तं सहस्रशीर्षत्वादिनिश्चिष्टमेव
परमात्मानं परामृश्य तज्ज्ञानस्यैवैतरनिराकरणपूर्वकममृतत्वसाधकत्वमुक्तमिति न श्रुत्युक्तानामपि
धर्मोणां निषेधः श्रुत्यभिप्रेत इति सुधीमिराकलनीयम् । नन्वध्यारोपापवादपरत्वेऽपि सामञ्जस्यं
शास्त्रारूढतीन्याये दृष्टमिति कथमेतदनभ्युपगम इत्याशङ्कोपसंहारेणाऽऽह—‘तस्मादि’ति । तत्र

गोस्वामिभूमिभिरपरिचित्वा विचारणम् ।

नान्वितम् । अध्यारोपापवादवादिनमुपहसन्ति—‘कृता’ इति । अस्पृश्याः कृता इत्यर्थः ।
वेदान्तार्थस्पर्शोऽपि तेषां नास्तीति सावैः । ननु प्रपञ्चसमवायित्वे कार्यदोषो ब्रह्मणि स्यादत आहुः—
‘यधे’ति । वक्ष्यामः । अन्तस्तद्धर्माधिकरण इति शेषः । स एव पुनः प्रत्यवतिष्ठते—‘नन्वि’ति ।
पुरुषार्थार्थानि पुरुषार्थंचातुर्विध्यमेवार्थः प्रयोजनं येषां तानि । इदं च वेदान्तशास्त्रं च ।

श्रीलाट्यजहृता गृहार्थदीपिका ।

अनुवाद विनापि निषेधसाऽजरममरमित्यादिश्रौतवाक्येषूपलम्बमानत्वात् । नहि कुत्राप्युपनिषत्सु
ब्रह्मणि ज्ञरामरणादिकमनूदितमस्ति । न च प्राप्तिं विना निषेधो न स्यादिति वाच्यम् । ज्ञान्तप्रत्ययेन
प्रसक्तस्य सुखेन निषेधो शक्यत्वात् । एवं सति लोकप्रतीत्या प्राप्तं यत्कुञ्जलादितुल्यं कर्तृत्वं तस्यैव
भागवदीयधीमदिव्छारामप्रभौत मदीप ।

नोऽभावे व्यापकत्वमपि मिथैव भवेदिति फलितम् । समाधानान्तरमाहुः—न हीत्यादिना । तथा
‘पापहतपाप्मे’त्यादि ‘पूर्णकाम निष्कल’मित्यादि प्रपञ्चनिष्ठक्षणं ब्रह्म प्रतिपाद्य यदि स्रोक्तकर्तृत्वं
निषेधे तदा सृष्टावादित्वेनाप्राप्ताप्य स्यात्सर्वस्यापि वेदसेत्यर्थः । तिलापः कृताः अग्रमाणीकृता
इत्यर्थः । तदेवोपादायन्ति—सर्ववाक्यार्थेत्यादिना । ‘सर्वं सत्त्वि’ति ‘ऐतदात्म्य’मिति ‘स आत्मानं
स्वयमकुर्वते’तिवाक्यानां प्रामाण्यभावादित्यर्थः । सर्ववेदान्तानां मुख्यार्थं प्रामाण्यार्थमाहुः—यधेत्यादि ।
उपरिष्टात् अन्तस्तद्धर्माधिकरणे ।

न । पुरुषार्थस्य शास्त्रार्थस्य वा स्वरूपं शास्त्रैकसमधिगम्यम् । न स्वबुद्धिपरिकल्पितम् । अतः स्वबुद्ध्या शास्त्रार्थं परिकल्प्य तत्र वेदं योजयन्तो महासाहसिकाः सद्भिरुपेक्ष्याः । पुरुषार्थः पुनर्यथा वेदान्तेष्ववगतः । 'ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवति' 'ब्रह्मविदाम्नोति परं' न स

गोस्वामिश्रीनुरलीधरविरचिता ऋणुभान्यव्याख्या ।

हेतुमाहुः—'सर्वे'ति । तत्र तस्य सामञ्जस्येऽत्यत्र बहूनां वाक्यानामर्थस्य बाधान्नाऽत्र सामञ्जस्यमिति भावः । ननु तस्योपादानत्वे कार्यरूपत्वेन प्राकृतत्वमापद्येतेत्यत आहुः—'अथे'ति । नहि कार्यं प्राकृतं, सर्वस्य भगवद्रूपत्वात् । पुरुषः स्वप्नमादेव तथा पश्यतीत्यादिकमुपरिष्ठात्तदनन्यत्वमारम्भणेत्यादिषु । पुनः पूर्वपक्षी प्रत्यवतिष्ठते—'नन्वि'ति । सर्वाण्यपि हि शास्त्राणि त्रिवर्गसाधकत्वात्सुरूपार्थपर्यवसानानि । वेदान्तशास्त्रं तु मोक्षसाधकत्वात्तोऽप्यधिकम् । मोक्षस्तु पञ्चपूर्वाऽविद्यानाश एव । यतस्तमेवेत्यादिभिर्ज्ञानस्यैव मोक्षसाधकत्वस्य प्रतीयमानत्वात् । ज्ञानस्य चाज्ञाननिरासकत्वात् । तथा च वेदान्तानां ज्ञानोपयोगित्वेनैवं मोक्षपर्यवसायित्वस्योपपत्तेर्नाऽध्यारोपापवादव्यतिरेकेण सृष्ट्यादिवाक्यानां तदुपयोगित्वं सम्भवतीति तथैव व्याख्यानेन सर्वोपपत्तौ न किञ्चिदुपणमिति स्थिते निषेधन्ति—'ने'ति । पुरुषार्थपर्यवसायित्वाऽन्यथानुपपत्त्याऽध्यारोपापवादोऽङ्गीकर्तव्य इति यदुक्तम् । तत्र युक्तम् । यतः पुरुषार्थस्वरूपं श्रुत्येकसमधिगम्यं न स्वबुद्धिकल्पितम् । तस्य संघात-

गोस्वामिश्रीमद्भिरपरविरचितं विवरणम् ।

'अज्ञानमि'ति । भावरूपं ननु ज्ञानाभावः । इदं च योगशास्त्रे प्रसिद्धम् । 'यथा कथञ्चिदि'ति । तथा च यथा वेदान्तव्याख्यानेन ज्ञानं भविष्यति तथा व्याख्येयम् । ततो ज्ञाने जाते 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवती'तिब्रह्मरूपस्वरूपावस्थात्मकपुरुषार्थसिद्धौ सत्यानध्यारोपापवादेन व्याख्यानां युक्तमेवेति भावः । समाधानमाहुः—'ने'ति । पुरुषार्थस्य मोक्षस्य । महासाहसिका इति । तथा च भवद्रीत्याऽविद्यानिवृत्तिरूपो मोक्षोऽध्यारोपापवादेन व्याख्यानरूपः शास्त्रार्थोऽपि नास्तीति भावः । ननु भवन्मते कीदृशो मोक्ष इत्यत आहुः—'पुरुषार्थ' इति । अवगत इति । तथा भन्तव्य इति शेषः । येषु वाक्येष्ववगतस्तानि वाक्यान्माहुः—'ब्रह्म वेदे'ति । इदं वाक्यपञ्चकं, ब्रह्मभावः,

श्रीकण्ठसहस्रनाम गृह्यार्थदीपिका ।

श्रुत्या निषेधः क्रियते । न तु परमालौकिकस्य मनसाप्याकल्पितुमशक्यस्य सूक्तकर्तृत्वस्य । अत एव जन्नादिसूत्रमाथ्ये समवोचद्ब्रह्मवान् भाष्यकारः प्रतीतं च निषेध्यं नाप्रतीतं न श्रुतिप्रतीतमिति । ननु कारणत्वमात्रस्वीकारे दोषाऽभावेऽपि समवायिकारणतास्वीकृतौ कार्यकारणयोरभे-

'अवब्रह्मैव श्रीमद्भिरुच्छारासमर्णितं प्रसिद्धं ।

अध्यारोपापवादखण्डनमसहमानसत्वाद्वादी पुनः प्रत्यवतिष्ठते—'नन्वि'त्यादिना । पुरुषार्थार्थानि पुरुषार्थचतुष्टयसम्पत्तिवोधकानि । इदं च वेदान्तरूपं च । अज्ञानं पञ्चपूर्वात्मकं न तु ज्ञानाभावरूपम् । तथा सत्यहमज्ञ इति प्रत्यक्षानुपपत्तेः । तथा हि अहमज्ञ इति च धीज्ञानसामान्याभावविपदिणी वाच्या । अभावप्रत्यक्षस्य प्रतियोगिज्ञानजन्यत्वनिवयमात् । प्रतियोगिज्ञानसत्त्वे च ज्ञानसामान्यभावस्य वस्तुमशक्यत्वात् । तथा चाहमज्ञ इति प्रत्ययप्रकारगता पञ्चसु सर्वेष्वेव वाच्या नत्वभावे इति फलितं बोध्यम् । ज्ञानेनैव मित्यापदार्थव्यावृत्तब्रह्मज्ञानेनैव । व्याख्यानं वेदान्तानां व्याख्यानम् । यथाकथञ्चित् अध्यारोपापवादप्रकारेणापि ।

पुनरावर्त्तते', 'ततो मां तच्चतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरं' 'अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दादित्वेवमादिभिः श्रुतिस्मृतिन्यायैः ब्रह्मप्राप्तेरेव पुरुषार्थत्वं, ब्रह्म च पुनर्न जीवस्यात्म-
मात्रमज्ञानवद्वा । 'एकस्यैव ममांशस्य जीवस्यैव महामते । बन्धोऽस्याविद्ययानादिविद्यया
च तथेतर' इति भगवता जीवस्यैवाविद्यावच्चप्रतिपादनात् ।

गोत्वामिथीमुरलीपरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

निवृत्त्यनन्तरमावित्तेन पूर्वं तज्ज्ञानस्य श्रुतिं विनाऽसम्भवात् । तथा च स्वबुद्ध्या शास्त्रार्थं
शास्त्रस्य वेदान्तस्यार्थं, प्रयोजनं फलं पुरुषार्थं मोक्षरूपं परिकल्प्य कथं तत्र वेदः सर्वोऽपि योज-
यितुं शक्यः । ज्येष्ठप्रमाणत्वाऽपौरुषेयत्वेन निरस्तसमस्तदोषाशङ्कस्य त्रमाणान्तरानुरोधेन नेतुमश-
क्यत्वात् । नयने वा साहसमाश्रयत्सतामसम्मतमेवेत्युपेक्षाविषयत्वं न व्यभिचरतीति सर्वं सुखम् ।

तर्हि कीदृशः शास्त्रार्थ इत्याकांक्षायां तत्स्वरूपमाहुः—'पुरुषार्थ' इति । तदेवाहुः—'ब्रह्म वेदे'-
ति । ननु ब्रह्मप्राप्तेः कथं पुरुषार्थत्वम् । प्राप्यप्रापकभावस्य भेदसिद्धधीनत्वात् । जीवस्य चाभेद-
बोधकश्रुत्यनुरोधेन ब्रह्मरूपत्वादित्याशङ्काऽऽहुः—'ब्रह्म चे'ति । नहि जीवमात्रं ब्रह्मेति वक्तुं शक्यम् ।
सर्वं एवात्मनो व्युचरन्तीत्यादौ जीवातिरिक्तस्यांशिनः प्रतीयमानत्वात् । दूषणान्तरमाहुः—
गोत्वामिथीमद्विरचरचितं विवरणम् ।

परप्राप्तिः, संसरेऽनावृत्तिः, परप्राप्तिस्वरूपं, जन्यभावनश्वरत्वयोर्व्याप्तिविराकरणं, एतत्पञ्चकं बोधयति ।
'पुरुषार्थत्वमि'ति । भवतीति शेषः । तथा च श्रेताश्वतरोपनिषदि मायानिवृत्तिरेव मोक्षः । तैत्तिरीये
ब्रह्मज्ञानेन मायानिवृत्तौ परप्राप्तिरेव मोक्षो नत्वविद्यानिवृत्तौ । एकादशस्कन्धे विद्याविद्ययोर्माया-
जन्यत्वस्योक्तत्वेन मायाविद्ययोर्भेदादिति भावः । नन्वविद्यावतो जीवस्य ब्रह्मस्वरूपस्य परमव्योमा-
त्मकत्वसम्पादनरूपत्वेन ब्रह्मणोऽप्यविद्यावत्त्वं तस्य पुनः सर्वत्र सत्त्वात्कथं परप्राप्तिसूच्यत इत्यत
आहुः—'ब्रह्मे'ति । 'आत्ममात्रमि'ति । 'मात्रं काल्पर्येऽवधारणे' इत्यमरात्कृत्स्नात्मस्वरूपमि-
थीलाहमद्विरचिता गूढार्थदीपिका ।

दात्कार्यगता दोषा ब्रह्मणि प्रसज्येरन्नित्याशङ्काऽऽहुः—'यथा निर्दोषपूर्णगुणविग्रहते'त्यादि ।
'यथाकथञ्चिद्ब्रह्माख्यानेऽपी'ति । श्रुतीनां—पुरुषार्थदायेन व्यख्यानोऽपीत्यर्थः । 'जीवस्याऽत्म-
मात्रमि'ति । देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणालोकभेदेन पञ्चात्मको यः सहातसत्र सहाते दो जीवः
स चात्मा तदेव ब्रह्मेति न । किन्तु सर्वस्य पं

भगवदीवधीमादिच्छारामप्रणीत प्रदीपः ।

स्वबुद्धिपरिकल्पितं अवैदिकावधारोपपत्तौ कल्पयित्वा सर्वेषां वेदान्तानां निर्धर्मके
ब्रह्मणि तात्पर्यकल्पनं शास्त्रार्थं इति स्वबुद्धिकल्पितम् । तत्र स्वबुद्धिकल्पिततात्पर्याविषये । महा-
साहसिकाः लोकेऽविचारितकर्तारः साहसिकाः, वेदार्थातिक्रमेणाविचारितवक्तारो महासाहसिका
इत्यर्थः । वादिमतसिद्धं पुरुषार्थं खण्डयित्वा सिद्धान्ते पुरुषार्थस्वरूपमाहुः—'पुरुषार्थ' इत्यादिना ।
ननु जीवब्रह्मणोऽधैतन्यव्यक्तिभेदाभावात्, प्राप्तेश्च भेदपूर्वकत्वनियमाद्ब्रह्मप्राप्तेः कथं पुरुषार्थतेत्यत
आहुः—'ब्रह्म चेत्यादि ।

तस्मान्न्यायोपबृंहितसर्ववेदान्तप्रतिपादितसर्वधर्मवत् ब्रह्म । तस्य ध्रुवणमनननिदिध्या-
सनैरन्तरङ्गैः शमदमादिभिश्च ग्रहिरङ्गरतिशुद्धे चित्ते स्वयमेवाधिर्भूतस्य स्वप्रकाशस्य सायुज्यं
परमपुरुषार्थः । तस्मात् सर्वे वेदान्ताः स्वार्थ एव युक्तार्था इति न्यार्यवचकव्यत्वात् ब्रह्मणः
समवायित्वाय समन्ययसूत्रं चकच्यम् एयं प्रायजिज्ञासां प्रतिज्ञाय फलक्षणकं ब्रह्मेत्याका-
ह्यायां जन्मादिसूत्रद्वयेन वेदप्रमाणकजगत्कर्तृ समवायि चेत्युक्तं, एवं त्रिसूत्र्या जिज्ञा-
सालक्षणविचारकर्तव्यता सिद्धा ।

इति प्रथमाध्याये प्रथमपादे तृतीयं समन्यवाधिवरणम् ॥

गोरामिध्मीशुरदीधरविरचिता अणुभाष्यव्याख्या ।

‘अज्ञानवद्वे’ति । अज्ञानमविद्या । नष्टविद्यावत्त्वं ब्रह्मणः केनापि वक्तुं शक्यम् । एकस्यैव म-
मांशस्येत्यादौ जीनस्यैव तद्वत्त्वध्रुवणात् । ततः किमत आटुः—‘तस्मादि’ति । यस्मादेदार्थस्य
सर्वस्यापि स्वरूपं न स्वयुद्धिकल्पितं किन्तु शारीकसमधिगम्यं तस्मादित्यर्थः । श्रुत्यर्थो हि सूत्रानुसारे-
णोक्तः स्वाभाविक इति ब्रह्मणो वेदार्थत्वेन तस्वरूपं पुरुषार्थस्वरूपं चोभयमपि यादृशं वेदान्ते-
ष्ववगतं तादृशमेवेति मन्तव्यम् । एतावन्निरूपणस्य प्रयोजनमाटुः—‘तस्मादि’ति । अस्थूलादि-
वाक्यानां स्वार्थपरत्वे तत्रायेनाऽन्येषामपि श्रौतत्वात्परत्वस्याऽऽवश्यवाच्यत्वात्तदात्मानं
स्वयमकुरुतेत्यादिसमवायित्वप्रतिपादकवाक्यस्यसन्देहनिराकरणार्थं समन्ययसूत्रकथनस्याऽऽवश्य-
कत्वात्सार्थकत्वमित्यर्थः ॥

इति तृतीयाधिवरणम् ।

गोस्वामिध्मीशुरदीधरविरचितं विवरणम् ।

मित्यर्थः । ‘प्रतिपादनादि’ति । जीवसाविद्यावत्त्वांशत्वप्रतिपादनेनांशिव्रह्मप्राप्तिरुचितैवेति भावः ।
ब्रह्मणः सर्वधर्माश्रयत्वमुपसंहरन्ति—‘तस्मादि’ति । ‘न्यायोपबृंहिते’ति । न्यायेनोत्तरमीमांसयो-
पबृंहितः वर्द्धितो यो वेदान्त उपनिषद्भागस्तेन प्रतिपादितमित्यर्थः । तस्य सर्वधर्मविशिष्टस्य ब्रह्मणः ।
‘अतिशुद्ध’ इति । तथा च सर्वेषां साधनानां चित्तशुद्धयर्थत्वमेवेति भावः । ‘स्वयमाधिर्भूत-
स्ये’ति । ‘नायमात्मा प्रवचनेने’ति श्रुत्या प्रसाद एवाऽऽविमीने हेतुरिति स्वयंपदेन द्योत्यते । तथा च
‘सोऽश्रुते’ इति श्रुत्युक्तं सायुज्यमेव मोक्ष इति भावः । उपसंहरन्ति—तस्मादिति । स्वार्थ एव
शक्यार्थे एव । न्यायैः उत्तरमीमांसासूत्रैः । सर्वत्र शक्त्यैवोपनिषद्वाक्यप्रतिपादनं व्यासाभिप्रेतमिति
भावः । समवायित्वाय समवायिकारणत्वबोधनायैव ।

इति तृतीयाधिवरणम् ।

अणुवदीधश्रीमदिच्छारामप्रणीतः प्रदीपः ।

सिद्धान्तमुपसंहरन्ति—तस्मादिति । न्यायोपबृंहितं सर्वव्याससूत्रप्रतिपादितं । तस्य
सधर्मकब्रह्मणः । स्वार्थ एव वाच्यार्थे एव । समवायित्वाय ‘स आत्मानं स्वयमकुरुते’तिश्रुति-
प्रतिपादितसमवायिकारणताव्यवस्थापनायेत्यर्थः । प्रतिज्ञाय प्रथमसूत्रेण ब्रह्मविचारप्रतिज्ञां कृत्वा ।
इत्युक्तं निमित्तकारणत्वनसमवायिकारणत्वरूपलक्षणद्वयवद्ब्रह्मेत्युक्तम् । एवं त्रिसूत्रोक्तार्थमुपसंहृत्य
सिद्धमाहुः । त्रिसूत्र्येत्यादि ~

इति प्रथमाध्याये प्रथमपादे तृतीयं समन्यवाधिवरणम् ॥ ३ ॥